

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Utazók Magyarországon a 18. században

KÖVÉR LAJOS

*Jacobus Tollius magyarországi
mozaikjai*

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Franz Grisellini Bánság-képe

SZÁSZ GÉZA

*Országkép a 18–19. századi
útikalauzokban*

*Hat levél a 18. század végének
Magyarországról*

*Magyar koronázás francia szemmel.
Riporterek, celebek II. Mátyás
koronázási fesztumán*

28. évf.

2013

3. szám

Bemutatjuk Jo Tollebeek történészt

Következő számunk tartalmából

PHILIPP THER

Divergencia a konvergenciában. Gondolatok a kelet-európai átalakulások történetéhez

APOR PÉTER

Autentikus közösség és autonóm személyiség. 1989 egyik előtörténete

BOTYÁNSZKI ALEXANDRA

A „nemzeti megbékélés” koncepciója és a rendszerváltás

RÉVÉSZ BÉLA

Alkotmányozás és állambiztonság. Alkotmányossá-válási törekvések az állambiztonsági reformkoncepciókban, 1989-1990

VALUCH TIBOR

A társadalmi rétegződés és a társadalomszerkezet változásainak néhány jellegzetessége a rendszerváltás Magyarországon

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben

Bemutatjuk Joachim von Puttkamer történészt

28. évfolyam

2013. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PELYACH ISTVÁN

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

Nemzeti Együttműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PÉTER
GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

KÖVÉR LAJOS	
Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai	5
MARJANUCZ LÁSZLÓ	
Franz Grisellini Bánság-képe	24
SZÁSZ GÉZA	
Országkép a 18–19. századi útikalauzokban	44
KÖKÉNYESI ZSOLT	
Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról	60
KEMÉNY KRISZTIÁN	
Indokolatlan kegyetlenség vagy „keserű szükség”? A „Professzor” és a „Nagy Renegát” konfliktusa 1848 novemberében	92

Műhely

KÖKÉNY ANDREA	
Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793	119
TAKÁTS JÓZSEF	
Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a <i>Hitelben</i>	141

Múltidéző

Hat levél a 18. század végének Magyarországról (Fordította, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta <i>Kövér Lajos</i>)	154
Magyar koronázás francia szemmel. Riporterek, celebek II. Mátyás koronázási fesztumán (Fordította, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta <i>Gausz Ildikó</i>)	179

Határainkon túl

A historiográfia antropológiai megközelítése felé. Beszélgetés Jo Tollebeek belgiumi történésszel (Az interjút készítette: <i>Erős Vilmos</i>)	189
Jo Tollebeek műveinek válogatott bibliográfiája (2001–2013)	193
JO TOLLEBEEK	
Exegi Monumentum. A nemzeti történelem nagy szintézisei (Fordította: <i>Törő László Dávid</i>)	197

Figyelő

Mérlegen a historicus politicus Thallóczy Lajos
(*Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft. Hrsg. von Dževad Juzbašić und Imre Ress. In Zusammenarbeit mit Andreas Gottsmann. Akademie der Wissen-*

<i>schaften und Künste von Bosnien-Herzegowina – Ungarische Akademie der Wissenschaften, Inst. für Geschichte. Sarajevo-Budapest, 2010.)</i>	
BOGNÁR SZABINA	221
Egy magyar történész a legnagyobb szlovákról (Demmel József: <i>A szlovák nemzet születése; L'udovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011.</i>)	
BENYUS MÁTÉ	225
Az 1848/49-es Aradi Erekllyemúzeum története (Zakar Péter-Felicia Aneta Oarcea: <i>„Muzeului Revolutiei 1848-1849” din Arad. „Az 1848-1849-es forradalom múzeumának, története Aradról. Editura/Kiadó Trinom, Arad, 2011.</i> <i>Aradi Erekllyemúzeum – Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok. Szerkesztette: Hermann Róbert. E-Press Nyomda Kft, Szeged, 2012.</i> <i>Aradi Erekllyemúzeum – Gyűjteményi Katalógus I-II. Szerkesztette: Kedves Gyula. E-Press Nyomda Kft, Szeged, 2012.</i>)	
KOVÁCS ANITA	228
Nem kötő erők, avagy egy ausztrál tornaklub tagjainak bemutatója az 1920-as években (Kötőerők. <i>Az identitás történetének térbeli keretei. Szerkesztette: Cieger András. Atelier, Budapest, 2009.</i>)	
MOLNÁR ESZTER EDINA	233
Az évszázadokon átívelő tudásközpont: az angers-i egyetem története a középkortól napjainkig (<i>Histoire de l'Université d'Angers du Moyen Âge à nos jours. Szerk.: Yves Denéchère, Jean-Michel Matz. Presses Universitaires de Rennes, 2012.</i>)	
BARACS RÓBERT – MALÉTH ÁGNES	237
Számunk szerzői	239

KÖVÉR LAJOS

Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai

Jacobus Tollius (1630–1696) holland utazó korának egyik ismert és nagyra tartott filológusa és alkimistája volt. Neve már szinte teljesen feledésbe merült, holott – Bél Mátyás¹ szávaival élve – ennek a „tanult utazó”-nak leveleire nemcsak ő hivatkozik előszeretettel, hanem Kölcsey Ferenc is utal rá egyik Kazinczynak írott levelében.² Mit keres egy filológus és egy alkimista Magyarországon? Erre az első olvasatra tán bizarrnak tűnő kérdésre roppant egyszerű a válasz. Jóllehet Tollius még latinul ír, magyarországi levelei több szempontból nézvést is fontosak. 1660-ban ott jár gróf Zrínyi Miklós könyvtárában, ami még az európai könyvnyomtatás egyik fellegvárának számító Hollandiából érkező könyvszerető és könyvtérítő késő humanista ember számára is lenyűgöző élmény, míg egy alkimista számára, aki kiváltképp fogékony a bányászat és az ásványtan iránt, a bányavárosoknál kevés izgalmasabb hely létezhet Európában.

Ezeket a levelek egy sajátos hármasság járja át, fűzi össze. Egyrészt a tér és időbeliség síkja; ne feledjük, hogy a második útja az 1687-es esztendőre esik. Épphogy kiverték Budáról a törököt, a Felvidék meg ez idő tájt már a kuruc mozgalmak Felvidéke is. A külfönből érkezett számára a helyenként megfoghatatlan, eklektikus mindennapok rajzolata így már önmagában érdekfeszítő. Másrészt olyan utazó is, aki az országra vonatkozó történelmi ismereteit, továbbá a tapasztaláson nyugvó, finom részleteket sem szem előtt tévesztő benyomásait, megfigyeléseit az *oral history* kínálta lehetőségekkel egészíti ki. Harmadrészt olyan tudós, akinek észrevételei a bányászat és a kémia szempontjából sajátos tudománytörténeti jelentőséggel bírnak. Így válnak élvezetes olvasmánnyá Tollius levelei, amelyek Magyarországról írott részei a „francia század” Európájában a francia nyelvű enciklopédia és szótáriródalom egyik fontos forrása lesz, kiváltképp a bányászat és a kémia vonatkoz-

¹ Bél Mátyás; szlovákul Matej Bel, latinul Matthias Belius (1684–1749), író, evangélikus lelkész, történet- és földrajztudós, a honi statisztika atyja. Nem sokkal halála után a „*magnum decus Hungariae*, (Magyarország nagy büszkesége)” megtisztelő jelzővel látták el nevét. A Pallas nagy lexikona <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/011/pc001186.html#9>. Letöltés: 2013. 10. 22.

² „Könyveim a napokban érkeztek meg, köztök letem Jac. Tollii epist. Itinerariae. Az ötödik epistola Magyarországról tanít. Az utolsó Gróf Zrínyi Miklósról a poétáról. Uram Bátyám ennek verseit ki akarja adni, úgy az életét is meg kellene írni, s arra ezen Tollius epistolája dátumokat adhatna. Ha akarja Uram Bátyám, a Zrínriről szóló levelet megküldöm. Zríninek a Ne bánts-át is jó lenne kiadni, hogy így minden munkáji együtt lennének. A Ne bánts-ban van ezen szó Tőser, vagy Tőzsér, mely kupeczet, vagyis marhával kereskedőt jelent. Tolliusban van a több képek közt az álomnak azon képe is, melyhez hasonlót Uram Bátyámnál láttam. Egy szárnyas gyermek oroszlán bőrére aluva, jobb kezében, melylyel fejét köríti, mákkal, a balban, melyet elnyújt, kürttel. írja Kölcsey. Váczy János, (szerk.): *Kazinczy Ferenc összes művei*. Harmadik osztály. Levelezés. 13. kötet, Budapest, 1903. 13.

sában. Ezért érdemes felelevenítenünk: mit is jegyzett le az utókor számára a 17. második felének általa bejárt Magyarországról.

Jacobus Tollius³ 1630 körül született a németalföldi Utrechtben, pontosabban az ettől néhány kilométerre lévő Rhenen városkában. Apja, Johannes Tollius (Jan Toll) szegénysége ellenére fia taníttatását nagyon fontosnak tartotta – nem hiába. A legidősebb Cornelius és legifjabb Jacobus valóban korának ismert és jó nevű tudósai lettek.

Jacobus Tollius a harderwijki egyetemen filozófiát tanult, később Deventerben folytatta filológiai tanulmányait, innen Utrechtbe ment, ekkor azonban már apja nem tudta tovább finanszírozni legkisebb fia tanulmányait, ezért elszegődött a híres amszterdami könyvkereskedő és földrajztudós Joannes Blaeu (Blaw) mellé.⁴ Itt geográfiai atlaszokhoz készítette el az egyes országok történeti szócikkeit – latin nyelven. Munkaadója földrajzi és történeti ismertanyag szerzés céljából Németországba és Ausztriába küldte; így jutott el 1660 végén Graz érintésével Csáktornyára (ma Horvátország – Čakovec.), ahol vendégül látta őt Zrínyi Miklós.

Még Blaeu szolgálatában dolgozott, amikor Nicolaus Heinsius,⁵ svéd diplomata megkezdte őt, és felkérte titkárnak. Tollius elfogadta a munkát, és 1662 októberében Stockholmba utazott. Heinsius kezdetben elégedett volt vele, de később, 1663-ban indiszkrétció vádjával elbocsátotta, mivel állítólag másolatokat tartott magánál a számára átírás céljából átadott iratokról. Visszatért a Németalföldre, ahol magántanárként oktatott és orvosként praktizált, mivel megszerezte az orvosdoktori címet is.

1687 januárjában pártfogójától, Friedrich Wilhelm von Brandenburg⁶ választófejedelemtől útlevelet kapott. Útvonala a következő volt: Amszterdam, Hannover, Braunschweig, Wolfenbüttel, Goslar, Magdeburg, Brandenburg, Potsdam, Berlin Wittenberg, Lipcse, Drezda, Prága, Bécs. Bécsből Magyarországra utazott.

³ Cornelius Tollius, illetve Jacobus Tollius életútjáról és munkásságáról első között a híres Moreriféle szótár 1759-es kiadásban olvashatunk bővebben. Lásd: *Le grand dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane par Mr Louis Moréri,...*; avec les suppl. de M. l'abbé Goujet; le tout rev., corr. et augm. par M. Drouet Édition; Tome dixième, T-Z, Reprod. en fac-sim. Genève, Slatkine reprints, 1995. 231–232.; Michaud, Louis-Gabriel – Michaud, Joseph-François: *Biographie universelle ancienne et moderne*, Tome 41, [Tarabolous-Tory] Nouv. éd., reprod. en fac-sim. Bad Feilnbach Schmidt, 1998. 645–646.; Allgemeine Deutsche Biographie, 1894. Tollius, Jacobus címszó. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz82799.html>. Letöltés: 2013. 09. 29.

⁴ Blaeu, Blaeuw, Blaw kor egyik leghíresebb nyomdász családjára. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz98022.html>. Letöltés: 2013. 10. 20.

⁵ Nicolaus Heinsius, (latinul Claes Hensius; franciául Nicolas Hensius, (1620–1681), tudós, költő, diplomata, aki 1650-től Krisztina svéd királynő (1626–1689) megbízásából a Királyi Könyvtár vezetőjeként kidolgozza az első svéd kötelempéldány rendeletet 1661-ben, mely egyike a legelső ilyen jellegű szabályozásoknak. Ennek értelmében két példányt kellett beszolgáltatni a kiadónak: egyet a királyi kancelláriára, egyet pedig a királyi levéltárba. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz98789.html>. Letöltés: 2013. 10. 20.; http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Heinsius,_Nicolaus&oldid=1685865. Letöltés: 2013. 10. 22., Bouillet, Marie-Nicolas: *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie...* (26e édition) / par M.-N. Bouillet,...; ouvrage revu et continué par A. Chassang. Paris, 1878. 985.

⁶ Friedrich Wilhelm von Brandenburg, azaz I. Frigyes Vilmos, Friedrich Wilhelm I. (1620–1688), a Nagy Választóként is emlegetik. Egyébiránt 1634–1638 között Hollandiában járt tanulmányúton. A Hohenzollern-ház tagja, a leendő porosz királyság katonai tekintélyének egyik megalapozója. http://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Wilhelm_%28Brandenburg%29. Letöltés: 2013. 10. 20.

1687 végén eljutott Itáliába is, ahonnan 1692-ben tért vissza szülőföldjére, de Utrechtben nem engedélyezték neki magánelőadások tartását, sőt helyzetét súlyosbította betegsége. 1696-ban halt meg tuberkulózisban, szegényes körülmények között. Levél formában megírt útinaplóját 1700-ban tette közzé *Epistolae Itinerariae* címen tanítványa és szellemi hagyatékának lelkes gondozója, Henricus Christian Henninus.⁷

Tolliusnak két magyarországi útját tartjuk számon, amennyiben 1660-ban és 1687-ben járt hazánkban. Az V. levél⁸ az 1687-es, tehát második magyarországi útjáról szól, míg a VI. levél⁹ az első az 1660-as csáktornyai élménybeszámoló.

Megtartván az idő sorrendjét, Tollius első magyarországi útja amolyan kirándulásféle, azaz nem tervezett út volt. Grazban – bizonyonnal sajátos véletlen folytán – találkozott gróf Pöttingennel, (*„Illustrissimo Comiti Pöttingo”*),¹⁰ aki azt javasolta a holland utazónak, hogy csatlakozzon hozzá Csáktornyára¹¹ menvén. Tollius persze kapva kapott az alkalmon, hiszen egy ilyen „kiruccanás” nemcsak a törökkel folytatott harcok helyszínének egzotikumát, hanem egy könyvtár megtekintésének lehetőségét is kínálta a filológus könyvész számára. Ami igazán izgalmassá teszi feljegyzését, az, hogy elég aprólékosan és igen színesen

⁷ Tollius, Jacobus, Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletatae, digestae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii, Amstelaedami, F. Halmae, in officina J. ab Oosterwyk, 1700. Ezt a kiadást használjuk. Egyébiránt ennek az útleírásnak még két második kiadása ismert. Ugyanitt kiadták 1714-ben (Tollius, Jacobus: Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletatae, digestae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii, Amstelaedami, apud J. Oosterwyk, 1714.) Emellett létezik hágai kiadás is; Tollius, Jacobus: Jacobi Tollii Epistolae itinerariae,... annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura & studio Henrici Christiani Henninii. Secunda editio, Hagae-Comitum. vantom, [s. d.] Henninus, Henricus Christianus (165?1703), ismert költőként, szövegek sajtó alá rendezőjeként könyvkiadóként. <http://orlabs.oclc.org/identities/viaf-2809161>. Letöltés: 2013. 10. 22. Itt jegyezzük meg, hogy ahol a szó szerinti tollius idézetknél nincs külön jelölve a fordító, ott a latin idézetknél haszonnal forgattuk Náday Ádám Attila diplomamunkáját. (Náday Ádám Attila: *Jacobus Tollius és Magyarország*. Szakdolgozat. Szeged, 2012.)

⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 140–204., kiegészítve Henninus jegyzeteivel 204–236., amelyek az eredeti szöveg afféle magyarázó jegyzetei, leginkább helység-és személynevek vonatkozásában.

⁹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 237–246., kiegészítve Henninus jegyzeteivel 246–256., amelyek szintúgy az eredeti szöveg afféle magyarázó jegyzetei; példaképp: Zrínyi Miklós (Nicolaus Serinius) kapcsán Tollius utal a nagy törökverő elődre, a Hunyadiakra (Johannis Hunniadis); az 5. sz. jegyzet konkretizálja a Hunyadiakat, úgymint Hunyadi János és Hunyadi Mátyás (Mathias Corvinus) 250.

¹⁰ Pötting János Sebestyén gróf, „Rabenstein szabad bárója, Lienti örökös várgrófja, Rumburg és Tüppald ura, Ő szent császári s magyar és cseh királyi felség udvari kamarai tanácsosa, kamarása” az 1681. évi LXXXII. törvénycikk értelmében felvétellett a magyarok közé. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4356>. Letöltés: 2013. 10. 22. Egyébiránt Zrínyi Miklós gyermekeinek gyámja. Takáts Sándor: *Magyar küzdelmek*, online változat, <http://mek.oszk.hu/08600/08663/08663.htm#7>. Letöltés: 2013. 10. 20.

¹¹ Csáktornya, Csakaturm, Sz. Helena, Csakovecz, horvátul Čakovec, németül Tschakturn, város Horvátországban, mezőváros, és vár a régi Zala vármegyében. Vályi András: *Magyar országnak leírása*. Mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak. I-III. Buda, 1796-1799. <http://www.arcanum.hu/fszek/> Letöltés: 2013. 10. 8. A továbbiakban a helységnevek feloldásakor – ha egyéb jegyzés nincsen – hivatkozás nélkül Vályi András ezen ország leírását használjuk a Wikipédia szabad enciklopédiával kiegészítve.

leírja: mit látott itt és a környéken. Természetesen megemlékezik arról, hogy a távolból láthatta Stridót, Szent Jeromos szülőhelyét (*Comite Stridonium, patria Divi Hyeronimi*).¹² A törökverő horvát bánt „világhírű hős”-ként említi, Czackothurnum-ról pedig azt írja, hogy „jőlesett a környes-körül látható műveletlenség közepette gyönyörű épületeket, fényes bútorokat, nagyszerű kényelmet, tisztaságot és művelt olvasottsággal bíró családot”¹³ találni. Természetesen megtekintette a Zrínyiek híres könyvtárát is, Csáktornyárról elutazván pedig Tollius három török kéziratot kapott ajándékba.¹⁴

A második útjának főbb állomásai a következők voltak: Amszterdam, Hannover, Braunschweig, Wolfenbüttel, Goslar, Magdeburg, Brandenburg, Potsdam, Berlin Wittenberg, Lipcse, Drezda, Prága, Bécs, majd Pozsony. Jóllehet Tolliust felvidéki útja során elsősorban a bányák és ásványok érdekelték, de jó megfigyelő lévén egyebek mellett kitér a várak állapotára, sokszor személyes megjegyzéseit, benyomásait írja le a látottak kapcsán.¹⁵ Tudósításának saját színezetet ad a történelmi háttér, hiszen ez – mint fentebb említettük – Thököly kuruc-mozgalmának és a török Magyarországról történő kiűzésének a kora!

Tollius 1687-es második magyarországi útján a Dunán hajózott Pozsony felé. A táj szépsége rabul ejtette az utazót, aki május közepén szállt csónakba. „Nem bántam meg a választást. Mindenfelől zöld növényzet [...] így tavasszal kivirágozva oly virulóan szép volt a környék, és míg fülemülék sokasága kellemes énekkel kényeztette a fülünket; úgy tűnt nekem,

¹² Tollius: *Epistolae itinerariae*, 240.

¹³ „A világhírű hős megismerését gr. Pöttingennek köszönhetem, ő ugyanis kedves rokonát meglátogatni szándékozván, barátságosan és nyájasan meghítt, hogy menjek vele Csáktornyára (Czackothurnum). Két kézzel ragadtam meg a kedvező alkalmat, és három nap múlva már útban voltunk gr. Zrínyi vára és székhelye, t. i. Csáktornya felé. Az egész vidéken mindenütt bőségesen terem a gabona és bor, Ceres és Bacchus ugyancsak jól versenyeztek egymással. Útközben Radkersburg (Rackelsburgum) városkát érintettük, távolról pedig Stridót, Szt. Jeromos szülőhelyét pillantottuk meg. Csáktornyához közeledve, hírnököket küldtünk előre, hogy gr. Zrínyit megérkezésünk időpontjáról értesítsék. Ennél fogva midőn a vártól mintegy ezer lépésnyire voltunk, lóháton hozzánk vágatott és rokonát üdvözölte, azután kocsira ült; nemsokára a palotába értünk. A vár igen szép, terjedelmes és jól megerődített, minden oldalról falak és árkok veszik körül. Csupán a falu felé eső része függ össze a szárazfölddel. Valóban jól esett a környes-körül látható műveletlenség közepette, gyönyörű épületeket, fényes bútorokat, nagyszerű kényelmet, tisztaságot és művelt, olvasottsággal bíró családot találhatni. Az oszlopcarnokokban a törököktől zsákmányul ejtett fegyverek, úm.: íjak, tegezok, buzogányok, paizsok stb. voltak elhelyezve, azonban mindezeket túlragyogták a dömöczki aczélkardok, melyeknek arannyal és drágakövekkel kirakott markolatai és hüvelyei, gyönyörű látványt nyújtottak. A tornácban fölgagatott véres török zászlók a számtalan győzelmet hirdették. A grófnak hőstetteit szép festmények örökítették meg. A harmadik és negyedik napon a híres könyvtárt, azután a fegyvertárt szemléltük meg, hol az ágyúknak, bombáknak, lándzsáknak, kardoknak, puskáknak szeri-száma nincs. A kincstárban gyönyörű pénzgyűjteményt láttam, Nagy Sándor, Otho, Vitellius stb. pénzei gazdagon vannak képviselve. A királyok, fejedelmek és egyéb híres férfiak esztergályozott, apró, kerek képei szintén igen csinosak. Ugyanitt láttam Luther Mártonnak és feleségének csinos kiviteli képeit. Ezután a valóban elbájoló, pompás kertbe vezetettünk; ilyennek képzelem a régiek által dicsőített Alcinous-féle kertet. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*, összegyűjt. és jegyz. Szamota István, Budapest, 1891. 285–286.

¹⁴ Hauser Gábor – Monok István – Orlovsky Géza: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Budapest, 1991. <http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/bz/zrinyi.html>. Letöltés: 2013. 10. 22.

¹⁵ Ez a nagy erődépítések kora. Nemcsak Vauban (Sébastien Le Prestre, marquis de Vauban 1633–1707), Tollius kortársa, hanem Menno van Coehoorn (1641–1704), akit holland Vaubanként emlegetnek. http://fr.wikipedia.org/wiki/S%C3%A9bastien_Le_Prestre_de_Vauban. Letöltés: 2013. 10. 25.; http://fr.wikipedia.org/wiki/Menno_van_Coehoorn. Letöltés: 2013. 10. 25.

a Boldogság Szigetén kőszálok.”¹⁶ Előrebocsátja azt is, hogy a magyarországi városokról bővebben fog írni, mint a német városokról, mivel ezekről sokkal kevesebbet tud a nagyvilág.¹⁷

Első állomáshelye Pozsony „Pozonium vagy népiesen Presburg, Magyarország nemes városa, nem tágas, az én léptékemmel úgy kétezer-ötszázal körüljárható. Az alakja csaknem háromszögű, de egyenlőtlen...” Ezt követően leírja: a városban még most felellhetők „a Thököly-felkelés szomorú és éktelen nyomai. [...] Ám a nagyszerű tágas főtér méltóságot kölcsönöz a városnak, amelynek pompás házai, a templomtere és annak két kútja a magyarok gazdagságáról árulkodik.”¹⁸

A várról igen aprólékos képet rajzol. Olyan négyszögletű, szép épületként írja le, amelynek „négy tornya van; ezek közül a Bécs felé néző kicsit nagyobb a többinél, hiszen ez a Korona őrzésére rendeltetett, miután Visegrádot a török elfoglalta.¹⁹ Ezt a tornyot hét zár védi, kulcsait pedig ugyanennyi magyarországi előkelő őrzi. Magának a Koronának, ahogy a várnak az őrzése is, nemzetségi jogon a Pálffyak privilégiuma.”²⁰

A vár szerkezetéről elmélkedve megállapítja, hogy annak „szélesebb, déli szárnya a hőmpölygő Dunára tekint. [...] A várat a város felé kettős sánc és három körbástya övezi, viszont a tornyok nem túl magasak, az árok meg kifejezetten kicsiny. A keleti oldalról nézvést a vár természeti fekvése és mesterséges megerősítettsége révén bevehetetlennek tűnik.” A vár nyugati szárnyát viszont meg kéne erősíteni, „mivel itt jóval magasabb magaslatokra tekint, és sem árok, sem komoly sánc nincsen ezen az oldalon”. Bejárván a várat nem kerüli el a figyelmét, hogy „a belső téren egy igen mély kút van, egyenlő mélységű a Dunával, ahonnan a vizet kapja. A domb, amelyen a vár elhelyezkedik, köves és kavicsos, elszórva és közbeékelve igen finom zsírkö mintegy két-háromujnyi szélességben. Végül a vár leírását a panoráma dicséretével zárja: „Nyugat és észak felé a szőlőtermő dombok nemes bort adnak, a várból pedig gyönyörű kilátás nyílik a hosszan és szélesen elterülő mezőkre, amelyeket szétszabdal a tovafolyó Duna, szemet, lelket gyönyörködtetve.”²¹

Nem kerüli el figyelmét a Pozsony alatti Duna-mederben lévő szigetvilág sem. „A város alatt ugyanis négy sziget látszik; ezek közül a jobb- és a bal oldali Pálffy grófé, míg a két középső Pozsony városának tulajdona. Ezek közül a bal oldali, amit Wolstrusselának neveznek, két német mérőföld hosszan nyúlik el. A jobboldali, Habera kisebb; az előző neve nagysága miatt Nagyobb Városi vagy Grossburgenland, a másikat Városföldnek, helyi nyelven Statts-Grundnak hívják, és valamivel kisebb. Ezek a szigetek műveletlenek [...] a Schuta-

¹⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 140.

¹⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 141.

¹⁸ Thököly 1683-as hadjárat során júliusában bevonult Pozsonyba, ám Lotaringiai Károly, a császári sereg fővezére innen rövidesen kiverte a kurucokat.

¹⁹ Az 1526-os mohácsi csatát követően Pozsony a királyi országrész fővárosa lett. A várban őrizték csaknem három évszázadon keresztül a magyar szent koronát, Pozsonyban koronázták a Habsburg-házbeli magyar királyokat, akik igyekeztek a várat minél erősebbre és díszesebbre építeni. Nemcsak a külső védőműveket erősítették, hanem a gótikus belső várat is átalakították. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/o84/pc008400.html#7>. Letöltés: 2013. 10. 20.

²⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 141–142.; Gróf Pálffy Miklós (1619–1679), koronaőr; fia, erdődi gróf Pálffy János (Vöröskő, 1664. augusztus 20. – Pozsony, 1751. március 24.), császári tábornagy, Magyarország nádora, a pozsonyi vár örökös kapitánya. http://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1lffy_J%C3%A1nos_%28n%C3%A1dor%29. Letöltés: 2013. 10. 21.

²¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 142.

szigeten²² viszont a háború előtt gazdálkodtak, hiszen még most is jó néhány tanya található rajta, és termékenynek tűnik [...] e szigetekből rengeteg tűzifát termelnek ki, és előfordul, hogy gulyákat legeltetnek rajta.²³

Sajnálattal állapítja meg, hogy e szigetek parlagon hevernek; jóllehet földjük termékeny, csupán csak tűzifa kitermelésére és néha legeltetésre használják. A holland utazó nemigen érti, hogy ezeket az értékes területeket az áradó Dunával szemben nem tudják megvédeni. Ennek oka szerinte részben a folyó erejében, részben a magyarok effajta ismeretekben való járatlanságában keresendő. „Egy biztos: a magyarok hadi dolgokban sokkal jártasabbak, mint az effajta tevékenységben.”²⁴

Jóllehet Pozsonyból közvetlenül Érsekújvárra akart eljutni, mégis kénytelen volt Győr felé fordulni, „ugyanis a Nagyszombat és Trencsén felé utazók rettegnek a rabló huszároktól, akikkel – mint írja – a találkozás a törökök kegyetlenségénél is veszedelmesebb”.²⁵ Nyilvánvaló, hogy a háborúban még jobban elszaporodtak a rablások, egyre több katona vált földönfutóvá; ez pedig alaposan megnehezítette az utazó dolgát. A szegénylegények, a rablás és erőszak, úgy tűnik, hozzátartozott a 17. század végi Magyarország mindennapjaihoz.

Győrbe érven (Győr Jaurinum, Iaurinum)²⁶ igen jók az első benyomások. Pezsgő városi életről ír, amely énekszótól hangos – nem utolsósorban az „ívő társaságoktól”.²⁷ Szépség, felszabadult vidámság, biztonság; így jellemzi Tollius a győriek hangulatát. Tegyük hozzá, ez érthető, hiszen úgy tűnt, főképp Buda közelmúltbeli visszafoglalásának tükrében, hogy végleg elmúlt a török veszély. A Rába és a Duna találkozási ugyanakkor olyan természeti adottságokkal áldotta meg a várost, hogy Komárom mellett Győr válhatott a másik kulcsfontosságú erődítménnyé a török erővel szemben vívott küzdelemben.

A híres épületek között említi a Püspöki Palotát és a káptalanbéli Urak házait, a Császár házat, a mellette lévő Királyi Szentegyházat, a Szent Ferenc Szerzetébéli Atyák templomát és a Jézus Rendbeli Atyák szentegyházát. Amint írja: a belvárosban „a tágas és nagy főtér mellett található a jezsuiták nagyon szép ékes temploma és a kollégiuma, továbbá ezen a téren az Isteni Szűz tiszteletére emeltek egy oszlopot, olyat, amilyen Bécsben van, tetején a szobrával. Ide igen közel fekszik a törökök fogdájaként szolgáló Pincebörtön, vagy, ahogy a mórók mondják, Mazmorra, ebben cudarok a körülmények, míg a másikon, ami a Rába felé vezető valamelyik úton van, jobb feltételek között őrzik a török foglyokat, akik közül láttam néhányat, és nem eggyel beszéltem is; büszkén viselték sorsukat.”²⁸

Komáromnál (Comaronium)²⁹ észak felé fordulva Tollius végül elhagyja a Duna partját, és a Vág, illetve a Nyitra folyók völgyében folytatja útját. Érsekújvárra (Neuheuselam)³⁰ ér-

²² A Duna Pozsony és Komárom közötti nagy szigetét, illetve szigeteinek sokaságát évszázadokon át Csallóköznek hívták. Német neve Schütt, Grosse Schütt volt, szlovák neve Zitny ostrov.

²³ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 143.

²⁴ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 143.

²⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 145.

²⁶ Győr, Nagy Győr, Iaurinum, Jaurinum, Raab, Rab, Győr vármegye. Nem véletlen nyerte el a város Tollius tetszését, hiszen – igaz, később – Vályi is azt írja róla, hogy „Magyar Országának nevezetesebb Városai közzé is méltán számlálthatik.”

²⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 146.

²⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 147.

²⁹ Komárom; latinul: Comaronium; németül: Komorn város Magyarországon, Komárom-Esztergom megyében; szlovák részen Komárna.

³⁰ Érsekújvár, Újvár, Érsek Újvár, szlovákul: Nové Zámky; németül: Neuhaus(e)l, latinul: Novum Castrum, a német alak latinos átírata Tolliusnál a Neuheuselam.

vén szembesül a háború eleven nyomaival. „A tűzvész és a harcok száználmasan lepusztult településére értünk” – írja.³¹ Az alábbi történetből viszont az is kiderül, hogy Tollius többek között azért is jött Magyarországra, hogy török könyveket, kéziratokat vásároljon.

„Kíséröm, aki az ostromban maga is részt vett, kérkedve elmesélte, hogy nemrég mintegy 400 török könyvet vetett tűzbe. Ezek mind Morabod török pap könyvtárából származtak. (Bibliotheca Morabodi)³² Erre – a rám nagyon rosszul ható hír hallatán – azt válaszoltam, hogy én minden egyes könyvért legkevesebb egy tallért adtam volna. Így büntettem meg ennek az embernek katonai gonoszságát és elvetemedettségét; igen fájtnak ugyanis, hogy ily nagy nyereséget, melyre oly könnyen szert tehetett volna, elszalasztott [...] megvéltelre való török könyvet itt sem találtam.”³³

A török könyvek, kéziratok iránti érdeklődés persze egyáltalán nem egyedi eset. A török Magyarországról történő kiűzésének idején a korszak legismertebb könyvgyűjtője az itáliai Luigi Ferdinando Marsigli³⁴ gyűjtő szenvedélyének hódolva végigjárta a füstölgő romokat, és a budai török könyvtárak, illetve a palotában talált bibliotéka maradványaiból jónéhány példányt elvitt, részt vett a könyvek összeírásában, segédkezett azok Bécsbe szállíttatásában, sőt valószínű, hogy Bécsben további köteteket is kiemelt saját gyűjteménye számára. Könyvtárát azután 1711-ben felajánlotta Bologna új, általa alapított Tudományos Intézete (*Istituto delle Scienze*) számára.³⁵

Magáról a városról azt írja Tollius, hogy kicsi „és csupán két kapuval bír. Egyébiránt korántsem oly nagyon megerősített hely, mint a milyennek a híre alapján gondolná az ember. Csupán hat bástyája van, és ezeken kívül semmi sincs, a mi védené [...] Csodálkoztam azon, hogy az ostromlók sáncai, árkai és faltörő ágyúi még mindig a vár körül voltak; oly állapotban, hogy ha a török – amitől isten mentsen meg – visszajönne, három napig sem tarthatná magát.”³⁶

Érsekújvárt elhagyván észak felé folytatta útját és átutazott Nyitrán (Nitria).³⁷ A településről csak néhány sort ír. Eszerint a város még mindig magán viselte a közelmúlt háborúinak nyomait, a vár kapcsán pedig megjegyzi: „...a várostra nézván meredek, magas sziklán

³¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 150. 1685. július 7-én érkeztek meg a Szent Liga csapatai Érsekújvár alá, ahol Hannibal Heister és Aeneas Caprara vezetésével megkezdődött a vár ostroma. Augusztusban Ibrahim vezír segítséget küldött a vár felmentésére, azonban a segédcapatokat Lotaringiai Károly főherceg csapatai szétverték. Végül augusztus 19-én a török helyőrség hiába tűzte ki a fehér zászlót, az ostromlók az 5000 várvédő nagy részét felkoncolták. http://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%89rsek%C3%BAjv%C3%A1r#A_t.C3.B6r.C3.B6k_kor. Letöltés: 2013. 10. 20.

³² Tolliusra hivatkozva említést tesz erről a könyvtárról Bél Mátyás is. („*Turcicos libros, quos in bibliotheca Morabodi*”) Bel, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica; accedunt Samuelis Mikovinii & Matthias Bel, tom. IV. Viennae Austriae* : Typis Johannis Petri van Ghelen, 1742. 373.

<http://books.google.hu/books?id=NvfSEAMoeJYC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> Letöltés: 2013. 10. 27.

³³ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 150.

³⁴ Luigi Ferdinando Marsigli, latinosan Marsilius (1658–1730), itáliai földrajztudós, műgyűjtő, diplomata, utazó, tudós, hadmérnök, nyelvész-filológus, katona és kalandor. „Ezerarcú, egyetemes ember, aki átmenetet jelent a magyarországi háborúkban harcoló itáliai hadvezérek és a magukat »filozófusnak« nevező felvilágosodás kori értelmiségiek közt.” http://hu.wikipedia.org/wiki/Luigi_Ferdinando_Marsigli. Letöltés: 2013. 10. 22.

³⁵ Monok István: *Kiegészítés a Marsigli-hagyaték magyar vonatkozásaihoz*. Magyar Könyvszemle, 125. évf. (2009) 1. sz. 88.

³⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 150–151.

³⁷ Nyitra, szlovákul: Nitra; németül: Neutra; latinul Nitria

áll. Enyhén emelkedő út vezet fel a várba, s innen mesterségesen, a túlsó oldalról a természet által van védve.”³⁸

Kiemeli viszont, hogy a vármegye jóvoltából errefelé nem kell rablótámadásoktól tartani. Mint leveleiben oly gyakran, itt is dicséri a talaj termékenységét, mint írja, egyes helyeken még trágyázni sem kell a földet, mégis bőven terem.³⁹

Nyitrán átutazva érkezett úti céljának fő állomására, Selmezbányára (Schemnizium).⁴⁰

Selmezbányáról igen részletes tudósítást ír, amely a következő támpilléreken nyugszik. Először bemutatja a várost, azaz a földrajzi teret. „Ami magát Selmezbányát illeti – írja –, ezt a várost roppant magas hegyek ölelik körbe; szabálytalan fekvésével hol a völgyeket foglalja el, hol pedig óvatosan felkúszik a hegyek lábaira; szerényebb méretű város ez, lakosainak a számát nézvést azonban elég nagy ahhoz, hogy kiszolgálja az itt található bányákat. Ezek főképp ezüstben gazdagok, és nem megvetendő jövedelmet biztosítanak tulajdonosiknak és mindenekelőtt magának a császárnak.”⁴¹

Ezt követően a látott tapasztalások és a hallott, főképp közelmúltbeli események apropóján történelmi pillanatképet rajzol, majd rátér a bányászat és az ásványtan bemutatására, végül pedig jellemzi a lakosokat. Ebből a logikai megközelítésből egy jól felépített selmezbányai tabló tárul elénk, nem véletlen, hogy fél évszázaddal később – kritikai észrevételeivel egyetemben – Bél Mátyás egyik legfontosabb forrása Selmezbánya kapcsán épp

³⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 151–152.

³⁹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 152–153.

⁴⁰ Selmezbánya, Selmetzbánya, szlovákul: Banská Štiavnica; németül: Schemnitz; latinul Semnizium, Tolliusnál Schemnizium. Vályi azt írja a 18. század végén, hogy „hajdan Bányának, majd Szebeniczának nevezetett, mostani Selmetz nevezete pedig Zemnitze bányát jelentő tót szótól eredett. A' régi Város más hegyen vala épülve, 's már 745-dikben építettett volt, és most régi Várnak, vagy ó Selmetznek neveztetik. – Idővel, minekutánna a' tótokat helyekből a' németek kiküszöbölni igyekeztek, nagyon meg németesedett; de már most számos tótok is lakják. Lakosai katolikusok, és evangélikusok. Hajdani külömbféle viszontagságait lásd Bél Mátyásnál Selmetz Városának leírásában; Szeverinynek, Brovnnak, Brükmannak, Tolliusnak, Richternek, Rauschernek, Mikovinynek, 's többeknek munkáiban. [...] 1554-ben kezdték lakosai a' Várat építtetni; 1680-ban pedig az új Várat kőfallal megerősítették. 1679-dikben kipszttított; 1680-dikban pedig, és 1758-dikban is az égés által szerentsétlenített. Annak utánna Rákótzinak hatalmába esett, és a' békekötést eszközölő személyek itten gyülekezének öszve. Újjabb sanyarúságot szenvedtek lakosai 1710-dikben a' hírtelen halálozások által. Nevezetes Kálváriája 1744-től fogva 1751-dik esztendőig készítettett; 1760-dikban pedig Maria Terézia által Királyi Bányászti Akadémia állított-fel itten, *melly valamint e' híres Várost, úgy az egész Hazát is nevezetesíti.*” (Kiemelés – K. L.) Vályi eme utolsó szavát mi sem bizonyítja ékeesebben, mint hogy Antoine François de Fourcroy a francia oktatás nagy szervezője a Közjóléti, Oktatási és Közmunkaügyi Bizottság nevében 1794 szeptemberében a Nemzeti Konventhez beterjesztett javaslatában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Köztársaság seregeinek mindenképpen szükségük van többféle mérnökre, e szükség állandóan érezhető, s a napok múltával egyre sürgetőbb lesz. Külön említi azt a szaktudást, amely az ásványkincsek felkutatásához és kitermeléséhez, az ásványok feldolgozásához és a kohászati eljárások tökéletesítéséhez kell, majd felhívja a figyelmet arra, hogy a fizikát és a kémiát csak elméleti síkon tanítják Franciaországban, „míg a magyarországi Schemnitz [Selmezbánya] bányamérnöki főiskolája frappáns példát szolgáltat az e hasznos tudományok alapját képező műveletek hallgatók általi gyakorlásának, illetve a gyakorlatban való kipróbálásának üdvös mivoltára. Itt laboratóriumokat hoztak létre, és ellátták őket mindazon eszközökkel és anyagokkal, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a hallgatók kísérleteket végezzenek, s a saját szemükkel lássák ama jelenségeket, melyeket a kémiai testek egyesülésük során előidéznek.” Moniteur, III. év, vendémiare 8., 1794. szeptember 29. 37.

⁴¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 156.

Tollius lesz.⁴² Mivel elsődleges célja alkímiai és ásványtani kutatás volt, természetesen apró részletességgel ír itteni élményeiről, de nem felejt el lejegyezni az itt hallottakat sem. Tollius – kortársaihoz hasonlóan – kötelező jelleggel meghallgatja az elbeszél, megélt történelmet, és le is jegyzi azt. Bél Mátyás is kiemeli ezt, rámutatva: amikor a holland utazó „az 1687. esztendőben errefelé megfordult, minden dologról azoknak az akkor még életben lévő embereknek a szavaiból szerzett tudomást, akik a károkat elszenvették, s végül mindent részletesen és főleg latinul el is beszélt abban a levelében, amelyet barátjának, Kniphausennek címzett”.⁴³ Íme, egy példa a 17. század végi „oral history”-ra, Jósa páter (Pater Josua) története,⁴⁴ aki Thököly oldalára állván, csapataival megtámadott egy ezüstszállítmányt, majd kifosztotta a várost. Mintegy hatszáz főnyi csapatával hirtelen lerohanta a menetet, és amikor a halálra rémült császári felügyelők szétfutottak, nemcsak a teljes ezüstkészletet szerezte meg, hanem a császár valamennyi műhelyét, sőt a polgárok házeit is felgyújtotta, javaikat pedig elrabolta. A történet tragikomikus is, hiszen egy parasztember figyelmeztette a selmecbányaiakat a rájuk leselkedő veszélyre, ám ők tömlőcbe vetették ezt a szerencsétlen jóembert, mivel meg voltak győződve arról, hogy rémhírterjesztő. Amikor

⁴² Bél Mátyás: *Bányavárosok a Legkegyelmesebb Királyok uralkodása alatt Selmebánya Bél Mátyás leírásában*. Központi Bányászati Múzeum 4. Sopron, 2006. Ford. Tóth Péter

⁴³ Bél: *Bányavárosok*, 95.

⁴⁴ Jósa páter, Jósa István római katolikus pap, akit Thaly Kálmán „a kuruc világ legbizarrabb alakja”-ként tart számon, Tállyán lelkész, aztán Egerben címzetes kanonok. Thököly kuruc mozgalmának kezdetén először a császáriak oldalán harcol, majd átáll a kurucokhoz. Selmebányát kurucként rabolja ki, de néhány hónappal később, 1769 őszén labancként hal meg Tállyán egy kurucokkal vívott csatájában. Alakja szerepel egy korabeli vígjátékban, amelynek teljes szövegét közli Thaly Kálmán: Actio curiosa, magyar történeti vígjáték 1678-ból, toldaléku Kőszeghy Pál elbeszélő-költeményéhez, a báró Palocsay-levéltárból kikerült egykorú kéziratról, Történelmi Tár, 1894. 2. sz. 309–354.; Berzeviczy Egyed: A lomniczi Berzeviczy-levéltárból Történelmi Tár, 1899. 2. sz. 376. <http://jam.nyirbone.hu/konyvtar/web-konyv/Jo-Jolan/05pater.html#sdfootnote6anc> „Józsa atya – írja Bél Mátyás Tolliust idézve –, a fellázadt magyaroknak ama nevezetes vezére néhány esztendővel ezelőtt nagy érvágást tett az erszényükön. Azon a kijelölt napon ugyanis, amikor a császári ezüstöt szókták Körmöcbányára szállítani pénzzé verés céljából – és ez az ezüst akkor olyan nagy mennyiségű volt, hogy talán két- vagy háromszázezer márkányi összegre is rúgott –, az általa jól ismert, vagy e terv szerzőitől és kitalálóitól neki megmutatott úton hatszáz vagy még több katonájával hirtelen megrohanta a menetet, s amikor a halálra rémült császári felügyelők szétfutottak, nemcsak a teljes ezüstkészletet ragadta el, hanem a császár valamennyi mű helyét, sőt a polgárok házeit is felgyújtotta, javaikat pedig elrabolta. Minderre könnyű alkalmat biztosított számára a császáriak pánikszerű félelme. Könnyen el lehetett volna hártani ezt a kárt akkor, ha hitelt adnak annak a parasztembernek, aki hírlí hozta az ellenség közeledését; ám ezt a minden halandók közül a legszerencsétlenebb embert tömlőcbe vetették, mivel a dolog hihetetlennek látszott és úgy gondolták, hogy csak a városbeliek megzavarása céljából koholta a hírt – később pedig, amikor a császáriak elmenekültek, a tömlőccel együtt ő maga is a tűz áldozatául esett. A rémület ugyanis, amely elvette a polgárok eszét, ennek a szerencsétlen embernek az emlékét is kiverte a fejükből. Mert ha a helyén lett volna a szívük – és ezt maguk sem merték tagadni –, könnyűszerrel vissza tudták volna verni Józsa atyát, különösen az ötven katonából álló helyőrség segítségével: ezeknek a parancsnoka azonban, ahogy egy vitéz férfiúhoz illett, visszavonult a régi várba és ezzel megadta az ellenségnek a lehetőséget arra, hogy mindent kiraboljon. Es azt a császári ezüstöt sem fenyegette volna semmi veszedelem, amely a másik, vagyis az új várban volt felhalmozva, ha nem szállították volna át azt a császári bányába, amelynek eldugott járataiban néhány bányatisztviselő is elrejtette csekélyke vagyonát: de hiába, mivel azok a munkások, akiket itt alkalmaztak, mindent elárultak az ellenségnek. Így tehát Józsa atya bántatlanul vonult el a zsákmánnyal és csak a saját, valamint a kurucok) nevének szomorú emlék kezdetét hagyta hátra maga után.” Tollius: *Epistolae itinerariae*, 156.; Bél: *Bányavárosok*, 95–96.

pedig a város már lángokban állt, megfélekeztek róla, így a nyomorult ember bennégett a tömlőben. Annak ellenére, hogy nem hallgattak erre a parasztemberre, ki lehetett volna védeni a támadást, „mert ha a helyén lett volna a szívük – és ezt maguk sem merték tagadni –, könnyűszerrel vissza tudták volna verni Jósa atyát. Különösen az ötven katonából álló helyőrség segítségével; igaz, a parancsnokuk, ahogy ez egy vitéz férfitől elvárható, visszavonult a régi várba, és ezzel megadta az ellenségnek a lehetőséget arra, hogy mindent kiraboljon.”⁴⁵

Az eset kapcsán – részben a hallottakra, is támaszkodva – etimológiai szövejtésbe bocsátkozik a késő humanista tudós a 'kuruc' és 'labanc' szavak eredetét illetően. A 'rebellis' (*Rebelle autem Curuzzi*), így hívják szerte Magyarországon a kuruc lázadókat, „az elnevezés pedig a latin *crux* (kereszt) szóból ragadt rájuk, és ezzel azt akarták érzékelteni, hogy a császáriak a keresztre feszítés és az üldözés minden kegyetlenségével gyötrik őket. [...] A császáriak labanc elnevezését, az oly sokszor megszegett adott szó példájából, Lábán és Jákob pátriárkák történetéből eredeztetik.”⁴⁶

Elragadtatva ír a bányákról, és „ehhez a gyönyörűséghez egy másik is járult, amely nem is annyira az ételek miatt – ámbátor ezen és a rákövetkező napon is rendkívül bőségesen hordták ezeket az asztalokra –, mint inkább a vendéglátók vidám és nyájas hajlandósága miatt rendkívüli módon tetszett. [...] Amikor feljöttem a bányából ezeknek a zsákmányoknak örvendezve [ezek a bányászok ajándékai voltak, amelyekkel megtisztelték őt], úgy gondolták azok, akiknek azt Glauschinck, a sáfár feladatukul adta, hogy egy másfajta gyönyörűséggel is megörvendeztetnek. Igen bőséges ebédet szolgáltak fel tehát, amelyből nem hiányzott a boldogság adományozója, Bacchus sem; de még ennél is sokkal pompázatosabb és kitűnőbb volt az az ebéd, amellyel a következő napon fogadott engem a házánál Glauschinck, olyannyira, hogy csodálkoztam: honnét tudott ennyi friss ételt összeszedni ezekben a bányavárosokban? Nagyobb részben azonban és inkább ennek a rendkívül emberséges és minden tekintetben választékos férfinak az igaz lelkesedését éreztem, és a legkevésbé sem valamiféle hamis nyájaskodás bőséges kimutatását.”⁴⁷

⁴⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 156. Ford. Tóth Péter

⁴⁶ Ezt ismerteti és egyben cáfolja Bél Mátyás: „A kuruc lázadókat szerte Magyarországon nem neveztek más névvel; az elnevezés pedig a latin *crux* (kereszt) szótól ragadt rájuk és azt akarták ezzel a szóval jelezni, hogy a császáriak a keresztre feszítés és az üldözés minden kegyetlenségével gyötrik őket.» – Valóban így van: ez a gyűlöletes szó a *crux*-ból vette eredetét, de nem olyan módon, ahogyan azt Tollius képzei, hanem attól a keresztől, amelyet Lengyel Ulászló király uralkodása alatt, az 1514. esztendőben mintegy jövendölésképpen jelölte meg magát az a kegyetlen paraszttömeg, amely a török ellen készült vonulni. Erről a dologról részletesen értekeztünk jelen munkánk III. kötetében, Pest város történeténél, az I. fejezet XI. §-ában, a 49. és következő lapokon. De nem jobb az sem, amit a labanc szónak – amellyel a császáriakat jelölték gyalázkodva – az eredetéről mond, amikor azt bizonygatja, hogy ezt a szót a Laban és Jakab történetéből való, az annyszor bemocskolt adott szóra vonatkozó példázattal kell kapcsolatba hozni. Ez ugyanis nem így van! Én inkább akarom hinni azt, hogy e latin csúfnevet a labans (eltántorodó) melléknévi igenévből kell levezetni, s hogy ezzel a névvel – talán véletlenül – néhány latinul tudó magyar ember látta el a kurucok ellenségeit, akik mintegy eltántorodtak a haza iránti köteles szeretetüktől és hűségüktől. A léleknek ezzel az állapotával kapcsolatban mondta Vergilius [Aeneis, XII. ének, 223. sor]: *variare labentia corda* (változtatni az eltántorodó szíveket), valamint Iustinus [XIV. könyv, I. fejezet, 13]: *Labentium animas deterruit* [elborzasztotta az eltántorodók lelkét].” Bél: *Bányavárosok*, 97.

⁴⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 163. Ford. Tóth Péter

A város lakóiról tehát igen jókat ír; több helyen is kitér arra, hogy, milyen kedvesen és vendégszeretően bántak vele selmecbányai tartózkodása alatt. Ezt megerősíti Bél Mátyás.⁴⁸ Igaz, a vendéglátás egyfajta kapcsolati tőkét is jelentett a selmecbányaiak számára, hiszen „már a régi és elmúlt időkben is szokásban volt, hogy az itteni ifjakat idegen országokba küldjék részint a hasznos tudományok elsajátítása céljából, részint pedig azért, hogy tüzetesen megismerjék Németország bányáit, s hogy beszámoljanak itthon az ércék olvasztásának és öntésének ottani módszereiről”.⁴⁹ Úgy tűnik, Selmecbánya sem volt híján kiművelt emberfőknek, s ez a tény csodálattal töltötte el a holland utazót, aki elismeréssel szólt néhány polgár műveltségéről, név szerint is megemlítve kollégáját Hellembach orvosdoktor, a bányajövedelmek felügyelőjét, Glauschicnk Mihályt és külön kiemelve Rauscher János Kristóf jogászt,⁵⁰ „aki igen sok és válogatottan szép arany- és ezüstérc darabkával, valamint más, ritkább ásványokkal ajándékozott meg engem, nemcsak akkor, amikor meglátogattam otthonában, hanem még a szálláshelyemre is sok ilyesmit átküldött néha, továbbá minden szempontból okos és a bölcsészeti tudományok összes szépségében bővelkedő beszélgetésekkel üdített fel, hogy ne mondjam: tett okosabbá engemet. Bizony, engemet, aki azt gondoltam, hogy ezen a vidéken csak igen keveset fogok látni, sok íróval kapcsolatban – régiekkel és újakkal egyaránt – sok mindenre megtanított: láttam például Thomasiusnak a *De plagio litterario*⁵¹ című munkáját, a Placciusnak a *De scriptis* című könyvéhez írott, nem megvetendő toldalékokat,⁵² valamint a *Tabula Chorographica Regni Hungariae* című munkát,⁵³ amely sokkal pontosabb és kiválóbb annál, amelyet Hartung adott ki már korábban Bécsben.”⁵⁴

⁴⁸ Bél Mátyás aki jó néhány évtizeddel később is kiemeli: „...bizony még a mai napig is a selmecbányaiak dicséretére kell mondani azt, hogy a jeles emberségnek minden fajtájával elhalmozzák azokat, akik idegen földről érkeznek ide. Gyakran megtörténik tudniillik akkor, amikor békességben él Magyarország, hogy még a tengeren túli országokból is – Angliából, Svédországból, Dániából, hogy Németországot ne is említsem – érkeznek ide, a bányavárosokba tanult utazók, akik szeretik a bányászatot. Ezeknek akár a tanításában, akár pedig a vidám és bőséges lakomákkal való, nyájas fogadásában mindent megtesznek a selmecbányaiak, s még többféle ércdarabokat is ajándékoznak nekik, hogy még majd otthon is legyen valami, amiről az emlékezetükbe idézhetik vendéglátóiknak a jóindulatát.” Bél: *Bányavárosok*, 134.

⁴⁹ Bél: *Bányavárosok*, 138.

⁵⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 157. Ford. Tóth Péter

⁵¹ Thomasius, Jacob (1622–1684), *Dissertatio Philosophica de Plagio Litterario*, Lipsiae, 1673.

⁵² Placcius, Vincent (1642–1699), *De Scriptis & Scriptoribus anonymis atque pseudonymi[s] syntagma. [Joannis Rhodii Dani auctorum suppositiorum catalogus, ad autographum ejusdem fideliter expressus, in quo scriptores anonymi & pseudonymi manifestantur]*. Hamburg: Christian Guth, 1674.

⁵³ A *Tabula Hungariae* vagy Lázár térkép Magyarország első fennmaradt, nyomtatott térképe, amelyet feltehetően a magyar Lázár deák készített 1528 körül. Ennek alapján dolgozott Wolfgang Lazius (vagy Laz, magyarosan Lazius Farkas; Bécs, 1514. október 31. – Bécs, 1565. június 19.) osztrák humanista tudós, történetíró, térképész, orvos, egyetemi tanár. A térképet a magyarországi török harcokról írott történeti munkájának illusztrálására szánta. (*Rerum anno 1556 contra Turcas gestarum brevis descriptio*) Kiadta Jacobus Bongartius *Scriptores rerum Hungaricarum* című gyűjteményében *Rerum anno 1556 contra Turcas gestarum brevis descriptio*, kiadta Jac. Bongartius: *Scriptores rerum Hungaricarum* című gyűjteményében; *Commentariorum ingenearum Austriacam libri duo* Basel 1564.

⁵⁴ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 163. Bél Mátyás néhány évtizeddel később azt írja, hogy Rauscher csodával határos módon művelt volt és olyan férfiú, aki minden idejét, ami a közhivatalából fakadó elfoglaltságok után fennmaradt, a tudományok művelésére, jövedelmeit pedig a legjobb könyvek megvásárlására fordította. „Nem kellett tartania attól, hogy valakit megbánt, hanem úgy tudta

Tollius részletező beszámolója név szerint közli, hogy kik a bányászati munkálatok vezetői, melyik tárnában hány ember dolgozik összesen, illetve hány főből áll egy-egy turnus, három műszakos lebontásban.⁵⁵

Tollius selmecbányai útbeszámolójából az is kiderül, hogy a munkálatok hatékonyabbá tételének legfőbb gátja a vízhiány volt. Annak ellenére, hogy a bányák ércben gazdagok, nagyon hiányoznak azok a felszíni vizek, amelyek a malmokat hajtják. A folyamatos vízenergia hiányát csak költséges emberi munkával és állati energiával lehet részlegesen pótolni. „A vízhiány mind télen, mind nyáron gyakori, a fagyok és a hőség miatt. Ezért van az, hogy tavasszal és ősszel a leghatékonyabb itt a munka.”⁵⁶ A bányásztanácsban ugyan gyakran foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogyan lehetne a körmöci vizeket a selmeci bányákhoz elvezetni, ám „a köröskörül lévő, igen magas hegyek” ez ideig megghiúsították e terveket, bár most is épül egy vízvezeték, amely egy nagyobb malmot fog hajtani.⁵⁷

Mielőtt tovább indult volna Körmöcbányára, vendéglátói ajándékokkal halmozták el. A holland utazó különféle érceket, ásványokat kapott a bányászoktól, Rauscher János pedig „igen sok válogatottan szép arany- és ezüstérc darabkákkal, valamint más, ritkább ásványokkal”⁵⁸ ajándékozta meg.

Selmecbányáról – a hegyeken átkelve – érkezett meg a következő úticélhoz, Körmöcbányára (Cremnizium).⁵⁹ Ide jövet, a keskeny völgyben gyors sodrással tovafolyó, aranyhozó patakokra lett figyelmes. Magát Körmöcbányát kicsiny és festői környezetben fekvő városkának írja le, központjában „harminckét ház áll, amelyek a nagyjából a középben fekvő tágas piactér körül helyezkednek el. [...] Ezen a területen egy enyhe lejtő található, amelyen egyik irányba a templom, másik irányba pedig, ahol egy kicsivel magasabb, a kevésbé megerősített vár áll [...] mondják, hogy Körmöcbányán minden egyes ház kapuja előtt templom van, mivelhogy csaknem valamennyiből rá lehet látni. Sokkal nagyobbak a külső részek, ame-

művelni a tudományokat, hogy kétségessé tette: vajon Ő a méltóbb-e a Múzsákhoz, vagy pedig a Múzsák Rauscherhez? Ez a Rauscher hátrahagyott egy könyvtárat, amely nemcsak a nagyságát tekintve volt jeles, hanem a tudományok minden válfaját művelő, válogatott szerzőket is kiválóan bemutatta. A könyvek lapjainak a margójára ő maga írt jegyzeteket, amelyek részint nagyon bölcsesek voltak, részint pedig igen megnövelték a könyvek értékét. Nem tudom nem fájlalni azt, hogy örökösire jutott a könyveknek eme kincstára és az igen értékes jegyzetanyag, amelyet szerteágazó műveltségével ő maga írt: az örökösök ugyanis, amennyire idegen volt tőlük a műveltség, annyira gondatlanul bántak ezzel a hatalmas kincssel. Azok a könyvek tehát, amelyek különféleképpen szerteszóródtak az örökösök között, csaknem teljesen el is veszték; azok a kéziratok pedig, amelyeket saját kezével írt Rauscher, vagy összerohadtak a nemtörődöm módon való kezeléstől, vagy pedig szétszaggatva – óh, gaztett! – mocskos dolgokra használták fel azokat. Menjetek most, Múzsák, s ha van bennetek valami érzés, sirassátok meg Őt, aki csakis a tiétek volt! Bizony, mi sem tudunk hallgatni – hiszen vétek lett volna – erről a férfiúról, aki méltó az örök emlékezetre. Óh, bárcsak több Rauscherrel kedveskedne nekünk a sors!” Bél: *Bányavárosok*, 140–141.

⁵⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 159–160. A munkálatokat ezek szerint 12 ember irányítja, 2145 bányász dolgozik három turnusban, és ehhez jön még 196 ló ereje.

⁵⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 161.

⁵⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 162.

⁵⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 163.

⁵⁹ Körmöcbánya, szlovákul: Kremnica; németül: Kremnitz; latinul: Cremnicium, város Szlovákiában gyakran előfordul Körmöttbánya Cremnizium, Kremnitz alakokban is. „Régi szabad kisdud Királyi Bánya Város Bars Vármegyében, lakosai katolikusok, és evangélikusok, németek, és tótok, fekszik Selmetzhez négy mérföldnyire, különbözőféle magas hegyek között, egy mély völgyön” – írja Vályi.

lyek a völgyet elválasztó magaslatokon és dombokon át szétszóródva, gyönyörű változatos-sággal, elkápráztatják a szemlélődőket.”⁶⁰

Körmöcbánya tehát igen kicsiny település, főképp, ha Selmecbányával vetjük össze, ahol Tollius ötszáz házat számolt össze, ennek alapján a lakosok számát háromezerre becsülte úgy, hogy hozzáadta azokat is, akik a császári kamarához (*Cammerhof*) tartoztak.⁶¹

Igaz, pontos számarányokat nem közöl, de kitér a környék nemzetiségi összetételére is „Ezeknek a városoknak és hegyeknek a lakossága négy nációból tevődik össze. Szinte az egész köznép szláv származású, a ruházatuk és a nyelvük elkülöníti őket a többiektől. A tehetősebb polgárok nagy része magyar; ők a magyar és német nyelvet egyaránt használják, II. Géza a palesztinai hadjárata után ide telepített szászok leszármazottai mellett találunk itt csekély számú németet is, akik többnyire a császári bányák vagyongazdái.”⁶²

Tollius persze a lehető leghamarabb megtekinti a bányát, és erről szóló leírásának elején – mintegy bevezetéképp – ismerteti a bányába lejutás procedúráját. A leereszkedést segítő gép működési elve hasonló a mai liftekéhez, csak itt motor helyett lovak és ellensúly gyanánt emberek vannak. „Másnap a hetedik reggeli óra alatt leereszkedtem a császári bányába, ami negyedmérföldnyire van a várostól. Itt is, mint ahogy Selmecbányán, a leereszkedés előtt ünnepélyes szokás szerint imádkoztak, mégpedig térdet hajtván. Ugyanis nem veszélytelen az én és bizonyára mások mulatsága sem [...], mivel itt nem létrákon mászunk le, hanem lovak által forgatott kerekek gördítésével köteleken, így mialatt egyik fél leereszkedik, addig másokat a magasba húzattatva emelkednek. Bőr övekben ültünk szilárdan, elővigyázatosságból vasláncokkal erősítették meg a vastag kötelet. Szokták továbbá, hogy egyszerre hárman-négyen emelkednek fel, akik közül a legalsó tartja a lámpát. Leereszkedés közben szokásos bányászdalokat énekelnek.”⁶³

⁶⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 171.

⁶¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 207.; Henninus 22. sz. jegyzete. Ezt nem fogadja el Bél, szerinte ugyanis ha házanként 6 ember lakik, akkor valóban kijön a 3000, de ez téves logika, mivel „egy-egy kicsiny kunyhóska gyakran húsz embert is magába szokott fogadni. Mit gondoljunk továbbá azokról a földesúri házakról, amelyeket Tollius korában is gazdag családok laktak a háziszolgák és a cselédek egész hadseregével együtt? Vagy mit gondoljunk a különféle kézműves mesterségeket űző polgárok közönséges épületeiről? Hiszen ezekben annál több a lakos, mennél hasznosabbak és szükségesebbek az általuk gyakorolt mesterségek. S végül önnön magáról is teljesen megfélemlített Tollius: ő állapította meg ugyanis ugyanebben a levelében a bányákban dolgozó munkások számát, hogy tudniillik csak ezek az emberek kétezer-száznegyvenötven vannak. Ha pedig ez igaz, akkor az urburáriusoknak és a polgári rendű embereknek a tömegét nyolcszázötvenöt főre kell tennünk: ez a szám pedig módfelett eltér a valóságtól, sőt ellenkezik azzal. Ha csak azoknak a vásároknak a látogatottságára figyelt és ügyelt volna az utazó Tollius, amelyeket minden szombati napon tartanak itt, akkor könnyűszerrel észrevehette volna, hogy csaknem háromezer ember nyüzsög a piactéren és vásárolja meg magának a következő hétre való élelmiszert. Más szavakkal: nem tudta a mi Tolliusunk a teljes városi lakosságot egyszerre megfigyelni, hiszen két Selmecbánya létezik, az egyik a földfelszíni, amelyik a szabad ég alatt van és a szemünk elé tárul; a másik pedig a földalatti Selmec, az tudniillik, amely az aknákban, az üregekben és szerte a bányák tárnáiban, a föld mélységeiben terül el hosszan és szélesen. De mindkettő a lakosok számára szolgál: a földalatti a bányamunkások és ezek felügyelői számára, a földfelszíni pedig a polgároknak [...]. Én úgy gondolom, hogy Selmecbányát Pozsony, Buda és Debrecen – tehát a legnagyobb lélekszámnak örvendő magyar városok – után Magyarország legnépesebb városai közé kell sorolni.” Bél: *Bányavárosok*, 160–161.

⁶² Tollius: *Epistolae itinerariae*, 172.

⁶³ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 174.

A bánya után megtekintette a pénzverdét, ahol nemcsak bepillantást nyerhetett az üzem hétköznapijaiba, de ki is próbálhatta a pénzverést, így az ott zajló nemesfémfeldolgozást igen szemléletesen írja le. „A következő napon megengedték a pénzügyi hivatal megtekintését, ahol az ezüstrudakból hosszú szalagokat nyújtanak, és ezeket kerekkel által, könnyű munkával, kör alakúra vágják, majd egy új találmánnyal, szintűgy kerekkel, benyomást csinálnak, így a pénzverés könnyűségét is megcsodáltam, és magam is kipróbáltam saját kezemmel.”⁶⁴

Körmöcbánya után Tollius Besztercebányára ment, majd Vác érintésével Budára, a török kiűzésekor rommá lőtt egykori királyi központba érkezett. A harcok közelsége átjárja az élményt, így talán nem haszontalan a hosszan idézni a szöveget, amely önmagáért beszél:

„Vácra elindulva, csakhamar föltűnt a magas dombon álló Buda, fehérő falaiival, tornyaival és templomaival. Már a távolból üdvözöltem a nemes királyi várost, amelyet már oly régóta vágytam megláthatni. Minél közelebb jutottam, annál inkább csodáltam a császár szerencsáját, mely ily erős és gyönyörű várossal ajándékozta meg őt. Midőn a Pest és Buda közt levő hídhöz értünk, először Pest városába mentünk, mivel az ostrom folytán földig lerombolt Budán aligha találhattunk volna szállást.

Három nap alatt minden nevezetességet megtekintettem. A hajdan oly büszke és pompás vár és város a rettenetes ágyúzástól teljesen romhalmazzá volt löve, az egész városban egyetlen ép házat sem találtam. A hajdan oly szép és fényes Szt. István templomban és a híd közelében levő török mecsetben, valamint a belső vár kapuja fölött török feliratokat találtam. A várat a várostól kettős kőfal választja el. A városnak a vár felé eső része két utcából, a távolabbi része pedig, hol a hegy szélesebbé lesz, három utcából áll. A falak régi divatúak, de azért erősek, az árkok mélyek. Három kapu létezik, melyek egyike Ó-Buda felé van, a császáriak ennek közelében rontottak be az összelődözött falakon. A várost hajdan két külváros díszítette, még pedig mindkét oldalról, a székesfehérvári oldalon létezett külvárosnak ma már nyoma sincs, a Duna melletti nagy külvárosban néhány házat már kijavítani és újjáépíteni kezdenek.

A romok közt és a pincékben görög vallású, műveletlen, durva és visszataszító ráczok laknak, kiknek főfoglalkozásuk a vízfordás, mivel a várban levő kutak a törökök által betömötték vagy pedig a romok által bedugultak.

A Duna parti külvárosban létezett számos mecsetet részint lerombolták, részint tárházakká és csűrökké alakították át. A még fennálló közül egyiknek tornyába fölmentem, hogy onnan a környéket jobban áttekinthessem. Csekély fáradságomat bő siker koronázta. A Szt.-Gellérthegy alatt és Ó-Buda felé meleg fürdők léteznek, mindezeket tüzetesen megtekintettem. [...] Budára magyar embernek nem szabad lábát betennie, a ráczoknak, különösen pedig az asszonyoknak meg volt engedve a ki-és bejárás. A dunai híd 57 hajóból áll és körülbelül 10.000 láb hosszú.

Pest négyszög alakú és közhelyszerű város, jóllehet a tavalyi ostrom alatt szintén igen sokat szenvedett, mind inkább helyreáll és lakossága is jobban szaporodik, mint Budáé, mivel a síkságon terül el, tehát a Duna kihasználásához előnyösebb helyzettel bír. Miután mindent megtekintettem, 1687. június 23-án eltávoztam a magyar királyok hajdani székhelyéről.”⁶⁵

Visszaútról már csak igen röviden ír. Esztergom, Komárom, Győr, Pozsony útvonalon elhagyja Magyarország területét és Bécsbe megy, hogy innen folytassa európai utazását, mégpedig Itáliába. Magyarországi levelét így zárja: „Végül, a Budából való távozás

⁶⁴ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 176

⁶⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 198–201., közli: Szamota: *Régi utazások*, 288–289.

után egy héttel, június 30-án, hétfőn, a kedvező isteni akaratnak hála visszatérvén Bécsbe, a másfél hónapnyi magyarországi utamat bevégeztem.⁶⁶

Jacobus Tollius Magyarországról szóló két levele a régi Európa magyarságképének egyik jelentős írása – úgy hisszük, ezt az itt leírtak alapján nemigen kell bizonygatni. Jóllehet írása a bölcsek követ kereső alkimista sajátos érdeklődését is tükrözi (ásványok, bányászat, kohászati technológiák), ám ne feledjük, a tudós filológus küldetése geográfiai és történeti adatgyűjtés is volt! Láttuk: néhány évtizeddel később könyve Bél Mátyás számára – a bányavárosok vonatkozásában – megkerülhetetlen munka. Annak ellenére, hogy feledésbe merült, amiben nem kis szerepe volt a latin írásbeliség anyanyelviséggel szembeni tévesztésének, megállapításai akarva akaratlanul otthagyták lenyomatukat a 18. századi, alapvetően francia nyelvűvé váló európai geográfiai és történeti szótáriródmában.

Feljegyzései a bányák, a gyógyfürdők és a hőforrások országának olyan mozaikszerű karcolatai, amelyek a kiváló természeti adottságok, a halban gazdag folyók, a jó termőföldek és a kiváló borok országát villantják fel. Felbukkannak persze azon sztereotípiák alapjai is, mint a vendégszeretet, a magyar, aki inkább fegyvert forgat, semmint földet művel, hisz „a hadi szorgalom” közelebb áll e nép lelkéhez, mint a földműves „falusi szorgalmatossága”.⁶⁷ Kétségtelenül kanonizál néhány olyan ismertető jegyet, amely a későbbi magyarságkép állandó jelzője lesz. A holland utazó ugyanakkor olyan tudós utazó is, aki a tapasztaláson nyugvó, finom részleteket sem szem elől tévesztő benyomásait, megfigyeléseit az *oral history* kínálta lehetőségekkel egészíti ki. Így válnak élvezetes olvasmánnyá Tollius levelei, amelyek, ahogy említettük, a 18. századi francia nyelvű szótár irodalom magyarságképének⁶⁸ – Edward Brown⁶⁹ angol utazó mellett, aki Tollius kortársa, és mintegy bő másfél évtizeddel korábban járt Magyarországon – egyik legfontosabb forrásai. Úti jegyzeteinek egyedi vonzereje azonban bizonyosan abban rejlik, hogy a török kiűzés és a Thököly-korszak igencsak kaotikus mindennapjai ott bujkálnak sorai között. Így aztán nemcsak krónikása, hanem helyszíni tudósítója is az 1678. esztendő Magyarországnak!

⁶⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 203.

⁶⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 143

⁶⁸ Példa erre Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière (1683–1746), aki a 18. század egyik legtermékenyebb geográfusa, történésze és kompilátora volt, jóllehet neve mára feledésbe merült, holott a párizsi herceg tanácsosa, Szicília kettős királyságának titkára és a spanyol király első geográfusa titulusokat birtokolta. Kilenc kötetes reprezentatív fő művét, amely 1726 és 1739 között jelent meg, a 18. század egyik legjobb és legmodernebb, korának egyik legolvasottabb, új tudományos eredményeire is támaszkodó szótáraként tartják számon. (*Le Grand Dictionnaire géographique et critique*, par M. Bruzen La Martinière,... La Haye, P. Gosse, R.-C. Alberts, P. de Hondt, 1726–1739, 9 tomes en 10 vol.) Ez a szótár a Magyarországról szóló szócikkét a jelentősebb felvidéki bányák ábécé-sorrendbe állított listájával zárja. Ez szószerinti átvétele Jacobus Tollius listájának, amelyet ehelyütt függelék gyanánt közlünk. Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière életútjára vonatkozóan lásd Michaud, t. 27. 329–331. *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*, t. 23. Paris, Frimin Didot, 253–255.; *Dictionnaire de biographie française*, t. 7. Paris, Librairie Letouzey et Ané, 1956. 586.

⁶⁹ Edward Brown (1642–1708) tanulmányait Cambridge-ben és Oxfordban végezte, 1669–1670-es nagy európai körútján útba ejtette Magyarországot is, később II. Károly királyi orvosa, a londoni orvosok kollégiumának elnöke. Szamota: *Régi utazások*, 290–425.

FÜGGELÉK

A felvidéki bányák

Tollius jegyzésében 1687 – Bruzen de la Martinière kiegészítéseivel 1732⁷⁰

ALT-ZOL [Zvolen, Ózólyom / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A folyam bal partján, Newzol-tól két mérföldre lévő helység. Valójában egyetlen bányája sincs; ám aranyrögöket lehet találni a búzakalászkok gyökerei között. A környéken korábban voltak arany-, ezüst-, réz- és higanybányák.

AMGESCHED [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzol-tól (Besztercebánya) fél mérföldnyire fekvő helységben van egy magántulajdonban lévő bánya, melyet tulajdonosa nem képes művelni.

ANDRASCHOW [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzol-tól (Besztercebánya) szintén fél mérföldnyire fekvő helységben van egy különálló sárgaréz-bánya, amely Waldburg-hoz tartozik.

BOINIK [Bojnice, Bajmóc / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]

Itt korábban vasat bányásztak; ma már csak vörösiszapot lehet találni, amelyből egykoron a vasat kivonták.

BOTZAR [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Itt aranybányák vannak.

BRESNIZC [Hronská Breznica, Garamberzence / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Két mérföldre van Newzoltól (Besztercebánya), és a császár birtokát képező vasbányái vannak.

BUDE OFEN [Buda ~ Pest megye ~ Magyarország]

A máig élő hagyomány szerint a város szomszédságában lévő hegyekben aranybányák voltak.

SCEPUISE [mint Szepes, számos ilyen előtagból álló településnév közül jelen esetben Spišská Stará Szepesófalú / Prešovský kraj ~ Eperjes tartomány ~ Szlovákia]

Az itteni hegyen (Tarhegy!) van egy bánya, ahol antimonnal kevert ólmot bányásznak.

DOBSH [Dobšíná, Dobsina / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]

Rafsenaw-tól két, Newzoltól tizenöt mérföldre fekszik. Itt cinóbert termelnek ki. Maga a helység Waldburg-hoz tartozik.

FECKETIBAN vagy SCHWARTZBERG [Feketebánya / Szabolcs Szatmár Bereg Megye ~ Magyarország]

⁷⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 166–169.; Bruzen: *Le Grand Dictionnaire*., t. 4. (1732) 185–186. A szövegközlés Bruzen de la Martinière kiegészítéseit követi, aki egy az egyben átveszi Tollius latin szövegét. Első helyen tehát a forrásban szereplő eredeti név szerepel, ha ez elírás, úgy dőlt betűvel közöljük a beazonosítható helyes névváltozatot. Kapcsolatban álló jelben [] közöljük a mai állapotoknak megfelelő településnevet, utána aláhúzva a település magyar nevét, majd megadjuk, az adott ország közigazgatási beosztása szerinti hovatartozást, ezt, ha szükséges, ennek magyar megfelelője követi, végül közöljük az ország nevét. A nevek feloldásánál a már emlegetett Vályi-féle szótár mellett Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnevellexikon* (Budapest, 1989.), illetve Hajdú-Moharos József: *Magyar Településtár, Kárpát-Pannon* (Budapest, 2000.) című műveket forgattuk haszonnal. Itt jegyezzük meg, hogy Tollius viszonyítási pontként Newsol, Neusohl, azaz Besztercebánya városát adja meg.

Szatmár vármegyében található. Ezüstbányái vannak, ahol az érchez egy kevés arany is keveredik. Fél font ezüst mindössze három szemernyi aranyat tartalmaz. [Egy szemer – régi ékszerész súlymérték – körülbelül 0,05 gramm.]

FELSCHEBAN ou OBERBERG [Baia Sprie, Felsőbánya ~ Judetul Maramures ~ Máramaros megye ~ Románia]

Ugyancsak Szatmár vármegyében található. Itt egy rendkívül gazdag arany-, ezüst- és ólombánya található. Egy helybeli kereskedő, Michel Fony birtokolja. Fél font ezüstben néha négy-öt dragme is található. (Egy drachma (?) = 3,24 gramm.)

HELLIAR [Altgeberg hegy alapján Staré Hory Óhegy, Besztercebányához tartozó bányatelep/ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A környékén lévő Altgeberg-nek nevezett hegyekben némi ezüstöt találunk, mely rézzel kevert. Ez a hely waldburg-i magánszemélyek birtoka. Itt mérges gázokat tartalmazó víz is van.

JEROB [Jabriková, Imréd / Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ezt a bányát már nem művelik.

JESENACH [Turčianske Jaseno, Túrócjeszen / Žilinský kraj ~ Zsolna tartomány ~ Szlovákia]

Itt termelik ki a földből a németek által Ries néven nevezett kénes anyagot, amelyet – miután olvasztással kivonták belőle az ezüstöt – átszállítanak Scheminz-be.

LIBETHEN [L'ubietová, Libetbánya / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól két mérföldre fekvő, sárgarézben gazdag bánya. Három aknája van. Az első Libethen és Newzol lakóinak közös birtoka; a második Waldburg és Grondel városáé.

LIBSK [L'uborča, Liborcsudvard / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]

Az itteni hegyekben arany- és ezüstbányák vannak.

LUPSCENES, amelyet LUPSCHER SCIFFEN-nek is hívnak [? feltételezhetően bányatelep]

Newzoltól két mérföldre található, még nem feltárt ércbánya [ón?], amely Michel Szurian birtoka.

LUPKOW, [? feltételezhetően bányatelep]

Itt antimont termelnek ki.

MEDZIBROD [Medzibrod, Mezőköz ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól két mérföldre lévő, még nyitás előtt álló aranybánya, amely Maximilien Conrad Ruprecht birtoka.

NECBAN vagy NEWBERG [Nová Baňa, Újbánya ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Szatmár vármegyében, Erdélytől két mérföldre fekvő bánya, mely arannyal kevert ezüstöt tartalmaz. Fél font ezüstben négy-öt drachmányi aranyat találunk. Ugyanitt pénzverde is működik.

REDERISCH [Hradzavé, Rezes / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A bányában található vas öntésre alkalmas. Itt Ries-nek is nevezett markazit szintén található.

RICHTERGRUND. [Úrvölgy, / Besztercebányához tartozó bányatelep volt, ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Csak rezet találunk itt, s annak minősége sem a legjobb. Newzoltól kb. egy mérföldre van. Waldburg birtokát képező magánbánya található itt.

RONITSCH [Hronec, Kisgaram ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Császári tulajdonú vasbánya. Newzoltól négy mérföldre található.

ROSNAMO [Rožňava Rozsnó / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]

Erlam avagy Agria mellett, Newzoltól tizenöt mérföldre. Itt termelhető ki a környék legtisztább aranya; ám a Waldburgi polgárok és a magisztrátus közötti, a bánya tulajdonjogával kapcsolatos ellentétek nem teszik lehetővé a termelést.

SANDBERG [? Besztercebányához tartozó bányatelep/ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő, rézben gazdag bányák, amelyek a város lakóinak birtokát képezik. Az itt bányászott fém részben fekete, részben sárga, részben zöldes színű. A fekete foltok ezüsttartalmat jeleznek, a többi pedig ónt.

SCHERTZENSTEINEN [? nyilván egy új bányatelep]

Newzoltól fél mérföldre lévő aranybánya, amely egy Waldburgi polgár magánbirtoka. Itt még nem folyik termelés.

SCHMOLENITZ [Somola, Szomola / Nitrianský kraj ~ Nyitra tartomány ~ Szlovákia]

Rézbánya, ahol élénk termelés folyik. Az innen kinyert szulfátos víz előbb vörös színűvé változtatja a belémártott vasat, majd bronzos lesz. Ezért hasonlít a scheminz-ihez; korábban Libeth vize is rendelkezett ezzel a tulajdonsággal.

SENNIZEN [Senica, Szénás / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő bánya. A császár számára sárga és lágú rezet termel.

STRIGONIE vagy GRAN [Esztergom ~ Komárom-Esztergom megye ~ Magyarország]

Az aranybányák a várostól három mérföldre találhatók. Korábban a török fenyegetés miatt abbahagyták művelésüket; ám a császár embereket küldött ki feltárássukra és a munka újraindítására. A vállalkozás sikerrel járt.

TEICHOLTZ [? valószínűsíthetően bányatelep]

Newzoltól három mérföldre fekszik. Mágnesstartalmú kőzetek vannak itt.

TEIOB [Tajov, Tajó / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ennek környékén (egy mérföldre Newzoltól) a körmöci úton egy forrás mellett néhány, eddig elhanyagolt csavarezüst-ér [visargent] található. Közvetlenül mellettük a föld vörös ként rejt.

TOKAI [Tokaj / Borsod-Abaúj-Zemplén megye ~ Magyarország]

Aranyban termékeny hegyek. A környéken művelt szőlő gyökerei – illetve még a hajtások is – kicsiny aranyszálakat tartalmaznak; ám az aranynál is értékeőbb tokaji borból származó biztos jövedelem miatt nem is foglalkoznak a bányák esetleges megnyitásából keletkező nyereség bizonytalan kilátásaival.

WEISCHOW helyesen *Windschacht* [Štiavnické Bane Hegybánya Pierg-Szélakna Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia bányatelep]

Newzoltól négy mérföldre fekvő dűlő, amely néhány aranyér között kiváló minőségű antimont ad. A kis kiterjedésű aranyerekből származó haszon is csekély. Tulajdonképpen a környékbeli erdőkben kóborló rablók miatt abba is hagyták a kitermelést. A bánya a közmegebecsülésnek örvendő Michel Sturian birtoka.⁷¹

⁷¹ Úgy tűnik a leírásból, hogy a bányavárosok még a 17. század vége táján is vonzzák – nyilván a könnyed meggazdagodás és a jó befektetés reményében – a vállalkozókat; Michaelis Sturiani, Michaelis von, Conrad Ruprech név szerint is említettnek, de úgy tűnik, Waldburg (Waldenburg város a Felső-Ausztriában) hét bányában van érdekeltségük) és Grondel (svájci határhoz közel fekvő ausztriai város) számára szintúgy igen jó befektetési lehetőségeket sejtettek e térség bányáiban!

LAJOS KÖVÉR

Jacobus Tollius's Hungarian Mosaics

The name of Jacobus Tollius (1630-1696) does not ring a bell nowadays, even though the Dutch traveler was a well-known and esteemed philologist and alchemist in his life. He visited Hungary twice. His first journey took place in 1660. Due to a coincidence, this time he enjoyed the hospitality of Miklós Zrínyi at Csáktornya, where he found „beautiful buildings, dazzling furniture, great comfort, cleanliness and an erudite family”. The first destination of his second journey in 1687 was Pozsony, then he visited some mining towns in Upper Hungary stopping in Győr, Komárom and Érsekújvár and finished his trip in Buda.

The journey is important because of its peculiar three-dimensionality. The first remarkable dimension was the timing: Tollius arrived in Buda only six months after the expulsion of the Ottomans, and he traveled through Upper Hungary when it was under kuruc control. The fairly incomprehensible, eclectic labyrinth of everyday life must have been fascinating for the foreign traveler. On the other hand, Tollius was a traveler, who supplemented his empirical impressions and observations, often of subtle details, with the possibilities offered by oral history. Third, he was a notable scientist in the history of mining and chemistry. This is why Tollius' letters are an enjoyable read. It is not an accident that – besides the works of British traveler Edward Brown, a contemporary of Tollius who had also visited the country a few years earlier – Jacobus Tollius' works are one of the most important sources used in 18th-century European, but mainly French, dictionary literature for drawing the image of Hungary.

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Franz Grisellini Bánság-képe

Tanulmányunk Franz Grisellini 1780-ban megjelent könyvének Bánság-képét veszi górcső alá.¹ A címlap szerzőre vonatkozó sorai szerint Grisellini több akadémia tiszteletbeli tagja, a mezőgazdaságot, művészeteket, manufaktúrákat és kereskedelmet előmozdító Milánói Császári és Királyi Társaság titkára. A művet – annak címlapján – rangos és tudós személyeknek ajánlja. Ismereteink szerint a gótbetűvel nyomtatott munkának nem született magyar fordítása, ellenben megjelent reprint kiadása.² Munkájára egyre több hazai szerző hivatkozik, jelezve a mű historiográfiai értékét.³

A tanulmány nem kritikai elemzés, hanem a szerző látásmódjának bemutatása, értelmezése. Nem gondolatainak egyszerű visszaadása, mert nem tartalomismertetés és nem is fordítás, hanem a kettő ötvözetén alapuló historiográfiai megközelítés. Problematikus eleme abból fakad, hogy a 18. századi németességgel írt szöveg önmagában is komoly értelmezési feladatokat teremtett, melyek tisztázása nélkülözhetetlen előfeltétele volt a történelmi kontextusba helyezésnek.

Kevésbé ismert, hogy Grisellini eredetileg olaszul írta meg leveleit, és azokból a könyvét ugyancsak olasz nyelven. A mostani tanulmányozás tárgyát képező munka tehát már fordítás német nyelvre, amely nem sokkal az eredeti olasz kiadása után jelent meg. Két nagy részből áll, egy történeti–politikai és egy természetföldrajzi leírásból. Írásunkban csak az első rész bemutatását tekintettük feladatunknak.

Franz Grisellini Milánóban született egy posztókészítő mester fiaként, anyja pedig egy selyemkereskedő leánya volt. Velencében teológiát tanult, de meg akarván házasodni abbahagyta azt, és történettudományra, illetve természetismeretre adta a fejét. Kora egyik ismert polihistorának tartották, mivel munkálkodott mint geográfus, kartográfus, természetkutató, rajzoló, vidámjátékok szerzője, utazó, újságíró és botanikus. A felsorolásból kitűnik, hogy inkább a természettudományok iránti vonzalmai voltak túlsúlyban, a Bánság leírásának második része is tükrözi ezt.

1770-ben ismerte meg Josef Brigido bárót, a Temesvári Bánság Tartományi Igazgatóságának (*Landesadministration des Temeswarer Banats*) elnökét, s az ő meghívására érke-

¹ A mű teljes címe: Franz Grisellini: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrten*. Ersteher Theil. Wien, im Verlage bei Johann Paul Krauf, 1780.

² *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats*. Írta: Franz Grisellini. Budapest, 2012. A művet olasz eredetiből román nyelvre is lefordították. Autor: Francesco Grisellini. Traducator: Costin Fenesan: *Incarcare de istorie politica si naturale a Banatului Timisoarei*. Editura Facla, Timisoara, 1984. 336.

³ A teljesség igénye nélkül néhány hivatkozás: Kollega Tarsoly István: *II. József német telepesei*. PhD értekezés – kézirat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011.; Miskolczi Ambrus: *Miért éppen a cigányok?* Holmi, 18. évf. (2006) 2. sz. 173–193.; Vándor Andrea: *Migráció a Duna térségében*. Honismeret, XLI. évf. (2013) I. sz. (február) 4–8.

zett 1774 szeptemberében tanulmányútra a Bánságba. Brigido arra kérte, hogy utazza be a tartományt, és benyomásait, tapasztalatait foglalja írásba közigazgatási hasznosítás céljából. Griselini így maga is a bánsági hivatali apparátus tagja lett, fizetést kapott onnan, hatósági megbízás alapján járta a vidéket, és Temesvárott a főtéri elnöki palotában kapott szálláshelyet. Három éven át folytatta a gyűjtő-föltáró munkát, levelekben számolva be az elért eredményekről. A leveleket mindig valamilyen prominens, a levél tárgyához köthető tudós vagy közéleti személynek ajánlva írta, és eredetileg olasz újságokban jelentek meg. Griselini 1777-ben utazott el a Bánságból, 1780-ban leveleivel együtt Milánóba érkezett, és azokat könyv formájában kiadatta olasz nyelven. Ezt követte a német nyelvű bécsi kiadás Mária Teréziának ajánlva. A könyv első része kilenc levelet (beszámolót) tartalmaz, tanulmányunk ezen alapul.

A szerző 1787-ben egy milánói szanatóriumban halt meg teljes társadalmi közöny és szellemi érdektelenség mellett.⁴

Griselini munkájának „Bevezető”-je „tiszteletkör” a Bánság történeti nagysága előtt, kifejtve, miért tekint az különleges európai jelenségnek. A manapság sokat hangoztatott „multikulturalizmus” fogalmat ő használta először a legfontosabb helyi jellegzetesség megjelölésére, ha nem is ezzel a szóhasználattal, hanem a „bátor, egymás vallását és szokásait tisztelő emberek hazája”-ként emlegetve azt. A „szellem” és a „belátás” áthatotta természetes helyi „termék” a józan ítélőképesség, amivel akkoriban Európa sok táján nem rendelkeztek.

Ezután számozott „Levelekben” írja meg a Bánság történetét, amelyek lényegében azonosak a könyv fejezeteivel. A sajtóságos beosztás oka az, hogy mindegyik levélnek van címzettje, akinek mintegy beszámol történeti fölfedezéseiről. Az első levél Johann von Doro grófnak, Temesvár városa és erődje parancsnokának szól, s a római időkktől az 1456-ig terjedő korszakot öleli fel.⁵

Ebből a leveléből értesülünk egy fontos forráskritikai körülményről: három évet töltött Griselini a tartományban, amit kevésnek tartott a térség alapos megismeréséhez. Mint írja: „ez lehetetlenség volt”, ezért ne várja senki, hogy megfigyelései és vizsgálatai „tetszést” és egyáltalán „hírt” váltsanak ki. Elég szkeptikusan látja tehát műve hatását, ami szerencsére teljesen másképp alakult.

Klasszikus szerzők műveiből merítve állítja össze a Bánság római kori történetét. A román történetírók által gyakran citált sorok szerint ez a terület egykor a Dák Birodalomhoz tartozott „*Dacia ripensis*” néven. Akkor alakult ki a Tisza, illetve a Duna partvonalát követő határa, ami a Bánság jellemző földrajzi adottsága. Lakhatóságát a sok telep és város létezésére utaló korabeli helynevek igazolják. Temesvár első említése a hunok vereségével kapcsolatban történik, amikor Attila maradék népével egyesültek a longobárdok. Elfoglalták Daciát és Pannóniát, majd e hatalmas területen erődítési munkába kezdtek, és az ország

⁴ Wikipédia, életrajz. A Bánsági Lexikon adatai kiegészítik a Wikipédiában közölteket. Eszerint Griselini 1717. augusztus 12-én született Fantinóban (Velence mellett), és 1784 augusztusában halt meg Milánóban. A bánáti történetírás rangidős tudósaként (Nestor der Banater Geschichtsschreibung), és polihisztorként emlegeti. 1770-ben ismerkedett meg a Brigido-fivérekkel (Josef és Pompejus), akik közül Josef, a Bánsági Adminisztráció elnökeként bánsági tanulmányútra hívta meg. Griselini 1774. szeptember 6-án Törökbecsére, majd szeptember 22-én Temesvárra érkezett. Küldetését 1777. elején fejezte be, és március elején Bécsbe érkezett. A Bánságról szóló művét Mária Teréziának ajánlotta. In: Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums von Dr. Anton Peter Petri. Th. Breit Druck+Verlag GmbH, Marquartstein, 1992. 589.

⁵ Erster Brief. Enthält die Geschichte des Bannats von der Zeit, da es als römische Provinz einen Theil von Dacia. Rispensi ausmachte, bis auf das Jahr Christi 1456. Griselini: *Versuch*, 4–36.

több táján sáncokat építettek. Grisellini középkori szerzőkre hivatkozva ezeket „Ring”-nek vagy „Circulinak” nevezi, amelyből kilencet tart számon a tudomány. Ebből egyet „Dacia ripensi”-ben tártak föl, azon a lapos földön, amelyen a későbbi Temesi Bánság létesült. A sáncot a 6–7. században egy Duna balparti várról Hagias Horomnak nevezték, ezen a helyen alapították később Újpalánkat.⁶

Az avar építésű vár jelentőségét mutatja, hogy a vidéket később „Ring”-nek vagy az „avarok sáncának” hívták. Az avarok több mint kétszáz évig birtokolták az egykori Dacia ripensi-t, míg a vele határos földeket más ázsiai népek. Az utóbbiak nagyobb része szláv és illír eredetű volt, akiken Grisellini bolgárokat és szerbeket ért. Moesia provincia általuk lakott része szerinte innen kapta később a Bulgária, illetve a Szerbia nevet. Ezt a nézőpontot azonban sem a szlavisztika, sem a történettudomány nem osztja.

Pannónia frank korszakáról írja, hogy Nagy Károly fia, Pipin az avar központi településtől kezdve összes elsáncolt erődítményüket szétverte, s a népek maradékát részben Pannóniában a Rába folyóig letelepítette, másrészüket átűzte a Tiszán. Az utóbbiak szállásterületének behatárolásakor alkalmazta először Grisellini a Bánság földrajzi meghatározására a Tisza–Maros szög fogalmát.⁷ Ahhoz, hogy az avarokat harapófogóban tartsák, a Tisza torkolatánál, Titelnél várat építettek, amelyet az addigi frank foglalások után „Frankavillá”-nak neveztek el. A frank korszak legfontosabb változásának a szlávok, „maravenek” vagy „moravenek” országba özönlését (884.) tartja.

A karoling Frankarion lassan átalakul hercegséggé (*Ducatus Horomiensis*). Helyneveit vizsgálva Grisellini beazonosítja a régi településeket koráival. Az avar erődítmény, Horom mellett kiemeli az ugyancsak Duna menti Panuccát, a későbbi Pancsova elődjét, Kevét, amit ő már Kubinnak ismer, Ursovát, ami később Orsovára változtatta nevét, és Morissenomot (Marosvár), amelynek későbbi nevét (Csanád) már a magyar korszakhoz kapcsolja. Csanádról annyit ír, hogy magyar harcos volt, aki birtokba kapta az egykori római szabad várost, Tibiscumot, és az „visszaállítójáról” (*Wiederhersteller*) Csanádnak nevezte magát. Területe a Marostól Horomig (a Dunáig) terjedt. Egy „régí krónikaíró” (főltehetően Anonymus) „tanúsága” nyomán ír az „Unguren”-ek, „Unnuguren”-ek vagy „Ungarn”-ok bevonulásáról, akiket hun származású népek tart.⁸

Ezt a leírást nem vizsgálhatjuk a történeti pontosság mércéjével, mert annak nem felel meg. Ellenben sajátos módon köti össze a térség különböző történeti korszakait, láthatóan ügyelve a Bánság fontosságát aláhúzó történeti kontinuitásra. Érti ő is, hogy a magyarok korai időszakát nem tudja a hagyományos módszerekkel (antik és középkori szerzők munkáit lapozva) rekonstruálni, ezért kijelenti, hogy a magyarok első, Ázsiából Európába vezető vállalkozásait nem követi. A honfoglalás és az Árpádok idejét Anonymus alapján foglalja össze. Az avar sáncringtól, Frankavillán és a szláv hercegségen át jutunk el a kapitánysáig, amelyet Grisellini a táj magyar kormányzati formájának tekint. Méghozzá Kund Kapitányságnak, mivel Kund vezér birtokába jutott a Tisza–Maros köze. Még ennél is érdekesebb a kormányzás további változásainak a leírása. Géza, Árpád utóda alatt a magyarok birtokait több uradalomra osztották, melyeknek a vármegye (war-medye) nevet adták. Élén a „comites” állt, kinek nevét a „comitatusból” származtatja.⁹

Attól eltekintve, hogy a megyerendszer később, István alatt alakult ki, létrejötté célját jól látja: a központi irányítás erejét akarták azzal növelni. A következő századok leírásában

⁶ Erster Brief, 12.

⁷ Erster Brief, 13.

⁸ Az Annales Hungarorum 35. lapjára hivatkozik ennél a pontnál. Erster Brief, 14.

⁹ Latin nyelvű krónikára hivatkozva állítja ezt. Erster Brief, 16.

a Bánság nem saját jogon jelenik meg Griselini leírásában, hanem a köztörténet helyi eseményeként. Úgy látja, hogy a Temesi Gróf méltósága II. Andrástól válik fontossá, amikor egy 1212. évi törvény az erdélyi vajdasággal és a székely megyével teszi egyenrangúvá. A tartomány első grófjának székhelyeként Károly Róbert alatt indult meg Temesvár gyarapodása. A provincia megszakítatlan történelme Lajos uralkodásának végétől figyelhető meg. A török veszély a Temesi Grófságot földrajzi közelsége miatt közvetlenebbül érintette. A nikápolyi csata után Bulgáriában maradt török utóvédcsoportok átkelve a Dunán többször végigpusztították a provinciát, mígnem a nándorfehérvári diadal megerősítette újra a Temesi Grófság helyzetét. Griselini itt befejezte első levelét. A középkori magyar történelemre vonatkozó adatait, megállapításait nagyrészt a korszak kutatásában nélkülözhetetlen forrásokból veszi, mint amilyen a Túróczi–krónika, a Pray-kódex, a Timon-féle *Novae Hungariae*.¹⁰

A második és harmadik levél tartalma nagyrészt tartalmazza a magyar történelem hódoltsági korának eseményeit, mivel földrajzi helyzete miatt a Bánság egyszerűen a történelmi folyamatok fő sodrába került. Így Dózsa parasztháborújától kezdve a várháborúkon át, az Erdélyi Fejedelemség politikájáig mindenről szó esik a munkában. Bánsági sajátosságot pusztán az a körülmény kölcsönöz e korszakleírásoknak, hogy a török uralom hagyatékát (gazdaság, adóztatás, várak, pusztítások, népességveszteség stb.) részletesebben tárgyalja.

Griselini maga árulja el „grófja”-nak (a levél címzettjének), hogy az eseményeket 1694-ig először erdélyi, másodsorban magyarországi és csak harmadrészt vizsgálta a Temesvári Bánság szempontjából. Az 1694–1716 közötti korszakról szóló 4. levél már érdekesebb a számunkra, mert a Bánság Habsburg-korszakának közvetlen előzményeit tartalmazza.¹¹

A korszak és így a levél kulcsfigurája is Savoyai Jenő. Főszereplővé akkor válik, amikor a szász fejedelem, Frigyes Ágost a lengyel trón miatt visszatért hazájába, és Lipót a magyarországi hadsereg főparancsnokságát Savoyai Jenőnek adta át. Griselini e momentumban látja a Temesi Bánság történetének fordulópontját, mert a katonai irányítás a legjobb kezekbe került, s a terület sorsa a keresztény seregek hadi sikerétől függött. A zentai csatáról (1697) azt jegyzi meg, hogy az „ottománok” Hunyadi János óta nem szenvedtek ekkora vereséget. A szultán is csak szpáhi fedezet alatt tudta magát a több mérföldes úton megállás nélkül Temesvárra menteni, ahol a kapukat azonnal becsukatta. Griselini a vereség súlyát török nézőpontból nem a katonai oldalban látta, hanem a muszlim lélekre és világfelfogásra gyakorolt hatásában. A szörnyű menekülés, ami megfutamodás volt az életért, a tehetetlenség, ami rangján aluli volt, és el kellett viselni – olyan tények és érzések, amelyekhez nem szokott hozzá a szultán és népe, s amelyek mélyen megszegyenítőek.

Ám a fő kérdésnek mégsem ezt tekinti Griselini, hanem Temesvár sorsának további alakulását. További eseményfűzése rávilágít, hogy a katonailag már megvert török miért maradhatott még egy ideig a Temesköz birtokában.¹²

Savoyai Jenőben ugyan fölmerült Temesvár körülzárásának gondolata, de Belgrád esetleges bevételének szándéka fontosabb volt számára. S nem sikerült a temesvári erődbe tartó török kommandó legyőzése sem, ami „a nemes lovag” egyetlen kudarca volt a hadjárat során, s azt árulás számlájára írtak. Közben külföldi követek közvetítésével megkezdődött Karlócán a békekongresszus. Ennek kapcsán szerzőnk a török csapatok, a lengyel korona és Velence ügyén kívül a legtöbbet vitatott kérdésnek a határ-helyreigazítást (*Grenzbericht-*

¹⁰ Lásd az Erster Brief hivatkozási számait 41-től 77-ig.

¹¹ Vierter Brief. Fortsetzung der politischen Geschichte des Bannats bis auf das Jahr 1716. Griselini: *Versuch*, 111–144.

¹² Vierter Brief, 121.

gung) tartja, úgy a császári, mint a török birtokok estében. Először mondja ki, hogy Magyarország és a Bánságnak köze van egymáshoz, mert mindkettő császári birtok. A békeműből csak a Temesvári Bánságot érintő részekre tér ki. Leírása két tényezőt világít meg jobban: a földrajzit, illetve a katonait. Az első azért fontos, mert a Bánság újkori határvonalát jelöli ki. Földrajzi jellemzőjeként kiemeli, hogy ez a terület nagy kiterjedésű, nyugaton a Tisza zárja, keleten Orsován át a Vaskapuig terjed, ideszámítva a hegláncokat, amelyek Havasalföldtől vágják el a vidéket, északon a Maros, délen a Duna határolja. Pontosán úgy, „ahogy ez ma is van”, teszi hozzá szerzőnk. A katonai tényező fontossága a megszállás földrajzi kiterjedéséből fakad. E földrajzi régióból ugyanis a császár megszállta keleten és délen Lugost, Karánsebest a körzeteivel együtt, északon a Marosnál Lippát és Ócsanádót, nyugaton közel a Tiszához Kis-kanizsát, Becsét, Kikindát és Becskereket. Az utóbbit Jenő herceg fegyveres erővel kemény csatában hódította meg. Így vette Temesvárt körbe a császár kezén levő várak és erődítések láncolata, melynek közepén mint a vidék „fővárosa” állt. Grisellini szerint ebből a helyzetből nem lett volna szabad következnie a térség kiürítésének, ám arra mégis sor került.¹³

A Bánság birtoklásának fontosságát a szultán bosszúságán és az osztrák követek harcoss kiállásán (*Vedruß*) keresztül szemlélteni. A szultán nem nézte jó szemmel a császár térfoglalását, de ebből merítette ellenállását, és minisztereinek figyelmét is erre irányította. Területi igényeikből alig engedtek a törökök, amikor a császári meghatalmazottak első javaslatokat megtették. Lipót küldöttei a provincia határának kiigazítását követelték, különösen keleten, ahol a Dunától egyenes vonalat akartak húzni a Krajova folyóig, s innentől a Begáig. Úgy, hogy mindent, amit a Porta még birtokolt, jól le lehessen választani. A Klisura, az Almás, a lugosi és karánsebesi körzetekkel egyetemben, valamint az Orsova környéki hegyek a másik oldalon maradtak volna a császári javaslat szerint.

Grisellini ezután a török elképzelésekre tér ki, mintegy szembesítve egymással a két fél álláspontját. A törökök sem tágitottak, követelték, hogy nemcsak a keleti Bánát megjelölt várakat és földjeit, hanem a többi Maros és Tisza mentit is adják át számukra a császáriak, különben a maradék ország nem lenne biztonságban, amely – mint állították – mégis csak egy egységes egész. Figyelemreméltó érvelés: a hódítás megmaradó része stratégiai okokból igényli a térség többi részének az átadását is, mert így alkotnak kompakt egészet. Egyébként is erre a tartományra (*vilajet*) – idézi szerzőnk a török érvet – már több mint százötven éve birtokjogot szereztek, az országot tőlük ezért nem lehet elvenni. Grisellini csak annyit fűz ehhez, hogy sokáig vitatkoztak a követelések jogosságáról, ez néha az értekezlet (*Tractat*) megszakításával fenyegetett. Végül is megegyeztek, hogy mindkét fél megtarthassa aktuális birtokállományát, de török kézen marad Temesvár, az erőddel együtt, császári lesz viszont Arad, ugyancsak az erőddel. Az összes többi erődítést leépítik (*schleiften*), a Maros partja a Bánságban török, a szembeni oldal azonban a kis szigetekkel együtt császári kézen marad, a hajózás és halászat mindkét fél számára biztosított.

Grisellini párhuzamot von a kétfajta hódítás kiváltotta népmozgások között. Az 1552-es ottomán hódításkor, különösen a tartomány román lakossága, Lippa, Lugos és Karánsebes, az akkor Erdélyhez tartozó és a törököktől megkímélt körzetekbe menekült. A visszahódítások ugyanígy jöttek a szerbek, a császári privilégiumok és a jobb jövő kilátásaitól elcsábulva, igen nagy számban magából a tartományból, de Szerbiából is, hogy a Tisza vonalán húzódó határsávban (*Strich*) telepedjenek le. A két hódítás következményei tehát hasonlóak voltak: előbb a románok, utóbb a szerbek menekültek biztonságos helyre, a „keresztény uralkodó” alattvalói státusába. Bár a párhuzam valós tényeken alapul, mégsem precíz, hisz

¹³ Vierter Brief, 123.

a szerbek Griselini által is említett Nagy Vonulása Magyarországra irányult, mégpedig a karlócai békét jóval megelőzve és nem annak folyományaként.

Csernovics Arsént „a nemzet” érsekének (*Ertzbischof*) nevezi, aki püspököket szentelt föl a Bánság számára (Versec, Temesvár), míg a katolikusok lelki gondozására Telekesi (?) István csanádi püspök egy esperest helyezett oda. Hozzáteszi, hogy a Bánságban korábban is működtek ferences rendi misszionáriusok szétszórva a tartományban, illetve a jezsuiták is főntartottak egy misszionárius házat Rákóczi Ferenc kormányzása idején Karánsebesen. Griselini nagy hangsúlyt helyez az egyházi eseményekre, a pravoszláv szerbek ügyeiről levéltári forrásokra támaszkodva számol be, míg a katolikusokét a Szentiványi-féle feldolgozás alapján.¹⁴

A karlócai béke hatásait tovább taglalva olyan megállapítást tesz, ami a történeti valóság fényében nehezen értelmezhető. Szerinte „a bánáti osztrák terület most sokkal távolabbra terjed ki, mint a karlócai béke előtt”. Ez csak úgy lehetséges, ha a „most”-ot már a következő, pozserováci béke utáni időszakokkal azonosítjuk. Ezt valószínűsíti megállapításának második része: „Elég egy futó pillantást vetni az eseményekre, amelyek előidéztek (*herbeiführen*) az időpontot, amely az egész provinciát a kegyes jogar alá vetette.”¹⁵ Ez az állapot 1716 után következett be, levelének folytatása is az ide vezető eseményekre tér ki. Vagyis az okokat és következményeket időben egymásra csúsztatja, tényszerűen és külön-külön mindegyik igaz, de „egybeszerkesztve” azokat Griselini félreérthető összefüggéseket sugall.

Az 1716-os hadjárat legfontosabb eseménye Temesvár fölszabadítása és a Bánság visszafoglalása volt. Griselini e tény jelentőségének az események szinte naplószerű, részletes rögzítésével is kifejezést ad. A hadi cselekmények leírása többnyire ismert elemeket tartalmaz, ahhoz nem tesz hozzá semmit. Ellenben kevésbé közismert Temesvár török alatti állapota, amelyről ugyancsak beszámol. Az elfoglalás utáni tapasztalatokból az alábbi kép rajzolódik ki leírása nyomán. A város három részből állt: a városból, a kastélyból (várból) és a palánkból. Az utóbbin a cölöpsorokon belüli területet kell érteni, lényegében elővárosnak számított, és több lakosa volt, mint Temesvárnak együttvéve. A palánk erősítés volt, török módra készült árokkal ellátva, és kőtégla külső borítással. A város védművei szabályosabban voltak: jó figyelőállás, egy álcázott út, dupla, vízzel teli árok és erős, szilárd földhányás (*Wall*) alkották. A külső védműveket nem erősítették meg ugyan fallal, de körbe voltak rakva 15–18 colos tölgy (*Pfahl*) cölöpökkel (karókkal), amelyeket mélyen a földbe ástak, és hét lábnyi magasságba nyúltak. Így remek cölöpsort tettek ki. Hasonlóan nézett ki a kastély védelmi rendszere is: a város mögött feküdt, és rendelkezett egy kis védelmére szolgáló palánkkal.

Szerzőnk beszámol egy 1716. október 1-jei katonai akcióról, amelynek során leégett a palánk. Idézve a következményeket fölmérő számítások eredményeit, nem győz csodálkozni, mennyire megnőtt a város a török idők alatt. 1200 lakás égett le csak a palánkban, és a nagyszámú fedél nélkül maradt lakost el tudták helyezni a belső városban. Ezek után úgy látja, hogy Temesvár a török alatt „nagyon kiterjedt”, „népeisége nagy és erős volt”.¹⁶

Tanulságos a török kapitulációt leíró fejezet, mert kevésbé ismert részletekre hívja fel figyelmünket, és az 1552-i kapitulációval való összehasonlításra ad alkalmat. A törökök az ostrom 48. napján, október 13-án tüzték ki a fehér zászlót. (Szentkláray Jenő október 16-át

¹⁴ Lásd a hivatkozásait! 8. sz. Codex Archivi Ecclesiae Episc. Ratianorum Temesvar. Dos. XV., 9. sz. Szentinany Diff. Paralipomenica rer. Memorab. Hung. Pag. 85. Vierter Brief, 124.

¹⁵ Vierter Brief, 125.

¹⁶ Vierter Brief, 139.

tartja a helyes dátumnak!) Az előző napok heves bombázásai, a korábbi nagy tűzvész meg-ingatták erejüket, és készek voltak tárgyalni. A megadás föltételeit Savoyai Jenő szálláshelyén beszélték meg. A kapituláció eredményeként a törökök elvonulhattak asszonyaikkal, marháikkal, vihették a hozzájuk tartozó személyes holmit, poggyászt, ingóságokat (*Effekten*). 1000 kocsi állt rendelkezésükre a szállításhoz, az ezen felüli szükségletéről maguknak kellett gondoskodni. Az egész hadnép, gyalogság és lovasság, „felső és alsó fegyverével, lengő zászlóival és csengő játékaival” (*klingendem Spiel*) elvonulhat (*abziehen sollte*). Grisellini elégséges (*hinlängliche*) fedezet biztosításáról beszél, amely az elvonulókat a Duna menti Borcaig (nem messze Pancsovától) kíséri, hogy onnan Belgrádba folytassák útjukat. Mivel a fedezet fejében a törököknek túsokat kellett az erődben hátrahagyniuk, míg az vissza nem ér, világos, hogy itt egy biztonsági katonai kíséretről volt szó.

A menet alatt a vidéki lakosság élelmiszert szállíthat a törököknek olcsó áron. Az ostromlottaknak ott kell hagyniuk a város és az erőd egész tűzéréségét, a municiót és az élelmiszerkészletet. Rabszolgák és más keresztények, akik önként és hosszú ideje már a mohamedán vallást vették föl, távozásukban nem tartóztathatók föl. Az ostrom alatt átállók viszont kivételek, ők eljárás alá vonandók. Románok, rácok, örmények, zsidók és más, Temesvárott „megtelepedett” (*ansässig*) idegenek teljesen szabadon eldönthetik, hogy összes holmijukkal maradnak-e vagy elvonulnak.

Grisellini külön említi a „Koriczen”-eket, akiket talán a „kurucokkal” lehet azonosítani, de akiket ő a „rablók egy neme”-ként (*eine Gattung der Räuber*) definiál. Róluk úgy döntött a császári hadvezetés, hogy Belgrádba menekülhetnek. A kapitulációs egyezség végén kijelentették a felek, hogy mindenki, aki a városból távozik, javait, ingóságait szabadon eladhatja. Ezt a cikkelyt pontosan be is tartották, s a garnizon ennek megfelelően költözött el. A betegeket és sebesülteket nem számítva 12 000 ember hagyta el a várost. Ez a szám az ostrom kezdetén még 18 000-re rúgott, közülük 3000-en haltak meg. A tűzéréségről és az élelmiszerkészletről készült jegyzékben 120 öntött ágyú található, amelyeken császári címer díszlett, nagyrészüik Temesvár Szulejmán általi meghódításának idejéből, 1552-ből maradt itt. Grisellini a kiürítés és elfoglalás adatainak általa használt forrásait nem jelöli meg művében, föltételezhetően a már eddig használt munkákból merített, illetve az osztrák hadvezetés hozzáférhető jelentéseit használta.

A következő fejezet a császári csapatok berendezkedését, az új uralom kialakulását mutatja be. Ez már szinte kortörténetnek számít a szerzőnk esetében, aminek földolgozása hivatali feladata is volt. Levele végén kifejti a hadjárat részletező leírásának indítékát: csak az volt a szándéka, hogy teljes egészében föltárja az idevezető okokat, s hogy „az eseményeket is a szemünk” elé tárja. A kicsit dagályos és szóvirágos összegzés a „győzedelmes hercegről” (Savoyai Jenő), illetve az Osztrák Ház dicsőségéről a győzők új hódításhoz való jogát támasztotta alá. Nem kevés pátozzsal állapítja meg, hogy az Osztrák Ház fegyvereinek köszönhetően „kelt fel a Bánságban a jövőbe vetett új remények és kilátások napja” százhattannyégy év török iga után. A „Habsburg” szót le sem írja könyvében, mindig az „*Ertzhaus Österreich*” mondanivalójának alanya, mivel az „Osztrák Főház” fogalmának alkalmazásával nem kell a bonyolult magyar vonatkozásokkal foglalkoznia. Erre rímél az az észrevétele is, hogy a Haditanács Pozserovác után nem foglalkozott a porta újabb javaslataival (amelyekről gőgösen azt nyilatkozta: „Fegyvereink szerencséje és hőseink bátorsága megmosolyogtatónak tüntette föl” azokat), hanem inkább a tartomány Magyarországgal határos részének biztosításával törődött. Ebben a mondatban szerzőnk már „királyi többséget” használ, kifejezve, hogy egynek tekinti magát az ábrázolt személyekkel, intézményekkel, és utal Magyarországra, illetve a Bánság közötti éles választóvonalra. A pozserováci békét értékelve kiemeli, hogy VI. Károly (tehát a császár) „a magyar tartományait bővítő nagy területű kör-

zethez jutott” (*zur Erweiterung seiner ungarischen Länder*), vagyis a történeti tényeknek megfelelően leszögezi, hogy a Bánság a császár magyar „jóságait” gyarapította, tehát Magyarország és Erdély tartományok mellé megszerezte a harmadikat, a Temesi Bánságot is.¹⁷

A tulajdonképpeni Temesi Bánsággal mint sajátos történeti–közjogi alakulattal az ötödik levelétől kezdve foglalkozik. Könyve így már nem annyira történeti leírás, mint inkább politikai, gazdasági és társadalmi helyzetkép, a feladatával összefüggő „országjárás” tapasztalatainak írásba foglalása, ami könyvének körülbelül felét teszi ki. Alapossága, adatainak gazdagsága mutatja, hogy ez az igazi „területe”, erről már személyes tapasztalatai vannak, és rendelkezésére álltak az adminisztráció iratai is.¹⁸

Ötödik levele lényegében a Bánság „megteremtéséről” szól, s benne Mercy kormányzó-sága¹⁹ kapja a legnagyobb hangsúlyt. Történetét egyetlen nézőpont köré rendezi: milyen új alkotásokat hozott az létre. A „bánatiság” három jellemzőjét az alábbiakban ragadja meg. Az osztrák jellegű területi irányítás 12 kerületre bontotta a területet. Ezen belül a falusi kenézek, fölöttük a főkenézek a főntről, a Főhadparancsnokságtól érkező parancsok, utasítások végrehajtottak voltak. A centralizált irányítás hibáját Grisellini abban látja, hogy a szükséges bürokratikus tudást nem tudták egyesíteni a bánási vidékeken használatos nyelvekkel (román, szerb). Ezért néha egy szerbet vagy egy román 2-3 kerület vezetésével (*Verwaltung*) kellett megbízni. Ők jobban betartották azt a kormányzói utasítást, hogy minden román és szerb falu kapjon egy hitük szerinti templomot.

Az igazgatás második jellemzője a kolonizáció, ami Mercy kormányzásának meghatározó tényezője. Mivel kevés a falu és a lakott vidék, újakat kell emelni. Az utóbbiakban német, olasz és spanyol kolóniák létesülhetnek, míg a lakott helyeken a régi lakosság számát kell szaporítani. A gyakorlatban nem különültek el ilyen élesen a „népek” egymástól „újakra” és „régiekre”, mert például Fehértemplomban (újpalánkai kerület) az illír ezred parancsnoka a kerületi székhelyen lakott, míg katonái a szomszédos falvakban szétszórtan. Új-Arada sok németet telepített Mercy, de őket gondosan elválasztotta a már ott élő románoktól. Egyedi történet Becskereké, ahová spanyolok érkeztek, és Új Barcelonának keresztelték el, de nem sokáig viselte e nevet, mert névadói a mocsár okozta betegségekben meghaltak, vagy elköltöztek. Grisellini megjegyzi, hogy a káros gőzöket csak a bennszülött szerb lakosság tudta elviselni.

A Mercy-kormányzat harmadik fontos elemének a gazdaságfejlesztést tartja a szerző. Érvéleése igen érdekes, mert Mercy elképzeléseiből nem a hagyományos bevételnövelő és a lakosság alapvető szükségleteit kielégítő célokat olvassa ki – tehát a hagyományos kameralista erényeket –, hanem a kényelmet, sőt luxust teremtő ipari és kereskedői tevékenységek meghonosításának szándékát. A kolonizációt abban az összefüggésben értékeli, hogy a be-

¹⁷ A magyar alkotmánytörténet a Temesi Bánságot (1718–1779) a Tisza-Maros szög területének egyesítéseként fogja föl, amit az ország alkotmányos törvényhozási és közigazgatási kötelekéből önkényesen szakítottak ki. Már az 1741: XVIII. tc. elrendelte e terület visszakebelezését, de a törvényt csak 1779-ben foganatosították. A „Temesi Bánság” mint alkotmányos intézmény sohasem létezett, sem a temesi gróf, sem a délvidéki kapitányok hatósági területeit nem nevezték így. Ember Győző: Magyarország közigazgatása 1711–1765. In: Levéltári Közlemények. 1983/1–2. 96–98.

¹⁸ Fünfter Brief. Fortsetzung der Geschichte vom Banate, von der Wiedereroberung Temeswars (1716) bis zum Belgrader Frieden im Jahre 1739. Grisellini: *Versuch*, 145–194.

¹⁹ Claudius Florimund Graf von Mercy, hadvezér, a császári Bánság parancsnok tábornoka, a Bánási Tartományi Adminisztráció elnöke, a Bánság telepítője. Születéséről csak az évszámot és a helyet közli a Bánási Lexikon: 1666. Martin-Fontaine Longwy mellett, Lotharingiában. Meghalt: 1734. június 29. Crocetta (Parma mellett). *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums* von Dr. Anton Peter Petri. Marquartstein, 1992. 1247.

települők egyben egy konkrét szakma, ipari tudás letéteményesei is, mint például az olasz selyemszövőök, a spanyol kertészek vagy a német kézművesek, akik új gyümölcsöző termelési irányokat plántálnak a Bánságba. Az új élet lendületét kifejező szimbólumnak tekinti a Temesvár előtt iparnegyednek kijelölt hely beépítését „emberbőségtől” duzzadó házakkal. A mezőgazdaságról írva megjegyzi, hogy a népesség növelésének célja az agrártermelés kiszélesítése, új művelési ágak bevezetése. De ezt nem a hagyományos módon (földfoglalás, szántás, vetés) képzei el, hanem mérnöki tervezéssel egybekötve, hisz az agrárprodukciónak a klíma és a talajviszonyok fölmérésének kellett megelőznie. Mindent ott kell termelni, ahol a természetrajzi viszonyok a legmegfelelőbbek arra. A kormányzó szellemét azonban azért is dicséri, mert az gondolt az itt előállított termékek értékesítésére is, amit szerzőnk az üzleti szellem megnyilvánulásaként értékeli.

A nagyszabású mocsár lecsapolási, kiszárítási munkálatokat, a Bega csatornázásának megkezdését civilizációs vívmány mellett a kereskedelemi hasznosság miatt is fontosnak tartja. Mercy első megvalósított terve a temesvári Gyárvárosban üzembe helyezett kerekesség volt, amely a Bega vizét kiemelte, tisztította és földalatti csatornákon kivezette a városból, így juttatva annak lakosságát egészséges ivóvízhez. Ez megkönnyítette azt is, hogy a bánáti termékek a Dunára eljussanak. Grisellini fölrajzolja a kiviteli célországokat: a Dunán Ausztria, majd a Dráván keresztül Stájerország és Karintia, a Murán keresztül pedig Krajna és Trieszt, végül a Száván keresztül Fiume. Föltűnő, hogy az export piacok között nem szerepel Magyarország, s Fiume említése is inkább a birodalminak, mint magyarnak tekintett kikötőnek szólt. Grisellini, bár az egész Bánság viszonyait vizsgálja, részletesebben Temesvárral foglalkozik. Mercy városi koncepciójának sikerét megelőlegezve Temesvárt a Monarchia legszebb és legurbanizáltabb városának látja.

Az 1737-es török háború kapcsán kitér a románok viselkedésére²⁰ a vidini pasa Mehádia elleni támadásának vizsgálata során. A mehádiai várat, amely a Bánságot fedezte, gróf Piccolimini védte 600 emberrel. Őt támadta meg 2000 török, de eredmény nélkül. Erre a pasa a Bánság belsejébe vette magát, és kisebb csapatokra oszolva szörnyű gaztetteket (*Frevel*) vitt végbe. Itt kapcsolja Grisellini az események sodrába a románokat, akik közül sokan, részben kényszerítve (*genötigt*), részben a rablóvágytól hajtva „egyesültek az ellenséggel, számbelileg megerősítve azt, és a turbánnal kilétüket elfedve nem riadtak vissza a főváros felé közeledni, a vidéken portyázni [*durchstreifen*], pusztítani”. Ez esett meg (*widerfuhr*) a szerb lakosságú Szent Györggyel Denta mellett. Grisellini mindezt a császári csapatok lassúságának, személy szerint Neiperg és Piccolimini felelősségének számlájára írja. Megemlíti még, hogy bandája a töröknek is volt, s a hegyekben bujkáló hordáknak (*Rotten Türcken*) nevezte őket.

Nevezetesnek tartja a Sztatina környéki esetet, ahol a császáriak egy csoport fegyveres emberbe ütköztek. Mint utóbb kiderült, számításból töröknek álcázott román bandáról volt szó, amelyet az osztrákok lefegyvereztek. Vezérik a „nagyherceg” előtt (Lotharingiai Ferenc) kegyelemért könyörgött, és kérte, hogy „vezessék őt a helyes útra”. A herceg több mint nagyvonalú volt vele szemben, nemcsak megkegyelmezett neki, de a palotaőrség fejének tette meg, s rábízta a rablók, különösen a határmentiek üldözésének feladatát. „A rablóból lesz a legjobb pandúr” esetét Grisellini úgy nyugtázza, hogy a jó útra tért ember az 1770-es években Peter Vantscha (Vánca Péter) néven még élt a Bánságban.²¹ A szerző kö-

²⁰ Fünfter Brief, 166.

²¹ 7. sz. hivatkozása alatt megjegyzés szerepel: Néhány évre rá Erzsébet császárné Lotharingiai Ferenc tiszteletére kápolnát emeltetett, amelynek fölirata emlékeztet erre a véletlenségre. Fünfter Brief, 168. Grisellini 5. levelében, a 168. oldalon szerepel szövegben és a lap alján a (7). jegyzet-

vetkező története már a magyarokat is érinti. A törökök a verseci és pancsovai kerületben szélesítették ki katonai akcióikat, szörnyű dúlásokkal, társra lelve a „rablóvágyukat kiélni akaró románokban”. Ráadásul e „román bandák” Rákóczi Ferenc fejedelem („Fürst Franz Rakozi”) csapatainak adták ki magukat, akit a törökök újra „szintérre vittek”, s aki valóban Vidinben tartózkodott. Szerzőnk ezt tudván, nem ült fel az átlátszó trükknek, és félrevezető akciónak tekintette az egészet.²²

A háborút az Osztrák Házra nézve vereségnek tartja, de nem tragikusnak. Belgrád, Oltenia, Észak-Szerbia elvesztése, Mehadia, Újpalánka, Pancsova, Kubin védműveinek lerombolási kötelezettsége szerinte pusztán kisebb jelentőségű változás. Ezt ugyan a magyar, de az osztrák történetírás is másképp látja, de ne felejtjük, szerzőnk 1780-ból látta az 1739-es eseményeket, szinte „kortársként”, és főleg az „*Ertzhaus Österreich*” apologétájaként.

A háború egybeesett a Mercy-korszak végével. Griselini mérleget von a kormányzó katonai és civil teljesítményéről, s megállapítja, hogy mindkettő területen maradandót alkotott. Tábornokként ő kivitelezte a tartomány meghódítását, kormányzóként pedig a katonai és polgári szükségletek összehangolását biztosította. A Bánság „polgárosításá”-nak alapjait rakta le gazdasági terveinek megvalósításával. Az iparnak nyitott új pályákkal pedig a társadalom fejlődését egyengette. Griselini „társadalmi fejlődés”-en, jó kameralista szemlélettel, két tényezőt ért: a lakosság számszerű növekedését, illetve a jobb életkörülményeket (*Gemeinwohl*). Leszögezi, hogy az új élet közigazgatásának és gazdasági alapjainak megteremtése hozta magával a népesség növekedésének jobb kilátásait. Ebből vezeti le a nagyfokú migrációt: „Sok rác, szerb és macedóniai görög elfáradt a török uralom alatt, s benső rugóktól hajtva jöttek át a Bánátba új lakóhelyet építeni.”²³

Az 1730-as évek végi vándorlás inkább a török–osztrák háború török sikereivel függött össze, mégsem lehet kizárni a Mercy teremtette bánsági „kilátások” vonzerejét. Griselini azonban mást is megemlít az elvándorlás okaként: a balkáni népek „kimerültségét”. Ez új elem az indítékok között, amelyről a történeti irodalomban nem nagyon lehet olvasni. A balkáni török uralom eszerint nem is volt olyan kegyetlen és véres, mint ahogy ez közismert, hanem pusztán „fárasztó”, ami viszont elegendő egyéni indítékul szolgált az elvándorláshoz. Griselini úgy látja, hogy a Török Birodalomból jövő beszivárgás nem az életüket féltők menekülése Magyarországra, hanem átköltözés. Stanislovics püspök például katolikus honfitársai közül sok családot hozott Bulgáriából – írja –, akik jelentős vagyonnal rendelkeztek. Valószínűleg a paulikánikus keresztényekről van szó, akik viszont az üldözés elől

szám. Ezt Griselini magyarázó jegyzetnek szánta, anélkül, hogy a magyarázatra szoruló történet forrását fölfedte volna. Lényegében az elbeszélte esemény utóéletéhez szolgáltat adalékot. A jegyzet szövege német eredetiben: „Einige Jahre darauf lies die Kaiserin Elisabeth zu Ehren F. L. (Franz Lothringen – M. L.) eine Kapelle bauen, deren Inschrift das Gedächtnis dieses Zufalls enthielt.”

A szövegből kiderül, hogy ez nem maga a fölírat, hanem Griselini említése és véleménye a fölírről. A szövegben említett „Erzsébet császárné” VI. Károly felesége, aki valószínűleg a császár második török háborújában (1737-1739) nem túl nagy katonai tehetséget fölmutató vejének, a „toscanai nagyhercegnek” a szerepére akart ilyen módon emlékeztetni. Lotharingiai Ferenc, Magyarország helytartója volt az osztrák sereg fővezére.

²² Fünfter Brief, 171. III. Károly második török háborújához kapcsolódik Rákóczi Ferenc idősebbik fiának, Rákóczi Józsefnek a föltűnése török oldalán. Megszökött Bécsből a törökökhöz. I. Mahud szultán Magyarország hercegévé és Erdély fejedelmévé nevezte ki egy ünnepélyes athnamében, valamint szerződést kötött vele. Ennek értelmében Rákóczi József az Al-Dunához érkezve felhívásban fordult Magyarországra és Erdély népéhez, hogy kelljen föl szabadsága védelmére. Ám a táborban megbetegedett és 1738-ban Csernavodában meghalt. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Gondolat-Budapest, 1976. 422.

²³ Fünfter Brief, 177.

menekültek a Bánságba, és kertészeti szaktudásuk valóban gazdagságot fakasztott. Vinga, Besenyő a bolgár kertészet fölvirágzásának szép példái. Iparuk a gabona- és állatkereskedéshez kötődött, de miután házhelyet és telket kaptak, a fő megélhetési források szintén a földművelés lett. Lelki szükségleteik kielégítésére a adminisztráció nemzetükből való papot hozatott, aki Rómában tanulta „az érvényes katolikus tanokat”.

Griselini a háborús korszak bemutatásának lezárásával újra kormányzati kérdésekhez tér vissza. Nagy figyelmet szentel az 1751. évi változásnak. Egyenesen „rendszerváltozásról” (*Systemänderung*) beszél, amelynek lényege a bánsági irányítás katonai jellegének megszüntetése és a kamarai (értsd: civil) adminisztráció elsődlegessé és általánossá tétele. A korábbi kerületek közül csak azok maradtak katonai irányítás alatt, ahol nagy létszámú csapatok állomásoztak, és szálláshelyüket meg kellett tartani. Ezek mind a határterületen feküdtek: Pancsova, a Duna partján Szerbiával szemben, Mehádia, és egy vékony csík (20 falu) a karánsebesi kerületből, a provincia törökkel szembeni határhegyein. Továbbá Becskerek kerület néhány Tisza-menti falva és Kikinda község maradt katonai függőségben, összes többi bánáti kerület kamarai igazgatás alá került. Ettől kezdve a civil területek legfőbb hatósága az ekkor már „császárinak” és „királyinak” nevezett Tartományi Igazgatóság lett, amelynek élén elnök és nem kormányzó állt. Az új méltóságot elsőként betöltő személy Perlas gróf volt, aki 1752-től 1768-ig irányította a térséget. Működését Griselini „tökéletes”-ként jellemzi, a Bánság minden területen tapasztalható fejlődését (*gedeihen*) neki tulajdonítja. Nagyfokú építkezésbe kezdtek akkoriban, ennek során bővítették a településállományt is. Az új falvak nagy részét románok és rácok népesítették be. Ezek egyike, a Bega Tiszába ömlése mellett, a kicsit magyar hangzású Perlaswaros nevet kapta. A temesvári gyárvárosban is több család telepedett le a „főntebb gondolt nemzetekből” (*obgedachten Nationen*), vagyis a szerbből és románból. A migráció terjedelmére utalva megjegyzi, hogy „a cigányok is visszatértek az emberi társadalomba”.

Temesvár másik elővárosába, ahol korábban a kertészek szegényes kunyhói álltak, most módos német polgárok költöztek be, mivel „már volt egészséges levegő, szép hely, tiszta környezet”. Leírásából kiderül, hogy a kamarai időszak *impopulatioja* etnikai szempontból kiegyensúlyozottabb volt, mint a korábbi, de a német kolonusok elkülönített letelepítése továbbra is gyakorlat maradt.²⁴

A háborúk következtében elköltözött lakosságot pótolni kellett. Griselini az 1763-ban bevezetett új kolonizációs rendszabályokat „szociális akciónak” tartotta, mert annyi kedvezményt nyújtottak az érkezőknek, hogy az nem maradhatott hatás nélkül. Induló készletként fölszerelt házat, földet, igavonó állatokat, vetőmagot juttattak az új telepéseknek. Griselini egyetértett az udvar szándékával, hogy a bánsági lehetőségeket „csábító”-vá (*verlockend*) kell tenni. „Pflanzer”-eknek nevezi a telepéseket, tehát olyan embereknek, akik gyökeret eresztenek, megtelepülnek egy idegen helyen, hogy saját új otthonot teremtsenek, s ez könnyebben megy, ha az indulásnál segítséget kapnak. Griselini ezt a támogatást egyenesen a kolonusok privilégiumának tekinti.

Közli a típustervekben szereplő házak rajzolatát, és szerkezetüket aprólékosan leírja.²⁵ Ennek alapján fogalmat nyerhetünk arról, milyen is volt a bánáti német telepes falvak házainak építési módja. A tervrajzban betűvel jelölték a telepéseknek ajánlott háztípusokat: A = vertfal, B = sövényfal, C = vályogtéglá, D = agyag. A gang, mint a házak belső része, szépen kidolgozott, funkciója a telepések egészségének és kényelmének szolgálata. Az 1770-

²⁴ Fünfter Brief, 180.

²⁵ Engelsbrun, Charlottenburg és Schöndorf települések alaprajzait mellékeli a szerző. Fünfter Brief, 181.

ben tiroli telepések számára épített Charlottenburg rendezett alaprajza szerint olyan kört tesz ki, amelynek központjában eperfa ültetvények találhatóak. A házfalak zuzmóból (*Fechte*) készültek úgy, hogy sűrű és tartós (*zäh*) agyagfölddel burkolták be a legszilárdabb keménységű falat állítva így elő. Néhány ház falát teljesen szalmával kevert agyagból emelték, vagyis vályogból. A tetőt részben zsupszalmával, részben a „török gabona” nádasából (*Röhricht*) fedték be. Itt Griselini „a török gaboná”-t a „*Mais*”-szal, azaz a kukoricával azonosítja, amit egyébként – mint írja – „a vidék nyelvén” „kukuruz”-nak ejtenek. Ha ez a „vidék nyelve”, akkor az a román nyelv, hiszen a „kukorica” román népies neve a „kukuruz”. A házak két részből, egy konyhából és hálószobából álltak, de néhányat háromosztatúra építettek. Mindegyik házhoz tartozott egy kert, egy fedett fészter, ahol a mezőgazdasági eszközöket tárolták, valamint egy állálló az állatok számára.

A német telepések mellett románok és szerbek számára is létesítettek falvakat, mégpedig kettős céllal. Letelepedésük előmozdítását biztosította a földművelés. Másrészt az önálló közösségi élethez szoktatás jegyében igazgatási jogokat kaptak e falvak. Nevezetesen ebből a szempontból Becskerek esete, ahol a szerbek 1772-ben megkapták egy saját nemzeti magisztrátus létrehozásának előjogát a bánsági komiszár ellenőrzése mellett.

A szerző ezután annak a korszaknak az ecsetelésébe kezd, amelyet a maga módján már ő is formált: Josef von Brigido báró tartományi elnökségének időszakát, egyben Griselini bánsági hivatalnokkodásának idejét.²⁶ Szerzőnk ezen a ponton olyan privát részleteket tár föl, amelyek forráskritikai fogódzót nyújtanak a mű tudományos értékének megítéléséhez. Megemlíti, hogy Brigido hívta meg a Bánságba, munkát, jövedelmet és szállást biztosítva számára az elemzésünk tárgyát képező munka elkészítéséhez. Széles látókörű, igyekvő, becsületos és tisztességes (*redlich*) embernek nevezi megbízóját. Brigido ugyanis hivatali kötelességének tekintette a rá bízott terület alapos megismerését. Ebbe beletartozónak érezte a régi (román, szerb) és az új lakók (a telepések) szellemének tanulmányozását, a történelmi folyamatok gazdasági és politikai oldalának vizsgálatát. Ezt viszont csak külön feladatra rendelt személy végezhetette el, akit végül Griseliniben talált meg. Hangsúlyos feladata volt a Bánság föltérképezőjének a népesség vizsgálata. Természetesen nem annyira a néprajzi megismerés céljából, mint inkább az adózó alanyok adózó képességének nyilvántartása végett: „Az állam ezekből a vizsgálatokból a saját, egészben és az egyes családokban álló erejére” akart következtetni megadóztatásuk kiszámítása érdekében. E tényezők alapos átgondolásával készítette el új kormányzati koncepcióját Brigido 1775-ben, amivel Bécsbe utazott, hogy a „legmagasabb betekintés” elé terjessze azt.²⁷

Az udvar által is megerősített terv a kamarai tartományrészt négy körzetre osztotta, amelyek aztán különböző, sok falut magában foglaló uraságokra (*Herrschaften*) osztódtak tovább. A népesség számát a helyi viszonyokhoz, az ipar, a mezőgazdasági termelés föltételeihez és az előírt szolgáltatásokhoz kellett igazítani. A négy körzet létesítésében Griselini a Bánság ősi megyéinek visszaállítását látta, amikor „a tartomány legszerencsésebb korszakát élte IV. Béla magyar király és Zsigmond császár alatt”. A hivatalnokokhoz utalt tárgyak sora alapján világos számára az a haszon, amely a bürokrácia munkája nyomán a tartományra és lakosaira hárul. Kijelentése azonban tulajdonképpen egyben öngazolás is: közhasznú az a tevékenység, amit ő végez. Pontosan látja hivatali alkalmazásának motívu-

²⁶ Josef Graf Brigido von Bresowitz, Marenfels lovagja, Lumberg és Bresowitz ura, a Bánsági Tartományi Adminisztráció elnöke. 1733. Triest– 1817. január 25. Wien. In: Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums von Dr. Anton Peter Petri. Th. Breit Druck + Verlag GmbH, Marquartstein, 1992. 219.

²⁷ Fünfter Brief, 189.

mát is: megbízható népességi adatok szolgáltatása az, a családok belső helyzetének fölmérése (állatállomány, munkáskezek száma, az ipari és földművelő tevékenység iránya) adózó képességük meghatározása céljából. A „legmagasabb jóváhagyás” a „jó alattvalók legkegyelmesebb és legjobb kormányzását”-t várta a „bölcs minisztertől” (Brigido). E gépezet hasznos munkásának tekintette magát Grisellini is, és e célból írta művét.

Brigido „gyümölcsöző szellemét”-t dicsérve említi a bánsági Császári-Királyi Építési Hivatal fölállításának tervét, melynek udvari reprezentációján ő maga is jelen volt, és elfogadásához ő is hozzájárult. A terv valóban komoly újításokat tartalmazott: az összes új építkezés, javítás központi műszaki ellenőrzés alá vonását, a vizek kanalizálásának, a folyók hajózhatóvá tételének árvízvédelemmel egybekötött folytatását (töltésépítési program). Fontos változás az előzőekhez képest, hogy ebben a tervezetben a Temesvári Bánság Tartományi Igazgatóságát már „császári és királyi”-nak nevezik, a korábbi kizárólagos „császári” jelleggel szemben.

Grisellini a tervezet nagy előnyének tartja, hogy a tartományi adminisztráció könnyebben jár el sokrétű ügyleteiben, a gazdasági és politikai események szabályozottabb mederben folynak.

Hatodik levele az, amire a történészek eddig a leggyakrabban hivatkoztak: ennek téma-ja ugyanis a Bánát népessége, falvainak száma, helyi illetőségű nemzetei.²⁸ Levelét a népeségvizsgálatok fontosságának kiemelésével kezdi, de az őt is kizárólag kameralista szempontból érdekli, azaz csak a népesség száma és nem belső mozgása (a népesedés) a fontos számára. A számszerűen kimutatott népesség adott szintje a tartomány erejének igazi mérése. Ebből lehet az adók nagyságára, az előállított és szállítható termékek nagyságrendjére következtetni. Ugyanakkor beismeri, hogy az ennek maradéktalanul megfelelő pontos népességi adatok kimutatása nehézségekbe ütközik.

A Temesi Bánság területét 442 német négyzetmérföldre becsüli, ebből Samuel Petit és mások műveinek számítási szabályai segítségével igyekszik hozzávetőlegesen (*beiläufig*) megállapítani a népesség „erejét” (nagyságát). Csakhogy ezek a szabályok a Bánság esetében még a valóság megközelítésére sem alkalmasak. Különbséget lát az európai társadalmak állapotához szabott mérési módszerek és a Bánságban alkalmazhatóak között. Az itt élő emberekkel – írja – „mostohán bánt a történelem ahhoz, hogy a viszonyokhoz mérten szaporodjanak”. Nem úgy, mint olyan államokban, amelyekben „minden jó és társadalmi boldogság a béke öléből folyt”.²⁹ Hatóságilag elrendelt lélekösszeírásra egyáltalán nem került sor. A katonai körzetek készítettek kimutatásokat, de azokból lehetetlen volt néhány megbízható oklevelet előbányászni, annál több bizonytalan koncepciójú, megbízhatatlan számítás került elő. Nem nagyon segítették munkáját az egyházi iratok sem: „...a románok és rácok pópái, mint a Bánát két legnagyobb populációjának képviselői, maguk sem tudták pontosan, hogy plébániai körzetük lélekszáma mennyire rúg. Sem keresztelési, sem halotti anyakönyvet nem vezettek.” Csak a temesvári könyvelésből lehetett adatokat nyerni a kamarai kerületek népességére vonatkozóan, mint például a gróf Clary elnökségi idejéből származó *conscriptio*. Grisellini az alábbi táblázatot ez alapján állította össze.

²⁸ Sechster Brief. Population des Bannats, Zahl seiner Dörfer, wie sie sich aus der beigefügten topographischen. Karte zeigen, Nationen, welche im Land assässig sind. Hier wird der Anfang mit den Zigeunern, oder sogenannten Neubanatern gemacht: ihre Beschäftigungen, Sitten, und Ursprung. Grisellini: *Versuch*, 194–213.

²⁹ Sechster Brief, 195.

Beckerek	16 319
Karánsebes	29 828
Csákova	38 110
Csanád	29 733
Lippa	31 402
Lugos	34 034
Temesvár	46 868
Versec	75 108
Temesvár város	6 718
Terézváros	1 128
Kikinda 9 odacsatolt faluval	10 491
Összesen:	317 928

Románok	181 639
Rácok	78 780
Bolgárok	8 683
Cigányok	5 262
Német, olasz és francia telepesek	42 201
Zsidók	353
Összesen:	317 928

A szerző felhívja a figyelmet, hogy Pancsova, Újpalánka, Mehádia és a karánsebesi kerület 23 faluja katonai irányítás alatt maradt. Ha ezek valószínűnek tartott népességét hozzáadjuk a föntihez, a teljes populáció 450 000 főt tehet ki. Saját eredményéhez azonban kritikusan viszonyul: „Nem szükséges mondanom, mennyire önkényesek az ilyen számítások.” Az egészet „tapasztalat”-nak (*Erfahrung*) minősíti, olyan számszerű megközelítésnek, ami szerinte a Bánság új, Brigodo-féle beosztása után végrehajtandó népszámlálásakor nagyobb értéket fog mutatni.

A kamarai birtokok falvainak száma 511-re emelkedett, ebből 44 volt új telepítésű. Ezt egy topográfiai fölmérés alapján állítja, amit viszont az eddig megismertek közül a legpontosabb kütfőnek tart. Nem véletlen, hisz az már az új körzeti beosztást tartalmazta a kamarai és katonai határvidékek pontos elkülönítésével. Megjegyzi még, hogy a munka alapvetően egy hadmérnöké, de ő „polgárosította”, azaz civil használatra alkalmassá tette, és megállapította a Szeged fölött húzott „alsó-magyarországi” délkör hosszúsági és szélességi fokát. Szegedről annyit jegyez meg, hogy a Maros és a Tisza összefolyásánál fekszik.

Az egyes népcsoportok bemutatását kezdve fölhívja figyelmünket arra, hogy „egy olyan dologra tér rá, ami eredményt ígér”, szemben a „*Populationsstand*”-ra irányuló kutatásaitól. Ugyanis az a „megtiszteltetés” érte, hogy egy olyan „nép” között tartózkodhatott, amely nagy számban él a Bánságban, s az „emberiség figyelemreméltó ága, amely több híres tudós, kutató szellemét foglalkoztatta”. Természetesen a cigányságról van szó. Mivel a törvények tiltották a városokba, egyáltalán minden fallal ellátott helységbe költözésüket, így tévelygő, szervezetlen életre voltak itélve hosszú időn keresztül. Mária Terézia, „a dicsőséges királynő” azonban minden eszközt felhasznált a bánáti népesség növelésére, így számukra is engedélyezte a letelepedést, az állandó lakhatást, jóllehet a többi nemzet által lakott falvak kiterjedésén kívül, de mégiscsak azok közelében. Házat, földet juttatott nekik a szokásos adózásokért cserébe, és „új bánátiaknak” nevezte őket, hogy a korábbi állapotukra emlékeztető elnevezést (cigány) maguk mögött hagyják. Ezután hosszú fejtegetés következik a cigányok történelméről az indiai kezdetektől, az egyiptomi tartózkodáson át a különböző

vándorlásokig, ókori, főleg római írók följegyzései alapján. Majd a gyakorlatban megismert szokásaik, életvitelük részletes bemutatására tér rá, tablóképet fest nomád életükről, közösségi normáikról, énekeikről, táncaikról. (Az inkább a kultúranropológia és néprajz tárgykörébe tartozó leírások vizsgálatát nem tartottuk kompetenciánkba tartozónak, így eltekintünk részletesebb ismertetésüktől.)³⁰

Griselini hetedik levele a Bánátban élő románokról szól.³¹ A „kultiválandó” nemzetek közül őket minősíti a legszámosabbnak. A „híres, az ekének és kardnak magát azonnal odaadó nép” utódai manapság – írja – mély barbarizmusba süllyedtek, nyersegek és tudatlanok, fizikai és morális hibákkal telítődtek. Elég lesújtóan kezdi a bemutatásukat, valószínűleg a római elődök és a kései utódok kontrasztjának élesebbé tétele céljából.

A „vallach” név eredetére nézve számtalan magyarázatot idéz antik és középkori szerzőktől, de mindet sejtésnek, föltételezésnek tartja, s egyik mellett sem foglal állást. Amit biztosan állít, az, hogy a „vallach” vagy „vlach” nevet nem a „nemzet” adta magának, mivel önmagukat mindig „rumunj”-nak vagy „rumagnes”-nek hívták. Ezt a „rómaival” azonos fogalomnak tekintik a szerző, mivel szerinte ezt kellőképp alátámasztja nyelvük. Griselini ugyanis a román nyelvet tekinti a római származás legfontosabb bizonyítékának. Az „ősök” és „utódok” kontinuitásának szemléltetésére egy Traianus korabeli feliratot és ábrázolást közöl Mehádia dunai partszakaszáról, ami lényegében nem más, mint egy ott fennmaradt római emlék.³²

Rátérve a „nemzet” tagjai külső tulajdonságainak ecsetelésére, részletes testi jellemzést ad: A bánáti románok testileg erősek és tömzsik (*vollgemacht*), leginkább festői (*pittoresk*) férfi kinézetűek. Hosszú hajúak, ezt homlokuk felett elválasztják (*gescheitelt*), és a halántéktól (*Schläfe*) oly mélyre eresztik, hogy az nem ritkán egy fél arasszal (*Spanne*) az álluk aljáig ér. Némely vidéken kifejezetten szépnek tartják, ha a végét összekötik. Szakállát mindenki a felső ajakon túlig növeszti, az állnál azonban ötven éves korukig ollóval vágják, utána kezdődik „a hosszú szakállak korszaka”. Más a helyzet a másik nemmel. Többségük se nem szép, se nem művelt, véleménye szerint „csak kevesen vannak azok, kiknek külsejéhez a természet kegyes volt”.

Hajlottakat (*Bucklichte*) és bénákat ritkán talál az ember a románok között, de ragyásképűeket (*pockennarbig*) sem nagyon látni. Még kevesebben vannak olyanok, akik himlőben veszítették el szemük világát. Tudatlanságban nevelésük védi gyerekeiket mindezen fogyatékoságoztól (*Gebrechen*), mert a nyers körülmények növelik a szervezet ellenálló képességét.³³ (E megjegyzése, úgy tűnik, kortalan toposz.)

Érdekes Griselini szóhasználata: amikor románokról (*Wallachen*) beszél, férfiakat ért rajta, a női népséget mindig külön kifejezéssel jelöli, asszonynép- vagy fehérnépként.

A „románok” (férfiak) öltözéke egy széles, rövid ujjú ingből, amely nem sokkal ér túl az ágyéknál (*Lende*), és egy hosszú nadrágból (*Beinkleid*) áll, amely nyári változata vászonból, a téli nyers, fehér posztóból készül. Télen az ing fölé posztó kötényt húznak, olykor báránybőrrel bélelve (*gefüttert*) és fekete szállakkal kivarrrva. Lábukat egy gypjúkelmébe (*Wollenzeuch*) bugyolálják. Cipő helyett bocskorban (*Sole*) járnak, amit erős bőrszíjakkal erősítenek lábukhoz. Hasonlóan egyszerű a fehérnép öltözködése is. Ingjük fölé, amit a lábukig eresztenek alá, felsőruhát húznak, elől és hátul két darab, különbözőképp fazonírozott gypjúkelme lóg le, de mindig piros, kék, sárga színekből kombinálva. Különböző színű széles gypjú övet kötnek a derekukra. Ezenkívül rövid, újatlan fűzőt (*Korsett*) viselnek,

³⁰ Sechster Brief, 197–211.

³¹ Siebenter Brief. Über die Walachen, die im Bannat wohnen. Griselini: *Versuch*, 213–243.

³² A bánáti Dunaszakaszi régi ábrázolása. Pars Bannatus in Districtu Mehadie. Siebenter Brief, 214.

³³ Siebenter Brief, 215.

amire télen birka irhát húznak. A román nők otthon mezítláb járnak, s csak ha távolabbra mennek vagy ünnepnapokon veszik fel a csizmájukat.

A románok Krisztus hívők, a görög liturgiát követik, annak minden tévtanával együtt, „amelyek a napkeleti egyházat a napnyugatitól elválasztják”. Vannak ugyan katolikus románok is, akiket görög egyesülteknek neveznek, de olyan kevesen, hogy a nem-egyesültekkel szemben „semmilyen tekintetbe nem jönnek”. Hiába a misszionáriusok fáradhatatlan buzgalma, párosulva az uralkodónó erőteljes közreműködésével, az unió ügye nem ment elébb. Papjaik, a pópák különböznek a néptől, mert tisztább a ruházatuk, rendezettebb a külsejük. Ingjük és a fehér alsó ruházatuk fölött hosszú fekete kabátot hordanak, amelyet a mellük fölött kereszt módjára összevetnek, és egy szíjjal vagy magyar (sic!) nyakkendővel (*Binde*) összetartanak. Hosszú szakállat és haját növesztenek. Fölszentelésük előtt megnősülhetnek, de utána nem léphetnek elő a papi ranglétrán. Magasabb egyházi méltóságot csak a cölibátusban élő pópák nyerhetnek el.

A románok korán házasodnak. Ha egy lány elmúlt tizenkét éves, házassága már kívánatos (*begehrt wird*). A fiúk szerelmüket egy lány iránt bizalmasan saját szülei tudtára hozzák, s ha még nem választottak neki menyasszonyt, szülei a lány szüleinevel egyezkednek. Ennek során a lehetőségeikhez képest pénzt kínálnak föl. Ha létrejön a szerződés, akkor tizennégy napos gondolkodási időt tűznek ki (*Beilage anberäumen*), s ha ennek lejártával a fiú nem másítja meg döntését, el kell, hogy vegye a lányt.³⁴

Családi életük a férfiuralom jegyében telik. A nők nem ülhetnek a férjjel az asztalhoz, csak akkor ehetnek, ha uruk már befejezte az evést, de akkor is állva és valamilyen házimunkával foglalatzkodva. Ez alól a terhesség időszaka sem kivétel. Gyermeküket nem kényeztetik, a csecsemők napközben és éjszaka egy tollpárnával bélelt teknőben fekszenek, nyáron állandóan meztelenül. Kilenc-tíz hónapos korukra már megtanulnak járni. Ritkán betegek, mert az egyszerű nevelési mód megedzi (*abhärten*) szervezetüket a forrósággal és hideggel szemben is, végtagaik (*Gliedmaßen*), amelyek akadálytalanul fejlődhetnek, korábban tökéletesednek.

A román fiatalok első munkája az állatok legeltetése, míg meg nem erősödnek annyira, hogy szántásnál, fuvarozásnál és más kézi munkáknál hasznukat vegyék. Griselini külön hangsúlyozza, hogy a román az egyetlen nép a Bánságban, amely mindenféle munkára adja magát. Hagyják magukat alkalmazni csatornaásásnál, középületek földmunkáinál mint robotosok, és a bányákban, vagyis mindenhol, ahol akármilyen kis gyarapodást remélhetnek.

A gondtalan, tétlen (*müßige*) pásztorélet, amivel első éveiket töltik, kifejleszti bennük a bűnös szenvedélyhez (*Laster*) kötődést, amely az öregek megfigyelése és a fiatalok tapasztalata szerint a pásztorrend sajátja. Ezért soha nem hiányoznak közülük a tolvajok és rablók. Lovak, marhák, birkák, méhkaptárak és pálincás hordók támadásaik első célpontjai, míg elég vakmerőek (*keck*) nem lesznek ahhoz, hogy egy utazók lovait elkössék, értékeit elvegyék. A megrabolt még szerencsésnek mondhatja magát, ha a rablók a pénzzel megelégedve továbbállnak, neki csak az életét hagyva meg. Ezek a gonosztevők általában a hegyekben vernek tanyát, amelyek a Bánságot Nyugat-Havasalföldtől választják el, és Mehádia, Karánsebes kerületektől Moldváig, Oraviczáig és Dognácskáig húzódnak. Gyakran a községeket is megtámadják, rendes adót és élelmiszeradományt követelve. Mindegyik rablóbandának van egy vezére, akit „*harambassa*”-nak (haramia?) hívnak, akinek engedelmességgel tartoznak. Fegyvereik változatosak: szablya, karabély, pisztoly, török kés és nem ritkán csákány. Az izzó fogóval szétszakítás, kerékbetörés és akasztás a rablók szokásos büntetése, ha az igazságszolgáltatás kezébe kerülnek. Az elrettentő példának azonban alig

³⁴ Siebenter Brief, 218.

van hatása, hiszen nincs olyan év, hogy az ember ne hallana rablásokról, fosztogatásokról és gyújtogatásokról.

Sík vidéken nagyobb a közbiztonság, de egyre gyakoribbak a lopások, amelyet a románok maguk közt követnek el. Egy ellopott ló vagy marha értéke, ha meghaladja a 25 guldent, halálos ítéletet von maga után. Kisebb bűncselekményekért legkevesebb három évnyi, a temesvári erődben letöltendő kényszermunkára ítélik az elkövetőt. A románok hozzászoktak ehhez az életmódhoz, s ha egy büntetés letelik, újra bűnbe esnek, nem törődve a börtönbe kerüléssel. Furfangosan, szánt szándékkal mindig társasan lopnak, mert ha a zsákmányt (*Raub*) maguk közt szétosztják, mindenkinek jut egy kicsi, alig büntethető tétel, és nem kell magukat halálos büntetés veszélyének kitenni.³⁵ E sajátos életmód okait Grisellini a románok műveletlenségében látja: „Ez a mély tudatlanság, amely az egyszerű románt jellemzi, könnyen érthető, hisz pópáik sem sokkal tanultabbak. Minden tudásuk olvasásból és éneklésből áll.” Csak arra gondolnak – érvel tovább a szerző –, hogy „magasabb hivatalaikból minél több hasznot húzzanak, ezért olyan eszközök igénybe vételétől sem riadnak vissza, amelyeket csak méltatlan tud megragadni”. A királynő azonban kilátásba helyezte, hogy a jövőben senkit nem lehet pappá szentelni román és rác alattvalói közül, aki nem az Újvidéki Kollégiumban fejezi be tanulmányait, és nem tanul meg latinul.

Dantemir, egykori moldvai fejedelem a román papság tudatlanságba süllyedésének okát a latin betűk elhagyásában látja. A latin írásmód volt az, amelyet a nemzet korábban használt, majd váltottak az illír-cirill írásmódra. Ehhez társult az illír és orosz nyelv bevezetése a liturgiába, aminek következtében „a papok elhanyagolták a görög és latin atyák leckéit, fokozatosan elfelejtették nyelvüket, és új források híján, amelyekből a kitagadott (*ächte*) hittételeket és szokásokat meríthették (*schöpfen*) volna, megmaradtak egy csupán emlékeztetszerű ismeretnél, ami őket a katolikus egyháztól elválasztja”.³⁶

Grisellini foglalkozik a vámpír legendáktól átítatott románság előítéleteivel is, amelyek szinte megfertőzték őket. Fájjalja, hogy „a gondolkodásmódjuk nagyon ferde irányt vett, és olyan cselekményeket engednek meg maguknak, amelyek csak a legvadabb és legnyersebb nemzetek sajátjai. A határtalan szörnyőség csúcspontja az, amikor az ellenség vérének ontása okozza számukra a legnagyobb örömet.”³⁷ A románnak nincs párja a nyakasságban, de éppen olyan bátoratlan is, ha átengedi magát természetes restségének (*Trägheit*). Elszánt (*herzhaft*) a vakmerőségig (*Verwegenheit*), és mégis kevés elég az elrettentéséhez, ha már a botütések kevés benyomást tesznek rá.

Itt Grisellini stílust vált, mert eddig jószerivel csak a románok hibáira mutatott rá, de nem akarja elhallgatni közösségi erőnyeiket sem. Első helyen említi vendégszeretetüket, amelyben az utazókat és idegeneket részesítik, ha azok szegényes házaikban szállást keresni kényszerülnek. A legjobbat teszik eléjük, amijük van, ha mindjárt egy szelet kenyér is az. Mindenben a legbarátságosabban járnak el, házuk legszebb részét kínálják fel alvóhelyül. A szerző minderről maga is személyes tapasztalatokat szerzett.

A köszönésükről azt állítja, hogy nagyon egyszerű, mégis többet mond, mint a hagyományos nemzeteknél szokásos üres szópompa (*Wortgepränge*). „*Sanaros & pace*” – azaz „egészség és béke”, ez minden. Az előkelőbbekkel szemben nagyon tisztelettudók (*ehrerbietig*), megcsókolják a kezüket, és a homlokukhoz emelik azt, mindig állva, fedetlen (*entblößt*) fővel és alázatos helyzetben tartják magukat. A férfiakat mind a „*domno*”, „úr” megszólítással illetik, a szebbik nemnek pedig a „*szupughnaza*”, vagyis az „asszony” megszólí-

³⁵ Siebenter Brief, 223.

³⁶ Latin szerzőkre hivatkozva állítja. Siebenter Brief, 224.

³⁷ Siebenter Brief, 226.

tás jár ki. A nemzet egyik legszebb vonása, hogy Isten nevét nem veszik könnyelműen a szájukra. Komolyan veszik a bűnt, igaz becsülettel áldoznak, mintegy hitük mélységének bizonyítékaként.³⁸

További erényként említi Grisellini, hogy a románok nemcsak a mezőgazdaság hagyományos ágait üzik (állattartás, szemtermelés, kukoricatermesztés), hanem kendert és más ipari növényeket, köztük dohányt is termelnek. Igaz, a földet alig szántják, az állati ürülék trágyaként való hasznosítására még csak nem is gondolnak, és általában a föld javításának és a termékkör bővítésének fontosságát nem értik. Az ipari növények termesztése önellátásukat szolgálja.

Jelentősnek minősíti a románok ipari tudását is. Erre a házak körül használt gazdasági eszközökből, a kezekben forgatott szerszámok ügyes alkalmazásából következtet. Legfontosabb a kendertermesztés. A kendert a férfiak ültetik és vágják, az asszony nép dolgozza föl, fonják és vászonná szövik a családi szükségletek kielégítésére. Hasonlóképp tudnak a gyapjúval is bánni. Tisztítják, gerebenezik, fésülik, és a legkülönbözőbb növényekből nyert színekkel festik. Így változatos és szemrevaló női és férfi kelméket, pántokat, posztókat készítenek belőle. Személyes élményét is közreadja ezzel kapcsolatban. Útja során találkozott egy pópa feleségével, aki a textilszínezésben nagy tapasztalatokat szerzett. Ő mutatta meg szerzőnknek, hogy milyen növényeket használnak föl a ruhaanyagok festéséhez. „Annyit fogtam föl belőle – írja Grisellini saját tapasztalatáról –, hogy a vitriololdattal kevert aszalt növényekből bámulatos színvilágot lehet előállítani.” És itt a növények konkrét megnevezéséhez (tizenhét darabot számolt meg) konkrét színeket (több mint húsz árnyalatot) párosít.³⁹

A bánáti románok jó képessége másik bizonyítékaként a Szlatinában épült üvegkohót említi. Felállítását után a románok rögtön ott teremtek, és egy üvegmester felügyelete alatt megtanulták az üvegekészítés különböző munkafázisait, üvegeket és ivó poharakat készítettek, amelyekkel az egész Bánságot ellátták.

Képességeik harmadik bizonyítékát már nem mechanikus ügyességükben, hanem művészi hajlamaikban fedezi föl szerzőnk. Bár erre elsősorban az erdélyi és különösen a havasalföldi románokat („ahol ők sokkal többen vannak”) említi példaként, jelentősnek tartja a bánági románok képzőművészetét is, amely görög stílusú festészetben, fametszésben és kőszobrászatban mutatkozik meg. Nem kevésbé járatosak a könyvnyomdászatban, mióta a 18. század kezdetén (havasalföldi) fejedelmük, Serban Contecuzeno, a híres Antimo metropolita által „feltüzelve” (*angefeuert*) elhatározta magát (*sich vorgenommen*), hogy tartományi (bánági) használatra görög, latin és illír (szerb) írású könyveket nyomtat, valamint a „nemzetbeliek” nagy számát képezteti ki külföldi mesterek révén erre a művészetre.

Grisellini itt közbeszúrja, hogy ismer olyan románokat, akik a nevelésnek köszönhetően megszerezték a tanulásban való jártasságot és az életben való eligazodás képességét, és „a legkellemesebb és használhatóbb férfiakká váltak”. Arról nem is beszélve – fejezi be mondanóját –, hogy a nagy Hunyadi János és Mátyás, valamint Kinizsi Pál is ebből a nációból való.⁴⁰

Utolsó jellemvonásként megélhetésben tanúsított ügyességüket ecseteli. Ha az ipar területén jól állnak a bánági románok, az éles észjárás sem hiányzik belőlük, különösen, ha valamilyen előnyszerzésről van szó. A főkenézi állás volt 1776 végéig a legmagasabb, amelyet „munkásosztályhoz tartozó ember elérhetett”. De az újjászervezett körzetekben ezeket a helyeket a Kamarai Uradalom gazdasági igazgatói töltik be, az egyszerű ember így most csak kenézi vagy falubírói állásba juthat. Ezek általában sem írni, sem olvasni nem tudnak.

³⁸ Siebenter Brief, 227.

³⁹ Saját leírt jegyzeteiből idéz. Siebenter Brief. 230.

⁴⁰ Siebenter Brief, 231.

A befolyt pénzről, a faluban teljesített robotról a számadásokat rovátkás pálnán (*Kerbholz*) vezetik. Egy főkenéz évi keresete 120 guldenre rúgott, a kenéz már semmit nem kap, az ő fizetése az, hogy hivatalviselése alatt egész éven át adómentességet élvez. Ezen kívül „szabad a kenéznek háza udvarán botot és vasat tartani, amivel a zavarkeltőket és törvényszegőket megbüntetheti”. A pópa után a kenéz számít a legtekintélyesebb személynek földjei között. A nép még tiszteletben tartja valamennyire a gazdagokat, a sok állattal rendelkezőt, a gazdag gabonatermelőt és a legtöbb bor- és pálinkakészítőt. A szegény ember kevés pénzét mindig magánál tartja, amit általában napszámból vagy termékeinek értékesítéséből nyert. Ha valakinek már rendszeres jövedelme van, hogy félre tud tenni belőle, az már vagyonszerzésnek számít. Az ilyen ember vagyonát feleségére bízta, aki azt a falun túl a föld alá ássa, s helyéről csak ők ketten tudnak. A rablók, tolvajok rablásai ellen így védekeznek, a vagyonmentés más formáját nem ismerik.

Griselini ezzel a végére ér mondandójának. Záró indoklásában kifejti, hogy a románokról még sok mindent lehetne elmondani, de csak néhány részletet engedhetett meg magának, amelyek sajátos vonásaikat jól kifejezik, s a bánági románok és a szomszédos népek közötti „egyeztést is mutatják” (*am meisten übereinkommen*). Kétségtelenen akad azonban néhány olyan, „az emberséget sértő megfigyelés”, mint például annak magyarázata, miként „korcsosulhattak el a leghíresebb nemzet utódai”, amelyek épp a különbözőséget húzzák alá, „amely őket a legdurvább ázsiai és az amerikai nemzetekkel sem teszik összehasonlíthatóvá”.⁴¹

Arra, hogy a „fenséges” úrnő, Mária Terézia mi mindent tesz alattvalói kultúrájának emelésére, a szerbek záró példáját idézi a szerző. A királynő rendeletben közölte, hogy minden román és szerb faluban legyen egy iskola, ahol a népet szerb olvasásra és írásra tanítják, hogy a rácokhoz is közelebb vigyék a kultúrát, az erkölcsöt, és serénykedést. A rendeletet indoklásaként a szerző még hozzát teszi, „mert nekik valóban több iparuk van, és jobban szeretik a földművelést és a művészeteket, mint a románok”.⁴² Érdekes befejezése ez a levélnek, hisz az végig a románokról szólt, összképét tekintve igen változatos hangnemben, a zárás viszont a szerbek dicséretét hangsúlyozza. Talán ezzel kompenzálja a bánági társadalomrajz fájó hiátusát, a szerbek kihagyását.

A könyv első része még két levelet tartalmaz ugyan (a nyolcadikat és a kilencediket), de ezek témái (a román és olasz nyelv grammatikai hasonlósága, illetve a Bánág antik régészeti hagyatéka) kívül esnek a szorosabban vett ország leíráson, így tárgyalásuktól eltekintettünk.

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Franz Griselini's Image of the Banat

Franz Griselini was an Italian-born polymath whose best known work was “The History of the Banat of Temesvár”. Published in Vienna in 1780, this German-language book had a great influence on later historiography, which is proven by the great number of references to Griselini. In the introduction of his book, he describes the Banat as a special European phenomenon, „a homeland of brave nations that respect each other's religions and habits”. He was the first to pinpoint multiculturalism as a particular characteristic of the Banat.

⁴¹ Siebenter Brief, 242.

⁴² Általános tapasztalataira hagyatkozva állítja. Siebenter Brief. 242.

He compiles the early history of the Banat from the works of ancient and medieval historians. He distinguishes the following ages in the history of the territory: Dacian, Hun, Avar, Frank, Slavonic and Hungarian, which are held together by the area's stable geographical frame (the Southern banks of the Tisza and the Danube and the Maros-Tisza Angle) and the successive systems of fortification (Dacian ramparts, the Ring of the Avars, francavilla, the Slavic duchy, and the Hungarian castles).

The Hungarian conquest of the Banat is represented by the captaincy of Kund, followed by the rule of chieftain Csanád. The latter is credited with establishing the counties and later, the Duchy of Temes. The transformation of the forms of territorial governance that emerged on the estates of the nobility is used to illustrate the historical continuity of the Banat.

The monuments of the Ottoman era are used to provide a local illustration of common Hungarian history. He confesses that, lacking adequate source material, he continued the historical argumentation from György Dózsa, through the siege of Temesvár (Timișoara) up to the fall of Várad (Oradea) from the point of view of Transylvania and Hungary. It was only after this that the Banat comes into focus again with his mention of events from the Ottoman era.

The larger section of the book, and the one more valuable for historians, begins with the age of the anti-Ottoman wars. Interesting details are described about the campaigns of Eugene of Savoy: about the intention to reach the planned new border that would have run in a straight line from the Danube to the Craiova river, and about the mutual attempts at border revision during the negotiations in Karlowitz. After having accepted that the Eyalet of Temesvár remained under Ottoman rule, while Transylvania and Partium would belong to the Empire, the Habsburgs signed the treaty.

Grisellini then describes the Hapsburg era of the Banat. His evaluation of the treaty of Passarowitz is quite interesting. He claims that the House of Austria extended their Hungarian territories and the emperor came into possession of three Hungarian provinces: Hungary, Transylvania and the Banat. From here on, he is practically writing contemporary history, as the era he depicts is not far from his own, so much so that he actually partook in some of the events. Thus he can almost identify himself with the persons and institutions described. His text is not a historical description of a country anymore, but rather a snapshot of the actual social and political situation. Still, those accounts are the most historically authentic as they synthesize the author's experiences and his research in the documents of the Provincial Administration.

The last chapters' value as a historical source are defined by the fact that the author works his personality into the narrative: he unfolds the circumstances of his arrival to the Banat, the tasks he had been given by president Brigido and, through this, the real motives for the whole scientific analysis of the situation. But these motives were the very reasons why he went on his tour to get to know the life of the ethnic groups (Gypsies, Serbs, Vlachs) living in the Banat. These writings are a hardly replaceable source for any scholar studying the Banat society.

SZÁSZ GÉZA

Országkép a 18–19. századi útikalauzokban

Az utazás és az utazási irodalom történetével foglalkozó szakirodalom egybehangzó állítása szerint a 18. század mellett a 19. század első fele egyértelműen az utazások és az útleírások „aranykorának” tekinthető. Ennek jellege – már pusztán a helyet változtatók száma és a helyváltoztatásra szolgáló eszközök igencsak eltérő mivolta miatt – természetesen nem hasonlítható a mai turizmushoz; ugyanakkor olyan, döntőnek tekinthető változások következtek be, amelyek több régió, ország vagy akár kontinens „látókörbe kerüléséhez” és így az irántuk tanúsított érdeklődés erőteljes növekedéséhez vezettek.¹

A változások legnagyobb „hasznélvezője” Európa volt. A 17. század vége felé Angliában kialakuló *Grand Tour*, vagyis a fiatal arisztokraták számára szinte kötelező, eredetileg nevelő célzatú európai körutazás divatja hamarosan követőkre talált a német, francia, cseh, lengyel vagy éppen magyar arisztokraták körében is. Ennek eredményeként hirtelen megnőtt az Európában tett utazásokról szóló beszámolók száma, illetve jelentősen átalakult az utazásról vallott felfogás. Az úti célok áthelyeződtek az európai kontinensre; a biztos anyagi háttérrel rendelkező utazók érkezése pedig hozzájárult egyes célállomások, illetve a közbeeső pihenők, fogadók, városok felvirágzásához. Egyúttal megjelentek az újfajta, már a mai útikalauzhoz (*guide*) hasonló *itinerariumok*,² amelyek a lehetséges útirányokat, a hasznos tudnivalókat és a látnivalók felsorolását tartalmazták. A beszámolók, vagyis az útleírások tematikája mellett ez utóbbiak jelentik a legfontosabb forráscsoportot arra vonatkozólag, hogy mely ország mennyire és miért volt vagy lehetett fontos az utazók számára, illetve mennyire válhatott ismertté.³

¹ Az utazás, illetve az útleírás korabeli történetével foglalkozó bőséges külföldi szakirodalomból orientáló jelleggel lásd például francia nyelven: Bourguet, Marie-Noëlle: *Voyages et voyageurs*. In: Delon, Michel (dir.): *Dictionnaire européen des Lumières*. Paris, 1997. 1092–1095.; Rondaut, Jean: *Récit de voyage*. In: *Dictionnaire des genres et notions littéraires*. Paris, 1997. 587–598.; magyar nyelven: Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története*. Budapest, é. n. [1934]. 76–82.; Gelléri Gábor: *Az utazás mint társadalmi gyakorlat. Egy kulturális modell történeti vizsgálatának lehetőségei*. In: K. Horváth Zolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 2003. 515–531.

² A 18–19. század fordulóján az útikalauz műfajának megjelenésére használatos kifejezések (*guide, itinéraire, manuel, tableau*) használata még igen vegyes volt. Így például a Reichard-féle útikalauz 1817-es kiadásában maga a kiadó jelzi, hogy elérhetőek nála egyes országok útikalauzai a következő elnevezésekkel: *Guide des Voyageurs en Angleterre, Itinéraire de l'Italie, Manuel du Voyageur en Suisse, Tableau de Londres et de ses environs*. Vö. Reichard: *Guide des voyageurs en Europe*. Tome premier. Paris, 1817.

³ A *Grand Tour* történetéhez és hátteréhez lásd: Gyömrei: *Az utazási kedv története*, 76–82.; Atkinson, Geoffrey: *Les Relations de voyages du XVIIe siècle et l'évolution des idées. Contribution à l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*. New York, 1971. 5.; Vивиès, Jean: *Le récit de voyage en Angleterre au XVIIIe siècle. De l'inventaire à l'invention*. Toulouse, 1999.; Delon, Mi-

Ugyanakkor az útleírások és az útikalauzok kutatása nagyon egyenlőtlen képet mutat. Míg az utazási irodalom narratív forrásai számos publikáció alapjául szolgáltak, valamint kutatócsoportok és nemzetközi fórumok is alakultak tanulmányozásukra,⁴ a korabeli útikalauzok esetében általában sommás ítéletekkel, legfeljebb rövid tartalmi bemutatással találkozunk, és a következtetések is megmaradnak a két műfaj eltérő jegyeinek leszögezésénél. Birkás Géza *Francia utazók Magyarországon* című, 1948-ban megjelent művében ugyan szerepel Louis Dutens 1775-ben Párizsban kiadott útikalauzának (*Itinéraire des routes les plus fréquentées ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe*), illetve annak Magyarországra vonatkozó részének rövid bemutatása, anélkül azonban, hogy szövegszerű idézetekkel vagy elemzéssel kiegészítené azt.⁵ (Dutens útikalauza egyébként mindössze két oldalt szentel Magyarországnak, s ez sem más, mint a Bécs–Pozsony, a Bécs–Eszterháza, illetve az Eszterháza–Sopron–Bécs útvonal adatainak közlése, Pozsony és Eszterháza igen rövid, alig egy-egy bekezdés terjedelmű bemutatásával.)⁶ Jóllehet francia részről az újabb kutatásban Goulven Guilcher szorgalmazza a 18–19. századi útikalauzok beemelését az utazási irodalomba, illetve a modern útikalauzok kialakulásának vizsgálatát,⁷ a Magyarországot (is) tárgyaló, immár valóban francia szerzőségű 19–20. századi útikalauzokról – elsősorban a 20. század utolsó éveiben – született tanulmányok kiindulópontját az 1873-as év (a bécsi világkiállítás) jelenti.⁸

Tanulmányunk célja Magyarország „helyének” (ábrázolásának) bemutatása egy eredetileg német szerzőségű, de a 19. század első felében francia nyelven több kiadást is megért, az itthoni kutatás által még nem feldolgozott útikalauz hazánkkal kapcsolatos passzusainak elemzése révén. A Heinrich August Ottokar Reichard által készített, *Guide des voyageurs en Europe* címet viselő, 1818-ban már kilencedik francia nyelvű kiadásánál tartó útikalauz Párizsban, Hyacinthe Langlois kiadásában megjelent negyedik kötete tartalmazza a Magyarországra vonatkozó oldalakat *Itinéraire du Royaume de Hongrie, et de Turquie* címmel.⁹ Reményeink szerint az elemzés lehetőséget nyújt arra is, hogy egyfajta módszertani

chel – Mauzi, Robert – Menant, Sylvain: *Histoire de la littérature française : De l'Encyclopédie aux Méditations*. Paris, 1998. 65.

⁴ Az utóbbiak közül talán a legismertebb a korábban párizsi, jelenleg clermont-ferrand-i székhelyű Centre de Recherches sur la Littérature des Voyages (CRLV): <http://www.crlv.org/content/le-centre-de-recherche-sur-la-litt%C3%A9rature-des-voyages-crlv>. (2013. szept. 29.)

⁵ Vö. Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged, 1948. 74–75.

⁶ Vö. Dutens, Louis: *Itinéraire des routes les plus fréquentées ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe*. Paris, 1775. 96–97. Dutens munkája egyébként 1783-ban már a negyedik kiadásnál tartott. Vö. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106688g.r=Dutens%2C+Louis.lang> FR (2013. szept. 30.)

⁷ Vö. Guilcher, Goulven: *Naissance du guide voyage moderne au XIXe siècle*. <http://www.crlv.org/conference/naissance-du-guide-de-voyage-moderne-au-xixe-si%C3%A8cle> (2013. okt. 1.). Vö. még: Claudon, François: *Le Voyage romantique*. Paris, 1986. 10.; Jeannin, Pierre: *Guides de voyage et manuels pour marchands*. In: Margolin, Jean-Claude – Céard, Jean (dir.): *Voyager à la Renaissance*. Paris, 1987. 159–162.; Chadefaud, Michel: *Récits, guides de voyage et distinction spatiale pyrénéenne*. In: *La Montagne et l'homme, Aspects littéraires – aspects pyrénéens*. Actes du 4e Colloque de littérature régionale, Pau, 29 et 30 novembre 1985. Bordeaux, 1986. 127–136.

⁸ Vö. Rohr, Jean – Vigh, Árpád (dir.): *L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage*. Paris, 1996. 47–147.

⁹ Reichard: *Guide des voyageurs en Europe. Tome 4. 3e partie : Italie, Hongrie, Turquie, Espagne et Portugal*. Paris, Langlois, 1818. A művet Birkás Géza könyvének „Bibliográfiai jegyzetek” című fejezetében említi, ám az „Elfelejtett Magyarország” című fejezetben csak nehezen beazonosítható utalást tesz rá: „Épp ilyen mostohán bánnak el Magyarországgal a többi XVIII. századi útikalauzok

fogódzót nyújtunk az ilyen – a kutatásba véleményünk szerint nem kellő mértékben beemelt – források elemzése, feldolgozása iránt érdeklődő olvasónak, kutatónak.¹⁰

Miként említettük, egy eredetileg német szerző által, német nyelven készített mű egyik francia kiadásáról van szó. Választásunk nem a véletlen műve, hanem a szükség szülte azt. Ez időben – mivel az önálló francia szerzőség és francia nyelven írt útikalauzok elkészültére, illetve megjelenésére még jó pár évtizedet várni kellett¹¹ – az utazni vágyó vagy utazni kényszerülő francia közönség külföldi szerzők munkái alapján ismerkedett az európai kontinens egyes országainak belső sajátosságaival, gyakorlati tudnivalóival; és ugyanezre kényszerül a korabeli francia–magyar kapcsolatok, illetve az utazási kultúra kutatója is. (A helyzetet még disszonánsabbá teszi az, hogy ugyanebben az időszakban tucatszám jelentek meg francia szerzők tollából az elsősorban személyes élményeket tartalmazó útleírások. Mindeközben több francia szerző saját neve alatt adja ki egyes német útikalauzok – köztük a Reichard-féle – „átíratát”). Ahhoz tehát, hogy képet alkothassunk a francia közönség által olvasott útikalauzok ábrázolómódjáról, a Magyarországról adott információk vagy leírás mennyiségi és minőségi aspektusairól, egyszerűen megkerülhetetlen a fordításban terjedő munkák ismerete és elemzése.

Az általunk ismertett, eredetileg 1784-ben Lipszében *Handbuch für Reisende aus allen Ständen, nebst B Wey Postkarten zur grossen Reise durch Europa von Frankreich nach Engelland und einer Karte von der Schweiz und der Gletschern von Faucigny* címmel nyolcadrét formátumban 666 oldal terjedelemmel megjelent Reichard-féle útikalauz – legalábbis a kiadások nagy száma és gyors egymásutánisága alapján – piacvezetőnek számított nem csupán Franciaországban, hanem Európa más országaiban is. Első francia fordítása még 1793-ban jelent meg Weimarban; ezt 1802-ben követte – szintén Weimarban – az újabb, frissített francia nyelvű kiadás. 1803-ban már Párizsban adták ki – a kor szokásának megfelelően – rövidített változatát (*abrégé*), 1806-tól pedig a számos útleírást is gondozó Hyacinthe Langlois vállalta át a folyamatosan bővített kiadások megjelenését, és ezt egészen az 1830-as évek elejéig végezte. (Ezután más kiadók vették át tőle.)¹² Angol

szerzői is, bizonyosságul annak, hogy hazánkat nem sorozták a megtekintésre érdemes, civilizált országok közé. Számukra Bécsben véget ért a művelt világ, ott volt Nyugat Európa határa, azon túl a barbár Kelet következett és ezt a felfogást hirdelve az osztrákok a maguk részéről szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a Bécsben levő külföldieknek a továbbutazástól elmenjen a kedvük.” Ennek a látásmódnak vélhetően az is oka, hogy Birkás az 1793-as francia nyelvű (még Weimarban megjelent) kiadásra hivatkozik, amely nem beszél Magyarországról. Birkás: *Francia utazók Magyarországon*, 75., 215.

¹⁰ A kiadvány a *Gallica* digitális adatbázisban is elérhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k432311q.r=Reichard%2C+Heinrich+August+Ottokar.langEN> (2013. szept. 30.)

¹¹ Az önálló francia útikalauzok történetéhez lásd például Maignen, Étienne: *Rennes dans les guides de voyage du XIXe siècle*. Bulletin et mémoires de la Société archéologique et historique d’Ille-et-Vilaine, vol. 112. (2008) 129–162.; Horel, Catherine: *L’image de la Hongrie à travers les guides Joanne (1873–1903)*. In: Rohr, Jean – Vigh Árpád (dir.): *L’image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage*. Paris, 1996. 47–61.

¹² Vö. [http://catalogue.bnf.fr/servelet/RechercheEquation;jsessionid=A29AE71FC4E259ED05E5C726566AB002?rq.schisme=B&rq.clef.o=pertinence&rq.autre=oui&rq.termes.o=reichard+heinrich+august+ottokar&Equation=MOT&TexteTypeDoc=DESNFPIBTMCJOV&rq.sens.o=croissant&categorieRecherche=RechercheMotsNotices&rq.relation.o=&rq.valeurs.1=LM&rq.operateur.o=&rq.valeurs.o=ABCDEFGHIJKLMNQRSTUWXYZ1&rq.filtre.1=FiltreConditionCommunication&rq.filtre.o=FiltreSousCatalogue&rq.page=1&TexteCollection=HGARSTUWXYZ1DIECBMJNQLOK&rq.critere.o=NoticeB&rq.recherche=Combinee&categorieRecherche=RechercheMotsNotices&rq.page=1&rq.recherche=Combinee&rq.schisme=B&rq.professionnelle=o&rq.operateur.o=&rq.crite](http://catalogue.bnf.fr/servelet/RechercheEquation;jsessionid=A29AE71FC4E259ED05E5C726566AB002?rq.schisme=B&rq.clef.o=pertinence&rq.autre=oui&rq.termes.o=reichard+heinrich+august+ottokar&Equation=MOT&TexteTypeDoc=DESNFPIBTMCJOV&rq.sens.o=croissant&categorieRecherche=RechercheMotsNotices&rq.relation.o=&rq.valeurs.1=LM&rq.operateur.o=&rq.va leurs.o=ABCDEFGHIJKLMNQRSTUWXYZ1&rq.filtre.1=FiltreConditionCommunication&rq.filtre.o=FiltreSousCatalogue&rq.page=1&TexteCollection=HGARSTUWXYZ1DIECBMJNQLOK&rq.critere.o=NoticeB&rq.recherche=Combinee&categorieRecherche=RechercheMotsNotices&rq.page=1&rq.recherche=Combinee&rq.schisme=B&rq.professionnelle=o&rq.operateur.o=&rq.crite)

nyelvű változata 1816 és 1841 között szintén több kiadást ért meg, míg olasz nyelvű rövidített fordítása 1819-ben Milánóban jelent meg. (A német nyelvű kiadások megjelenése szinte folyamatos volt egészen 1861-ig.)

Ez a páratlan népszerűség igazolni látszik azt, hogy az 1751-ben Gothában született, ifjúkorában verseket és színműveket író, később színházigazgatóvá avanzsáló és több folyóirat alapításánál bábáskodó Heinrich August Ottokar Reichard helyesen döntött, amikor a Németországban, Itáliában, Franciaországban és Svájcban tett utazásait követően¹³ – a kor divatjával némileg szembehelyezkedve – nem személyes hangvételő útleírás, hanem instruktív jellegű, jól megkomponált és világos struktúrájú, egyértelműen modern szemléletű, Európa valamennyi országára kiterjedő német nyelvű útikalauz megírására adta fejét. Ez a siker vélhetően nagy szerepet játszott abban, hogy a szász-gotha-altenburgi herceg hadügyi tanácsosává nevezte ki.¹⁴

A kor jellegzetessége, hogy a francia nyelvű kiadás tekinthető a külföldieknek (tehát a nem német ajkúaknak) szánt változatnak. Erről tanúskodik a két weimari kiadás ajánlása is. Míg az elsőben II. (Nagy) Katalin cárnőhöz (1762–1796) címezte a munkát Reichard, 1802-ben unokája, I. Sándor cár (1801–1825) részesül ebben a tisztességben (nyilvánvalóan a munkát segítő pénzadomány fejében).¹⁵

Az egymást követő kiadások alapjául szolgáló bővítések, frissítések gyakran nem csupán a közönség érdeklődésének, hanem sokszor a nemzetközi politikai eseményeknek is köszönhetőek. Így Reichard az 1802-es francia nyelvű kiadás előszavában jelzi, hogy a siker mellett (az első kiadás gyorsan elfogyott) a műfaj lényegében, illetve az európai politikában rejelő okok is sietteték a munkát. Egyrészt rámutat, hogy az utazással kapcsolatos kiadványok a leggyorsabban elavuló könyvek közé tartoznak;¹⁶ másrészt leszögezi, hogy a Bonaparte-nak köszönhető (!) új európai béke idején sietett a vélhetően ismét nagyobb számban útra kelők számára új kiadással szolgálni.¹⁷

A Reichard-féle útikalauz több kiadásának áttekintése arra enged következtetni, hogy a munka szerkezete tudatos, átgondolt választás, illetve folyamatos fejlesztés, átalakítás eredménye. Ebből következően – miközben a lényegi részek (az országok bemutatása)

re.o=NoticeB&rq.relation.o=&rq.termes.o=reichard+heinrich+august+ottokar&rq.filtre.o=Filtre SousCatalogue&rq.valeurs.o=ABCDEFGHIJKLMNPOQRSTUVWXYZ1&rq.filtre.1=FiltreCondition Communication&rq.valeurs.1=LM&rq.clef.o=pertinence&rq.sens.o=croissant&host=catalogue (2013. szept. 29.)

¹³ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1802. X.

¹⁴ Vö. Michaud, Louis-Gabriel (dir.): *Biographie universelle ancienne et moderne : histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*. Tome 35. Paris. 1843. 354. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k51675s/f359.image.r=.langFR> (2013. szept. 29.)

¹⁵ „Felséges Uram! E munka első kiadásának tisztelgő szavait az Ön dicsőséges emlékezetű fenséges nagyanyja volt kegyes fogadni. Most Felségednek bátorkodom a második kiadás tisztelgését átnyújtani; Önnek, Felség, kinek erényei és eddigi cselekedetei egész Európának megmutatták, hogy Ön Nagy Katalin méltó utóda.” Reichard: *Guide des voyageurs*, 1802. (Oldalszám nélkül.)

¹⁶ „Peu de livres vieillissent aussi vite que ceux qui traitent des voyages.” Reichard: *Guide des voyageurs*, 1802. IX.

¹⁷ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1802. I. A Reichard által említett béke minden bizonnyal az 1802. március 25-én egyfelől Anglia, másfelől Franciaország és szövetségesei (a spanyolok és a hollandok) képviselői által Amiens-ben kötött béke. Az európai kontinensen ekkor már jó ideje szüneteltek a hadműveletek, miután 1801-ben Ausztria és Oroszország is különbékét kötött Franciaországgal. A valójában egyik felet sem kielégítő amiens-i béke igen rövid életű volt, és 1803-ban ismét keltört a háború.

szerkezeti és tartalmi jellege nem változik döntő mértékben – az „általános rész” egyszerűen rövidebbé válik, másrészt „kikopnak” belőle az elméleti jellegű fejtegetések, illetve a néha túlbujánzó általános információk. Így az 1802-es kiadás bevezető részei között még ott találjuk – a 18. század hagyományához illeszkedve – Berchtold grófnak az utazóval, illetve az utazással kapcsolatos elvárásait megfogalmazó eszmefuttatásait (*Observations générales et pratiques sur les voyages par M. Le Comte de Berchtold*), valamint Reichard ugyanezen témával kapcsolatos észrevételeit (*Remarques détachées du rédacteur du guide sur le même sujet*), majd pedig – tizenhét pontban – a legfontosabb általános tudnivalókat.¹⁸ 1818-ra mindez gyökeresen átalakul. Eltűnnek az elméleti jellegű, „filozófáló” fejtegetések, erőteljesen lerövidül az általános tudnivalókat tartalmazó rész (az információk döntő része az egyes országoknak szentelt fejezetekbe kerül át), s a szintén erősen lerövidített bevezetőt követően a szerző három részre osztja Európa országait (Észak-Európa, Közép-Európa, Dél-Európa), majd ezt követi az egyes országok ezen csoportosítás szerinti leírása. (Érdeemes ugyanakkor figyelni arra, hogy Európa felosztása nem feltétlenül a ma érvényes földrajzi fogalmak szerint történt: Magyarország például – Itália, Törökország, Spanyolország és Portugália társaságában – a harmadik, tehát a Dél-Európát tárgyaló részbe került.)

Mindezek számbavételét azért tartottuk fontosnak, mert így derülhet fény arra, hogy Magyarország ábrázolására milyen keretek között került sor; csak ezután következhet a hazánkra vonatkozó passzusok részletesebb bemutatása, elemzése. Ennek során igyekszünk megragadni mindazt, amit a szerző fontosnak tartott felsorolni, leírni vagy megemlíteni Magyarország esetében, mind általános (az országra vonatkozó bevezető információk), mind egyedi (egyes tájak, városok, jellegzetességek bemutatása) tekintetben. Ebben segítségünkre lehet az, hogy a szerző minden ország bemutatásánál ugyanazt az eljárást követi; így lehetőség nyílik az összehasonlításra, illetve az eltérő jegyek, sajátosságok hangsúlyozására is.

Ez utóbbiak közül az első mindjárt a Magyarországot is tárgyaló rész címének olvasásakor szembetűnik, s még hangsúlyosabbá válik a vonatkozó passzusok átnézése közben. Az *Itinéraire du Royaume de Hongrie, et de Turquie* azt jelzi, hogy bár a szerző tisztában van a Magyar Királyság (*Royaume de Hongrie*) közjogi státuszával, és azt – másoktól eltérően – nem Németország részeként tárgyalja,¹⁹ Magyarország nem kap önálló fejezetet, s a rendelkezésre álló szűk – huszonnégy oldalnyi – terjedelmen is osztoznia kell Törökországgal; mindezt ráadásul úgy, hogy a két országra vonatkozó információk egybefonódása miatt a tájékozatlan olvasó számára (és az útikalauz olvasója *szükségszerűen* tájékozatlan) néhány esetben nem – vagy csak többszöri olvasatra – derül ki, hogy az adott állítások valójában melyikükre vonatkoznak.²⁰

Mindezen túllépve, ha elemzésünket a tárgyalt mű felosztását követve strukturáljuk, a következő pontok szerint kell haladnunk: a) általános bemutatás; b) mértékegységek és pénznemek; c) a fővárosok bemutatása; d) javasolt útvonalak (és a hozzájuk tartozó nevezetesebb helyek); e) felhasznált, illetve ajánlott irodalom.

Az általános bemutatás első eleme – az egész fejezetre jellemző módon – a postakocsin történő utazással kapcsolatos költségeket, fizetnivalókat tárgyalja, a mai olvasó számára ta-

¹⁸ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1802. LIX-CLXXXIV.

¹⁹ Még a 19. század második felében is többször előfordul, hogy Magyarország egy németországi utazás részeként kerül tárgyalásra. Vö. például Durand, Hyppolite: *Le Danube allemand et l'Allemagne du Sud. Voyage dans la Forêt-Noire, la Bavière, l'Autriche, la Bohême, la Hongrie, l'Istrie, la Vénétie et le Tyrol*. Tours, 1863.

²⁰ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 1–25.

lán szokatlan, de a korabeli utazónak fontos részletekre is kitérve. Így – külön táblázatba szedve – tárgyalja azt, hogy milyen címen és mennyit kell fizetni az utazásért, és még a kocsikenőcs árát, a kerekek zsírozásának díját, illetve a kocsisnak fizetendő borralaló összegét is közli. A következőkben kerül sor a túléléshez szükséges információk átadására. Itt a szerző rögtön azt hangsúlyozza, hogy Magyarországon az utazó számára az a legfontosabb, hogy figyeljen az időjárásra, ugyanis az éjszakák még a meleg évszakokban is hidegek. Az ellátást illetően megjegyzi, hogy az enivaló bőséges és jó minőségű, de főleg az itt tartózkodás kezdetén csak mértékkel szabad fogyasztani, mert megárhath az ilyenhez nem szokott gyomornak. Ugyanakkor Galíciában és Bukovinában a síkvidéki területeken található fogadóknál gyakran nincs enni- és innivaló, ezért az utasnak ezeket magával kell vinnie.²¹ (Az utolsó kitétel nem is tartalma miatt meglepő, hiszen ekkoriban Európa-szerte számos fogadó vagy csárda csupán hajlékot vagy menedéket biztosított az éjszaka vagy az időjárás viszontagságaival szemben, hanem azért, mert a két érintett terület nem tartozott Magyarországhoz, és az útikalauz a továbbiakban nem is foglalkozik velük.)

A Magyarország elnevezés mértékegységei és fizetőeszközök tekintetében Reichard útikalauza elsősorban a Bécsben, illetve az Osztrák Császárság területén általánosan használtakra hivatkozik; ugyanakkor némi eltérés is megfigyelhető. Míg a hossz- és súlymértékek esetében valóban csak annyi szerepel, hogy ezek megtalálhatók az Ausztriával (Németországgal) foglalkozó részben (ami a Németországnak szentelt kötet birtoklását, illetve ismeretét feltételezi az olvasó részéről),²² a pénznemek tárgyalásakor a Magyar Királyság alkotmányos különállásának jeleit is megfigyelhetjük. Itt ugyanis – amellet, hogy az Osztrák Császárságban használatos pénzfajták vannak forgalomban Magyarországon is – említés esik az útikalauz által *florin hongrois* (*Uherszky Zlaty*) néven definiált magyar forintról; de még ennél is nagyobb teret kap a körmöci arany (*Ducats de Kremnitz*), melynek leírása külön bekezdésben olvasható.²³ (A magyarországiaknál jóval egzotikusabbnak számító török hossz- és súlymértékek, illetve pénznemek tárgyalása értelemszerűen jóval részletesebb, és nagyobb terjedelmet is foglal el.)²⁴

A legfeltűnőbb aránytalanság mégis a következő alfejezetben, vagyis a két főváros bemutatásánál (*tableau des capitales*) figyelhető meg. Természetesen ezen sem lehet csodálkozni, hiszen itt Pozsonynak a korabeli Kelet-Európa „három fővárosának” (*trois capitales*) egyikével, Konstantinápolyal kell „versenyeznie”, s ez a verseny egyértelműen a nyugati utazók valóságos hadát csábító, egzotikus jellegével csaknem két évszázada a Nyugat figyelem- és érdekkörébe tartozó török főváros javára dől el.²⁵

A Magyar Királyság fővárosának leírása kilenc pont mentén strukturálódik. Elsőként – a 18. század geográfiai szótárainak hagyományát követve – a város földrajzi koordinátáit és népességét adja meg. Eszerint Pozsony Párizstól keletre 14 fok 46 percre, illetve az északi

²¹ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 2.

²² Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 3.

²³ „A körmöci dukát egyik oldalán a császár képmása található; a másik oldal a koronát viselő Szűz Mária glóriától övezett képét mutatja, aki egyik kezében jogart tart, a másik kezében pedig a gyermek Jézust. Ez utóbbi kezében országalma van. Mária lábai alatt félhold, azalatt pedig Magyarország címere található. A felirat a *Patrona regni Hungariae* szavakat és a kibocsátás évét tartalmazza. A dukátok súlya a kölni márka hatvanheted része, finomságuk 23 karát és 7 gran.” Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 4.

²⁴ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 4–5.

²⁵ Erről már a terjedelem is egyértelmű jelzést ad: míg Pozsony „bemutatása” alig több mint egy oldalt tesz ki, Konstantinápoly leírásának csaknem hét és fél oldalt szentel a szerző. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818, 5–6., 7–14.

szélesség 48° 8' 50"-án található, és 26 000 ember lakja.²⁶ Ezután következik az érdekes vagy fontos épületek és egyéb látnivalók felsorolása, amely a Pozsonyról szóló rész javát teszi ki: „A legjelentősebbek [épületek és látnivalók] közé tartozik a plébániatemplom, ahol a királyok koronázása is történik. A főoltáron található Szent Márton lovasszobra, Donner műve, az Eszterházy-kápolnában pedig egy másik szép szobor ugyanettől a művésztől. [Ide tartozik még] a kormányzói palota, a királyi kancellária, a főparancsnok palotája, a nagyszínház, amelynek táncterme és szép kávéháza is van; a közraktárak, a kaszárnya, a királydomb vagy *Koenigsberg*, ahová az új király megkoronázása után felrúgtat, a királyi vár. Ez utóbbi külön figyelmet érdemel, elsősorban szép lépcsősorai miatt, ahonnan szemet gyönyörködtető kilátás nyílik. A Batthyány-palota, illetve a külvárosi részen e főúr parkja, a Wachtler-ház és a Szent Erzsébet-templom kupolája. A Duna itt 125 öl széles. Pozsony városa két részre oszlik: egyrészt a szorosabb értelemben vett városra, másrészt a Schlossgrund nevű mezővárosra, amely Pálffy gróf birtoka.”²⁷ A harmadik pontban olvashatunk az irodalmi és más közcélú intézményekről, társaságokról;²⁸ a negyedikben a gyűjtemények és kiállítások nevét találjuk.²⁹ Az ötödik pont tartalmazza a sétaterek, illetve a parkok nevét,³⁰ a hatodik a szórakozási és kulturális kínálatot.³¹ Külön pont foglalkozik a város környékével, vagyis a kirándulási lehetőségekkel. Ezek közül kettőt emel ki a szerző: egyrészt a szerinte minden részében csodálatra méltó cseklézi kastélyt, másrészt az egymástól mindössze néhány mérföldre fekvő fertői Eszterházy-kastélyt és Sopron városát: „Ez a kastély három mérföldre fekszik Soprontól, a Fertő-tó partján. Ez egy nagy és szépen megépített palota, szép parkkal és elegáns színházzal; viszont mivel jelenleg a herceg maga Kismartonban időzik a legtöbbet, a bútorok nagy részét is odaszállították. A tóparton a soproni borok tárolására szolgáló pincék vannak. Sopron igen régi város, ám a külvárosi részekben találunk igen csinos házakat is. Tizenkétezer lakosa van, és a nagy hírnévnek örvendő borai, a márhák, illetve a méz területén folytat jelentős kereskedelmet.”³² Az utolsó két pont szinte csak referenciákat, illetve adatokat tartalmaz: a nyolcadik említi azt az – 1784-ből (vagyis a Reichard-féle útikalauz első kiadásának évéből) származó – útikalauzt, melyet a városba látogatók, illetve azt felfedezni kívánók figyelmébe ajánl.³³ Praktikus, ám az országgépet tanulmányozók számára érdektelen információkat tartalmaz a kilencedik pont: Pozsony tá-

²⁶ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 5. A hosszúsági fokok számításánál ekkor – nemzetközi egyezmény hiányában – relatív viszonyítási pontot használtak. Ez Reichardnál Párizs délköre. Vö. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1817. VII.

²⁷ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 5–6.

²⁸ Ezek: a katolikus akadémia, az evangélikus líceum, a reáliskolák, valamint Schewiger, illetve Weissenthal olvasóhelyisége (díjfizetés ellenében újságok és könyvek olvasását lehetővé tevő intézmény). Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 6.

²⁹ Erdődy gróf, illetve Somsitz könyvtára és természettudományi gyűjteménye, valamint a Vörös Rák patika tulajdonosának kagylógyűjteménye. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 6.

³⁰ Ezek közül a legjelentősebbeknek a repülőhid melletti szigeti sétányt, a malom-sétányt, a Batthyány-palotával szemben lévő sétateret (melyet az előkelőségek találkahelyének is nevez), illetve az Erdődye és a Grassalkovichok parkját tekinti. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 6.

³¹ Német színház, opera, zeneakadémiák, állatviadalkok, nyilvános bálók, kaszinó, nyilvános kávéházak. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 6.

³² Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 6. (Az Eszterházy-kastély esetében még meg is adja a tájékoztatás alapjául szolgáló munkát: *Beschreibung des Lutschlosser Esterhazy in Ungarn, Presburg. 1784.*)

³³ Korabinszky's *Beschreibung der konigl. ungarischen Haupt-Frey-und Kronungstadt Presburg. Presburg. 1784, 4 vol.* Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 6.

volságát Bécstől és Brünntől, illetve néhány magyar várostól (Sopron, Buda, Komárom, Győr, Nagyszombat, Eperjes).³⁴ Magyarország politikai és közigazgatási fővárosának somnásnak tekinthető bemutatását követi Konstantinápolyé, jóval terjedelmesebben, a leírás is bővelkedik részletekben, érdekességekben, s a főváros apropóján az egész birodalom kormányzati rendszere is tárgyalásra kerül.³⁵ (Magyarország esetében ez még az említés szintjén sem kerül elő.) Ezt az aránytalanságot – a már említett tényezők mellett – magyarázza, hogy a török főváros idegenek lakta részében, Pérában konzuli védelem alatt álló, a birodalom gazdasági, diplomáciai és katonai életében fontos szerepet játszó francia (és más nyugati országokból származó) kolónia élt, és ennek tagjai, illetve az idelátogatók jóval több felvilágosítással szolgálhattak.³⁶

Tipográfiai eszközökkel is különválasztott, hangsúlyozottan önálló egységet képez a javasolt útvonalak (*itinéraires*) bemutatása. Reichard hat útvonalat ajánl a Magyarországon utazni kívánók figyelmébe, és ezeket külön-külön tárgyalja is.³⁷

Az első út Budától Bécsig vezet, Vörösvár, Dorog, Újfalú, Neszmély, Komárom, Ács, Gönyű, Győr, Öttevény, Magyaróvár, Rajka, Köpcsény, Németóvár, Regelbrunn, Fischamend és Schwechat helységeken keresztül, mindvégig a Duna jobb partján haladva (döntő részben a folyam völgyében), s ezzel illeszkedik az egy évezredes kelet–nyugati útvonal egyik fontos szakaszához.³⁸ Külön említésre kerülnek Buda és Pest, Neszmély, Komárom, Győr, Köpcsény, Németóvár, illetve Schwechat jellegzetességei.³⁹ Ugyanakkor egyfajta (paradox módon reális) aránytalanság is megfigyelhető a leírásokban: míg minden más esetben egy-két mondatban valóban csak említést tesz a szerző az adott helységről, az együtt tárgyalt Buda és Pest esetében nagyobb terjedelmű, Pozsonyénál jóval „életszagúbb” bemutatást láthatunk: „Buda vagy Ofen lakossága [...] húszezer főre rúg. Fogadó: Az Elefánthoz. A királyi vár egy fenséges épület; itt meg kell tekinteni a könyvtárat, a csillagvizsgálót, a természetrajzi gyűjteményt és a fegyvertárat. Ebben a városban van két színházterem és egy kaszinó; a termálfürdők igen híresek, és azok, amelyeket még a törökök építettek, megtekintésre érdemesek. A híddal szemben fekvő kávéház talán a legszebb egész Európában; itt nagyon jót és jó körülmények között lehet enni. Mivel Buda maga Sicambria, számos ókori római dolgot találunk itt; többek között egy igen jó állapotban megőrzött *sudariumot*. – Pest városa (...27 000 lakos) a Duna túlsó partján fekszik, éppen szemben; Budáról hajóhídon lehet ide átjutni. Pesten van az egyetem, melyet Nagyszombatból telepítettek át. A legfigyelemreméltóbb épület az invalidusok háza. A város jól van megépítve, és az utcai lámpák segítségével jól ki is van világítva. Pesten tartják az egész ország legnagyobb vásárát, ahol itteni termékekkel – de leginkább lovakkal – kereskednek. [...] Rákos (*Roskosh*)

³⁴ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 6.

³⁵ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 7–14.

³⁶ Ezzel kapcsolatban lásd: Tóth, Ferenc: *Introduction*. In: Tóth, Ferenc (éd.): *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*. Paris, 2004. 13–45.

³⁷ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 14–21.

³⁸ A Duna-völgyet követő kelet–nyugati út történetéhez, illetve a francia–magyar kapcsolatokban játszott szerepéhez lásd például: Samic, Midhat: *Les voyageurs français en Bosnie. A la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe et le pays tel qu'ils l'ont vu*. Paris, 1960. 223.; Csernus Sándor: *La Hongrie, les Français et les premières croisades*. In: Csernus Sándor – Korompay Klára (dir.): *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*. Paris–Szeged, 1999. 413.

³⁹ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 14–15.

híres mezeje Pesttől néhány mérföldre fekszik; itt gyűlt össze a magyar nemzet, hogy királyt válasszon magának. Esetenként nyolcvanezer nemesi sátrat is megszámláltak itt.”⁴⁰

Az előzőnél a valós távolságot és a leírás hosszát tekintve is jóval rövidebb a mindössze öt postaállomást érintő Pozsony–Németóvár–Bécs útvonal, melyhez nem is tartozik külön városbemutató, mivel a három megemlített helységről korábbi alpontokban (Németóvár), fejezetekben (Pozsony) vagy éppen kötetekben (Bécs) több-kevesebb részletességgel már szó esett.⁴¹

A harmadik útvonal – szinte a fizikai valóságot leképezve – már jóval nagyobb teret kap. Kiindulópontja Pozsony, majd Cseklész, Pozsonysárfő, Nagyszombat, Galgóc, Rippeny, Nagytapolcsány, Nyitrazsámbokrét, Felsőesztény, Bajmóc, Nyitra-Rudnó (Divék), Turóc-Zsámbokrét, Nolicsó, Rózsahegy, Bertalanfalva, Okolicsna, Vichodna, Lucsivna, Horka, Lőcse, Szepesmindszent, Berthód, Eperjes, Lemes, Kassa, Szinna, Vilmány és Tállya érintésével, sajátos félkört leírva, gyakorlatilag az egész Felvidéket (Alsó- és Felső-Magyarországot) átszelve Tokajra juttatja el az utazót, illetve az olvasót. A hosszú ideig tartó (az utazás időtartamáról a könyv nem nyújt felvilágosítást), nyolc vármegye (Pozsony, Nyitra, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj, és Zemplén) területén áthaladó út során érintett helységek közül csak Nagyszombatot, Bajmócot, Rózsahegyvet, Lőcsét, Eperjest, Kassát és Tokajt tartja külön is említésre méltónak.⁴²

A Duna jobb partján haladó „klasszikus” út részét képezi a Reichard-féle útikalauz által ajánlott negyedik útvonal is. Ez Budától Tétényen, Ercsin, Adonyon, Pentelén, Földváron, Pakson, Tolnán, Szekszárdon, Bátaszéken, Szekcsőn, Mohácson, Baranyaváron, Laskafalun, Eszéken, Verán, Vukováron, Opatovácson, Ilokon, Szuszéken, Péterváradon, Karlócán, Pakán és Banovcin keresztül Zimonyig, azaz a török határig visz. A katonai határőrvidéket is érintő út esetében Szekszárdot, Mohácsot, Laskafalut, Eszéket, Ilokot, Péterváradot és Zimonyt tekintette a szerző (illetve az általa használt forrás) kiemelendő településnek.⁴³

Nagy múltra tekint vissza az ötödik útvonal is. A Budát Nagyszobennel összekötő út során Soroksárt, Ócsát, Inárcsot, Örkényt, Földeákat, Kecskemétet, Pákát, Félegyházát, Pétenyt, Kisteleket, Szatymazt, Szegedet, Törökkanizsát, Mokrint, Csatádot, Kisbecskereket, Temesvárt, Nagy-Kövérest, Szinyerszeget, Lugost, Bozsúrt, Facsádot, Kossót, Keresdet, Dobrát, Lesnyeket, Dévát, Szászsebest, Szerdahelyet és Magot kénytelen érinteni az utazó. A nyilvánvalóan szintén sokáig tartó, Pest–Pilis–Solt vármegyét, a Kiskunságot, Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó, Hunyad és Szeben vármegyét (vagyis a Duna-Tisza közét, a Bánátot és az akkor különálló közigazgatási egységnek számító Erdély délnyugati részét) átszelő utazás során az útikalauz szerint csak Temesvár, a Bánát fővárosa, illetve az „Erdély fővárosaként” aposztrofált Nagyszobeden érdemes kiemelésre.⁴⁴

A hatodik útvonal a „Budától Konstantinápolyig” elnevezést viseli, noha valójában a Zimonytól az oszmán-török fővárosig tartó útról esik szó, amelynek Zimonyt követő első állomása már a határ túloldalán található – ekkor török fennhatóság alatt álló – Belgrád. Maga az útvonal szintén a középkor kezdetétől a Nyugat-Európát a Balkán déli és keleti részével, illetve Kis-Ázsiával összekötő, a korábbi századok során számos zarándok és keresz-

⁴⁰ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 15. (Buda és Pest leírásánál a következő forrásokra hivatkozik: *Die Stadt Pest und ihre Gegend in Briefen an einen Freund Pest, 1804, 8. avec fig.; Plan des villes de Bude et de Pest, par M. le capitaine Lipszky, 1803, 4 feuilles.*)

⁴¹ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 16.

⁴² Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 16–17.

⁴³ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 18.

⁴⁴ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 19.

tes által is használt út egyik szakaszát fedi le. Tekintettel arra, hogy ez az útvonal a Magyar Királyságot csak kiindulópontját illetően érinti, az ebben a részben felsorolt helységek vagy nevezetességek elemzésünk szempontjából gyakorlatilag érdektelenek. Pusztán az összehasonlítás kedvéért jegyezzük meg, hogy a leírás rövid terjedelme (másfél oldal) nem áll arányban sem a Belgrádot Konstantinápolytól elválasztó távolsággal, sem az érintett helységek számával és jellegével.⁴⁵

Mindenekelőtt hasznos információkkal szolgálni kívánó útikalauzról lévén szó, az ajánlott útvonalak bemutatása után nem egyféle összegzést vagy személyes hangvételű megjegyzéseket olvashatunk, hanem arról kapunk tájékoztatást, hogy az útikalauz összeállítója (a szerző magát több ízben is a *rédacteur* kifejezéssel aposztrofálja az *auteur* helyett) mely – általa frissnek tekintett – térképeket, kézikönyveket, illetve útleírásokat tartotta irányadónak, és ajánlotta az utazó, illetőleg az olvasó figyelmébe (*Cartes itinéraires, Manuels, Relations de voyage de fraîche date*).⁴⁶ Értelemszerűen ez több mint ajánlott irodalom: a felsorolt művek egyúttal a Magyarországról (illetve Törökországról) közölt információk forrásai is, így bibliográfiaként használva fontos támpontot nyújtanak ahhoz, hogy miként mutat be egy útikönyv olyan országokat vagy tájegységeket, amelyeket szerzője, illetve összeállítója nem járt be személyesen (vagy ahol több évtizeddel korábban járt).

A felsorolásban szereplő tizenegy (bár szerintünk inkább csak tíz), Magyarországra vonatkozó munka közül négy térkép vagy térképgyűjtemény, egy kézikönyv, további öt pedig útleírás, illetve útleírás alapján készült (tehát az utazási irodalom körébe tartozó) munka.⁴⁷ Ami a frissességet, illetve a tartalmazott információk naprakészségét illeti (ez az útikönyvek megítélésének egyik fő motívuma), a térképek döntően a 19. század elejéről származnak, ami nem meglepő; különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük a Magyarország felmérését és az országról, illetve egyes részeiről készített térképek készítését elősegítő, éppen ekkoriban felgyorsuló folyamatokat.⁴⁸ Az említett kézikönyv viszonylag frissnek tekinthető,

⁴⁵ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 20–21.

⁴⁶ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 21–22.

⁴⁷ Nem tekinthető magyar témájúnak a Reichard által kiemelten érdekesnek és hasznosnak tekintett – a felsorolásba vélhetően szerkesztői figyelmetlenség miatt bekerült – Murrhard-féle Konstantinápoly-leírás. Vö. *Gemalde von Constantinopel, von Murrhard. Leipzig, 1804, trois volumes (tableau fait sur les lieux, et rempli de détails également instructifs et intéressans)*. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 22. Ezzel együtt Konstantinápolyval, illetve az Oszmán-török Birodalommal kapcsolatban hét mű bibliográfiai adatait közli Reichard, ám hozzáteszi, hogy az „egyiptomi háború” (*guerre d’Égypte*, Bonaparte Napóleon 1798–1799-es egyiptomi hadjárata) óta számos – angol katonatisztek, illetve utazók által készített – útleírás jelent meg, illetve áll megjelenés előtt. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818, 22.

⁴⁸ A térképek, illetve térképgyűjtemények Reichard felsorolásában: *Darstellung des Königreichs Ungarn nach den Poststationem für Reisende. Gestochen von Junker. Presbug; Carte des postes et du commerce des pays héréditaires de Hongrie. A Vienne, 1802.; Carte générale de la Hongrie, par le capitaine de Lipszky. Cette carte est composée de 9 feuilles.; Magyar Atlas. i. e. Atlas Hungaricus, autore Demet. a. Gorog. Viennae, 1802.* Vö. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 21. Az elsősorban a vízszabályozás szükségessége által indukált felmérési-térképezési folyamatok bemutatását lásd: Fodor Ferenc: *Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei*. Budapest, 1957. 142–144.; Csendes László: *Térképhistória: történelem a térképek tükrében*. Budapest, 1980. 37.

Reichard által megadott francia fordítása 1809-ben jelent meg.⁴⁹ (Érdekességként megjegyezhető, hogy nem a német eredetire hivatkozik, sőt azt meg sem említi.)

A naprakészséget illetően a legtöbb kétség az útleírásokat illetően merülhet fel. Valamennyi a 18. század utolsó évtizedében jelent meg, tehát még a legfrissebbet is csaknem két évtized választja el az útikalauz megjelenési idejétől. Ezen nincs mit csodálkozni: a 19. század első másfél évtizede, amelyre egyértelműen rányomta bélyegét a napóleoni háborúk sorozata, nem igazán kedvezett a Közép-Európába tett utazásoknak, s így útleírások sem igen készültek. Korábbi kutatásaink eredményei egyértelműen arra utalnak, hogy a Franciaországban a Bourbon-restauráció (majd a Júliusi Monarchia) korának, nemzetközi lépésekben a Szent Szövetség Európájának hosszú ideig tartó békéje segítette elő leginkább a közép-európai utazások újraindulását.⁵⁰

A felsorolt művek közül többet (szám szerint négyet) francia címmel említi az útikalauz, ám a bibliográfiai adatok tanúsága szerint ezek eredetileg nem francia nyelven íródtak, illetve nem Franciaországban jelentek meg.⁵¹ Az útleírások közül mindenképpen kiemelendő az angol Robert Townson mérföldkönek tekinthető művének 1800-ban Lipcsében megjelent francia fordítása, ami a szöveg fontosságának és népszerűségének újabb bizonyítékként értékelhető. (Ezt megelőzően, illetve ezzel párhuzamosan Párizsban több francia nyelvű kiadást is megért.) Townson leírásának egyik legfontosabb pozitívuma, hogy a szerző Bécsben nem ijedt meg a Magyarországot igen rossz színben, az utazókat kifosztó vagy meggyilkoló haramiák, illetve kiéhezett farkasfalkák hazájának beállító „fekete legendától”, hanem vállalkozott arra, hogy saját maga tapasztaljon és írjon le mindent.⁵² A francia forradalmat követő években – részben kényszerből – erősen „nemzetköziesedő” Európa olvasóközönsége pedig mohón falta az információkat.

Amennyiben a felsorolt műveket nyelvek szerint csoportosítjuk, a címek alapján öt német, négy francia, egy pedig magyar, illetve latin nyelven íródott (noha ez utóbbit az útikalauz a német könyvek – *livres allemands* – közé sorolja).

A Reichard-féle útikalauz Magyarországra vonatkozó részének elemzése több olyan törvényszerűsége, illetve sajátosságra is rámutat, amelyek döntően befolyásolhatták az országról kialakítható képet.

Elsőként a már említett rövid terjedelemezhez kell visszatérnünk. Ez önmagában is arra utal, hogy hazánk nem volt, nem szerepelhetett a korabeli utak leggyakoribb célpontjai között. Az idelátogatók – és elsősorban az országról készült friss útleírások – csekély száma

⁴⁹ *Tableau géographique et politique des royaumes de Hongrie, d'Esclavonie, de Croatie et de la Transylvanie, trad. de l'allemand de Demian. Paris, 1809. 2 vol. in-8.* Vö. Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 22.

⁵⁰ Vö. Szász Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe-XIXe siècles)*. Szeged, 2005. 44–53. A Reichard által említett útleírások, illetve e műfajjal rokonítható szövegek: *Hacquet neueste physicalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 92 und 93, durch die Karpathen, 3 Th. Nurnberg, 1794, 9.*; *Reise von Presburg durch Mahren, Ungarn, Siebenbürgen und zurück nach Presburg. Franckfurt und Leipzig, 1793, 8.*; *Frey müthige Bemerkungen eines Ungarn, auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen, 1799, 8.*; *Reisen den Grafen von Hoffmannsegg, in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Gorlitz, 1800, 8.*; *Voyage en Hongrie, par Robert Townson, traduit de l'anglais par Cantwell, enrichi de la carte générale de la Hongrie et de 18 planches, tom. 1, 2, 3. A Leipzick, 1800, 8.* Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 21–22.

⁵¹ Vö. 47., 48. és 49. sz. jegyzettel.

⁵² Townson útjáról és útleírásáról Kökény Andrea tanulmányában olvashatnak bővebben.

egyelőre még azt az üzenetet hordozhatta, hogy ezen a területen leginkább átutazni szokás, Bécsből Szentpétervár, illetve Konstantinápoly felé tartva. S valóban: még a 19. század első felének hazánkról szóló jelentősebb útleírásainak szerzői is csak átutazóban tartózkodtak itt, útjuk végcélja egy esetben sem a Magyar Királyság területén található.⁵³

Némileg a terjedelemmel függ össze, ám azon túlmutatató okoknak köszönhető ugyanakkor egy kiemelten fontos elem, az ország fizikai képének, tájainak egyrészt fragmentált, másrészt esetleges jellegű bemutatása. A ténylegesen Magyarországon belüli utazást kínáló öt útvonal (Buda–Bécs, Pozsony–Bécs, Pozsony–Tokaj, Buda–Zimony, Pest–Nagyszében) részletes végigkövetése két gyorsan levonható tanulsággal szolgál. Az első mindenképpen az, hogy a leírt útvonalak minden esetben teljes mértékben megegyeznek a 18. század közepén meginduló – és folyamatosan bővülő – császári posta (*poste impériale*) egyes fővonaláival; a másik pedig az, hogy amennyiben az utazók kizárólag ezeket (egyiküket vagy akár az összeset) veszik igénybe, gyakorlatilag nem ismerhetik meg a korabeli Magyarországot, hiszen az ország több jellegzetes és fontos tájegysége teljes mértékben kimarad látókörükből, azokról még áttelesen sem igazán kapnak információt. A Duna völgyére, a Felvidék középső részére, a Duna–Tisza közére, Bácskára, a Bánátra és Délnyugat-Erdélyre korlátozódó útvonalakat bejáró semmit sem lát a Dunántúlból (és a horvát-szlavón részekből), a Tiszántúlból, Erdély északi, keleti és középső részéből csakúgy, mint az Észak-Alföldből vagy éppen a Felvidék déli megyéiből (Bars, Zólyom, Hont, Nógrád, Gömör és Kishont, Torna, Borsod, illetve Heves vármegye). Ezen tájegységekről egyébként említés sem esik az útikalauzban, amely így – minden pozitívuma mellett – „vét” a műfajra vonatkozó szabályok ellen, hiszen ezek szerint – az egy adott, az utazó által ténylegesen bejárt útvonalat és az azon történt utazás eseményeit, a szerzett benyomásokat bemutató útleírástól eltérően – az útikalauznak a lehető legtöbb (ideális esetben az összes létező) útvonalat, tájegységet és látnivalót be kell mutatnia. A Magyar Királyság 1802-ben elkészült, Karacs Ferenc által metszett postatérképének áttekintése pedig arra enged következtetni, hogy Reichard csupán a működő postavonalak töredékét ismerteti, noha kétségtelenül az általa bemutatottak voltak a legforgalmasabbak és a legjobban kiépítettek.⁵⁴

A részletesebb vagy éppen komplexebb bemutatás elmaradásának fő oka egyértelműen az volt, hogy az útikönyv összeállítója nem járt Magyarországon, illetve – minden valószínűség szerint – személyesen nem is konzultált olyan személyekkel, akik hazánkon belül utaztak volna. Ennek tulajdonítható olyan fontos elemek kimaradása, mint például az ország főbb részeinek felsorolása, a nyelvi, etnikai vagy vallási sokszínűség (egy külföldi utazó számára ezek sokszor létfontosságú ismeretek), az utazást esetlegesen akadályozó vagy segítő természetföldrajzi tényezők (hegyek, folyók, tavak, mocsarak, illetve hágók, révek, pihenők) számbavétele. Ezt a megállapítást – a Magyarországra vonatkozó bibliográfia mellett – a szerző saját módszertani megjegyzése is alátámasztja. A Weimarban megjelent francia kiadás előszavában Reichard a következőképp foglalja össze az általa követett me-

⁵³ Vö. Wiesse de Marmont, Auguste-Frédéric-Louis: *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*. 1–4 köt. Paris, 1837.; Démidoff, Anatole de: *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*. Paris, 1840.; Thouvenel, Edouard: *La Hongrie et la Valachie. Souvenirs de voyage et notices historiques*. Paris, 1840.; Marmier, Xavier: *Du Rhin au Nil*. 1–2. köt. Paris, 1846.

⁵⁴ *Mappa postalis inclity Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum districtus postales discernens. Per Franciscum Karacs. Pestini, MDCCCII*. Vö. még Antalfy Gyula: *A honi utazás története*. Budapest, 1943. 170–171.

tódust (és jelzi a tévedés lehetőségét): „A kötet összeállítója beutazta Franciaországot, Svájcot, illetve Németország és Lombardia egy részét; vagyis ezek esetében elmondhatja, hogy mit látott, és az elmondottakért felelősséget is vállal. Ami viszont Európa más országait illeti, ahol nem járt, esetükben arra kényszerült, hogy a leghitelesebbnek tekintett leírásokhoz forduljon, és az ezen országokba utazók feladata lesz, hogy megítéljék, helyes útmutatást követett-e.”⁵⁵ Ez a fajta dereszponzabilizáció a korban még nem szokatlan (bár a 18. század második felének véleményalkotást szorgalmazó utazásmódszertani irodalma erősen támadja),⁵⁶ jóllehet a 19. század elejének statisztikai szemléletű országleírásaiban a dokumentált források, illetve a helyi konzultánsok számának növekedése általában már nem a felelősség hártására, hanem – éppen ellenkezőleg – a kritikai szemlélet, valamint az autentikus jelleg alátámasztására szolgált.⁵⁷

Ennél talán még komolyabb gondot jelent – és némiképp a kor főbb tendenciáival is ellenkezik – a tájbrázolás (és azon belül is a városi táj), illetve a tematizálás hiánya, illetve szinte elhanyagolható jelenléte. Miként említettük, a Reichard-féle útikalauz még a pusztá felsorolás szintjén sem foglalkozik Magyarország tájegységeivel, s ebből szinte természetes módon következik a természeti, illetve az épített táj hiánya. Ez azért is meglepő, mert a 18. század közepétől az utazók figyelme egyre erőteljesebben fordul a bejárt tájak felé, és a városbrázolás, illetve városközpontúság, a városok által játszott szerep kiemelése pedig kifejezetten e kor „terméke”. Ezt a Magyarországon tett utazások esetében is megfigyelhetjük, Hospital márki szentpétervári francia nagykövet útjának (igaz, az 1960-as évek elejéig csupán kézirat formában létező) leírásában éppúgy, mint Salaberry gróf, emigráns francia arisztokrata 1791-es útleveleinek a 18. század végén megjelent (tehát a Reichard és segítői által frissen tekinthető és hozzáférhető) nyomtatott kiadásában.⁵⁸ Különösen Salaberry grófja mutat példát: mintegy a 19. század városleírásait megelőlegezve, igen komolyan tematizálja, mintegy „átpolitizálja” útleírását. Ez utóbbiak értelmében az utazó igyekszik minden ismertett város esetében megragadni annak az adott ország életében játszott szerepét, és ebből kiindulva a város képének bemutatása mellett bizonyos kérdésekkel kapcsolatban további információkat nyújt, illetve a városhoz kapcsolható események komplex leírását is igyekszik megadni. Így válik már Salaberry-nél is (és a 19. század során ez a jelleg tovább erősödik) Pozsony sajátosan értelmezett politikai fővárossá, amelynek kapcsán az utazó „köteles” értekezni a magyar országgyűlések múltjáról és jelenéről, illetve részletesen bemutatja a koronázási szertartást. (E logika szerint válik Esztergom az ország vallási-egyházi jellegzetességei ismertetésének apropójává, míg Buda esetében az ország történelmét, Pestnél gazdasági lehetőségeit, Mohácsnál megállva pedig a nemzeti sorstragédia lefolyását ábrázolják.) Reichard útikalauzának esetében mindez egyáltalán nem – vagy csak nyomokban – jelenik meg.

⁵⁵ Reichard: *Guide des voyageurs*, 1802. X.

⁵⁶ A filozofikus útleírás első komoly módszertani alapvetését Diderot fogalmazza meg a hollandiai utazásáról szóló műve előszavában. Vö. Diderot, Denis: *Voyage de Hollande*. In: *Œuvres complètes*. T. 24. (Sajtó alá rendezte: Didier Kahn, Annette Lorenceau, Jean Th. de Booy és Madeleine van Strien-Chardonneau.) Paris, 2004. 46–48. Hollandiát az író filozófus Szentpétervárra tett útja (1773–1774) során látogatta meg. Lásd még Wolfzettel, Friedrich: *Le discours du voyageur. Le récit de voyage en France, du Moyen Age au XVIIIe siècle*. Paris, 1996. 266–276.

⁵⁷ Ennek tipikus példája Marcel de Serres „statisztikai utazása”. Vö. Serres, Marcel de: *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire*. T. 1–4. Paris, 1814.

⁵⁸ Salaberry, comte de: *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*. Paris, An VII [1799]. 62–94. A szerzővel, illetve útleírásával kapcsolatban lásd Kövér Lajos forrásközlését.

A kifejezetten a korban hozzáférhető információk, leírt jellegzetességek tömegéhez viszonyított hiányosságok megragadása után értelemszerűen vetődik fel a kérdés: milyen gyakorlati értékkel bírhatott Reichard útikalauza a francia vagy francia nyelven olvasó közönség számára? Arányban állt-e az útikalauz népszerűsége annak gyakorlati hasznával? Felmerülhetett-e az igény, hogy többet tudjanak hazánkról? E kérdések megválaszolása szintén csak a kor kontextusába helyezve lehetséges; és még így sem lehetünk biztosak abban, hogy minden esetben adekvát, a problémát „megoldó” válaszhoz jutunk.

Ami a gyakorlati értéket illeti, itt két réteget kell megkülönböztetnünk. Ami az elsődleges, „konkrét” gyakorlati értéket jelenti, az útikalauz fontos információkkal szolgál. A legfontosabb postaútvonalak, illetve az utazással járó költségek megadásával tervezhetőséget biztosít, alapvető viszonyítási pontot nyújt a Magyarországon (át)utazni szándékozó számára. Másodlagos, tehát a magyar jellegzetességeket, tájakat, a társadalmi-politikai berendezkedést, az anyagi és szellemi kultúrát, közigazgatást bemutató, tehát az országon belüli tájékozódást (a „túlélést”) segíteni hivatott információrétege viszont igen vékony, még a hazánkkal egy fejezetben tárgyalt Törökországhoz sem mérhető. A mérleg tehát ellentmondásos, és biztos állíthatjuk, hogy a Reichard-féle útikalauz önmagában nem nyújtott elegendő segítséget a Magyarországra utazó külföldi számára; további tájékozódás (geográfiai szótárak, útlírások, történeti munkák olvasása) volt szükséges. Kérdés természetesen, hogy a kor utazója mennyire igényelte ezt. Mivel egyértelmű minősítések nem maradtak ránk, kénytelenek vagyunk a magyarországi utak egyik fő „népszerűsítőjének”, a geológus François-Sulpice Beudant-nak egyik utalására hagyatkozni. Eszerint a XVIII. Lajos francia király megbízásából (!) Magyarországra – éppen 1818-ban – elsősorban az ország ásványkincseinek és földtani sajátosságainak feltérképezése céljából induló természettudós az itt tett utazás során szerzett élmények hatására döntött úgy, hogy – eredeti célkitűzésén messze túllépve – az ország tényleges megismerését lehetővé tévő, hazánk történelmét is áttekintő, többkötetes munkát jelentet meg.⁵⁹

Szintén Beudant érveléséből indulhatunk ki akkor is, ha a Magyarországgal kapcsolatos viszonylagos ismeretlenség, az információhiány és a bemutatás szembeszökő egyenetlenségeinek okait igyekszünk megvilágítani. A geológus utazó szerint történeti és földrajzi okok egyaránt hozzájárultak ehhez: „Először is, ez a vidék messze esik minden forgalmasabb úttól, így csak az jut el ide, aki ezt kifejezetten akarja; és mivel szomszédaival nem igazán ápol szoros kapcsolatokat, a máshol megszokott kommunikációs lehetőségek is hiányoznak. Mindebből fakadóan annak, aki be kívánja járni az országot, arra kell felkészülnie, hogy itt sok dolognak híján lesz. Másrészt a magyarok által a külső és belső háborúkban

⁵⁹ Beudant, François-Sulpice: *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818*. T. 1–4. Paris, 1822. Lásd még Tronchon, Henri: *Les débuts de la littérature hongroise en France*. Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes, 1925/3-4. 184–185.; Birkás: *Francia utazók Magyarországon*, 216. Az utazás részleteiről lásd uo. 91–94.; Müller, Henri-Léon: *La Hongrie dans les récits de voyage et d'aventure en langue française, esquisse d'une anthologie commentée (1646–1846)*. In: Rohr, Jean – Vigh Árpád (dir.): *L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage*. Paris, 1996. 22–23.; Horel, Catherine: *De l'exotisme à la modernité: un siècle de voyage français en Hongrie 1818–1910*. In: *Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*. Textes réunis par Marie Payet et Ferenc Tóth. Szombathely, 2001. 97., 107. Beudant szándékairól lásd Beudant: *Voyage minéralogique et géologique*, 1. köt., I-II. A történeti és földrajzi áttekintést lásd Beudant: *Voyage minéralogique et géologique*, 1. köt. 1–118.; útvonal: Beudant: *Voyage minéralogique et géologique*, 1. köt. 119–128. A Beudant által felhasznált munkák – egyébként igen részletes – jegyzékében nem szerepel a Reichard-féle útikalauz. Vö. Beudant: *Voyage minéralogique et géologique*, 1. köt. 143–148.

mutatott energia, a betolakodókkal szembeni erőteljes fellépés, valamint a támadó és védekező hadműveletekben egyaránt megtapasztalt dühödt lelkesedés, az idegen hadak ezerszámra hulló katonái félelmet keltettek a szomszédos népekben, és olyan előítéletek kialakulásához vezettek, melyeket ma a felvilágosult emberek már teljesen alaptalannak tartanak, ám amelyek mindettől függetlenül még mindig léteznek. Magyarország éghajlatát igen egészségtelennek tartják, lakóit félig még mindig barbárnak, az országot pedig ebből következően – az állítólag még mindig megvetett – külföldiek számára igen kevésbé biztonságosnak tekintik.”⁶⁰

Az okok tehát részben belül, az ország belső viszonyaiban, részben kívül, a külfölddel fenntartott ellentmondásos kapcsolatokban keresendők. Jóllehet a *terra incognita* gondolatával és az ebből kiinduló „önsajnáló” érveléssel jómagunk mindig szembehelyezkedtünk,⁶¹ két egyszerű tény ismertetésével szeretnénk kiegészíteni Beudant gondolatait, s mintegy magyarázatot adni a Magyarország által a Reichard-féle útikalauzban elfoglalt helyre.

Elsőként le kell szögezünk, hogy – elsősorban a Beudant által is ismertetett okok (de leginkább földrajzi elhelyezkedése) miatt – Magyarország kívül esett az európai utazások 18. századi fellendülését döntő mértékben elősegítő *Grand Tour* bevett útvonalán, így – Nyugat- és Dél-Európa országaihoz képest – csak igen kevés (út)leírás tárgyát képezhette. Másodsorban a Párizs–London „tengelytől”, vagyis a legtöbb utazás kiindulópontjától már fizikai értelemben is messze fekvő ország szinte még távolabb került a napóleoni háborúk által teremtett – és az 1802-es amiens-i béke mintájára csak időleges megállapodásokkal szünetelő – bizonytalanság és veszélyhelyzet, vagyis az utazás ellehetetlenülése révén. Ebből fakadóan Reichard csak a kor realitásaihoz, elvárásaihoz – és az általa korábban követett módszerhez – képest csak aránytalanul nagy kutatómunkával (és időráfordítással) tudott volna részletesebb és újító jellegű képet adni a „tranzitországgként”, illetve felfedezésre váró területként elkönyvelt Magyarországról. A mindenképpen a haszonelvűségen alapuló útikalauz belső szabályai egyértelműen az addig is nagyszámú utazó által preferált országok vagy tájak felé irányították a szerkesztő figyelmét, és Magyarország számára az igazi eredmény tulajdonképpen az volt, hogy sikerült bekerülnie az európai országok közé, noha – legalábbis az általunk tanulmányozott példa esetében – önálló fejezetet még nem kaphatott.

⁶⁰ Beudant: *Voyage minéralogique et géologique*, I. 4–5.

⁶¹ A *Magyarország, terra incognita* fogalmi kérdéseihöz és ábrázolásmódjához lásd például Birkás Géza könyvének „Elfeledett Magyarország” című fejezetét.

GÉZA SZÁSZ

The Image of Hungary in 18–19th-Century Travelogues

While the literature sees the 18-19th centuries as a golden age of travels and travelogues, the sources from the era are unevenly treated. This is particularly true in the case of Hungary: the travel guides of the period are still unexplored. The paper aims to grasp the methodology and sources of describing a nation, thus providing support for scholars studying this subject, through the analysis of the 1818 French edition of Heinrich August Ottokar Reichard's travel guide, which was published several times in several languages after 1784. This edition already contained sections on Hungary. The analysis of the guidebook's passages on Hungary reveals that Reichard – somewhat contrarily to the rules of the genre – provides a very reduced image of the country, mentioning only the most important postal routes and localities, while the description of the country's geography and political, economical or social circumstances are missing completely, and information on language, religion and common law, all essential for a traveler, is also absent.

But we would expect more seeing his bibliography which lists relatively lengthy and more or less up-to-date works. The short, fragmentary and often accidental description of Hungary is largely attributable to the country's location: the itinerary of the Grand Tour did not embrace the country and the charm of Pozsony or Buda could not rival that of Constantinople or Saint Petersburg. But the main reason why he failed to provide a more complex or detailed description was that the author, admittedly, had never visited Hungary, and most probably did not even consult anyone who had. The absence of thematization, such as topographic descriptions, leads us to believe that the editor did not use the information found in the sources theoretically available to him, such as the travelogue of Salaberry. In summary, the Reichard guidebook in itself was of little help for foreigners traveling to Hungary: they needed to do additional research (reading geographical dictionaries, travelogues and historical works). Of course, it is a question whether the traveler of the era actually required this. An answer might be provided in the texts created during the "travel fever" beginning in the 1810s; the authors of these, partly because they were aware of the lack of information, strove to publish works, sometimes in multiple volumes, that made it possible for the reader to really get to know Hungary and its history.

KÖKÉNYESI ZSOLT

Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról*

Bevezetés a nobilitas fogalomtörténetébe

„A nemesség kitüntetett rend, amelyet a legmagasabb felsőbbség akaratából a korábbi erényekért és szolgálatokért adományoznak, és az utódokra öröklődik.”¹ Ez a megfogalmazás tételmondatként foglalja magában a középkori és az újkori európai nemesség lényegét: kitüntetett (kiváltságos) rend (tehát kollektív összetartozást feltételez), a főhatalom adományozza a korábbi szolgálatokért, és ez a kiváltság továbböröklődik az utódokra. Az idézetből fontos kiemelnünk még az erények (*Tugend*) kiemelkedő szerepét, amely az európai nemesi ethosz alapvető részét képezte, ezt a lovagi *virtus* és a keresztény etika egyidejű jelenléte adta.² A nemesség-fogalom azonban történetileg folyamatosan változott.

A *Geschichtliche Grundbegriffe* német fogalomtörténeti lexikon legelső fogalma az „*Adel und Aristokratie*” című.³ Itt Werner Conze a nemesség és az arisztokrácia fogalmának változásait elemzi az ókortól 1848–1849-ig. Conze szerint a nemesség szerepe a 10–12. század és a 18. század közepe között ugyan fokozatos változásokat mutatott, de a fogalom meghatározó módon nem változott, jelentésében csak árnyalatbeli módosulások történtek. A nemesség ebben az időszakban rendnek tekinthető, megkülönböztetünk fő- és kisenemeseket, akik hagyományosan katonai szolgálattal tartoztak, és akik a kormányzati, katonai és egyházi posztokon – rangjuknak megfelelően – vezető szerepet töltöttek be. A feudális társadalomban ez a vezető társadalmi réteg, amit származásuknál fogva birtokaik és címeik biztosítottak.⁴

Werner Conze összefoglaló tanulmányában kitér néhány német kameralista és államtudós szerző (többek között Johann Heinrich Gottlob von Justi, Christian Gottlieb Riccius vagy August Ludwig Schlözer) nézeteire a 18. századi nemes-koncepciók átalakulásában.⁵ Ennek a dolgozatnak a célja a nemesség szerepének a vizsgálata Joseph von Sonnenfels-

* A téma megvitatásában és a dolgozat létrejöttében köszönöm Poór János tanár úr figyelmes segítségét!

¹ „*Adel ist ein Ehrenstand, welcher um vorhergehender Tugenden und Verdienste willen von der höchsten Obrigkeit verliehen wird, und auf die Nachkommen erbet.*” In: Zedler, Johann Heinrich: Grossen vollständigen Universal-Lexicons aller Wissenschaften und Künste... Bd. 1. Leipzig, 1732. 467.

² Conze, Werner: *Adel, Aristokratie*. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd 1. Stuttgart, 1972. 11.

³ Conze: *Adel, Aristokratie*, 1–48.

⁴ Dewald, Johnathan: *Az európai nemesség 1400–1800*. Budapest, 2002. 9.

⁵ Conze: *Adel, Aristokratie*, 21–27.

nek,⁶ a korabeli Habsburg Monarchia egyik legmeghatározóbb teoretikusának írásai/nézet-
 tei alapján. A 18. század második felében a modern állam megszületése, a jogi változások és
 a felvilágosult eszmék térnyerése mind komoly hatást gyakoroltak a nemességre. A kivált-
 ságok kritikáját és részleges visszaszorulását, a rendi nemzetfelfogás átalakulását és hatal-
 mi, politikai mozgásterük fokozatos csökkenését figyelhetjük meg. A tanulmányban kísérle-
 tet teszünk arra, hogy végigkövessük Sonnenfels szerteágazó gondolatmenetét (a társada-
 lomelmélettől a meritokratikus elveken át az oktatásig), ahogyan a szerző komoly elvi-
 teoretikus erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a nemességet és a kiváltságok rend-
 szerét a kibontakozó modern állam keretei közé integrálja.

Sonnenfels és az állam

Joseph von Sonnenfels jelentősége és hatása csakis a 18. század második felében lévő
 Habsburg Monarchiájának valóságában állapítható meg.⁷ E fejezet három rendkívül telített

⁶ Joseph von Sonnenfels (1732/3–1817) a morvaországi Nikolsburgban született Lipman Perlin fia-
 ként. A család zsidó származású volt, Joseph nagyapja még Berlinben volt rabbi. Az apa a héber
 nyelv egyetemi tanára volt, majd Dietrichstein herceg szolgálatába állt. A családfő a katolizálása
 után az Alois Wiener nevet viselte, majd a nemesi cím elérése után a von Sonnenfelset. Joseph pia-
 rista gimnáziumban tanult, majd a család pénzügyi nehézségei miatt katonának kellett állnia,
 ami hosszú távon megtérült a Monarchia területeinek megismerése és a különböző nyelvek elsajá-
 títása révén. 1754 és 1756 között a bécsi egyetemen jogot hallgatott. Később ugyanott államtudo-
 mányokat oktatott. Tudományos társaságok és szabadkőműves páholyok aktív tagja. Értelmiségi
 és tudományos szerepvállalása mellett a kormányzatban is helyet kapott: 1779-től a cseh és az
 osztrák titkos udvari kancellária valóságos tanácsosa és az udvari tanulmányi bizottságnak is tagja.
 Sonnenfels életrajzáról bővebben: H. Balázs, Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An
 Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, 1997. 75–85.; Müller, Wilibald: *Joseph von
 Sonnenfels. Biographische Studie aus dem Zeitalter der Aufklärung in Oesterreich*. Wien, 1882.
 1–48.; Reinalter, Helmut: *Sonnenfels, Joseph von*. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum
 aufgeklärten Absolutismus in Europa*. Wien–Köln–Weimar, 2005. 571–572. A legfrissebb Sonnen-
 felsről szóló monográfia (Karstens, Simon: *Lehrer–Schriftsteller–Staatsreformer. Die Karriere
 des Joseph von Sonnenfels [1733–1817]*, Wien–Köln, 2011.) kutatásunk, adatgyűjtésünk után je-
 lent meg, ezért ennek eredményeit csak nyomokban tudtuk ebbe a tanulmányba beépíteni.

⁷ Szakirodalom Sonnenfels műveinek az értelmezéséhez: Bauer, Roger: „Luxus” in Österreich: *Jo-
 seph von Sonnenfels zwischen Jean-Jacques Rousseau und Adam Smith*. In: Plaschka, Richard
 Georg (Hrsg.): *Österreich im Europa der Aufklärung*. Wien, 1985. 319–334.; Bödeker, Hans Erich:
Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. In: Vierhaus, Rudolf (Hrsg.): *Wissens-
 schaften im Zeitalter der Aufklärung*. Göttingen, 1985. 143–162.; Brückner, Jutta: *Staatswis-
 senschaften, Kameralismus und Naturrecht. Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissen-
 schaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhundert*. München, 1976.; Kann, A. Ro-
 bert: *Kanzel und Katheder. Studien zur österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur
 Frühromantik*. Wien–Freiburg–Basel, 1962. 149–258.; Klingenstein, Grete: *Between Mercan-
 tilism and Physiocracy. Stages, Modes, and Functions of Economic Theory in the Habsburg
 Monarchy, 1748–1763*. In: Ingrao, C. W. (ed.): *State and Society in Early Modern Austria*. West
 Lafayette, 1994. 181–214.; Kontler, László: *Polizey and Patriotism. Joseph von Sonnenfels and the
 Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences*. In:
 Cuttica, Cesare – Burgess, Glenn (eds.): *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*.
 London, 2012. 75–90.; Kremers, Hildegard: *Quellenkritische Analyse des Oekonomischen Den-
 kens von Joseph von Sonnenfels Vermittlung und Anpassung*. (Dissertation) Graz, 1983.; Kre-
 mers, Hildegard: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels. Einige neue Aspekte der
 Quellenforschung*. In: Helmut Reinalter (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels*. Wien, 1988. 171–190.;
 Hildegard Kremers (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels: Aufklärung als Sozialpolitik. Ausgewählte
 Schriften aus den Jahren 1764–1798*. Wien–Köln–Weimar, 1994.; Osterloh, Karl-Heinz: *Joseph*

kulcsfogalom (a [kamaralista] államtudomány, az állam [államiság] és a felvilágosult abszolútizmus) vizsgálatán keresztül próbálja meg kijelölni Sonnenfels elméleti mozgásterét.

„Ausztia Montesquieu-je” – ahogy Hermann Rollett nevezi⁸ – a 18. század második felének vagy még inkább utolsó harmadának bécsi és ezáltal a Habsburg Monarchia szellemi életének meghatározó alakja. Politikus, egyetemi tanár, publicista, színházi kritikus, felvilágosult társaságok aktív tagja, szervezője, de mindezek előtt államtudós. Miért tűnik kiemelkedőnek Sonnenfels életművében államtudósi szerepvállalása? A bécsi teoretikus egész szemléletmódját áthatotta egyfajta „politikai metafizika”. Ezt a kifejezést először Justi használta saját tudományának megjelölésére, de Sonnenfels világnézetére is jól alkalmazható.⁹ A „politikai metafizika” Justi értelmezésében olyan tudományt jelent, amely minden gazdasági és kamaralista tudomány alapja, szigorú természetjogi alapokon nyugszik, és – ahogy könyvének címe is jelzi – az államok „természetével és lételével” foglalkozik.

A kamaralista államtudomány a 18. század közepén született meg, elsősorban Justi és Sonnenfels nevével fémjelvezhető, de gyökerei a 17. századig nyúlnak vissza.¹⁰ A kamaralizmus és a *Hausvaterliteratur* műfaja¹¹ a fejedelmi abszolútizmus térryerésével párhuzamosan jött létre és indult fejlődésnek. Itt fontos kiemelnünk, hogy a későbbi államtudományok kialakulásában a 17. századi politika filozófia (Hobbes, Grotius, Pufendorf) és a természetjog is nagy szerepet játszott.¹² A kamaralizmus célja az uralkodó kincstárának a gyarapítása, a bevételek növelése és a kiadások racionalizálása. A császárvárosban sem Justi és

von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Lübeck–Hamburg, 1970.; Reinalter, Helmut: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker.* In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels.* Wien, 1988. 139–156.; Sommer, Louis: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung.* II. Theil. Wien, 1920. 319–444.; Tribe, Keith: *Cameralism and the sciences of the state.* In: Goldie, Mark – Wolker, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century political thought.* Cambridge, 2008. 525–546.; Wangermann, Ernst: *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung.* In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels.* Wien, 1988. 157–170.

⁸ Itt fontos megjegyeznünk, hogy az „Ausztia Montesquieu-je” kifejezés Sonnenfels az osztrák területeken – pontosabban az egész Habsburg Monarchiában – elért jelentőségére utal, és nem arra, hogy a francia filozófus esetleges osztrák szócsöve lett volna. Sonnenfelsre – ahogy az egész 18. századi politika filozófiára – Montesquieu nagy hatást gyakorolt közvetlenül és Justin keresztül is. Nem véletlenül díszíti a rendészetről írt könyvének címlapját Montesquieu képmása: Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz.* 1. Theil. 8. Auflage. Wien, 1819. címlap.

⁹ Justi, Johann Heinrich Gottlob von: *Die Natur und Wesen der Staaten, als die Grundwissenschaft der Staatskunst, der Polizey, und aller Regierungswissenschaften, desgleichen als die Quelle aller Gesetze, abgehandelt.* Berlin, 1760.; Vorbericht; Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung,* 190.; Brückner: *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht,* 229.

¹⁰ Nielsen, Axel: *Die Entstehung der deutschen Kameralwissenschaft im 17. Jahrhundert.* Jena, 1911.; Findeisen, Jörg-Peter: *Kameralismus.* In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa,* 337–343.; Tribe: *Cameralism and the sciences of the state,* 530–535.

¹¹ E műfaj a 16. században a Német-római Birodalomban jött létre azon célból, hogy a fejedelmeket gyakorlati kormányzati tanácsokkal lássa el, amelyek átfogták a társadalom, gazdaság és az (állam)háztartás egészét. A rendészet tudománya (*Polizeywissenschaft*) és a pénzügy, gazdálkodás tudománya (*Kameralwissenschaft*) a hasznos tudomány igényével próbálta az ország problémáit orvosolni.

¹² Szántay Antal: *Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében.* Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 1. sz. 54–59.

Sonnenfels volt az első kameralista, már I. Lipót udvarában ott találjuk Johann Joachim Bechert (1635–1682), Wilhelm Freiherr von Schrödert (1640–1688) és Philipp Wilhelm von Hörnigket (1638–1712).¹³ A francia merkantilista iskolával szemben a kameralizmus elsősorban a német nyelvterületeken honosodott meg. Nem véletlen tehát, hogy ez a tudomány a 18. század első és második harmada között az újjászervezett német egyetemeken vált tantárggyá.¹⁴

Először 1727-ben Frankfurt an der Oder egyetemén alapítottak önálló tanszéket a kameralista tudományok számára, amely Christoph Justus Dithmar vezetése alatt állt. Az első reformegyetem, Halle is részt vállalt az államtudományok professzionalizálásában, itt a két jelentős polihisztor filozófus, Christian Wolff és Christian Thomasius mellett Simon Peter Gasser szerepéről kell említést tennünk. Lipcsében az 1740-es évek első felében Georg Heinrich Zincke oktatott kameralizmust. Göttingenben a 18. század második felében Gottfried Aachenwall és utóda, August Ludwig Schlözer oktatta és kutatta az államtudományokat.

A 17. századi kameralizmus a 18. század első felében államtudománnyá alakult. Az államtudományok összefoglaló elnevezése alatt minden korabeli szerző némileg mást értett, de hagyományosan a következő tudományokat fogta össze: államtörténet, ökonómia (gazdaságtan), rendészeti és kameralista (pénzügyi) tudományok.¹⁵ Az újjáalakult diszciplínának már nem az uralkodói *fiscus* gyarapítása volt a fő célja, hanem az állam minden fontosabb szektorát (a gazdaságtól a kulturálisig) igyekezett az irányítása alá vonni és fejlesztését, egységesítését elősegíteni.

Joseph von Sonnenfels is ennek a megújult kameralista államtudománynak volt a jeles képviselője. Legnagyobb hatású műve az 1769 és 1776 között kiadott, három kötetes *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*,¹⁶ ezenkívül még említést kell tennünk az 1777-ben kiadott *Politische Abhandlungen*ról¹⁷ és a *Grundsätze* 1798-ban kiadott javított, átdolgozott kiadásáról, a *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*ről¹⁸ (amelyből csak egy kötet jelent meg). Sonnenfels három kötetes művének a címei (rendészet, kereskedelem és pénzügy) jelentik a szerző kameralista államtudományának három oszlopát. Ezeknek négy fő célját határozta meg: 1. az állam külső biztonságának megteremtése, fenntartása, ami a politika és a hadsereg feladata; 2. a belső biztonság szavatolása, amelyért a rendészet a felelős; 3. az élelemellátás biztosítása, fejlesztése, ami a kereskedelem hatásköre; 4. az állami kiadások fedezésére szükséges bevételek növelése, ami a pénzügytudomány területe.¹⁹ Sonnenfels gazdaságtana késő merkantilista elvekre épült, de fiziokrata tanokat is tartalmazott.²⁰ Hildegard Kremers Sonnenfels hivatkozott auktoraikat vizsgáló forráskritikai kuta-

¹³ Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 153–156.

¹⁴ Bödeker: *Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert*, 143–150.; Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 157–158.; Tribe: *Cameralism and the sciences of the state*, 535.

¹⁵ Bödeker: *Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert*, 143.

¹⁶ Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*. Wien, 1769–1776.

¹⁷ Sonnenfels, Joseph von: *Politische Abhandlungen*. Wien, 1777.

¹⁸ Sonnenfels, Joseph von: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung mit Rücksicht auf die Umstände und Begriffe der Zeit*. 1. Bd. Wien, 1798.

¹⁹ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 18–19.

²⁰ Kann: *Kanzel und Katheder*, 176.; 180.

tásai is ezt bizonyítják. E szerint Victor Riqueti Marquis de Mirabeau műve²¹ nagy hatást gyakorolt Sonnenfels kameralista írásaira.²² A bécsi teoretikus rendszerében a kereskedelem jelentőségét sohasem vonták kétségbe, ellenben a fiziokrata irodalom Sonnenfelsre gyakorolt hatása vitatott. Louis Sommer egyenesen tagadta, hogy bármilyen fiziokrata irányultsággal rendelkezett volna.²³ Két tényező viszont kétségbe vonhatatlan. Egyrészt Sonnenfels rendszere a Habsburg Monarchia gazdasági helyzetének és hagyományainak megfelelően nagy hangsúlyt helyezett a mezőgazdaságra. Jelentőségét még a közösségi egységesülés folyamatában is kulcsfontosságúnak tekintette: „A mezőgazdaság hozza legközelebb az embereket egymáshoz, köti őket állandó, biztos lakóhelyhez, a közösségi kapcsolatokhoz a legnagyobb előnyöket kínálja.”²⁴ Másrészt ha a francia fiziokraták bizonyos gazdasági nézeteit be is építette a rendszerébe, de az *ordre naturel* világszemlélettel, amely a természet vélt rendje alapján modellezte a gazdasági és társadalmi folyamatokat, nem tudott azonosulni.²⁵

A korabeli államtudományos gondolkodásmód megértéséhez közelebről szemügyre kell vennünk az állam fogalmát és kialakulásának történetét. Sonnenfels szerint az embert az állattól alapvetően az különbözteti meg, hogy társadalomban él, tehát *animal sociale* (társas lény), ahogy Arisztotelész fogalmaz.²⁶ A közösségi lét az ember természetes állapota, így vitában állt Locke-kal és Rousseau-val, mivel szerinte enélkül nem képzelhető el az ember, vagy aki mégis így tesz, az „alulmúlja emberi mivoltát”. Egy önálló dolgozatot is írt *A magányosságról (Ueber die Einsamkeit)*²⁷ címen, amellyel Johann Georg Heinrich von Zimmermann művére²⁸ reflektált. Ebben „a genfi polgár” (Rousseau) elméletét a természeti állapotról emberiség ellenes viccnek nevezi.²⁹ Jean-Jacques Rousseau elképzelése szerint ugyanis az ember kezdetben közösségtől függetlenül, természetes szabadságban élt, majd a tulajdon fogalmának megjelenésével és a különböző érdekek összehangolásával jött létre a *társadalmi szerződés*.³⁰ John Locke a „genfi polgárhoz” hasonlóan a természeti állapotban a tökéletes szabadság és egyenlőség állapotát látja, azonban igen kiszolgáltatott helyzetet is egyben, mert semmi sem kényszeríti az embert arra, hogy a természeti törvényeket tiszteletben tartsa. Szerinte „az emberek társadalomba lépésének a legfőbb célja, hogy elkerüljék

²¹ Marquis de Mirabeau, Victor de Riqueti: *Ami des hommes ou Traité de la population*. Avignon, III. Partie. 1756–1757.

²² Kremers: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels*, 180.

²³ Kremers: *Quellenkritische Analyse des Oekonomischen Denkens von Joseph von Sonnenfels Vermittlung und Anpassung*, 30–31.

²⁴ Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 7. Bd. Wien, 1786. 45.

²⁵ Holldack, Heinz: *Das Physiokratismus und die absolute Monarchie*. In: Aretin, Karl Otmar Freiherr von (Hrsg.): *Der Aufgeklärte Absolutismus*. Köln. 1974. 138–142. 1976. Pénzügytudományi művében Sonnenfels több gazdasági reformmódszerükről elismerően szól, de „politikai szektának” nevezi a fiziokratákat. In: Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*. 3. Theil. 7. Auflage. Wien, 1805. 279.

²⁶ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 4.; Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, 4.

²⁷ Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Einsamkeit*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. Bd. 9. Wien, 1786. 161–176.

²⁸ Zimmermann, Johann Georg: *Ueber die Einsamkeit*. Troppau, 1785.

²⁹ Sonnenfels: *Ueber die Einsamkeit*, 169.

³⁰ Rousseau, Jean-Jacques: *Társadalmi szerződés*. 2. kiad. Budapest, 1947. 28–31.

a hadi állapotot”.³¹ Sonnenfels számára ellenben az eredendő közösségi lét axiómaszerűen van jelen, így az önálló ember koncepciója (aki csak a lehető legkisebb autonóm közösség tagja) számára elképzelhetetlen. Itt érdemes a Sonnenfelsre a legnagyobb hatást gyakoroló teoretikus, Justi álláspontjára külön kitérni. Justi elfogadta az emberek kezdeti szabadságára vonatkozó elképzelést, azonban a társadalomképződés kezdeti fázisait nem tartotta tudatos döntések eredményének.³² A kis közösségek egységesülését sürgető motivációk közül a külső támadásoknál nagyobb jelentőséget tulajdonított a belső zavargásoknak.³³

A társadalom és az állam létrejöttének módjáról és körülményeiről a korabeli szerzők eltérően vélekedtek, azonban a társulás céljait illetően konszenzus uralkodott közöttük.³⁴ A legfőbb célnak általánosan a közbiztonságot (*Gemeinwohl, Wohlstand*) vallották. Méltán tarthatjuk Louis Sommerrel egyetértve ezt a fogalmat a felvilágosodás egyik kulcsszavának.³⁵ A *commun bonum* a 18. században az államiságról alkotott elméletek legfontosabb alapját képezte.

Sonnenfels gondolatmenetében az állam nem más, mint az adott ország társadalma, amelynek kohézióját a közös célok adják.³⁶ A kortársaihoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a kitűzött célok elérése csak az akaratok egyesítésével lehetséges: „Ennek az egyesülésnek a hatása a végcél, az akaratok és az erő egysége.”³⁷ Rész és egész célja nála ugyanaz: a (köz)boldogság elérése. Osterloh úgy fogalmazta ezt meg, hogy dualizmus figyelhető meg az állam és az individuum, valamint a nyilvános és a magán terület között.³⁸ Kortársaihoz hasonlóan Sonnenfels is úgy gondolta, hogy az egyesülés következtében a társadalomnak elsőbbsége van az egyénnel szemben.³⁹ De ezt Sonnenfels sohasem hangsúlyozza, ő a célok és az akarat szintézisében hisz, tehát egy ideális társadalmi modellben nem nyomja el egyik sem a másik céljait. A francia forradalom a feudális társadalom fenntarthatóságát sokak számára megkérdőjelezte. Sonnenfels véleményét azonban nem ingatták meg a francia események, ő a közös célok összeegyeztethetőségét vallotta. A forradalom kitörése után kilenc évvel a következő sorokat vetette papírra: „A szabadság és az egyenlőség szavai sem idegenek, sem gyanúsak nem voltak annál a nemzetnél, ahol minden polgár a törvény alatt szabadnak és egyenlőnek érezhette magát.”⁴⁰ Itt – Sonnenfels és kortársainak a fogalomkészlete kapcsán – fontos kiemelni Jutta Brückner kijelentését, miszerint nem szabad a

³¹ Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Budapest, 1986. 53.

³² Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 3–10.

³³ Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 19.

³⁴ Többek között: Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 45–47.; Locke: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*, 53.; Reinalter, Helmut: *Staat, Staatstheorien*. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa*. Wien–Köln–Weimar, 2005. 586.

³⁵ Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 204.

³⁶ „Die grosse Gesellschaft ist der Staat.” Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 4.

³⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 5.

³⁸ Osterloh: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, 49.

³⁹ Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 330.

⁴⁰ „Die Wörter: Freyheit und Gleichheit waren weder fremd, noch verdächtig bey einer Nation, wo jeder Bürger unter dem Gesetze frey, jeder von Gesetze gleich zu seyn, fühlet.” Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, XIII.

18. századi államtudósok által használt polgári szabadság eszmét összekeverni a 19. századi liberális szabadság ideájával.⁴¹

A közös célok, akarat és erő egységén túl még egy kulcsfontosságú komponensről kell említést tennünk, mégpedig a hazaszeretet (*Vaterlandsliebe*) jelentőségéről. Nincs tudomásunk még egy olyan 18. századi gondolkodóról, akinek az eszmerendszerében a patriotizmus ilyen nagy súllyal lenne jelen, mint Sonnenfelsnél. Ő az egyetlen államtudós, aki önálló művet írt a hazaszeretetről.⁴² Ebben részletesen körüljárta a patriotizmus fogalmát, szükségességét az állam működésében és néhány kiemelt társadalmi csoport (például nemes, katona, értelmiség) hazafias kötelességét. Mit értett a bécsi államtudós hazaszeretet alatt? Ennek az összetett fogalomnak a rövid meghatározása nem könnyű feladat. Számára a patriotizmus a polgárok közötti legerősebb kapcsot jelenti, amely őket egymáshoz és az államhoz köti, egyszerre értelmi és érzelmi kötődés a szülőföldhöz. Mindez nagy személyes felelősséggel és elhivatottsággal párosulva, amelynek célja az ország felvirágoztatása és a közösségi *eudaimon* (boldogság) elérése. Szerinte ennek a törekvésnek és beállítottságnak kell(ene) a társadalom minden szövetét áthatnia, vagy ahogy ő fogalmaz, a társadalmi szellemet (*Gesellschaftsgeist, spirit public*) meghatározni.⁴³

Még mielőtt rátérnék a felvilágosult abszolútizmus témakörének a részletezésére, fontos röviden kitérni az államformák kialakulására vonatkozó elképzelésekre. Sonnenfels kormányzattörténeti megközelítése kortársaihoz képest nem tekinthető túl összetettnek. A kormányzati formákat három csoportba osztja: demokrácia, arisztokrácia és monarchia. Justival, Rousseau-val és másokkal ellentétben nem különböztet meg kevert vagy vegyes típusú kormányzatokat, amelyek valamely két tisztán elkülöníthető típus elegyéből jöttek létre, mint például az arisztokratikus monarchia.⁴⁴ Justi ilyennek tartotta például a középkori Franciaország államformáját, ahol a királyi hatalom mellett erős főnemesi réteg is jelen volt.⁴⁵ Sonnenfels az államformák változását – az államok növekedésével párhuzamos – lineáris fejlődési sorba állította. Nem úgy, mint többek között Rousseau, aki szerint esetfüggő, hogy mikor melyik államforma a legjobb.⁴⁶ A bécsi teoretikus rendszerében a kormányzati formák története nem főproblémaként van jelen. Számára a folyamat utolsó eleme, a jól irányított monarchia a legideálisabb, és ebből a szemszögből néz vissza a többi államra.

Sonnenfels véleménye szerint először a demokrácia jött létre. Itt mindenki egyenlő, de ez nem feltétlenül előnyös, szerinte ez az állapot csak kis közösségeknél tartható fent. A demokráciát így kritizálja: „az értelmesek, vagyonosok szavazata sem több befolyással, sem több súllyal nem bírt, mint a tudatlanok, nincstelének szavazata.”⁴⁷ Amikor bebizonyosodott, hogy nem hasznos, hogy mindenki rangban és vagyonban teljesen egyenlő, akkor alakult ki az arisztokrácia. Sonnenfels Montesquieu-höz és (a Montesquieu-t adaptáló) Justihoz képest nem szól olyan elítélően az arisztokráciáról, de szerinte is ez az államforma

⁴¹ Brückner: *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht*, 234.

⁴² Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Wien, 1771.; Wangermann: *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung*, 157–170.

⁴³ Sonnenfels, Joseph von: *Der Mann ohne Vorurtheil*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 4. Bd. Wien, 1784. 9. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 4. Bd.); Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 142–143.

⁴⁴ Rousseau: *Társadalmi szerződés*, 86–87.

⁴⁵ Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 116.

⁴⁶ Rousseau: *Társadalmi szerződés*, 76.

⁴⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 9.

segíti elő például legkevésbé a hazaszeretet kialakulását. (A korabeli fogalomkészletnek megfelelően Sonnenfels az arisztokráciát nem a főnemesség meghatározására, hanem az oligarchiával ellentétes államforma jelölésére használja.) 1798-ban a *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*ban megkülönbözteti az öröklődő és választott arisztokráciát, de mindkettő veszélyét a korrupcióban látta, és hogy az állam testéből túl sokan szorulnak így ki.⁴⁸ Ezt követően született meg szerinte az igény az egységre, amely életre hívta a központosítást és a monarchiát. Olyan rendszer jött így létre szerinte, amely ha jól működik, akkor minden alattvaló a törvények alatt szabadnak és a közösség tagjának érezheti magát.

Montesquieu-höz és Justihoz hasonlóan elvileg Sonnenfels is a monarchiát tartotta a legtökéletesebb államformának. Konkréten pedig a felvilágosult abszolutizmust, még ha ezt így nem is mondta ki. Erről a felfogásáról tanúskodik írásaiban az államformák fejlődési sora, amelynek csúcán a monarchia áll, de a fejedelmet nem korlátlan hatalommal ruházza fel, hanem a *commun bonum* első szolgálojának tekinti. Az államnak és irányítójának legfontosabb célja a közjó, a közboldogság, ami az egyének, családok biztonságának (*Sicherheit*) és kényelmének (*Bequemlichkeit*) biztosítását jelenti. Így teljesülhet be a polgári társadalom célja, a biztonság és a kényelem, amelyek egységéből az általános jólét fakad.⁴⁹

Az újkori államképződés folyamata (*Staatsbildungsprozess*) már az abszolutista állam centralizmusában tetten érhető. A 18. század második felében azonban már a modern, jóléti állam körvonalaival találkozhatunk, különösképpen „az állam első szolgálivá” előlépett uralkodók reformkísérleteiben. A rendi nemzetfelfogással szemben az állam már nem kirekesztő, hanem a társadalom minden tagját egy nagy érdekközösségben egyesíti. A felvilágosult abszolutista uralkodókat hagyományosan „a mindent a népért, de semmit a nép által” formulával szokták jellemezni. Az orosz történész Paul von Mitrofanov ezt úgy fogalmazta át, hogy „mindent az államért, de semmit a nép által”, Ernst Walder szerint pedig egyszerűen csak „mindent az államért”.⁵⁰ Az államképződés folyamata a nemesség megítélésének és szerepének a változását is jelentette. A német nyelvterületeken, de kiváltképp a Habsburg Monarchiában nem a filozófusok, hanem az államtudósok és a kameralisták foglalkoztak ezzel a problémával.

A kameralista államtudomány – amelynek Sonnenfels volt a legjelentősebb bécsi képviselője – a 18. század második felében a Habsburg Monarchiában az államgépezet működési elvét nagyban meghatározó eszmeáramlatnak, gazdasági, társadalmi, kormányzati irányítóelvnek számított. De emellett fontos kiemelni, hogy a felvilágosult abszolutizmus szellemi hátterének és a rendszer elvi legitimitációjának is alapvető fontosságú részét jelentette. A császárvárosban hasonló elveket vallott és befolyással bírt még Sonnenfels korábbi két egyetemi professzora: a természetjogász Karl Anton Martini és az egyházjogász Paul Joseph von Riegger is. A már sokat emlegetett Justi nézetei is nagy hatást gyakoroltak, de ő személyesen csak 1750 és 1753 között működhetett Bécsben. Christian August Beck az államjog professzora volt, és József főherceg német állam- és jogtörténeti oktatásának a felelőse. A tudományos szakemberek mellett fontos még egy e bécsi szellemi körhöz tartozó befolyásos államférfiről megemlékezni, Ágid von Boriéről, akire a kormányzatban résztvevők közül e tanok talán a legnagyobb hatást gyakorolták. Borié nemcsak szimpatizált a modern

⁴⁸ Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, 10.

⁴⁹ „Der Endzweck der bürgerlichen Gesellschaft ist Sicherheit und Bequemlichkeit aus deren Vereinigung die allgemeine Wohlfahrt entspringt”. Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, 16.

⁵⁰ Walder, Ernst: *Aufgeklärter Absolutismus und Staat. Zum Staatsbegriff der aufgeklärten Despoten*. In: Aretin, Karl Otmar Freiherr von (Hrsg.): *Der Aufgeklärte Absolutismus*. Köln, 1974. 123.

államtudományi nézetekkel, hanem az Államtanácsban gyakorlati megvalósításukon is fáradozott.⁵¹ 1763-ban a bécsi egyetemi reform során Sonnenfels az ő felkérésére alapíthatott tanszéket a rendészeti és kameralista tudományok számára.⁵²

A felvilágosodás (filantróp) eszmeiségének és a monarchia érdekeinek az egyik legtipikusabb közös metszéspontja a populacionista államfelfogás. Justihoz hasonlóan Sonnenfels is magáévá tette a korban oly divatos népesedési elméletet, amely szerint az állam jóléte és nagysága a népesség számán áll vagy bukik.⁵³ (Az udvarban ennek az elméletnek a legbefolyásosabb szószólója Borié volt.) Sonnenfels önálló tanulmányt is írt az állam és a népesség viszonyáról, illetve a megfelelő mértékű növekedés pozitív hatásairól.⁵⁴ Negyven pontban fejtette ki nézeteit,⁵⁵ amelyekre nagy hatást gyakorolt Johann Peter Süßmilch és *Göttliche Ordnung* című műve.⁵⁶ Népesedésemélete szerint a lehető legnagyobb mértékben növelni kell a születések számát és korlátozni a kivándorlást. Ezt nem erőszakos módszerekkel kívánta elérni, hanem a körülmények kedvezővé tételével.⁵⁷ Ezek felméréséhez, ellenőrzéséhez modern statisztikai módszereket javasolt. A népesedés-elmélettől és az ehhez kapcsolódó politikától, amelyet az udvar folytatott, e nézet képviselői nemcsak a közjó elősegítését és a társadalom fejlődését remélték, hanem a monarchia nagyhatalmi igényeinek a biztosítékát is látták benne.

Ahhoz, hogy a kormányzat a növekvő népességet kezelni tudja, és a közjavát szolgálhasa, a „gondoskodó állam” egyre nagyobb figyelemmel fordult a társadalom felé, amelynek működését is szabályozni igyekezett. Ebben az új államtudományok alapját képező rendszet (*Polizei*) volt a segítségére, amely Sonnenfels államfelfogásának is a fundamentumát képezte. A bécsi teoretikus felfogásában a rendszet az állam belső békéjét volt hivatott fenntartani. Ennek biztosítása összetett feladat volt, hatáskörébe tartozott a polgárok biztonságának a fenntartása, amely elsősorban a tulajdon és a közrend védelmét jelentette, de ezen túl jogköre kiterjedt az oktatás és a vallás területére is. Ennek a diszciplinának a célja az átfogó, centralizált közigazgatás megteremtése volt, amely az államgépezet ellenőrzését és zavartalan működését biztosította.

Kontler László tanulmányában a *Polizei* és a *Vaterlandsliebe* kapcsolatát vizsgálta Sonnenfels rendszerében.⁵⁸ Ez a két fogalom, amely a 18. század második fele óta már anynyi jelentésmódosuláson ment át, kulcsszószerűen jellemzi a bécsi teoretikus gondolatvilá-

⁵¹ Ember Győző: *Magyarország és az államtanács első tagjai*. Századok, 69. évf. (1935) pótfüzet. 555–664.

⁵² Osterloh: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgekklärten Absolutismus*, 29–45.; Klingenstein: *Between Mercantilism and Physiocracy*, 195–197. Simon Karstens Borié mellett Kaunitz szerepét is kiemeli a tanszék alapításban: Karstens: *Lehrer-Schriftsteller-Staatsreformer*, 71–78.

⁵³ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 26.

⁵⁴ Sonnenfels, Joseph von: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 10. Bd. Wien, 1787. 371–416.

⁵⁵ Sonnenfels: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*, 391.

⁵⁶ Süßmilch, Johann Peter: *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben*. 2 Teile, Berlin, 1741.

⁵⁷ Sonnenfels rendszerében a filantrópizmus és az állam érdeke szorosán összefüggött. Elhivatottan küzdött – elsősorban Cesare Beccaria hatására – a törvények humanizálásán, a kínvallatás és a halálbüntetés eltörlésén; az utóbbit Mária Terézia 1776-ban eltörlötte. Sonnenfels véleménye szerint a halálbüntetés az államot életfogytiglani ingyen kényszermunkától fosztja meg. Bővebben: H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Budapest, 1987. 87–88.

⁵⁸ Kontler: *Polizey and Patriotism*, 61–74.

gát. A rendészet és a hazaszeretet „kéz a kézben járt”, egymást szervesen kiegészítették. A patriotizmus eszméje a Habsburg Monarchiában a hétéves háború után erősödött meg.⁵⁹ A soknemzetiségű birodalom belső egységesülését segítette a külső ellenséggel szemben. A rendészet és a hazaszeretet célja egyaránt az egység, az egységesség megteremtése volt. A monarchia érdekeit szolgálták az összbirodalom (*Gesamtmonarchie*) felé vezető úton. Koselleck azon közbevetését a patriotizmussal kapcsolatban fontos hangsúlyoznunk, hogy a különböző izmusok (többek között: a demokratizmus, liberalizmus, fasizmus, kommunizmus) gyökerének tekinthető, de nem megfeleltethető a 19. századi nacionalizmussal.⁶⁰ A patrióta (a passzív polgárral ellentétben) nemcsak egyszerűen tagja a társadalomnak, hanem ő testesíti meg a jó állampolgárt (*civis bonus*), aki jogainak és kötelességeinek megfelelően él és cselekszik, a haza javát szolgálja, és a francia forradalom hatására, ha szükséges, életét is adja a szent ügyért.⁶¹ A patrióta hősök példájának ébrentartása az oktatás–nevelés feladata, amiről későbbi fejezetben lesz szó, s ezek képi reprezentációjára is nagy hangsúlyt helyez. Sonnenfels római mintákra hagyatkozik, amikor kifejti nézeteit, miszerint a dicső ősök képeivel kellene a tanácstermeket, előadótermeket, bíróságokat díszíteni.⁶²

A bécsi teoretikus a monarchikus állam kormányzatát elvi és gyakorlati tanácsokkal segítő tudományos művei mellett közvetlenül is kifejezésre jutatta hódolatát a Habsburg dinasztia felé. Mária Teréziát dicsőítő két beszéde⁶³ az uralkodónő felvilágosult abszolutista imázsát reprezentálja.⁶⁴ Sonnenfels nem a Platóntól Wolffon át Voltaire-ig oly eszményinek tartott filozófus király képét festi meg, amelynek a 18. században Nagy Frigyes volt az archetípusa.⁶⁵ Ezekben a beszédekben Mária Terézia olyan ideális uralkodóként jelenik meg, aki állama egységén, jólétén és rendjén munkálkodik. A szerző a felvilágosult reformabszolutista fejedelem koncepcióját vázolja fel, akinek céljai a frigyési mintához hasonlóak, anélkül azonban, hogy az uralkodó a filozófus imázsát ölténé magára. A Mária Teréziát méltató panegirikus beszédekben és irodalmi művekben nehézséget jelentett – az örökösödési há-

⁵⁹ Müller: *Joseph von Sonnenfels*, 109.

⁶⁰ Koselleck, Reinhart: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache. Mit zwei Beiträgen von Ulrike Spree und Willibald Steinmetz sowie einem Nachwort zu Einleitungsfragmenten Reinhart Kosellecks von Carsten Dutt*. Frankfurt am Main, 2006. 218.

⁶¹ Koselleck: *Begriffsgeschichten*, 220–232.

⁶² Sonnenfels, Joseph von: *Der Mann ohne Vorurtheil*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 3. Bd. Wien, 1783. 513–516. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd.)

⁶³ Sonnenfels, Joseph: *Rede auf Marien Theresien, Kaiserin, Königin von Ungarn und Böhmen: An Ihren Geburtstage in feyerlichen Versammlung der deutschen Gesellschaft in Wien gehalten*. Wien, 1762.; Sonnenfels, Joseph: *Die erste Vorlesung, nach dem Tode Marien Theresiens*. Wien, 1780.

⁶⁴ Mária Terézia felvilágosult uralkodói imázsára itt csak röviden térek ki, e problémakörre és a bécsi nemesi iskolákhoz fűződő kapcsolatára önálló tanulmányban reflektálok: Kökényesi Zsolt: „A nemesi ifjak minden szükséges tudományra és exercitiumra neveltessenek” – Mária Terézia uralkodói imázsa a bécsi nemesi iskolák tükrében. In: László Gábor – Toronyi Alexandra (szerk.): Helytállás. Tanulmányok az Eötvös Konferencia XII. történeti üléséről. Budapest, 2012. 291–320. A Mária Teréziát méltató halotti beszédek szintén jó források a kortársak (pozitív) értékítéleteinek az összegzésére; erről lásd bővebben: Kökényesi Zsolt: A „női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben című tanulmányt, amely jelenleg a Koraujkorász doktorandusz konferencia tanulmánykötetében megjelenés alatt áll.

⁶⁵ Beales, Derek: *Philosophical kingship and enlightened despotism*. In: Goldie, Mark – Wolker, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2008. 497–504.

borúk során – az uralkodónő harci erényeinek a dicsőítése, mivel ő nem a csatatéren vette ki a részét a háború irányításából.⁶⁶ Sonnenfels és más tudós szerzők (mint Michael Denis vagy Ignaz Wurz), akik különböző alkalmi beszédeket írtak a fejedelemasszony méltatására, nem (vagy csak elvétve) alkalmazták a filozófus vagy a filozófus király képét a császárné-királynő dicsőítésére, mivel Mária Terézia II. Frigyesselellentétben nem írt tudományos igényű műveket vagy filozófiai megalapozottságú emlékiratokat. A császárné reprezentációjára sem volt jellemző a filozófus imázsának a használata, ő és az őt méltató szerzők sokkal inkább a népe boldogságáért és polgárainak a jóléti, illetve a szellemi felemeléseért tevékenykedő fejedelmi anya toposzát alkalmazták.

Sonnenfels társadalomelmélete és a nemességnek szánt szerepe

„Ezzel szemben a felvilágosodott abszolútizmus nem nézi, ki nemes, ki nem, mindenkiben az alattvalót látja, az állam polgárát, a közösség tagját, akinek lehetnek ugyan különböző tulajdonságai, amik megismertetik a többitől, lehetnek büszke ősei s derék dolog is ha vannak, lehet pompás palotája, végtelen mezője, számtalan gulyája, tudós elméje, szikrázó kardja vagy acélos kaszája, kiváltságai is lehetnek, de egyben egyforma mindegyik társával: joga van az emberhez méltó életre. Joga van a boldogsághoz, de nincs joga semmi olyanhoz, ami polgártársait, a többi alattvalót, a közösséget, az államot megakadályozza a boldogulás útján...”⁶⁷ Ember Győző sorai a felvilágosult monarchia államszemléletéről jól jellemzik Joseph von Sonnenfels felfogását is. A bécsi teoretikus elutasította a rendi nemzetfelfogást, amely csak a „kiváltságosok *respublicájának*” számított, és helyette az ország (vagy jelen esetben az egész monarchia) minden lakosát magában foglaló állam lebegett a szeme előtt. Gondolatmenetében az egyes polgár előbb kapcsolódik az államhoz, és csak azután másik polgártársához.⁶⁸

Helmut Reinalter elemezte először 1988-ban önálló tanulmányban Sonnenfels társadalomteoretikusi szerepét, majd 1994-ben Hildegard Kremers adott ki önálló kötetet a bécsi teoretikus válogatott szociálpolitikai szövegeiből.⁶⁹ De 1962-ben már Robert A. Kann is vizsgálta Sonnenfelsnek a társadalmi jólétre vonatkozó elképzeléseit, ahogy 1987-ben H. Balázs Éva is méltatta államkoncepciójának társadalmi jelentőségét, de említhetjük Louis Sommert is, aki már 1920-ban (talán elsőként) hasonló megállapításokra jutott.⁷⁰

Az általunk vizsgált Sonnenfels-szövegek alapján úgy tűnik, hogy társadalmi rendszerében, leginkább a nemességre vonatkozó részében nem mutatható ki komolyabb belső kronologikus eltérés. Gondolatmenete inkább beérik, de lényegében nem változik. Az életmű társadalmi (problémákkal foglalkozó) része tehát időrendi osztályozásra nem alkalmas,

⁶⁶ Klecker, Elisabeth: *Tradition und Moderne im Dienst des Herrscherlobes. Beispiele lateinischer Panegyrik für Maria Theresia*. In: Eybl, Franz M. (Hrsg.): *Strukturwandel kultureller Praxis: Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des theresianischen Zeitalters*. Wien, 2002. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts; Bd. 17.) 233–247.

⁶⁷ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 612.

⁶⁸ Sonnenfels, Joseph von: *Versuch über das Verhältniß der Stände von Cajetan von Grafen von Roggendorf Hörer der kanonischen Rechte und der Kameralwissenschaft*. Wien, 1764. 5.

⁶⁹ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, id. mű; Kremers: *Joseph von Sonnenfels*, id. mű.

⁷⁰ Kann: *Kanzel und Katheder*, 168–173., 175–182.; H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, 87.; Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 330–335.

egységként kezelhető. Ugyan a kronologikus változások elhanyagolhatónak tűnnek, de a társadalmi problémákkal foglalkozó műveinek különböző műfajú megközelítései komoly különbségeket mutatnak. Sonnenfels általunk vizsgált műveit három csoportba osztottuk: 1. tudományos művek;⁷¹ 2. beszédek és dolgozatok;⁷² 3. publicisztikai írások.⁷³ Az egyes műfajok között nem húzhatók éles határok, főleg a tudományos művek és a különböző (az esetek többségében szintén tudományos igénnyel készített) beszédek és dolgozatok között nem, míg az 1. és a 3. csoport már élesen elkülönül egymástól. A műfajokat nem az különbözteti meg egymástól, hogy másként vélekednének a társadalmi kérdésekről, hanem a műfajok stílusa és hangvétele különböző. Az első és a második csoportot a higgadt tudományos hangvétel jellemzi, míg a harmadik stílusa vegyes: egyes cikkeket a tudományos, míg másokat a türelmetlenebb vagy akár vádaskodó hangvétel jellemzi. Fontos megjegyeznünk, hogy Sonnenfels a nemesség kérdését mindig társadalmi–állami beágyazottságában vizsgálja.

Négy társadalmi osztályt különböztet meg: 1. nemesek, 2. kereskedők, gyárosok és kézművesek, hasznos művészek (tehát akik munkájukkal tevékenyen részt vállalnak az állam fenntartásában), 3. azok, akiknek az ellátásáról az államnak kell gondoskodnia: a pap-ság, az udvartartás, értelmiségiek, szórakoztató művészek, 4. a haszontalan emberek, akik az állam kárára vannak: koldusok, munkára képtelenek.⁷⁴ A társadalom a legalsóbb rétegektől egészen az uralkodóig piramisszerűen épül fel. Sonnenfels rendszerében a paraszt és a polgár azonos társadalmi osztály tagja. Számára a parasztság nemcsak polgára az államnak, hanem a legfontosabb fenntartó rétege is.⁷⁵

Sonnenfels a társadalmat és az államot hol testként képzei el,⁷⁶ hol pedig mechanikus szerkezetként (leginkább óraműként⁷⁷), amelynek tagjai, részei különböző feladatokra hivatottak. Az állam szimbolikus testének az uralkodó a feje, a társadalmi rétegek (vagy Sonnenfelsnél az osztályok) pedig a különböző feladatokra hivatott testrészek, amelyeket a

⁷¹ Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*; uő.: *Grundsätze der Polizey*; Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*. 2. Theil. 8. Auflage. Wien, 1822. (a továbbiakban *Grundsätze der Handlung*); uő.: *Grundsätze der Finanz*; és még ide soroltuk az *Ueber die Liebe des Vaterlandest* is (Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*), bár ez a mű nem tekinthető tudományos műnek.

⁷² Sonnenfels, Joseph von: *Ankündigung einer deutschen Gesellschaft in Wien*. Wien, 1761.; uő.: *Versuch über das Verhältniß der Stände*; Sonnenfels, Joseph von: *Das Bild des Adels*. Wien, 1767.; *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*. Eine Rede v. Br. S***s. Journal für Freymaurer. Ersten Jahrgang, Erstes Vierteljahr. Wien, 1784. 135–164.; Sonnenfels, Joseph von: *Ueber den Beweggrund der Verwendung*. (Von dem jungen Adel der Sav. Akademie im Jahr 1768). In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 8. Bd. Wien, 1786. 177–204.; uő.: XXXX. *Sätze über die Bevölkerung*, 371–416.; Sonnenfels, Joseph von: *Ein patriotischer Traum*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 9. Bd. Wien, 1786. 288–258.

⁷³ Sonnenfels, Joseph von: *Der Mann ohne Vorurtheil*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 1. Bd. Wien, 1783. 97–364. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd.); Sonnenfels, Joseph von: *Der Mann ohne Vorurtheil*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 2. Bd. Wien, 1783. 1–316. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd.); uő.: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 1–603.; uő.: *Der Mann ohne Vorurtheil* 4. Bd. 3–98.; Sonnenfels, Joseph von: *Das weibliche Orakel*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 5. Bd. Wien, 1784. 3–130.; Sonnenfels, Joseph von: *Theresie und Eleonore*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 4. Bd. Wien, 1784. 99–564.

⁷⁴ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 18.

⁷⁵ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 144.

⁷⁶ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 209.

⁷⁷ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 386.

közös erő mozgat. A nagy közösségen belül természetesen fennállnak hierarchikus viszonyok, de ezek a feladatok különbözőségéből fakadnak. Szociálpolitikájának a lényege az, hogy a különböző társadalmi osztályok egymással összhangban legyenek képesek együtt élni és tevékenykedni,⁷⁸ mivel a „világ rendjéhez hozzátartoznak a hegyek és az alacsonyabb fekvésű tájak, ahogy az állam rendjéhez is hozzátartoznak az egyenlőtlen társadalmi osztályok”.⁷⁹

Sonnenfels nemesség-konceptiója ambivalens, vagy ambivalensnek tűnő elemeket tartalmaz. A szerzőnél érződik az elfogultság a polgár irányába, és elítélően szól azon előjogokról és nemesi privilégiumokról, amelyek csak a nemes érdekeit szolgálják, és az állam érdekével szembenállnak. Robert A. Kann idézi Christian Adolf Klotz, Sonnenfels filológus professzor barátjának egy levélrészletét, miszerint a nemesi rendnek nem volt soha nagyobb ellensége, mint Sonnenfels.⁸⁰ Könnyen elképzelhető, hogy Sonnenfels személyes véleménye a kiváltságos rendről meglehetősen kritikus volt, tudományos műveiben és beszédeiben azonban nem ragadta el magát.

Helmut Reinalter Sonnenfelsnek a francia forradalom okairól szóló értekezését vizsgálta, amelyből négy indítóokot emelt ki, melyek közül az egyik a nemesi rend elgyengülése és a polgárság túlzott megerősödése volt.⁸¹ Az előjogokat és kiváltságokat Sonnenfels egészen addig támogatta, amíg azokat az állam számára hasznosnak tartotta. De rendszerében a nemesség társadalmi, gazdasági vagy politikai súlya ellenére sem „köztes hatalom”. Ezt a fogalmat Montesquieu vezette be a 18. századi „politikai gondolkodás szótárába”.⁸² Montesquieu tézise szerint „ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség sem; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó sem, helyébe a zsarnok lép”.⁸³ Ennek értelmében a kiváltságos rend a monarchia mint államforma lényegéhez tartozik – nélküle despotizmusról beszélhetünk –, feladata az, hogy „köztes hatalmi” helyet foglaljon el a „szuverén” és a nép között. Sonnenfelshez hasonlóan Justi sem tartotta a nemességet „köztes hatalomnak”. Justi úgy vélte, hogy a korlátlan (abszolutista) monarchiákban nem szükségszerű a nemesség jelenléte, ellenben számos despota rendszerben (Oroszországban, Japánban vagy Törökországban) megfigyelhető az örökös nemesség létezése.⁸⁴ Szerinte a nemesség és a monarchia kölcsönös egymásrautaltsága inkább a vegyes államformára jellemző. Elképzelhető, hogy Sonnenfels Justi elméletét vette át, amikor Montesquieu nézetét elutasította, de szerzőnk a kérdés politikai filozófiai diskurzusába nem bocsátkozott.⁸⁵

Sonnenfels tudományos műveiben, dolgozataiban ritkán tér ki a kiváltságos rend belső kategorizálására, a legtöbb esetben csak általánosan nemesként ír róluk. De néhány alkalommal találkozhatunk kivétellel, ilyen például a *Versuch über das Verhältniß der Stände* című, a bécsi egyetemen 1764 áprilisában tartott előadása, amely Cajetanus Grafen von Roggendorf hallgatónak az egyetemi nyomdában kiadott jegyzetében maradt fent.⁸⁶ Ez az előadás kulcsszövegnek tekinthető Sonnenfels társadalomképének a vizsgálatában. Ebben

⁷⁸ Kremers: *Joseph von Sonnenfels*, 21.

⁷⁹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd., 331.

⁸⁰ Kann: *Kanzel und Katheder*, 229.

⁸¹ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 152.

⁸² Conze: *Adel, Aristokratie*, 20–21.

⁸³ Montesquieu, Charles Louis de Secondat: *A törvények szelleméről*. Budapest, 2000. 65.

⁸⁴ Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 114–119.

⁸⁵ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 28.

⁸⁶ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, az előadás megtalálható még: Sonnenfels: *Politische Abhandlungen*, 89–152.

megkülönböztet fő-, közép- és kisnemeseket.⁸⁷ A nekik szánt feladatokról keveset tudunk meg, a szerző inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy minden osztálynak megfelelő arányban kell képviseltetnie magát az államban, és ez a nemességen belüli három rétegre is igaz. Sonnenfels az osztályok arányát tartja szem előtt, mert „kopár az az ország, ahol a városban több polgármester van, mint polgár, több prédikátor és gyóntató, mint hívő, több iskolamester, mint diák, több orvos, mint beteg, több katona, mint polgár és paraszt, több nemes, mint alattvaló”.⁸⁸ A társadalmi rétegek közötti harmónia fenntartása nemcsak ajánlott a kormánynak, hanem kötelessége is. Roggendorf jegyzetét negyven pontból álló rendszertudományi tétel sor követi, amelynek 36. tétele így szól: „Az állam képes rá és kötelessége is minden rendet korlátok közé szorítani. Az értelmiségnek, a nemesnek, az egyházi rendnek, a művészeknek és efféléknek a többi renddel harmonikus viszonyban kell állniuk.”⁸⁹ Összegezve Sonnenfels tudományos műveiből kiolvasható nézőpontját megállapíthatjuk, hogy a szerző legfontosabb elvi célkitűzése a társadalom működésében az állam központi szerepének a megeremtése volt. Olyan rendszer alapjait igyekezett felvázolni, amelyben a társadalmi osztályok funkcionálisan különülnek el egymástól, mindegyik réteg (és akár a hozzájuk kapcsolódó kiváltságok is) szükségesek és hasznosak mindaddig, amíg a közösségi célok elérését célozzák, de az osztályoknak nincs beleszólásuk abba, hogy milyen arányban nélkülözhetetlen a jelenlétük az államban, ennek a meghatározása a kormányzat feladata. Sonnenfels a társadalmi mobilitásra sem nézett jó szemmel, mert szerinte az alacsonyabb rétegek felfelé törekvése könnyen megzavarhatja az állam működésének a rendjét.

Ezzel szemben hangvétele a *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóiratában alapvetően más, mint a tudományos művében. Mielőtt rátérnénk a cikkeiből kiolvasható nemességkép tárgyalására, érdemes röviden a folyóiratról is megemlékezni. A *Der Mann ohne Vorurtheil* 1765 és 1767 között hetente kétszer jelent meg Bécsben.⁹⁰ Nem folyóiratokra jellemző a szerkezete, összefüggő szöveggént épül fel.⁹¹ Sonnenfels a lapban elsősorban társadalmi és kulturális problémákkal foglalkozott. Számos fiktív levélrészletet, történetet, bejegyzéseket közöl, amelyek stílusa és nézőpontja (a főnemes és a paraszt fiktív megszólaltatása miatt) teljesen változók. Olyan kényes kérdéseket feszegetett, hogy a cenzúra 1767-ben nem engedélyezte további megjelenítését.

Az „előítélet nélküli ember”, a folyóirat főhőse nem más, mint a nemes vadember, Capa-Kaum. A romantikus vadember Sonnenfels rendszerében hasonló szerepet játszik, mint Rousseau-nál *Émile*. A bécsi teoretikus nem egy gyermek nevelése kapcsán fejt ki a fennálló rendszer kritikáját, hanem a „társadalmon kívülről” hozza főhősét, aki, „érintettség nélkül” képes megfigyelni az állam működését és racionális észrevételeket megfogalmazni. Capa-Kaumnak először az erkölcsöket, szokásokat és törvényeket kell megismernie ahhoz, hogy képes legyen a társadalomban eligazodni.⁹² De az „új polgár”, aki abban a megtisztel-

⁸⁷ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 28–29.

⁸⁸ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 12.

⁸⁹ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, Lehrsätze aus der Polizeywissenschaft. (oldalszám nélküli) 36. tétel

⁹⁰ Szilágyi Márton: *Sonnenfels és Bessenyei. Két bécsi folyóirat a 18. század második felében*. Irodalomtörténet, 40. (rég. 110.) évf. (2009) 2. sz. 149.; Karstens: *Lehrer-Schriftsteller-Staatsreformer*, 182–188.

⁹¹ Szilágyi: *Sonnenfels és Bessenyei*, 150.

⁹² Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd. 358.

tetésben részesül, hogy az állam tagja lehet, és saját rendjét is megválaszthatja, egyenként kell, hogy személyre vegye a különböző társadalmi rétegek helyzetét és feladatait.⁹³

Milyen fő kritikai észrevételek fogalmazódtak meg a nemességgel szemben a folyóiratban? Capa először is nem érti, hogy a születés miért jelenthet előjogokat, és azok miért adnak okot a gögre. Capa felteszi a kérdést, hogy az az ember, aki huszonnégy nemes össel dicsekedhet, jobbnak számít-e. Kísérője válasza: „a mi fogalmaink szerint igen”.⁹⁴ Egy másik helyen a származásból fakadó előnyöket a következő hasonlattal bírálja: a dicső ősök és az utódok viszonya olyan, mint a forrás és a folyó kapcsolata, minél messzebb jár a vérvonal onnan, ahonnan eredt, annál kevésbé hasonlít rá.⁹⁵ Ezt a hasonlatot követően a kiváltságos rend három fokozatát különbözteti meg: főnemesek (itt a szokásos *hoher*, helyett *grosser* jelzővel), középnemesek és nemesített polgárok. „A főnemes lenézi a másik kettőt, a középső átkozza a nagyot, akit ő szívből irigyel, és akinek ő maga a majma.”⁹⁶ A nemesített polgár – aki a polgár és a nemes között helyezkedik el valahol – sem jobb, mert a származásával és a címerével próbál mások előtt dicsekedni. A második kötet vége felé egy kitalált ifjú főnemes, Graf von Targin levelét közli Sonnenfels, aki másodszülettségére panaszkodik. Ezt a szerkesztői összegzés követi: véletlen, hogy ki hova születik, lehetne akár szolgál is, s ha elsőszülött lenne, akkor magasabb rang után áhítozna.⁹⁷

Sonnenfelsnél – Zedlerhez hasonlóan – az ideális nemesnek a „szív nemességével” is rendelkeznie kell. Conze is kiemeli, hogy ebben a korszakban egyes szerzőknél a *nemes erények* toposz újra aktualizálódott, és a fogalmi különbség nemes (*Adel*) és nemes ember (*edler Mann*) között kiéleződött.⁹⁸ Sonnenfels írásaiban is megfigyelhetjük ezt. A nemes tettekkel kapcsolatos elvárásairól a *Der Mann ohne Vorurtheil*ban számos cikket és történetet közöl. Az egyik legjellegzetesebb egy apának és fiának az esete, amelyben az otthonról elkerült fiú Tirin grófként tér haza polgári vagy alacsony nemesi származású apjához, Pálonomhoz.⁹⁹ Az apa – akinek a családneve is beszédes *Adelswerth* – intelmei fiához Sonnenfels véleményét tükrözik. Fiának ugyanis azt tanácsolja, hogy mindig a hazát és a fejedelmet szolgálja, de sohase kérkedjen. Cselekedjen úgy, ha hosszú élet adatik neki, akkor azt ne sajnálja tőle senki, és ha a halál elszólítja, az ne lehessen senki számára megkönnyebbülés. Egy másik helyen Sonnenfels Rabutin és Diogenes fiktív párbeszédét közli, amely Rabutin következő soraival zárul: „Az erény kétségkívül az igazi nemes ismertetőjegye; de éppen ezért a nemes megkülönböztetést és figyelmet érdemel, mert az erény az ő forrása [...] A születés nemessége nem zárja ki a cselekvés nemességét, [épp hogy] azt feltételezi és követeli. Az alacsony születés az erénynek semmilyen tündöklést nem nyújt, csak lehetőséget, hogy [az ember] kitűnjön általa.”¹⁰⁰

„Az igazi nemes saját fényében tündököl”¹⁰¹ – írja Sonnenfels. Ez a gondolat egyfelől vonatkozik a nemes tettek morálfilozófiai elismerésére – tehát csak a cselekedetek társadalmi megbecsülése nemesít –, másfelől pedig a fényűzés elmarasztalására. A bécsi teoretikus a barokkos főúri luxusra, reprezentációra nem nézett jó szemmel. Roger Bauer ön-

⁹³ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd. 359.

⁹⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 43.

⁹⁵ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 58–59.

⁹⁶ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 59.

⁹⁷ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 368–369.

⁹⁸ Conze: *Adel, Aristokratie*, 24–25.; 30.

⁹⁹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd. 325–336.

¹⁰⁰ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 342–343.

¹⁰¹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 61.

álló tanulmányt írt erről a problémáról, amelyben Sonnenfels e tárgyú elképzeléseit Rousseau és Adam Smith nézetei közé sorolta be.¹⁰² Fontos hangsúlyozni, hogy a részek és az egész céljai között Sonnenfels nem látott ellentmondást, így ennek sem kellett a nemes érdekével sem ellenkeznie: „a pompa önmagában nem rossz”.¹⁰³ A luxusra és fényűzésre egészen addig megbocsátóan tekint, ameddig azok a kereskedelem és az ipar fejlesztésére pozitív hatást gyakorolnak, ezért nem tartja hasznosnak a fényűzésellenes törvények bevezetését sem.¹⁰⁴ Véleménye szerint határt kell húzni az állam gazdaságára hasznos és káros luxus között.¹⁰⁵ Miután a luxus öncélúvá válik, és emiatt nem jut a nemesnek ideje vagy pénze a közjavát szolgálni, például birtokainak a fejlesztésére, vagy ha az ipari termelést eltorzítja a luxuscikkek iránti igény, akkor már károsnak ítéli. Ha az első társadalmi osztály fényűzése a többi osztály biztonságát és kényelmét veszélyezteti, s ezzel gyengíti e rétegek haza iránti elkötelezettségét és szeretetét – amely gondolatmenete szerint az állam ideális működéséhez nélkülözhetetlen –, az már egyértelműen elítélendő.¹⁰⁶

Rendszerében a nemesség felelőssége az állam működtetésében meghatározó. Sonnenfels a nemeseket személyes felelősségvállalásra próbálja buzdítani. Nem kollektív rendi fogalmakban gondolkodik, hanem a nemeseket is egyenként igyekszik az állam szimbolikus testéhez kapcsolni. Erről több korabeli gondolkodó is hasonlóan vélekedett.¹⁰⁷ Felfogásbeli változásnak lehetünk tanúi: a rendi helyett a személyes érdekek kerülnek az előtérbe. Sonnenfels többek között ezért utasította el a nemesség „köztes hatalmi” szerepét, „mert a születés önmagában még nem [jelent] szolgálat[ot]”.¹⁰⁸ Ez a szemlélet a felvilágosult abszolutista kormányzatra is jellemző volt. A fontos kormányzati posztokat még mindig a nemesek töltötték be, de a szaktudás és az érdekek egyre nagyobb súllyal érvényesültek a pályázók kiválasztásánál, és a bürokráciában egyre nőtt a polgárok száma. Ezért szokás erre a korszakra a nemesség ellenfogalmaként az „elit” kifejezést használni, amely az új vezetőréteg, Franciaországban az új arisztokrácia megjelölésére szolgál.¹⁰⁹

Milyen feladatokkal, érdemekkel szolgálhatja a nemes az állam érdekét? Sonnenfels erre a kérdésre ritkán ad konkrét választ, és valószínűleg a lehetőségek sokfélesége miatt általánosít. Néha mégis kiemel egy-két hivatást, mint a hadvezér, földesúr, kereskedő vagy az udvari tisztviselő. Amikor ezeknek a hivatásoknak a fontosságát hangsúlyozza, ritkán teszi hozzá, hogy ezek a kiváltságos rendet illetik, mivel a korban mindenki számára tudvalevő volt. A nemes földesúri szerepéről talán nem kell sok szót ejteni, mert az a középkori és a kora újkori Európában leginkább a nemesi identitáshoz tartozott. Sonnenfels is rendkívül fontosnak tartotta a földbirtokokat és a rajta folyó mezőgazdaságot, mert szerinte az „az élet és a kényelem szükségleteinek a forrása”.¹¹⁰ Az udvari tisztviselőket már kevesebbszer

¹⁰² Bauer: „Luxus” in *Österreich*, 319–334.

¹⁰³ Sonnenfels: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*, 393.

¹⁰⁴ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 14.; uő.: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*, 392–394.

¹⁰⁵ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 15–16.

¹⁰⁶ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 37–40.

¹⁰⁷ Conze: *Adel, Aristokratie*, 23–27.

¹⁰⁸ Conze: *Adel, Aristokratie*, 26.; Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil*, 2. Bd. 352.; Vocelka, Karl: *Österreichische Geschichte 1699–1815. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien, 2004. 311.

¹⁰⁹ Reinalter, Helmut: *Adel*. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa*, 105.

¹¹⁰ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 19.

emlegeti. Ők Sonnenfels társadalmi rendszerének 3. osztályát képezték. Ebből az osztályból többen, a magasabb udvari tisztviselők és hivatalnokok vagy a főpapok a nemesi rend tagjai voltak. De rájuk itt nem nemesként tekint, hanem mint olyan rétegre, amelynek szolgálatai nélkülözhetetlenek a kormányzati rendszer fenntartásához, és akiknek a fenntartásáról viszont az államnak kell gondoskodnia. Fontosságukat egyértelműen elismeri, úgy véli, hogy ez a réteg az egész állam és a fejedelem dicsőségét szolgálja, de felhívja a figyelmet arra, hogy „fontosságuk nem határtalan”.¹¹¹

A nemesség katonai és kereskedői szerepének a vizsgálata az előzőeknél bonyolultabb kérdés. A középkorban a rend tagjai adták a hadsereg magját, ez a kép élt később tovább a lovag–nemes imázsban. A kora újkorban viszont a gazdasági és hadügyi változások hatására már nem a nemes személyes erejére volt szükség, hanem inkább vezetői képességére a hadseregek tiszti posztjain. Az osztrák örökösödési és a hétéves háború hatására a monarchiában katonai reform kezdődött, amelyben a nemességnek is jelentős szerep jutott. Katonai szakiskolákat (hadmérnöki akadémia, bécsújhelyi katonai akadémia) alapítottak, látványosan megnőtt a katonai nemesítések száma, új tiszti érdemrendeket (Mária Terézia Rend) alapítottak, és a katonaság udvari reprezentációja is megerősödött (II. József rendeletére a spanyol felöltő helyett katonai díszegyenruha lett az udvari viselet).¹¹² Vocelka adatai szerint a Habsburg Monarchia nemességének „másodszüllött” fiai 25%-ban választottak udvari és 60%-ban katonai karriert, a többiek pedig egyházit.¹¹³ Sonnenfels nem véletlenül hangsúlyozta a katonaság fontosságát. Számára a hadsereg idealizált közösség volt, amelynek feladata a monarchia hatalmi státuszának a fenntartása. Lehetőleg azon patrióták gyülekezete, akik megvédik hazájukat és polgártársaikat, szavatolják az állam külső biztonságát.¹¹⁴ Populacionista államfelfogása a hadsereg számbeli növelését is szolgálta, melynek célja az ország hadi potenciáljának – porosz mintájú – megsokszorozása volt.

Sonnenfels késő merkantilistaként nagy jelentőséget tulajdonított a kereskedelemnek, amelyben a nemességnek is szánt szerepet. Ez a szándék a mai olvasó számára talán nem kelt meghökkenést, de a 18. században viták övezték a nemes kereskedelmi szerepvállalásának kérdését. A probléma eszmei háttérével kapcsolatban megkerülhetetlen Barbara Stollberg-Rilinger tanulmánya, aki a nemesi ethosz és a kereskedelem kapcsolatát vizsgálta a 16. és 18. század között, elsősorban a Német-római Birodalom területén.¹¹⁵ Kutatásai szerint a kereskedelem a német nemesek számára tiltva volt – nem úgy, mint az angol vagy a holland kiváltságos rend számára –, mert a tartományi fejedelmek törekedtek a rendek közötti határvonalak megőrzésére, és a kereskedelem a polgárság privilégiuma volt. Másfelől a „kereskedelem szelleme”, a minél nagyobb anyagi haszonra való törekvés távol kellett, hogy álljon a nemességtől, legfőbbképpen a kereskedelem társadalmi megítélése miatt. 1756-ban azonban éles vita robbant ki Franciaországban az állam érdeke és a nemes kereskedelmi szerepvállalása körül.¹¹⁶ A vitát la Coyer abbé kezdeményezte Londonban kiadott, a keres-

¹¹¹ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 37.

¹¹² Hochedlinger, Michael: *Mars Ennobled. The Ascent of the Military and the Creation of a Military Nobility in Mid-Eighteenth-Century Austria*. German History, vol. 17. (1999) No. 2. 141–176.

¹¹³ Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 309.

¹¹⁴ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 218.

¹¹⁵ Stollberg-Rilinger, Barbara: *Handelsgeist und Adelsethos. Zur Diskussion um das Handelsverbot für den deutschen Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Zeitschrift für historische Forschung, 15. Bd. (1988) Heft 1. 273–309.

¹¹⁶ Adam, Ulrich: *Justi and the Post-Montesquieu french debate on commercial nobility in 1756*. In: Backhaus, Jürgen Georg (ed.): *The Beginnings of Political Economy*. Johann Heinrich Gottlob von

kedő nemességről (*noblesse commerçante*) szóló könyvével. Ebben Coyer szembehelyezkedett Montesquieu nézeteivel, aki elutasította a nemesség kereskedelmi szerepét.¹¹⁷ Még ugyanebben az évben jelent meg Chevalier d'Arc könyve, aki a katonai nemesség (*noblesse militaire*) gondolatát elevenítette fel. A vitába Justi is bekapcsolódott. 1756-ban kiadott egy kötetet, amelyben németre fordította Coyer és d'Arc egymással szembenálló műveit, és saját nézeteit tartalmazó tanulmányt csatolt hozzájuk.¹¹⁸ Justi a nemesség kereskedelmi szerepvállalásának a szükségessége mellett tört lándzsát, úgy vélte, hogy a német területek felemelkedése ettől várható.¹¹⁹ Justi a nemesi rend alapvető reformját sürgette, szerinte a kiváltságoknak csak úgy van értelme, ha a nemes azokat az állam javára tudja kamatoztatni (például a kereskedelembe való bekapcsolódás vagy a manufaktúrák alapítása, fejlesztése révén).¹²⁰ Elképzelése szerint így születne meg az új politikai és gazdasági elit, amely átalakítaná a kiváltságos rendet.¹²¹

Sonnenfels tudott az 1756-ban kirobbant, a nemesség szerepvállalásáról folytatott diskurzusról, azonban nem látott éles ellentétet a katonai és a kereskedelmi funkciók között.¹²² Mint láthattuk, a katonai karriert egyértelműen legitímálta, de Justinhoz hasonlóan, bár kevésbé radikálisan, a nemességre ő is funkcionalista módon, az állami *commun bonum* felől tekintett, azaz aktív nemesi (akár hivatásbeli) szerepvállalást és tág értelemben vett közteherviselést követelt. Ennek alapján szorgalmazta a nemesség (elsősorban a kismemesség) részvételét a kereskedelemben.¹²³

Milyen arányban kapcsolódott be a Habsburg Monarchia nemessége közvetlenül (a birtokokon folyó mezőgazdaságot nem tekintve) a gazdasági szektorba? Ennél a kérdésnél nagyon szembeötlő Sonnenfels nemesség koncepciójának a monarchián belüli különbségekre kevésbé figyelő, általános elvekre koncentrálni jellege. A Habsburgok fennhatósága alatt álló területek társadalmi kérdéseire „felülről”, a bécsi államtudós szemszögéből tekintett, és ezeket a problémákat mindig egységesen, egy azonos rendszer részeként kezelte, kevés megkülönböztetéssel. Ezért nem tesz értekezéseiben különbséget a monarchián belül különböző jogállással és szerepkörrel bíró nemesek között. Nem tudjuk, hogy Sonnenfels milyen részletességű információkkal rendelkezett, ez a nézőpont a diszciplínájának a lényeg-

Justi. Erfurt, 2009. 75–98.; Stollberg-Rilinger: *Handelsgeist und Adelsethos*, 298–306.; vagy a Franciaországban kibontakozó élénk vitáról bővebben: Mackrell, J. Q. C.: *The Attack on 'Feudalism' in Eighteenth-century France*. London, 1973. 77–103.

¹¹⁷ „A kereskedelem szellemével ellenkezik, hogy a nemesség a monarchiákban kereskedést üzzön. „Ez veszélyes lenne a városokra – mondták Honorius és Theodosius császárok –, és megfosztaná a kereskedőket és a plebejusokat attól, hogy könnyen adhassanak, vehessenek.” De a monarchia szellemével is ellenkezik az, hogy ott a nemesség kereskedéssel foglalkozzék. Az a szokás, amely a nemességnek Angliában megengedte a kereskedést, egyike azoknak a tényezőknél, amelyeknek nagy részük van az ottani monarchikus kormányzat meggyengülésében.” In: Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 497–498. (20. könyv, 21. fejezet: „A nemesség kereskedése a monarchiákban”)

¹¹⁸ Justi, Johann Heinrich Gottlob von: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzet wird. Zwey Abhandlungen über die Frage: Ob es der Wohlfahrth des Staats gemäss sey, dass der Adel Kaufmannschaft treibe? aus dem Französischen übersetzt und mit einer Abhandlung über eben diesen Gegenstand versehen*. Göttingen, 1756.

¹¹⁹ Justi: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzet wird*, 9.

¹²⁰ Justi: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzet wird*, 245–247.; Conze: *Adel, Aristokratie*, 24.

¹²¹ Stollberg-Rilinger: *Handelsgeist und Adelsethos*, 306.

¹²² Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 29–30.

¹²³ Kremers: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels*, 189.

ből is fakadt, mivel az egyetemi államtudományok csak korlátozott mértékben voltak gyakorlatorientáltak, sokkal inkább elméleti–módszertani segítséggel szolgálhattak a kormányzat számára.¹²⁴ James Van Horn Melton adatai szerint 1711 és 1740 között az örökös tartományok nemességének 4,5%-a vállalt aktívan részt az ipari–kereskedelmi szektorban, míg 1781 és 1790 között már 17,6%-ra emelkedett az arányuk (ebben reprezentatív elem a cseh–morva len- és textilipar).¹²⁵ A magyar nemesek szerepe a manufaktúrák alapítása területén elenyésző volt. Az udvar a magyar területek mezőgazdasági potenciáljának a kihasználására törekedett.¹²⁶ Ezt a célt szolgálta az 1754-ben kiadott vámrendelet is, amelynek hatására a magyar termékek a monarchia vérkeringésében maradtak, így a kereskedők útjai az örökös tartományok felé és nem külföld felé vezettek. Sajnos a magyar nemesség kereskedelmi szerepvállalását illetően hozzávetőleges adatokról sincs tudomásunk.

Ahogy a kereskedelem területén, úgy sok más területen sem volt egységes a monarchia nemessége. Sonnenfels írásaiban a nemesség kérdése nem jelentett önálló, fő problémát. Ő elsősorban a nemesség szemléletét akarta megváltoztatni, és az állam „hasznos polgárává” akarta őket formálni. Ezzel kapcsolatban fontos röviden kitérni a monarchia nemességének sokszínűségére. Az osztrák és a cseh területek, az úgynevezett örökös tartományok nemessége a 18. században sokkal egységesebb és hasonlóbb volt, mint a magyar területek *natio Hungaricaja*.¹²⁷ A cseh területeken a nemesség aránya körülbelül csak 0,1%, az osztrák területeken 0,2%, míg a magyar területeken hozzávetőleg 4,5% volt.¹²⁸ A magyar nemességet, amely Európában a kiváltságait az egyik legjobban megőrizni képes nemesség volt, csak a spanyol (4,6%)¹²⁹ és a lengyel nemesség előzte meg számarányában (10%). Európa nemessége a 18. században átlagosan az összlakosság 1%-át tette ki.¹³⁰ Az osztrák és a cseh nemesek *Herrenstandra* és *Ritterstandra* tagolódtak, az előbbi a főurakat (hercegek, grófok, bárók), míg az utóbbi a kisebb nemeseket és az úgynevezett lovagokat foglalta magába. A 18. század második felében a pár száz családból álló arisztokrácia mellett, de tőlük nem szorosan elkülönülve jött létre az új elit, amelynek tagjai katonai vagy hivatalnoki karrierjüknek, illetve gazdasági reformtevékenységüknek köszönhették a felemelkedésüket.¹³¹ A magyar nemesség nemcsak más pozícióval és hagyományokkal rendelkezett, mint nyugati szom-

¹²⁴ Klingenstein: *Between Mercantilism and Physiocracy*, 202–204.

¹²⁵ Melton, James Van Horn: *The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands*. In: Scott, H. M. (ed.): *The European Nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*. Vol. 2. New York, 1995. 138.

¹²⁶ Az rész-egész problémájáról bővebben a gazdaság perspektívájából: Ember Győző: *Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában*. Századok, 70. évf. (1936) 7–8. sz. 241–281.

¹²⁷ Dickson, P. G. M.: *Finance and Government under Maria Theresia*, I. Vol. Oxford – New York, 1987. 78–114.; H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, 113–139.; Melton: *The Nobility in the Bohemian and Austrian Land*, 110–143.; Schimert, Peter: *The Hungarian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. In: Scott, H. M. (ed.): *The European Nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*, 144–182.; Vocolka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 307–313.

¹²⁸ Vocolka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 312.

¹²⁹ A kora újkorban a spanyol nemesség is komoly számbeli és társadalmi változásokon ment át: míg 1600 körül a lakosság 10%-át tették ki, addig 1787-ben már csak körülbelül 4,6%-ra tehető a számarányuk. Johnatan Dewald adatai alapján: Dewald: *Az európai nemesség 1400–1800*, 14.

¹³⁰ Dewald: *Az európai nemesség 1400–1800*, 13–15.

¹³¹ A magyar elitet érintő újabb kutatások igen finom átmenet képét rajzolják fel: Cserpes Tünde – Szijártó M. István: *Nyitott elit?: A magyar főmértóságok 18. században*. Századok, 144. évf. (2010) 5. sz. 1225–1261.

szédai, hanem azokat a kora újkor évszázadaiban az ország oszmánok miatti megosztottsága és a területeinek nagysága miatt jelentős részben meg is tudta őrizni. A magyar nemesi társadalomban mágnások után a köznemesek széles rétege következett, amely egyaránt magában foglalta a jómódú *bene possessionati* nemeseket, akik vármegyei szinten meghatározó szerepet játszottak, és a paraszti sorban élő bocskoros nemeseket és armalistákat. Mellettük még említést kell tennünk a kollektív nemesi vagy a nemesihez hasonló kiváltságokkal rendelkező közösségekről: a hajdúkról és a jászkunokról. Erdélyben a székelyek rendelkeztek hasonló privilégiumokkal, de Mária Terézia reformjai ezt a kollektív nemesi közösséget fokozatosan betagolta az államba, és kiváltságaiktól is megfosztotta őket (egy évszázad leforgása alatt a jászkunok és a hajdúk is hasonló sorsra jutottak). Nincs tudomásunk azonban arról, hogy Joseph von Sonnenfels írásaiban foglalkozott volna ezzel a réteggel.

A közép- és kora újkorban Európa-szerte a nemesi rend egyik legfontosabb kiváltsága az adómentesség volt. A 17. század közepétől azonban az adómentesség fokozatosan csökkent, a Német-római Birodalomban és Dél-Franciaországban a föld adóköteles volt, a Savoyai Hercegségben 1731-ben, Luxemburgban 1771-ben szűnt meg a nemesi adómentesség, de Angliában a nemesek már korábban is fizettek adót.¹³² Honnan eredt a nemesi adómentesség joga? Zedler szerint a hadügy a nemes egyik legfontosabb feladata, ezért lehetséges, hogy háború idején hadi erényekért sokan nyerhettek nemesi címet.¹³³ Sonnenfels tudományos és publicisztikai írásaiban a nemesi rend kiemelkedésének és adómentességének (vagy adókedvezményeinek) az alapját a katonai szolgálatban látta.¹³⁴ A nemes hagyományosan a „vérrel adózott”, de a nemesi hadviselés rendszere a hadügyi változásokkal átalakult. Egyre több szerző – Sonnenfelshez hasonlóan – a nemesi rend közösségért tett áldozatait kérte számon.¹³⁵ Ennek köszönhető az a tendencia, amely Európában a nemesi adómentesség fokozatos visszaszorulását eredményezte. Sonnenfels az állam gazdaságában a mezőgazdaságból, a kereskedelemből és az iparból származó bevételek mellett nagy szerepet szánt az adóknak is. Az adók szerinte a közösségi szolgálat kiegészítői, általuk a polgár a közvetlen, nyilvános szolgálatot válthatja meg.¹³⁶ Pénzügytudományi művében részletesen foglalkozott az adókkal, és átfogó adóreform-tervezetet vázolt fel.¹³⁷ Szerinte a gazdaság fő problémája az, hogy pénzügyi szempontból csak két osztály létezik, a „pénztulajdonosoké” és a dolgozóké. A fennálló rendszer szerinte nem nyújt biztonságot a dolgozóknak és családjaiknak. Az adórendszert át kell alakítani, mert a közteherviselés célja a közjó, amely azonban nem lehet káros az egyéni tulajdonra nézve. A személyes biztonság minden osztály minden polgárának alapvető joga.¹³⁸ Sonnenfels rendszerében minden társadalmi osztály adóköteles lenne. Arányos adóztatást javasol, amelyben minden polgár a vagyonának és a bevételeinek a függvényében fizetne. Az egyik legfontosabb új adó az úgynevezett reáladó vagy más néven vagyonadó lenne, amelyet a földbirtok nagysága után kellene fizetni. A földterületek számontartására földméréseket, szigorúan vezetett gazdasági táblázato-

¹³² Dewald: *Az európai nemesség 1400–1800*, 19.

¹³³ Zedler: *Grossen vollständigen Universal-Lexicon* 1. Bd., 472.

¹³⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil*, 2. Bd., 56–57.; Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 244–245.

¹³⁵ Conze: *Adel, Aristokratie*, 23–27.

¹³⁶ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 243.

¹³⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 243–370.

¹³⁸ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 248.

kat és telekkönyveket tartott szükségesnek.¹³⁹ Különbséget tenne az aktívan használt földek és a háztelkek között, az előbbit tovább osztályozná a talaj termékenysége (jó, közepes, rossz) szerint.¹⁴⁰ De a házak nagyságának a felmérését is fontosnak tartotta; itt külön kitér a parasztházakra és az év csak bizonyos részében használt nyári kastélyokra is.¹⁴¹ De Sonnenfels nem elégszik meg a földek és az ingatlanok megadóztatásával, vagy adót róna ki az ingóságokra, amihez szintén megfelelő felmérések szükségesek.¹⁴² Emellett további új adónemeket sorol fel, mint a fejadó, amelyet a jövedelem után kellene fizetni rangtól és titulustól függetlenül, vagy az élelmiszerek után fizetendő fogyasztási adó, de ha a közjó megköveteli, akkor a rendkívüli adót is elfogadhatónak tartja.¹⁴³ Sonnenfels közteherviselésről vallott elképzelése a *Gesammtmonarchie* és a *commun bonum* érdekeit szolgálta, de ennek érdekében nem vett tudomást a monarchia különböző jogállású rendjeiről és a kiváltságos területekről sem. A bécsi teoretikus politikai vagy tudományos szerepvállalásával már sokan foglalkoztak, de államgazdasági reformszerepe a kutatás perifériáján maradt. Többek között utopisztikus, preliberális adórendszerének tágabb kontextusú vizsgálata új szempontokkal gazdagíthatná a reformkor előtti Közép-Európa gazdasági gondolkodásáról alkotott képünket.

Sonnenfels – 1776-ban a pénzügytudományi művében közzétett – utopisztikus adóreform tervezete nem számított a korban egyedülállónak. József főherceg Álmodozások (*Rêveries*) című politikai emlékiratában – tizenhárom évvel korábban – hasonlóan nagyra-vágyó, bár tudományosan kevésbé kibontott gondolatokkal találkozhatunk.¹⁴⁴ Érdekes viszont, hogy az ifjú trónörökös rövid tervezetében sokkal inkább számol rangbeli és területi különbségekkel, mint a bécsi professzor. „Törjük le és szegényítsük el a nagyokat, mivel nem tartom hasznosnak, hogy léteznek kiskirályok és kiváltságos alattvalók, akik jólétükben nem is törődnek az állam sorsával. [Majd József egy bekezdéssel később így folytatja:] Amint ezt elértem, a földesurak lennének a következő ellenfél. Földesúri birtokaikat kettős földadóval sújtom, melyet pénzügyi rendszerek már javasoltak.”¹⁴⁵ A huszonnégy éves főherceg célja az állam hatékony és egységes működéséhez szükséges társadalmi, gazdasági és intézményi feltételek megteremtése volt. Olyan személyes érdemekre alapuló, az államért tenni vágyó nemesi réteget igyekezett létrehozni, amelynél „ajánlások, rokoni kapcsolatok, ősök érdemei nem számítanak”.¹⁴⁶ József ezt a célt egyfelől a mágnások meggyengítésével és a kiváltságok csorbításával próbálta elérni, másfelől pedig különböző személyes stratégiákkal („megnyeréssel”, „megfélemlítéssel”, „kijátszással”).¹⁴⁷

József tervezete előtt több mint egy évtizeddel az osztrák és a cseh rendek már fizettek adót. A Friedrich Wilhelm von Haugwitz irányította reform megszüntette a nemesi és az egyházi földek adómentességét.¹⁴⁸ De ez a reform csak az örökös tartományokra vonatkozott, nem terjedt ki a magyar területekre. A magyar nemesség Werbőczy óta adómentes

¹³⁹ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 263–264.

¹⁴⁰ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 267.

¹⁴¹ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 275., 302–303.

¹⁴² Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 305–307.

¹⁴³ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 313–370.

¹⁴⁴ *II. József politikai emlékirata* (1763). In: Poór János (szerk.): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, 2000. 138–139.

¹⁴⁵ *II. József politikai emlékirata* (1763), 138.

¹⁴⁶ *II. József politikai emlékirata* (1763), 138.

¹⁴⁷ *II. József politikai emlékirata* (1763), 140.

¹⁴⁸ Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 310.

volt. De ez az állítás megszorítások nélkül nem igaz. Szijártó István tanulmányában a magyar nemesség adómentességének a problémáját elemezte a kora újkorban és különös tekintettel a 18. században.¹⁴⁹ A nemesség „koronaórzési pénzt”, koronázási ajándékot fizetett, a 18. század során kétszer (1741-ben és 1744-ben) állta a nemesi felkelés költségeit. Anton Wenzel Kaunitz-Rietberg a magyarországi fejlődés gátjának a rendiséget tartotta. Ő is elutasította a nemesi adómentességet, a nemesi hatalom és a kiváltságok visszaszorítására törekedett.¹⁵⁰ De Kaunitzhoz hasonlóan az Államtanács többi tagja is egyöntetűen a nemesi közteherviselés előmozdításán munkálkodott. A magyar ügyek legalaposabb ismerője, Borrié három célt tűzött ki: „nemesi adózás, az adó földhöz kötése, könnyítés a jobbágy sorsán”,¹⁵¹ de a legutolsót kivéve idővel le kellett mondania elképzeléseinek a megvalósításáról.¹⁵² Mária Terézia és II. József is szorgalmazta birodalmának katonai és kataszteri felmérését, térképének pontos megrajzolását. A munkálatok többé-kevésbé sikeresek voltak, de a magyar ellenállás miatt a földadó kivetése kudarcba fulladt.¹⁵³

De térjünk vissza Sonnenfelshez! Szerzőnk nemesség-konceptiója kapcsán nem szabad a kormányzati-gazdasági szempontoknál megállni. Sonnenfels fontosnak tartotta ugyanis a nemes (elsősorban a „hazai”) tudományt és művészeteket patronáló szerepét is.¹⁵⁴ Nemcsak a nemes anyagi támogatására vagy befolyására számít, hanem ha az adottságai megfelelőek, akkor személyes képességeinek a kamatoztatására is. A szabadkőművesség és a felvilágosult társaságok fénykora a 18. század második felére esett. Sonnenfels is több páholy és tudós társaság tagja volt. Ezekben a társaságokban óriási újításnak számított, hogy a korabeli társadalommal ellentétben félretették a társadalmi különbségeket. A társaságok belső szabályainak megfelelően mindenki egyenlő volt, a vezetői pozíciókat nem a társadalmi rang biztosította. Az általa 1761-ben alapított Német Társaság felhívásában ezért egyáltalán nem beszélt külön rendekről, mindenkit várt, aki tenni akart a német nyelvért és kultúráért.¹⁵⁵ *Egy hazafias álom* című írásában egy tudós társaság tervét dolgozta ki.¹⁵⁶ A nemesre itt sem támogatóként számított, hanem aktív tagként, ha a felkészültsége megvolt hozzá.¹⁵⁷ Rendek megkülönböztetése nélküli, a tudomány mércéjével mérő felvilágosult társaság tervezete ez.

Hasonló elvekkel találkozhatunk szerzőnknek a bécsi *Journal für Freymaurer*ben megjelent írásában is.¹⁵⁸ Ezt az esszét elsőként Helmut Reinalter azonosította (mivel a titkoságra való tekintettel az újság csak a szerző családnevének első és utolsó betűjét közölte: S***s) és elemezte.¹⁵⁹ A szövegben Sonnenfels a szabadkőművesség általános hasznosságát taglalja a polgártársak, az állam és az „egész világ” számára. Úgy véli, hogy tevékenységük a haza és az egész emberiség számára áldásos. A fennálló társadalmi és kormányzati rend megzavarása nélkül – a vallási és az állami törvényeket, hagyományokat tiszteletben tartva

¹⁴⁹ Szijártó István: *A nemesi adómentesség*. In: Szijártó István: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006. 145–162.

¹⁵⁰ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 662–664.

¹⁵¹ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 595.

¹⁵² Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 600.

¹⁵³ H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, 230–232.

¹⁵⁴ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 210–211.

¹⁵⁵ Sonnenfels: *Ankündigung einer deutschen Gesellschaft in Wien*, 1–24.

¹⁵⁶ Sonnenfels: *Ein patriotischer Traum*, 288–358.

¹⁵⁷ Sonnenfels: *Ein patriotischer Traum*, 322–323.

¹⁵⁸ Sonnenfels: *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*, 135–164.

¹⁵⁹ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 140.

– működnek. A szabadkőműves alkotmányhoz híven testvériségről ír, ahol a rang és a titulusok nem számítanak. Az igazi kőművest „a cselekedetei nemesítik”.¹⁶⁰ A rend hatékony működéséhez az egymás közötti egyenlőség és a titkosság tiszteletben tartása alapvető fontosságú.¹⁶¹ A *Journalt* a „*Zur wahren Eintracht*” nevű, 1781 márciusában alapult páholy adta ki, amelynek Sonnenfels mellett Franz von Zeiller és Festetics György gróf is a tagja volt. A körülbelül kétszáz tagot számláló páholy társadalmi összetétele figyelemreméltó: száztizenhárom polgári és kilencvenhat nemesi származású testvér közössége.¹⁶² Két évvel később, 1783-ban a páholyban a nemesség és a főnemesség aránya reprezentatívan magas volt. A tagok 15%-a a *Herrenstand*ből, 40%-a a *Ritterstand*ből származott, mellettük 32% polgári (tanár, professzor, hivatalnok), 8% klerikus és 5% besorolás nélküli testvér működött.¹⁶³

A testvériség és a titkosság (*arcantum*) a szabadkőműves páholyok két kulcsfogalma. A rendi társadalmon belül nem hatalmi vagy társadalmi hierarchikus rendezőelvek alapján, hanem a saját belső alkotmányuk vagy szabályzataik alapján kialakuló önszerveződő csoportosulások.¹⁶⁴ Koselleck szerint a szabadkőműves páholy és a *république de lettres* volt a felvilágosodás korának két legfontosabb társadalmi formációja.¹⁶⁵ A szalonokkal és klubokkal együtt az újfajta, városi, polgári nyilvánosság hordozói.¹⁶⁶ „A kőművesek páholyai az új polgárság számára a közvetett hatalom tipikus képződményei az abszolutista államban.”¹⁶⁷ Sonnenfels úgy volt tagja és szervezője ezen társaságoknak (még illuminátus is volt), hogy mellette a (felvilágosult) monarchia elkötelezett híve volt. De érdekes megfigyelni azt a feszültséget, amely a titkosság és a rendészet között húzódott. Sonnenfels mint államtudós és tanácsos a „közjó” érdekében az állam minél kiterjedtebb rendészeti szerepvállalását hirdette, míg szabadkőművesként a rend titkos működésének a fontosságát vallotta. Az *arcantum* mint közös identitást erősítő elem elválasztotta a külvilágtól a tagokat, és a testvériség saját rendezőelvei alapján kötötte össze őket.¹⁶⁸ A szabadkőművesesség univerzalizmusa Sonnenfels esszéjében is megmutatkozott, miszerint nemcsak az állam, hanem az egész emberiség számára hasznos a rend tevékenysége. A bécsi páholyok még ha nem is törekedtek a hatalom átvételére, de kritikus gondolkodásmódjuk és újfajta értékrendjük, amely a közügyekben a személyes felelősségvállaláson és az individuális lelkiismereten alapult, önkéntelenül is egy új társadalmi–kormányzati berendezkedés csiráit hordozta magában.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Sonnenfels: *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*, 147.

¹⁶¹ Sonnenfels: *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*, 157–159.

¹⁶² Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 273.

¹⁶³ Melton, James Van Horn: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. New York, 2001. 260.

¹⁶⁴ Dülmen, Richard van: *Die Aufklärungsgesellschaften in Deutschland als Forschungsproblem*. In: Dülmen, Richard van: *Gesellschaft der Frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozeß. Beiträge zur historischen Kulturforschung*. Wien–Köln–Weimar, 1993. 340.

¹⁶⁵ Koselleck, Reinhart: *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. 2. Auflage. Sl., 1973. 49.

¹⁶⁶ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltóása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, 1993. 85–101.; Melton: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 1–15.

¹⁶⁷ „Die Logen der Maurer sind die für das neue Bürgertum typische Bildung einer indirekten Gewalt im absolutistischen Staat.” Koselleck: *Kritik und Krise*, 55.

¹⁶⁸ Koselleck: *Kritik und Krise*, 62.

¹⁶⁹ Koselleck: *Kritik und Krise*, 66–68.

Sonnenfels a kiváltságos rend női tagjairól sem feledkezett meg. A 18. század polgári nyilvánosságában a nők kulturális szerepe és megítélése is átalakult.¹⁷⁰ A nagyvárosi szalonok és olvasóköri világa nemcsak egyéni lehetőséget adott a nőknek a csatlakozásra, de komoly műveltségi elvárást is támasztott velük szemben. Az olvasó nő ekkor vált romantikus eszményképpé. Az egyetemi tanulmányok ekkor váltak elérhetővé a nők („kiváltságos” nők) számára.¹⁷¹ A női olvasókat megcélzó könyvek mellett folyóiratok specializálódtak érdeklődésükre.¹⁷²

Sonnenfels 1767-ben kiadott két nőnek szóló folyóiratot: a *Das weibliche Orakel*¹⁷³ és a *Theresie und Eleonore*¹⁷⁴ címűt. Az elsőben a női nem legfontosabb feladatát a család boldogságának kialakításában és megőrzésében jelöli ki, ami egybeesik az állam legfontosabb célkitűzésével is.¹⁷⁵ Az utóbbiban a szerző fiktív anyja és lánya szerkesztői szerepet vesz fel, az újság hasábjain pedig az irodalmi, közösségi, erkölcsi és kulturális kérdések mögött és mellett a női szerepekkel foglalkozik. Ez a folyóirat eddig méltánytalanul elkerülte a történészek és irodalomtörténészek figyelmét, pedig felvilágosult női szerepeket hirdet. A sajtó a társadalmi, kulturális változások fontos fokmérője. Sonnenfels ezeket a folyóiratokat nőknek szánta, nemcsak az olvasói szerepüket akarta erősíteni (bár a lap olvasóinak a nagyobb része feltehetőleg férfi volt), hanem a fiktív anyja–lánya szerkesztői párral írásra is buzdította őket.¹⁷⁶

Az educatio jelentősége

Sonnenfels és általában a felvilágosodás eszmerendszerében az oktatás és nevelés ügye különleges súllyal volt jelen. Rousseau-ra, Basedowra, Johann Heinrich Pestalozzira gondolvá joggal nevezi Fináczy Ernő a 18. századot a „pedagógia évszázadának”.¹⁷⁷ A bécsi teoretikus kortársaihoz hasonlóan várakozással fordult az értelem fénye és társadalmi hatása felé. Sonnenfels nemcsak a nemesi rend taníttatását tartotta fontosnak, hanem, lehetőség szerint, minden társadalmi osztályt képezni szeretett volna. Szorgalmazta az árvaházak számának (és minőségének) a növelését is, de motivációjában az emberbaráti gondoskodás mellett a hasznos (munkára fogható) állampolgárok felnevelésének a szándéka is jelen volt.¹⁷⁸ A Hohenzollern és a Habsburg monarchiákban egyaránt a kamentalista és az állam-

¹⁷⁰ Melton: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 197–225.

¹⁷¹ A 19. század végéig a nők nem iratkozhattak be az egyetemekre, de a professzorok személyesen engedélyezhették az érdeklődőknek, hogy látogathassák az előadásait. Bővebben: Martinás Katalin: *A göttingeni matematikai-fizikai kutatások és a nők tudományos emancipációjának első lépései*. In: Gurka Desző (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, 2010. 69–78.

¹⁷² Seidler Andrea: *A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről)*. Magyar könyvszemle, 115. évf. (1999) 1. sz. 91–97.

¹⁷³ Sonnenfels: *Das weibliche Orakel*, 3–130.

¹⁷⁴ Sonnenfels: *Theresie und Eleonore*, 99–558. A folyóirat két évvel később, 1769-ben újból kiadásra került. Erről recenzió olvasható a Sonnenfels barátja, Christian Adolf Klotz szerkesztette *Deutsche Bibliothek der schönen Wissenschaften* című folyóiratban (*Deutsche Bibliothek der schönen Wissenschaften*, 1768. 8. Stück 565–574.).

¹⁷⁵ Seidler: *A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója*, 93.

¹⁷⁶ Szilágyi: *Sonnenfels és Bessenyei*, 156–157.

¹⁷⁷ Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Javított kiadás. Budapest, 2003. 94–117.

¹⁷⁸ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 89–93.; uő.: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*, 389.; uő.: *Versuch über das Verhältniß der Stände (Lehrsätze aus der Polizeywissenschaft)* 32. tétel

tudós szerzők (mint Thomasius, Bielfeld vagy Justi) a közoktatás előmozdításán munkálkodtak.¹⁷⁹ Úgy vélték, hogy a megfelelő oktatás révén a nép fel fogja ismerni érdekeit, ezzel megkönnyítve a kormányzat munkáját. Borié ugyanebben reménykedett a soknemzetiségű Habsburg Monarchia esetében. Szerinte a magyar nemesek oktatása már húsz év alatt alapvető változásokat eredményezhet a monarchia és Magyarország kapcsolatában.¹⁸⁰

Az abszolutizmus térnyerésével párhuzamosan vette kezdetét a nemesi művelődés professzionalizálódása. A modern államképződés folyamatának meghatározó részét képezte a felvilágosodás korszaka, amelyben az újkori politikai gondolkodás is fogant.¹⁸¹ Az oktatásügy ekkortól már nemcsak kulturális, hanem alapvető politikai kérdésnek számított. A felvilágosult abszolutizmus államosította az iskolát, és a *commun bonum* szolgálatába állította.¹⁸² A kormányzat működésében a rendészeti elvek egyre nagyobb figyelmet kaptak, erősödött az állami kontroll a társadalom felett. Ennek a helyzetnek a leírására szolgál a Gerhard Oestreichtől származó, sokat vitatott fogalom, a „társadalomfegyelmzés” (*Sozialdisziplinierung*).¹⁸³ Ebbe beletartozott az oktatás kiterjesztése és az oktatott anyag ellenőrzése is. Sonnenfels nagy jelentőséget tulajdonított a nép felvilágosításának „azért, hogy felismerje azt a jót, ami vele történik”.¹⁸⁴ De az oktatásra különösen érvényesek a cenzúra általános elvei, miszerint a vallásra, az államra, az erkölcsökre és a helyes gondolkodásmódra ártalmas nézeteket ki kell szűrni.¹⁸⁵ A rendészet és a nyilvánosan közvetíthető tudás kapcsolatából származó feszültség figyelhető itt meg. A cenzúra mint fontos rendészeti intézmény Sonnenfels gondolatmenetében nem gátolta az állampolgárok szabadságát, hanem megővta a társadalmat a káros kulturális hatásoktól.

A 18. századi publicisták nagy részének a bizalmát és a támogatását nyerte el az olyan kormányzat, amely a széles körű oktatást támogatta. Montesquieu elmélete, amely szerint minden államformának adott a maga vezérelve, a korban nagy hatást gyakorolt („monarchiában a becsület, a köztársaságban az erény, az önkényuralomban a félelem”). Ezen vezérelvek az idealizált társadalmi morál legfontosabb jellemzői, amelyeket a kormányzat a nevelés segítségével próbál az újabb generációba tovább plántálni.¹⁸⁶ Az önkényuralomban szolgálai nevelésre van szükség, ott az emberek „felvilágosítása” a rendszer szükségyszerű bukását hordozná magában. Sonnenfels Montesquieu nézetéhez hasonlóan úgy vélekedett:

¹⁷⁹ Melton, James Van Horn: *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*. 2. Ed. Cambridge, 2002. 109–119.

¹⁸⁰ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 619.

¹⁸¹ Erre hívta fel a figyelmet a német Deutsche Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts 1983-ban a *Herzog August Bibliothek*ban „*Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung*” címen tartott konferenciája és az 1986-ban kiadott tanulmánykötetük. Bödeker, Hans Erich – Herrmann, Ulrich (Hrsg.): *Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung*. Hamburg, 1987.

¹⁸² Gant, Barbara: *Schule*. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa*, 567.; Herrmann, Ulrich: *Erziehung und Unterricht als Politicum. Kontroversen über erhoffte und befruchtete Wechselwirkungen von Politik und Pädagogik im ausgehenden 18. Jahrhundert in Deutschland*. In: Bödeker, Hans Erich – Herrmann, Ulrich (Hrsg.): *Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung*, 52–71.; vagy a kora újkori hatalomgyakorlás tágabb kontextusába ágyazva: Raeff, Marc: *The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800*. Yale, 1983. 135–146.

¹⁸³ Vöcelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 284–293.

¹⁸⁴ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 94.

¹⁸⁵ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 108–109.; Kontler: *Polizey and Patriotism*, 85.

¹⁸⁶ Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 84–90.

a Török Birodalomban vagy más despotikus államban a nép művelésének nincs létjogosultsága.¹⁸⁷

Am egy jól működő államban: a „tudományok a nap, amelynek tiszta fényénél egy nemzet saját helyzetét világosabban szemlélni képes”.¹⁸⁸ Sonnenfels – tanszékalapító professzorként – az általános oktatás mellett a tudományok magasabb szintű művelésére is nagy hangsúlyt fektetett. Az egyetemi képzésen túl a tehetséges fiatalokról a tudományos társaság alapítási tervzetében sem feledkezett meg, ezzel biztosítva a későbbi utánpótlást.¹⁸⁹ Rendszerében mindez csak akkor lehet hasznos, ha az állam és a közjó érdekeit szolgálja. A nagy művészek és tudósok már pusztá személyükkel a nemzeti összetartozást erősítik, mert „az én hazám, ugyanaz, mint” Athénban Periklészé, Itáliában Michelangelóé vagy Angliában Newtoné és Shakespeare-é.¹⁹⁰

Az oktatásnak és a nevelésnek a tananyagnál fontosabb feladata a hazafiság és az összetartozás tudatának a következő nemzedékbe való átültetése (*Bildung des Patriotismus*). Így szülehet meg az „új állampolgár”, akit „embernek oktattak, polgárnak neveltek”.¹⁹¹ Sonnenfels a „patriótaképzésről” antik minták alapján gondolkodott, mert „a görög és a római nem egyedül a családnak nevelte a fiát, hanem a köztársaságnak is az új polgárt”.¹⁹² Egy állam dicsősége, nagysága vagy polgárainak a boldogsága Sonnenfels gondolatmenetében az összetartáson alapul. Az államszervezet és a patriotizmus kapcsán mindig szívesen tér vissza Spártához. Egyszerűsége és szervezettsége csodálattal töltötte el. A spártai közösségi nevelést mintaszerűnek tartotta.¹⁹³ De tisztában volt vele, hogy az ókori minta recepciója a 18. századi Habsburg Monarchiában illuzórikus lenne. A városállam és a monarchia helyzete és szükségletei közötti különbség egyértelmű volt számára: „Ma már nemcsak egy polgári osztály létezik, gyermekeinknek már nemcsak katonának kell állniuk.”¹⁹⁴ Sonnenfels szerint a nyilvános, közösségi nevelés legfontosabb haszna az egységes gondolkodásmód és értékrend megteremtése. A legelőnyösebbnek minden osztály számára az otthoni és a nyilvános nevelés együttesét tekintette. Az apai nevelés lényege szerinte a következő: „...az államnak én egy férfit oktattam, a fiamat erényekre tanítottam, amelyek segítségével ő maga helyesen cselekedhet, és boldog is lehet.”¹⁹⁵

Szerzőnk nem minden osztály számára azonos képzést tart szükségesnek, hanem társadalmi helyzetének megfelelőt.¹⁹⁶ Martinivel ellentétben kimondottan károsnak ítélte az alsóbb társadalmi osztályok felsőfokú tanulmányait, mert véleménye szerint ezzel a kormányzat a „szellemi proletariátus” létrejöttéhez járulna hozzá, ami a társadalmi rendszer felbomlását eredményezhetné.¹⁹⁷ A *Mann ohne Vorurtheil*-ban kifejti: nem elvárható, hogy

¹⁸⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 93–94.

¹⁸⁸ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 201.

¹⁸⁹ Sonnenfels: *Ein patriotischer Traum*, 329–330.

¹⁹⁰ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 197–198.

¹⁹¹ Hermann: *Erziehung und Unterricht als Politicum*, 55.

¹⁹² Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 5.

¹⁹³ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 347–357.

¹⁹⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 352.

¹⁹⁵ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 393.

¹⁹⁶ Kann: *Kanzel und Katheder*, 191–193.; Kremers: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels*, 173–192.

¹⁹⁷ Klingenstein, Grete: *Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. Bemerkung über eine Rede Joseph von Sonnenfels aus dem Jahre 1771*. In: Klingenstein, Grete – Lutz, Heinrich – Stourzh, Gerald (Hrsg.): *Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis um 20. Jahrhundert*. Wien, 1978. 192–200.;

a nép fiai úgy gondolkodjanak, mint a fejedelmek, de annál inkább kifizetődő, ha a hercegek próbálják megtanulni, miként kell a nép fejével gondolkodni.¹⁹⁸ Ez a földesurakra is érvényes. Sonnenfels a színvonalas nemesi nevelést és oktatást különösen fontosnak tartotta, mert később a felnövekvő ifjak fogják az állam és a társadalom vezető tisztségeit betölteni. Justi az örökletes nemesség legnagyobb előnyének a neveltetést tartotta, amelyen keresztül az ifjú elsajátíthatta a vezető pozíciókhoz szükséges készségeket.¹⁹⁹ „Az örökletes nemesség a nagy férfiak nevelőiskolája, éppen azért, mert örökletes.”²⁰⁰ Sonnenfels ezt a gondolatot folyóiratában gúnyos kontextusba ágyazva közölte, a pejoratív értelemben vett kitűnni vágyás kritikáját fogalmazta meg. De máshol nagyon is az érdemeken és szolgálaton alapuló kitűnni vágyást pártolja. A római nemesi familiák nevelési gyakorlatából kiemeli a dicső ősöknek és tetteiknek a tiszteletben tartását és követendő példaként állítását.²⁰¹ A nagy emberek története mindig az állam számára tett szolgálattal fonódott össze, amelynek ébren tartása és mintává tétele a patrióta nevelés és világnézet feladata.²⁰² Ahhoz, hogy ez a hazafias szellem képes legyen a társadalmat áthatni, a művészet eszköztárát is igénybe kell venni. Sonnenfels az ősök tiszteletére dicsőségszlopok, bárd-dalok, festmények és történelemkönyvek tanúságtételét indítványozza. Így a méltán híres felmenők nemcsak az adott familiákhoz kötődnének, hanem az egész állam „hőseivé” válnának. A különböző posztok és hivatalok viselőire is alkalmazható lenne ugyanez, így ők vér szerinti felmenőiken túl hivatali (neves) elődjeknek is az utódai, és hozzájuk méltón kell ellátniuk feladataikat.

Már korábban is szó esett arról, hogy Sonnenfels írásaiban a 'nemes' fogalma kettős jelentéssel bír: az általános társadalmi, politikai jelentése mellett a nemest mint értékjelölő jelzőt is használja a szerző. A kiváltságos rend tagjaitól nemcsak a haza szeretete és szolgálata várható el, hanem példamutató ízléssel, erkölccsel és erényekkel is kell bírniuk. Ezek formálására Sonnenfels a nevelés mellett a legfontosabb intézménynek a színházat tartotta. Szerinte a színház a közerkölcs és -ízlés formálásának elsődleges színhelye, ezért is nevezi az erkölcs vagy az illem iskolájának (*Sittenschule*).²⁰³ A színpadra vitt darabok állami ellenőrzésének ezért tulajdonított különleges jelentőséget. A színház a nemzeti ízlés (*Nationalgeschmack*) finomításának és egységesítésének elsődleges orgánuma.²⁰⁴ A 18. század derekán a bécsi színjátszás két szélsőség között mozgott, az udvar a Metastasio-féle könnyű olasz zenés darabokat favorizálta, míg az alacsonyabb műveltségű polgárság a *Hanswurst* jellegű komédiákat élvezte.²⁰⁵ Sonnenfels mindkettő ellen fellépett, helyettük a „jó ízlés” kritériumainak megfelelő német darabok színpadra vitelét javasolta, amelyek szintén a közös identitást erősítenék.

A bécsi teoretikus szerint az ifjú nemeseket hasznos szakismeretekre kell oktatni és hazaszeretetre nevelni, ez a nyilvános *educatio* két fő pillére. Sonnenfels a bécsi egyetem mel-

Ugrai János: *Egy „liberális” oktatáspolitikus a 18. század végén. Karl Anton von Martini tanügyi munkássága. Századvég, 15. évf. (2010) 56. sz. 51–52.*

¹⁹⁸ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 356.

¹⁹⁹ Justi: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzt wird*, 251.

²⁰⁰ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd., 46.

²⁰¹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 497–508.

²⁰² Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 508–517.; uő.: *Der Mann ohne Vorurtheil* 4. Bd. 5–12.

²⁰³ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 100–108. Színházteoretikusi és kritikai nézeteit elsősorban a *Briefe über die Wiener Schaubühne* című – 1767 és 1769 között Bécsben megjelenő – lapjában fejtegette ki.

²⁰⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 313–326.

²⁰⁵ Melton: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 83–91.

lett tanított két korszerű bécsi nemesi iskolában is: a Theresianumban és a Savoyai Akadémián. Ezek az intézmények (kiváltképp a Theresianum) megfelelték Sonnenfels és az Államtanács támasztotta nyilvános főúri oktatás ideális kritériumainak.²⁰⁶ Az ifjú nemesek mindkét akadémián magas színvonalú tananyag birtokába kerülhettek, és azzal párhuzamosan a császári-királyi udvarba szocializálódhattak. Ezekbe az iskolákba csak a monarchia elitje nyerhetett felvételt.²⁰⁷

A Savoyai Akadémián adta elő szerzőnk 1767-ben a *Das Bild des Adels*, majd egy évvel később az *Ueber den Beweggrund der Verwendung* című beszédeit.²⁰⁸ Ezekben a buzdító szónoklatokban a nemesi növendékek jövőjéről és a nemesi szerepekről értekezett. Ezek az előadások egyedülálló sonnenfelsi szövegek, amelyek kifejezetten a nemesség kérdését tárgyalják. Az első előadás mottójául választott Alexander Pope idézet is beszédes: „*Honour and fame from no condition rise, Act well your part, there all Honour lies.*”²⁰⁹ Sonnenfels érvelése szerint a haza a nemesekkel szemben – születésüknél és rangjuknál fogva – elvárást támaszt: szolgálattal tartoznak az állam, a fejedelem és a közjó iránt. A szó szoros értelmében a nemes ideáját festi le, amelyet a növendékeknek követendő mintául szán. Nem szabad a hiúság vétségébe esniük azáltal, hogy a felmenőik örökségével kérkednek, mert eredetileg „mindenki egy és ugyanazon apától származik”.²¹⁰ Nem lehet számukra életcél, hogy csak a kényelmet és a pompát hajszolják. Lehetőségeiket, képességeiket felhasználva kötelességük a haza hasznára tevékenykedniük. Diákként még elméjük pallérozása, testük edzése a legfőbb feladatuk. Megfelelő felkészültséget kell szerezniük és elhivatottsággal kell rendelkezniük, hogy későbbi szolgálatukat jól el tudják látni, s ha kell, a fejedelem és az állam számára hasznos tanácsokkal szolgálhassanak. A nemesi növendékeknek képzettségükkel és ismereteikkel kell a nép előtt járniuk – a tudománynak és a szolgálatnak kell a kiváltságok biztosítékául szolgálniuk. A professzor diákjaitól bizalmat kér, hogy az olykor

²⁰⁶ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 614.

²⁰⁷ Olga Khavanova kutatásai kimutatták, hogy a diákok felvételi eljárását az udvar milyen körültekintően tartotta szemmel és szabályozta. Tanulmányaiból az olvasó a magyar és az öszszirodalmi identitás problémájáról is informálódhat a bécsi tanintézmény példáján. A szerző írásai magyarul is jól hozzáférhetőek, többek között: Khavanova, Olga: *Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni. Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. Századok*, 139. évf. (2005) 5. sz. 1105–1129.; uő.: *Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. Századok*, 140. évf. (2006) 6. sz. 1503–1518.

²⁰⁸ Sonnenfels: *Das Bild des Adels* (a szöveg 34 számozás nélküli lapból áll); uő.: *Ueber den Beweggrund der Verwendung*, 177–204.

²⁰⁹ Héczei Pál fordítása szerint: „Hát minden hír és ditsőség 'a' mellyet ő keres, sem nem több, sem nem kevesebb, hanem egy hitván mese.” (*Próbatétel az emberről, vagy is Pópe Sándornak Az embernek életéről, természetéről, erkölcséről Anglus nyelven írott munkája, Frantzia versekből Magyar versekre fordította Héczei Pál. Buda, 1829. 89.*) Ez a fordítás azonban jelen esetben nem adja jól vissza a Pope idézet lényegét, amely abban áll, hogy a cselekedet az egyetlen (és nem a körülmények), amelyből minden becsület fakadhat. Sonnenfels az idézetében (ahogy Héczei is) a *fame* (hír, hírnév) szót használta, de több Pope-kötet (például Pope, Alexander: *An Essay on Man*. Windsor, 1820. 55.) pedig a *shame* (szégyen) kifejezést tartalmazza, amely a szöveg jelentését nagymértékben megváltoztatja. (Nem tudjuk, hogy Sonnenfels tudatosan használt volna az eredetivel eltérő változatot, de az talán valószínűsíthető, hogy nem pusztán félreolvasásról van szó, mert Héczeinél is hasonló változattal találkozhatunk. Elképzelhető, hogy az osztrák és a magyar recepcióban ez a *corpus* lett – nem tudjuk, hogy szándékosan-e vagy sem – de elterjedt. Az azonban jelentőséggel bír számunkra, hogy a bécsi államtudós ezt az idézetet választotta beszéde mottójául.

²¹⁰ Sonnenfels: *Das Bild des Adels*, 5. lap

nem tetsző igazságokat is képesek legyenek elfogadni.²¹¹ Sonnenfels alapvető fontosságúnak tartotta, hogy a főúri növendékek maguknak szerezzenek hírnevet, és ne elégedjenek meg a család dicsőségével.

Kitekintés

A felvilágosult monarchiák korszakában nemcsak az uralkodók lettek az „állam első szolgálói”. A kormányzat és teoretikusai a nemességtől várták, hogy rangjuknak és társadalmi helyzetüknek megfelelően a fejedelmet követően az állam „második szolgálói” legyenek. Joseph von Sonnenfels is ezt várta. A bécsi teoretikus nem sorolható a 18. század legeredetibb gondolkodói közé. Rendszere a kameralista államtudományon alapult, ezen a prizmán keresztül – az állam és *commun bonum* vélt érdekei alapján – szemlélte a társadalmat, a kultúrát vagy a gazdaságot. A wolffi „eudaimonizmus”²¹² mércéje a vallásra, pontosabban az egyházra is érvényes volt. Sonnenfels apja családjával együtt már fia életében katolizált. Szerzőnk tiszteletben tartotta a katolicizmust és a monarchia hagyományait, az érdekegyesítést hirdette, de ha választásra került a sor, az állam mellett tört lándzsát.²¹³ Sonnenfels kapcsolata nem véletlenül nem volt felhőtlen Bécs bíboros érsekével, Christoph Anton von Migazzival sem.²¹⁴ „Valláspolitikája” sokkal jobban hasonlított az egyházjogász Rieggerére, akit a „josephinizmus atyjának” is szoktak titulálni,²¹⁵ mint Borié nézeteire, akinek a cselekedeteit mély katolikus meggyőződés vezette.²¹⁶

Sonnenfelset jellemezte a felvilágosodás idealizmusa, de nem volt utópista, arra törekedett, hogy az elképzelései a 18. századi Habsburg Monarchiában érvényre jussanak.²¹⁷ Nemesség-konceptiójáról is ugyanez mondható el, Boriéhez hasonlóan, aki nem volt képes megtörni a magyar rendek kiváltságait, ezért inkább – Ember Győző szavaival élve – a „köz java alá rendelte őket”.²¹⁸ A kiváltságok létjogosultságát csak úgy ismerte el, ha azokat a rendek a felségjogokat elismerve az állam javára kamatoztatják. Sonnenfels nemességképének a recepcióját vagy gyakorlati hatását két fő ok miatt nehéz megbecsülni: egyfelől a szerző a kiváltságos rendről nem egy egységes művet jelentetett meg, hanem három különböző műfajban sok írást közölt, amelyek stílusa és tartalma különböző volt.²¹⁹ Másrészt pe-

²¹¹ Sonnenfels: *Ueber den Beweggrund der Verwendung*, 182.

²¹² Célja a lehető legtöbb ember számára a lehető legnagyobb jólét elérése, a „közboldogság” biztosítása. Ez a tan Justi és Sonnenfels nézeteire meghatározó jelentőségű volt. Bővebben: Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 204–209.

²¹³ Kann: *Kanzel und Katheder*, 173–175.

²¹⁴ Kann: *Kanzel und Katheder*, 229–230.

²¹⁵ Seifert, Eckhart: *Paul Joseph Riegger. Ein Beitrag zur theoretischen Grundlegung des josephinischen Staatskirchenrechts*. Berlin, 1972. 23.

²¹⁶ Ember Győző: *Egy katolikus államférfi a XVIII. században*. In: *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv*. Budapest, 1936. 327–345.

²¹⁷ Kann: *Kanzel und Katheder*, 169.

²¹⁸ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 616.

²¹⁹ Szilágyi Márton a magyar Sonnenfels-recepció három lehetséges útját különbözteti meg. Szerinte Sonnenfels irodalomtörténetileg nem egységes hatást gyakorolt, hanem különböző műveinek recepciójáról beszélhetünk. 1. Az *Uránia* című egyik első magyar folyóirat, amely Sonnenfels háromkötetes művére, a *Grundsätze*re hivatkozik. 2. A *Színjáték kormányi tekintetben* című szöveg, amely a *Briefe über die Wiener Schaubühnere* hivatkozik. 3. Bessenyei Sonnenfelsével azonos címen indított folyóirata *Der Mann ohne Vorurtheil* csak az „in der neuen Regierung” kitételével. Bővebben: Szilágyi Márton: *Szemponatok a magyar Sonnenfels-recepció újragondolásához*. In:

dig a „bécsi államtudósi kör” tagjai (Justi, Martini, Beck, Riegger) mind hasonló nézeteket vallottak, a rendi *natio* helyett államfogalomban gondolkodtak, amelyben a közösség vezetője a népe érdekeiért cselekvő uralkodó. E kör tagjai személyesen és tanaik révén is komoly befolyást gyakoroltak a kormányzatra, tudományos műveik az egész monarchiában elterjedtek, s a bécsi egyetem és a Theresianum professzorai voltak (Justi és Beck nem tanított az egyetemen). Sonnenfels majd húsz éven keresztül (1776–1784) működött a Theresianum tanáraként és évtizedeken keresztül a bécsi egyetem professzoraként, így hosszú időn át aktívan részt vett a monarchia értelmiségi és nemesi elitjének a képzésében. Háromkötetes tankönyve, amely nyolc kiadást ért meg, a monarchia egyetemein és akadémiáin 1848-ig a tananyag részét képezte.²²⁰ A nagyszombati egyetemen 1771-ben alapítottak politikai–kamaralisztikai tanszéket, amelyen Ehrenfelsi Pál Gáspár Sonnenfels elveit hirdette. Gyurkovics Ferenc és Reviczky József a budai, majd a Pestre áthelyezett egyetemen a tanszék későbbi vezetőiként mindketten Sonnenfels tanítványok voltak.²²¹ A *Grundsätze* a monarchiában még akkor is tananyag volt, amikor – Kosáry szavaival élve – a „felvilágosult reform igyekezete” kiveszett mögüle, ezért adhatta ki latin átdolgozásban a művet 1807–1808-ban Rosos Pál pozsonyi akadémiai tanár.²²²

A Theresianumban egyértelműen a sonnenfelsi nemes-konceptió érvényesült.²²³ Az akadémia statútuma kimondta, hogy az intézmény feladata „szív és értelem cél szerinti képzése” az állam számára.²²⁴ A nemesi akadémia tanárai és prefektusai növendékeik felé mind azt kommunikálták, hogy az uralkodónak és az államnak követelményeik vannak velük szemben. A Theresianum „széptudományok tanára” az ismert költő és könyvtártudós Michael Denis – két alkalommal is kiadta az 1770-es évek elején az ügyesebb diákok beszédeit, dolgozatait, verseit egy-egy kötetben. Sonnenfelsnek a nemes szerepéről vallott elvei három dolgozatban is közvetlenül visszaköszöttek: Joseph Freiherr von Montoni a nemes tudományokkal szembeni kötelességeiről értekezik, gróf Erdődy József az ifjú nemesek ízlésformálásával kapcsolatos kötelességeit tárgyalta, Aloysius von Starhemberg a helyes ízlés nevelés általi befolyásolásáról írt.²²⁵ Vagy említhetjük gróf Apponyi Antalt, aki szintén

Ágoston Zénó, Bernád – Sire, Márta – Seidler, Andrea (Hrsg.): *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*. Wien, 2009. 37–43.

²²⁰ Müller: *Joseph von Sonnenfels*, 110.

²²¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 2. kiad. Budapest, 1983. 40.; Fallenbüchl, Zoltán: *Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert*. In: Heyen, Erk Volkmar (Hrsg.): *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime. Europäische Ansichten*. Frankfurt am Main, 1984. 228–229.

²²² Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 279.

²²³ Kökényesi Zsolt: *A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján. A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században*. Világtörténet, 2. (34.) évf. (2012) 1-2. sz. 60–62.

²²⁴ *Statuten der k. k. Theresianischen Ritterakademie*. Wien, 1802. 3.

²²⁵ Montoni, Joseph Freyherr von: *Betrachtungen über die Pflichten des Adels gegen die Wissenschaften*. In: [Martin, Denis (Hrsg.):] *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Erste Sammlung. Wien, 1770. 89–100.; Erdődy, Joseph von: *Rede von der Pflicht adelicher Jünglinge den Geschmack zu bilden*. In: [Martin, Denis (Hrsg.):] *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Zweyte Sammlung. Wien, 1772. 213–226.; Starhemberg, Aloysius Grafen von: *Der Einfluß der Erziehung auf die Richtigkeit des Geschmacks*. In: [Hrsg.: Denis Martin.] *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Zweyte Sammlung. Wien, 1772. 251–263.

az uralkodónő nevét viselő iskola diákja volt, s Sonnenfels hazaszeretetről írt művének függelékében az alattvalók hazafias kötelességeit részletezte.²²⁶

A hosszú 18. században a nemesség önértelmezése, társadalmi–politikai megítélése, hatalmi helyzete Európa-szerte komoly változásokon ment át. Sonnenfels és a „bécsi államtudósi kör” tagjai is ezen nemzetközi diskurzusra kapcsolódtak be, amikor új államfogalmat próbáltak bevezetni, és a kiváltságos rendet is ebben igyekeztek elhelyezni. Olyan nemesség-ideál megalkotásán dolgoztak (kiváltképp Sonnenfels), amely a megőrizendő kiváltságok rendszerét rendi kötelességtudattal párosítja. Nem akarták és nem is tudták volna az első társadalmi réteget felszámolni vagy teljesen átstrukturálni, de társadalomelméleti céljaik nem is erre irányultak, hanem arra, hogy a közösség kohézióját erősítsék, és a nemességet a kormányzat fennhatósága alá vonják, valamint az államba integrálják. Ezen kör tagjai oktatási, tudományos és publicisztikai tevékenységükkel és műveikkel nagy hatást gyakoroltak a kormányzatra és a vegyes összetételű befogadó rétegre, köztük a lassú változások pártján álló magyar elitre. A dolgozat célja nem a sonnenfelsi elvek hatástörténetének a vizsgálata volt, hanem az, hogy vázlatot adjon az egyik legmeghatározóbb császárvárosi véleményformáló teoretikusnak a nemességről vallott – már-már mozaikszerű – elméleti elképzeléseiről. Igyekeztünk sorra venni a bécsi államtudós különböző stílusú és célú megközelítéseit a kiváltságos renddel kapcsolatban. A gazdasági, társadalmi, kulturális és funkcionális szempontokat egyaránt górcső alá vontuk úgy, hogy ne pusztán társadalomelméleti problémaként exponáljuk azokat, hanem a reformabszolutizmus útjára lépő Habsburg Monarchia kontextusaiban tárgyaljuk. Záró kitekintésként még hozzátesszük, hogy a nemesség – kiváltképp a magyar nemesség – hozzáállásának megváltozása a tágabb értelemben vett közteherviseléshez nem az egyik évről a másikra történt, hanem összetett politikai, társadalmi vagy mentalitástörténeti folyamat eredménye volt. De Széchenyi István generációja mögött talán nem félrevezető feltételezés Széchenyi Ferenc és Festetics György reformkezdeményező alakjait felfedezni, az ő eszmei hatásaikban pedig – theresianumi diákként és olvasott emberként – Sonnenfels elveit meglátni.

²²⁶ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes* (címlapot követő függeléként csatolva.); Kontler: *Polizey and Patriotism*, 89.

ZSOLT KÖKÉNYESI

*The Privileged in the Service of the State and the Common Good.
On Joseph von Sonnenfels' Concept of Nobility.*

Joseph von Sonnenfels (1732/3–1817) was one of the most colorful and significant theoreticians of the Habsburg Monarchy's government in the second half of 18th century. Due to his works of various genres as well as his scientific and public activity he was an emblematic figure of the so-called Austrian enlightened absolutism.

The paper aims at describing Sonnenfels' concept of society, and particularly his ideas about nobility in context. During the elaboration of the issue the key notions of enlightened absolutism such as state (statehood) and science of administration (cameralism) are discussed in detail, as the clarification of these notions is essential to a meaningful description of Sonnenfels' ideas. He did not publish his conception of nobility in a single, independent and coherent work, rather he discussed his related ideas in separate scientific, journalistic and miscellaneous writings, which provide scholars with a jigsaw puzzle of his ideas. The purpose of the paper is to describe Sonnenfels' ideas in such a way as to avoid blending the diversity of approaches (which are indeed contradictory sometimes), and to draw a picture that reflects the different genres and the author's presumed intentions.

The integration of the privileged strata of society into the 18th-century state, undergoing modernization, was a process full of tensions, as illustrated by the particularly interesting example of the Habsburg Monarchy and the Hungarian nobility. Sonnenfels' fragmentary ideology provided a possible model for this socio-cultural integration, the influence of which can be regarded as essential due to its popularity.

KEMÉNY KRISZTIÁN

Indokolatlan kegyetlenség vagy „keserű szükség”?

A „Professzor” és a „Nagy Renegát” konfliktusa 1848 novemberében

1848 őszén a Délvidéken zajló harcok súlypontja fokozatosan a Bánságba tevődött át. Míg a Bácskában Szenttamás harmadik sikertelen ostroma (1848. szeptember 21.) után a magyar fél tartózkodott a nagyobb támadó hadműveletektől, és elsősorban a védekezésre szorított, addig a Bánságban a beérkező erősítéseknek, az egyre tapasztaltabb alakulatoknak és parancsnokoknak köszönhetően az eddigi sikeres védekezést fokozatosan felváltotta az offenzíva. Itt az év hátralévő időszakában (néhány kudarcotól eltekintve) a magyar csapatok sorozatos győzelmeket arattak, és a szerb csapatokat végül december végén egészen Pancsováig szorították vissza. Ezekben a harcokban számos alakulat vált elsőrangú egységgé; számos fő- és törzstiszt pedig itt szerzett olyan tapasztalatokat, és alakított ki olyan kapcsolatokat egymással, amelyek azután 1849 tavaszán a főhadszíntéren is kamatoztak. Ám nemcsak katonai szakmai kapcsolatok, illetve barátságok születtek ekkor, hanem nagy, szinte kibékíthetetlen ellentétek is, amelyek szintén befolyásolták később az eseményeket. A két kiváló katona, Vetter Antal és Damjanich János kapcsolata is itt szenvedett olyan törést, amelyet később már nem lehetett korrigálni. De vajon mi lehetett ennek a végzetes nézeteltérésnek az oka a két hasonló korú, származású, a katonáskodást egyaránt élethivatásának választó, sok másban is hasonlító férfi között?

Két katona-pályafutás 1848 őszéig

Kettejük közül először doggenfeldi Vetter Antal érkezett meg a bánsági harctérre. Ő 1803. július 3-án az itáliai Velence elővárosának számító Mestrében született egy római katolikus vallású német származású (de budai születésű) cs. kir. alezredes és egy szombathelyi származású magyar asszony fiaként. A mindkét ágon katonacsaládból származó német anyanyelvű ifjú alapfokú iskoláinak Pécssett történelem elvégzése után hamarosan apja nyomdokai-ba lépett, és 1815–1823 között a bécsújhelyi katonai akadémián, a „Theresianum”-ban tanult, ahol alapos általános katonai, csapattiszti és táborkari képzést kapott. 1823-ban zászlóssá nevezték ki a cs. kir. 38. (Prohaska, majd Haugwitz) sorjalogezredhez, ahol mind csapattiszti, mind táborkari ismereteit (utóbbit önképzéssel) elmélyítette. Mint igyekvő és képzett tisztet, 1826-ban tanárként a grazi hadapródiskolába vezényelték, ahol 1839-ig matematikát, katonai felmérést, tábort erődítést, fegyvertant és gyakorlószabályzatot oktatott. Tanári vezénylését fenntartva, 1831-ben előléptették alhadnagynak, és áthelyezték a cs. kir. 27. (Luxem) sorjalogezred 1. Landwehr zászlóaljába, amely grazi helyőrségi szolgálatot látott el. Kiemelkedő oktató és nevelőmunkája eredményeként, tanári vezénylését továbbra is megtartva, 1834-ben előléptették főhadnagynak, és áthelyezték a cs. kir. 19. (Hessen-Homburg) sorjalogezredbe. Még ebben az évben megnősült; felesége Reisinger

Teréz lett, akitől gyermekei is születtek. A grazi kadétszázadnál főhadnagyként 4 évi és 9 hónapi kitűnő tanári és elméleti működéséért, a korabeli kedvezőtlen előléptetési viszonyok dacára, előjárói ismét elismerésre méltónak találták. 1839-ben áthelyezték a cs. kir. 37. (Máriássy, majd Mihály) sorgyalozezredbe csapatszolgálatra, ahol 1839-ben al-, majd 1840-ben főszázados lett. Rövidesen az ezred Bécsben állomásozó gránátos osztályához vezényelték, ahol századparancsnokként 1843–1845 között az Udvari Haditanács által felállított, az új gyakorlószabályzat által kiképzendő tanzászlóalj kiképzőtisztjeként tevékenykedett. Tevékenységét 1845-ben őrnagyi előléptetéssel honorálták, és ő lett ezrede 3. zászlóaljának parancsnoka. 1846-ban részt vett a galíciai parasztfelkelés elnyomásában; 1847-ben pedig zászlóaljával együtt az ezred hadkiegészítő központjába, Nagyváradra vezényelték. Ez évben készült minősítése szerint jól beszélt németül, magyarul, olaszul és elég jól franciául. Kiemelték, hogy a bécsújhelyi akadémia egyik legjobban képzett növendéke volt, és kiemelkedő katonai műveltséggel rendelkezik. Magatartását úgy jellemezték, mint komoly, nyugodt, nagyon készséges és kifogástalan modorú. Tisztársai körében kedvelt; feljebbvalóit tiszteli, alárendeltjeivel szigorú, de méltányos és gondoskodó. Szolgálati alkalmasságát úgy értékelték, hogy tökéletesen érti a szolgálatot, a gyakorlatokat kiválóan és ügyesen végrehajtja. Katonai–szakmai tudása erősségének megítélésekor kiemelték, hogy tehetsége és katonai ismeretei tudósi szintűek. A minősítés összegezéseként nyomatékosan hangsúlyozták, hogy megvan a képessége magasabb beosztás ellátására.¹

1848 változásai Vettert Nagyváradon érték. Kezdetől együttműködött a városi és megyei hatóságokkal, majd teljesítette az első felelős magyar kormány utasításait, és zászlóaljával együtt felesküdt az alkotmányra. Részt vett a helyi nemzetőrség megszervezésében, majd a 3. honvédszászlóalj toborzásában és felszerelésében. Ebbéli tevékenységének elismeréseként is 1848. június 30-án alezredessé léptették elő. Bár a bécsi hadügyminisztérium külföldre akarta vezényelni, kérelmére zászlóalja mellett maradhatott, amelyet ekkor már a Délvidékre indítottak.²

Vetter zászlóaljával együtt 1848. július 19-én érkezett meg Nagybecskerekre, ahol a Kiss Ernő ezredes vezette dandár kötelékébe került. Hamar kitűnt vezetői képességeivel, a csapatok és a védelem megszervezésével. Előbb az Écskán állomásozó előőrs parancsnoka lett, majd döntő szerepe volt a szeptember 2-i és 9-i perlaszi szerb tábor elleni támadások megtervezésében és az ütközetek megnyerésében, ahol nemcsak személyes bátorságával, hanem parancsnoki képességeivel is kitűnt. Teljesítményéért szeptember 22-én honvéd ezredessé léptették elő. A hadosztállá erősödő nagybecskereki táborban szeptember 23-tól dandárparancsnok, október közepétől Kiss betegsége idején helyettes (később tényleges) hadosztályparancsnok, majd október 28-án vezérőrnagy és az újonnan megalakuló bánási hadtest helyettes parancsnoka lett (az akkor már tábornok Kiss távollétében). Még 1848. október 20-án Mészáros Lázár hadügyminiszter a minisztérium tábornoki osztályának vezetőjévé is kinevezte (ez az osztály irányította volna a teljes magyar hadsereg hadműveletét); ezt a beosztását azonban egyelőre (délvidéki lekötöttsége miatt) nem tudta átvenni.³

¹ Vetter Antal pályafutására lásd Ács Tibor: *Az első honvédezerkar főnöke: Vetter Antal*. Hadtudomány, 8. évf. (1998) 3. sz. (www.zmne.hu/kulso/mhht/hadtudomany/1998/ht-1998-3-10.html); Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. kiadás. Budapest, 2000. 189–190.

² Lásd: Ács: *Az első honvédezerkar főnöke*, id. mű

³ Lásd: 1. lábjegyzet, illetve a Perlasz környéki harcokra Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848-1849-ben a Délvidéken*. Budapest, 1901. (reprint) 66–75. Kissre és Mészárosra lásd Bona: *Tábornokok*, 166., 178–179.

Vetter politikai nézeteiről keveset tudunk, de az biztos, hogy a törvényesség híve volt, így a bécsi udvar kétszínű politikájának lelepleződésekor, az október eleji nyílt szakításkor hű maradt a magyar kormányra és alkotmányra letett esküjéhez, így példamutatásával nagyban hozzájárult az alatta szolgáló tisztikar magyar oldalon való maradásához.⁴

Ekkor, az önálló bánági hadtest megalakulásakor, október végén jelent meg csapataival a másik kiváló katona a Bánságban, aki november 1-jén érkezett meg új szolgálati helyére, Versecre, és vette át az ottani dandár (később hadosztály) parancsnokságát: Damjanich János. Ő 1804. december 8-án a cs. kir. 11. (2. báni) határőrezred területéhez tartozó horvátországi Stažan született egy görögkeleti vallású szerb határőr családban; apja cs. kir. őrnagy volt. A katonacsaládi tradíciót követve (szülei ellenkezése dacára, akik ekkor még gyenge testalkata miatt inkább papnak szánták) 1820-ban beállt önkéntesként a cs. kir. 61. (Saint-Julien, majd Rukavina) sorfővezredbe, ahol az ezred hadapródiskolájának elvégzése után 1830-ban zászlós, majd 1832-ben alhadnagy lett. Folyamatosan szolgálva 1837-ben főhadnagy, 1844-ben alszázados, végezetül 1848. február 16-án főszázados lett az ezred 3. zászlóaljánál Temesváron. Hosszú szolgálata alatt megfordult Budán, Milánóban és Veronában; kiváló kiképző- és csapattiszt lett belőle. Ekkor már nemcsak „herkulusi” természetű tűnt ki társai közül: „e népségbeli katonaságnál nagy tekintélye van, melyet azért is bír, mert katonai erélyre s’ dologértésre nézve kitűnő helyet foglal el társai között”, ahogy azt róla a kortárs visszaemlékező, Temes vármegye első alispánja, Vukovics Sebő írta. 1847-ben készült minősítése szerint már több mint huszonhét éve szolgált az ezredben; más hadseregnek nem volt tagja, rangjait nem vásárolta. Belépése előtt katonai előképzettsége nem volt; vagyonnal nem rendelkezett. Egészségi állapotára nézve erős és egészséges; kedélyére nézve heves természetű. Természetes tehetsége sokféle; jól beszélt németül, magyarul, szerbül és románul, elfogadhatóan olaszul. Gyakorlatokon és kiképzésen kiváló teljesítményt nyújtott, öltözködése kifogástalan. Műszaki ismeretei nem voltak, viszont történelmi és földrajzi ismeretekkel rendelkezett. Jó lovas, aki némi lóismerettel is bírt. 1821-ben, mint altiszt, részt vett hadjáratban (a nápolyi felkelés leverésében), az ellenség előtt nagy buzgalommal szolgált. A civilekkel szemben illemtudó, az ezredben nagyon kedvelt, a legénységgel nagyon szigorú, viszont igazságos. Biztos és jól alkalmazható embernek ismerték, aki jó gazda, káros szenvedélyei nincsenek; szolgálatban pedig nagyon megbízható és energikus, így megérdemli az előléptetést.⁵

Az apolitikus Vetterrel szemben Damjanich, bár ő maga is a törvényesség híve volt, az 1840-es évek elejétől a Kossuth Lajos által szerkesztett *Pesti Hírlap*ból követte a magyarországi reformokat; temesvári tartózkodása alatt pedig szoros kapcsolatba került a Temes vármegye vezető köreiből tartozó szerb származású, de fokozatosan elmagyarosodó, a magyar reformellenzékot támogató családokkal. Ezek vezetőjének, Csernovits Péter temesi főispánnak a húgát, Emiliát vette el feleségül 1847-ben (Damjanich vagyoni helyzetére jellemző, hogy a házassághoz szükséges kauciót 5%-os kamatra felesége családja állta). 1848-

⁴ Lásd: Ács: *Az első honvédezerkar főnöke*, id. mű

⁵ Damjanich pályafutására lásd: Pelyach István: *Damjanich János*. In: *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854*. Szerk.: Hermann Róbert. Budapest, 2007. 95–100.; Bona: *Tábornokok*, 150–151.; Damjanich anyakönyvi lapjára és 1847. évi minősítésére lásd Kriegersarchiv, Wien Grundbuch 61. LIR. 1841–1854. Másolata HM HIM Hadtörténelmi Levéltár. (a továbbiakban: HL) *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc katonai szereplőinek minősítési lapjai* 1. d. (A verseci bevonulás dátumára lásd Hegyesi Márton: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története*. Budapest, 1898. 49.; Vukovicsra pedig *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*. Szerk.: Pálmány Béla. Budapest, 2002. 951–953.)

ra (bár szerb származását sohasem tagadta meg) már mind társalgási, mind családi nyelve a magyar lett.⁶

Damjanich először 1848 tavaszán került az országos figyelem középpontjába, amikor március 31-én összeszólalkozott a temesvári cs. kir. hadosztály parancsnokával, a magyar változásokat és a magyar nemzetet gyalázó báró Julius von Haynau altábornaggal. A magyar oldalon való kiállása következtében április 1-jével ezrede Itáliában lévő gránátos osztályához vezényelték, ahol századparancsnokként a cs. kir. Freisauff gránátos zászlóalj kötelékében a következő hónapokban részt vett a piemonti hadsereg és az olasz felkelők ellen folytatott hadjáratban. Itthon valóságos mozgalom indult visszahívására, a magyar kormánynak sikerült is elérnie azt. Hazatérése (június 20.) után június 22-én őrnaggyá és a 3. (szegedi) honvédszászlóalj parancsnokává nevezték ki; zászlóalja irányítását június 25-e körül vette át az óbectesi táborban. Mivel elhatározott szándéka volt kiváló alakulattá tenni csapatát, ezért a legnagyobb eréllyel és szigorúsággal látott neki a kiképzésnek. A túlzott szigor (augusztus 2-ig 118 főt távolított el különböző okokból; ez a zászlóalj létszámának körülbelül 10%-a volt) azonban ellene fordította a legénységet, akik nem sorozott katonák, hanem önkéntesek voltak, és szerb származása miatt amúgy sem bíztak benne túlságosan. Éjszakánként szállása előtere visszhangzott a „Vesszen a hazaáruló!” kiáltásoktól, küldöttséggel szólították fel a lemondásra, nyílt levelet írtak ellene az újságokban, végezetül augusztus 10-én küldöttséggel tiltakoztak ellene a Délvidékre érkező Mészáros Lázár hadügyminiszternél. Mivel a „mozgalom” vezetői olyan katonák (Gorove Antal hadnagy, Szikszay Lajos és Wüsthoff Károly őrmesterek) voltak, akiket Damjanich később maga léptetett elő tisztté kiváló teljesítményük miatt, aligha lehetett azt állítani, hogy az egész csak a fegyelmet ismerni nem akaró „lógósok” szervezkedése. Damjanich felismerte, hogy egy új típusú hadsereg van születőben, amelyet nem lehet teljesen a régi szabályok szerint kezelni. Ezért elérte a küldöttség bántatlanságát, és visszavett a túlzott szigorból is. Ezzel kialakult egy „modus vivendi” a zászlóalj és a parancsnoka között, ami megalapozta a későbbi sikereket. Damjanich zászlóaljával részt vett a bácskai Szenttamás július 14-i és augusztus 19-i sikertelen ostromában (ahol már kitűnt hidegvérűségével), de az igazi sikert (és katonái bizalmát) Törökbecse október 13-i felmentése hozta meg a számára, ami után október 14-én alezredessé léptették elő, majd október végén a bánsági hadtest megerősítésére csapatával Versecre vezényelték.⁷

⁶ Damjanich politikai nézeteire és házasságára lásd: Pelyach: *Damjanich*, 97.; a kaucióra az 1847-es minősítést. Csernovitsra lásd: Pálmány: *Az 1848-1849. évi első népképviselői országgyűlés*, 1075.

⁷ Damjanich 1848 eleji tevékenységére lásd az előző lábjegyzet hivatkozásait. (A cs. kir. Freisauff gránátos zászlóalj áprilistól már nem került harcba. Erre lásd: von Wrede, Alphons: *Geschichte des K. u. k. Wehrmacht*. I-V. Band. Wien, 1898–1903. B. 1. 546.) Őrnagyi kinevezésére, a 3. honvédszászlóalj kiképzésére és az első harcokra lásd Pelyach István: *Damjanich János zászlóaljparancsnoki kinevezése és szervező tevékenysége 1848 nyarán*. In: *Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae Acta Historica*. Szerk.: Dr. Soós Katalin. Tomus XCVII. Szeged, 1993. 3–19., illetve Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 28–49. Gorove Antalra lásd: Bona: *Tábornokok*, 358.; Szikszayra és Wüsthoffra úő: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–II. kötet. Budapest, 2008–2009. II. 418., 566. A 3. honvédszászlóalj harcaira lásd még: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 28–34., 46–54., 84–87.

Lagerdorf, 1848. november 9.

1848. november elejére tehát a bánsági hadtest mindegyik hadosztálya (és egyúttal a hadtest) élére agilis és tehetséges parancsnokok kerültek. Mégis a két legjobb, Vetter és Damjanich között két héten belül bekövetkezett a szakadás – ráadásul egy győzelem miatt.⁸

Az október közepi (13–14.) nagy szerb támadás összeomlása után a Délvidéken körülbelül másfél hónapos időtartamra ideiglenes hadműveleti szünet következett be. Bár hivatalos fegyverszünetet nem kötöttek (a kisebb csetepaték mindennaposak voltak), mindkét fél ódzkodott a nagyobb hadműveletektől. A szerb fél a kudarc után átszervezte és igyekezett minél jobban regularizálni a csapatait (ekkor jött létre az ún. „osztrák–szerb hadtest”) megerősítette állásait és új terveket készített; a magyar fél pedig szintén átszervezte erőit (ekkor alakult meg az önálló bácskai, illetve bánsági hadtest), és a főhadiszíntérre küldött csapatokat igyekezett pótolni. Ezzel párhuzamosan tárgyalások is folytak a két fél között az esetleges béke feltételeiről (ezeket a Bánságban Vetter folytatta), ám az önálló szerb Vajdaság követelése miatt ezek végül meghiúsultak.⁹

Damjanich Versecre érkezve átvette a parancsnokságot, majd felmérte a helyzetet. Állásait északnyugatról Temesvár cs. kir. helyőrsége, délnyugatról pedig a szerbek fenyegették; ráadásul segítenie kellett Krassó vármegyében a bánsági bányakerület területét védő Asbóth Lajos őrnagy csapatait, akiket főként keletről a cs. kir. 13. (román-bánsági) határőrezred és a román népfelkelők alakulatai szorongattak. Mindezekon felül a magyar csapatok két támpontja, Versece és Fehértemplom között Lagerdorfon egy szerb tábor volt, amely gátolta a közlekedést. A magyar parancsnok ezért – miután a temesvári cs. kir. felderítők visszahúzódtak előőrsei elől (november 2.) és segélycsapatot küldött Asbóthnak – úgy döntött, legelőször ezt semmisíti meg.¹⁰

Lagerdorf (Strázsa, Táborfalva) egy kis határőrfalu volt a Karas folyó jobb partján, a cs. kir. 18. (illír-bánsági) határőrezred területének peremén; zömmel görögkeleti vallású román lakossággal. A folyó melletti kisebb magaslaton fekvő helységet (bár augusztustól már kisebb szerb helyőrséggel rendelkezett) 1848. szeptember közepén szállta meg végleg egy jelentősebb létszámú illír-bánsági határőr különítmény (körülbelül 1200 fő, 8 löveg) Vincenz Bassarabics cs. kir. főhadnagy (a szerb felkelő haderőben őrnagy) vezetésével, hogy elvágja a fehértemplomi magyar helyőrség utánpótlását. A legdélebbi magyar tábor elleni szerb támadássorozat (augusztus 19., 23., 30.) ugyanis kudarcot vallott, ráadásul a fehértemplomi helyőrség augusztus 2-án a lokvai, szeptember 7-én pedig a vracsevgáji szerb tábor verte szét. Ezért a szerb hadvezetés végül a blokád és a kiéheztetés mellett döntött. Lagerdorfort megerősítették: a falut sáncokkal vették körül; a két északi bejárat fedezésére két redutot (zárt sáncot) építettek, amelyek elé megerősített vadászárkokat ástak. A faluból kiinduló portyázók sikeresen zavarták a magyar utánpótlást, fosztogatták a környékbeli nem engedelmességek helységeket, és jelentős termény- és egyéb zsákmányt gyűjtöttek.

⁸ A bánsági hadtest általános hadrendjére lásd Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 91. (A harmadik hadosztály (hadoszlop) Temesvár cs. kir. erődjét tartotta szemmel; parancsnoka Nagysándor József alezredes volt. Vö.: Bona: *Tábornokok*, 181–182.)

⁹ Az október közepi szerb támadásra, a csapatok átszervezésére, és az új hadrendre lásd: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 84–92.; a békétárgyalásokra lásd: *Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből*. S. a. r.: Bessenyei Ferencz. Budapest, 1894. 379–382.

¹⁰ Damjanich helyzetére lásd: *Vukovics Sebő emlékiratai*, 382.; Damjanich jelentése az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnak. Versece, 1848. november 13. (HL Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc iratai. 3/280. Lásd 2. melléklet.) Asbóthra lásd: Bona: *Tábornokok*, 208–209.

A helyőrség november elejére megváltozott: az eredeti csapatokból körülbelül 800 fő és 3 löveg maradt; a többieket valószínűleg átvezényelték. A hiányzó létszámot szerviánusokkal (a Szerb Fejedelemségből származó önkéntesekkel), illetve főként a falu és környéke határőri „népfelkelő” népeességéből pótolták (őket azonban többnyire csak lándzsával sikerült felszerelni). Így a védők összlétszáma ismét elérhette a körülbelül 1200 főt.¹¹

Damjanich erősítésül a fehértemplomi helyőrségből még november 7-én Versecre rendelte Elek Ferenc százados különítményét (a 9. „vörös sapkás” honvédszászlóalj 1. osztálya (1-2. század), 50 szegedi nemzetőr lovas, 2 löveg), majd 9-én hajnalban két oszlopban megindította csapatait Lagerdorf ellen. A verseci úton ő haladt a főoszloppal (3. honvédszászlóalj 2. százada, a 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóaljának 6. százada, a 6. (Württemberg) huszárezred 1. őrnagyi osztály 2. századának valószínűleg a 2. szárnya, a hódmezővásárhelyi lovas nemzetőrség kb. egy szakasza, a Rózsa Sándor-féle lovascsapat, illetve 2 hatfontos löveg), míg Vojvodinc felől Elek százados csapatai közeledtek. A magyar csapatok összlétszáma (4 gyalogszázad, kb. 2 lovasszázad, 4 löveg) körülbelül elérhette a 800 főt.¹²

Damjanich oszlopa (a gyalogságot szekereken szállították) déli 12 óra után ért Lagerdorf alá. Bár a másik oszlop késétt, az alezredes szétbontakoztatta csapatait a falu előtt. A helyőrség is elfoglalta a védőállásokat: a szerb határőrök megszállták a vadászárkokat, míg a két redutban lándzsákkal felszerelt népfelkelő állomány rendezkedett be (a többiek pedig valószínűleg a falu sáncai mögött maradtak). A verseci redutban 1 háromfontos löveg, a vojvodinciben pedig 2 egyfontos löveg volt elhelyezve. Délután 1 óra körül a tüzérségi tűz-

¹¹ A fehértemplomi harcokra, Lagerdorf megszállására és helyőrségére lásd: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc* 44., 58–65.; megerősítésére Damjanich már idézett jelentését (HL 1848-49. 3/280.). A helyőrség létszámának változására lásd Ferdinand Mayerhofer ezredes jelentését Alfred zu Windisch-Grätz tábornagnak Lagerdorf elestéről és a délvideki eseményekről. Belgrád, 1848. november 14. KA, Alte Feldakten, Karton 1845, 1848-11-74c. Közli: *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848-49*. Bearbeitet von Róbert Hermann, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Herausgegeben von Christoph Tepperberg und Jolán Szijj mit Unterstützung der Aktion Österreich-Ungarn. Budapest–Wien, 2005. 70-73.; a helyőrség határőri „népfelkelő” részére és fegyverzetére lásd Lazar Georgievich tizedes vallomását. Fehértemplom, 1851. február 13. HL Cs. kir. Pesti Hadbírószág 1852-5/107. (Elek Ferenc pere). (A cs. kir. 18. határőrezred 1. és 2. (tábori) zászlóalja 1848-ban Itáliában szolgált, így a Bánságban csak a 3. (tartalék), illetve a 4. és 5. (népfelkelő) zászlóalj maradtak, amelyek fegyverzete, felszerelése és állományának minősége is elmaradt a tábori zászlóaljaktól. Erre lásd: Wrede: *Geschichte*, V. B. 306.) A helyőrség létszámát Damjanich idézett jelentése 1600 főre becsülte, ám a többi forrás szerint valószínűbb az 1200 fő. Utóbbira lásd: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 89., illetve a Hadügyminisztérium hivatalos tudósítását az ütközetről. Közlöny, 166. sz. (1848. november 23.)

¹² A magyar haderő összetételére és felvonulására lásd Damjanich jelentését (HL 1848-49. 3/280.); a székelyekre Kedves Gyula: *A csiki székely határőrök Magyarországon*. In: *Székely határőrök a magyarországi hadszíntéren 1848-ban*. Szerk.: Csikány Tamás. Budapest, 2008. 102–108.; a Württemberg-huszárookra Kedves: *Egyéb alakulatok szabolcsi honvédei*. In: *Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848–1849)*. Szerk.: Bene János. (A Jósa András Múzeum kiadványai 44.) Nyíregyháza, 1998. 178–180., valamint uő.: *A szabadságharc huszárai*. Budapest, 1992. 55.; illetve Arányi Károly százados 1848. december 11-i jelentését (HL 1848-49. 5/168.). A Rózsa-féle csapatra lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 383–384.; a 9. honvédszászlóaljra és felvonulására Hoffmann Arnold: *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj története*. Kassa, 1906. 26–27, illetve „*Csata mezejéről írom pár soraim*” (Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból). S. a. r.: Pető Vilmos – Öllős László. Budapest, 1989. 42-46.; a becsült létszámokra lásd a bányászati hadtest létszám és elhelyezési kimutatását november 24-ről (HL 1848-49. 3/558.), ill. Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 53–55., valamint 4. melléklet.

párbajjal megkezdődött az ütközet. Kezdetben a szerb határőrök csatárláncban nyomultak előre a főút két oldalán, ám a Wenzel Freudenreich főhadnagy vezette magyar tüzérség tüze miatt kénytelenek voltak az árokba visszahúzódni. A fokozatosan előrehúzódo, a sáncokat körülbelül 250 lépésre megközelítő tüzérség fedezete mellett a magyar gyalogság rohamoszlopokba rendeződött: a székely század Boros Ignác százados vezetésével az úttól jobbra, a 3. honvédszázlójai század egyik fele Földváry Károly százados vezetésével az úton, a század másik fele pedig tartalékként mögötte sorakozott fel. Damjanich rohamra indította a gyalogságát, és ezzel egy időben a lovasságot a falu megkerülésére küldte, hogy elvágja a védők visszavonulási útját. A gyalogság megrohanta a védműveket: szegediek elfoglalták a vadászárkot, majd a székelyekkel együtt a verseci redutot; végül pedig északnyugatról betörték a faluba. A gyalogsági roham megindulásának pillanatában érkezett meg Elek Ferenc oszlopa is. A százados a vojvodinci úttól balra lévő szőlőskertek átfésülésére küldte az 1. századot (amely aztán tartalékban maradt), míg a 2. század rohamoszlopa egy szakasz csatárláncának fedezete mellett megrohanta az itteni védműveket. A vadászárkok megtámadásánál az élszakaszt vezető Fáy Gyula hadnagy (október 19-től főhadnagy) halálosan megsebesült, de feldühödött emberei betörték az állásba, majd a század többi részének támogatásával elfoglalták a reduttal együtt (itt a két löveg is zsákmányul esett), majd északkeletről ők is benyomultak a helységbe. A leírások alapján úgy tűnik, hogy komolyabb harc csak az elővédművekben folyt: a magyar lovasság átkaroló mozdulata miatt a szerbek nem védték sokáig a falu sáncait, hanem – utóvéd fedezete mellett – igyekeztek minél gyorsabban visszavonulni dél-délkeleti irányba, a Karas túlsópartjára. Ez azonban a csapatok közé keveredő polgári lakosság pánikszerű menekülése miatt csakhamar futássá fajult. A falut jobbról Rákóczy–Parchetich Zsigmond nemzetőr őrnagy vezetésével a Rózsa-féle lovascsapat fele és a hódmezővásárhelyi nemzetőr lovas szakasz, valamint Részter (Resser) János huszár hadnagy (október 19-től főhadnagy) vezetésével a Württembergiek, balról a Rózsa-féle csapat másik fele, illetve a szegedi nemzetőr lovasok kerültek meg. A jobb oldali oszlop oldalában a megkerülés közben a közeli Parta és Oresica helységekből (szintén határőrfalvak) valószínűleg összeverődött helyi szerb–román népfelkelők jelentek meg, akik felderítésére Damjanich a Rózsa-féle lovasok egy szakaszát küldte. A közeledő lovasokra a helyiek rálőttek, akik ezért megtámadták és szétverték őket, majd több helyen felgyújtották a falvakat, az állatállományt pedig elhajtották. A bal oldali lovasoszlop üldözés közben elérte és elfoglalta a folyó falutól délkeletre lévő egyetlen hídját, így a menekülők zömét a lovasság a beérkező tüzérség támogatásával a folyópartra, illetve az ott lévő kiserdőbe szorította. A szerbek igyekeztek átkelni, és továbbra is ellenálltak: az üldözés közben esett el Részter hadnagy; Rákóczy–Parchetich őrnagy alól pedig kilőtték a lovát. A partot és az erdőt végül a székelyek és a valószínűleg később beérkező 9-esek 1. százada tisztította meg: a még itt maradt határőröket a polgári lakossággal együtt beleszorították az esőtől megduzzadt folyóba, ahol sokan odavesztek. Eddigre véget ért a harc a faluban is: a helységben a benyomuló szegedi honvédekkel utóvédharcot vívó, körülbelül félszázadnyi határőr (körülbelül 60 fő) a „vörös sapkások” 2. százada végül megkerülte, akik így bekerítve letették a fegyvert és megadták magukat. Azonban, míg a zöm befejezte a falu megtisztítását, a helyszínre érkező Elek Ferenc százados az egyik csűrbe bezárt foglyokra gyújtotta az épületet az őrsgül hátramaradt 9-es honvédekkel; a kitörni akarókkal pedig szuronnyal végeztek. Az ütközet körülbelül alig egy óra elteltével véget ért. A magyar csapatok felégették a helységet és lerombolták a sáncokat; az Elek-féle különítmény még aznap, a többiek pedig másnap tértek vissza helyőrségeikbe.¹³

¹³ Az ütközetre lásd Damjanich idézett jelentését (HL 1848-49. 3/280.), Vetter jelentését Mészáros

A magyar fél halottakban 2 tisztet és 2 (3) közvitét, sebesültekben 7 (6) közlegényt; összesen 11 főt veszített. (A halottakból 1 tiszt és 3 közlegény a 9. honvédszászlóaljhoz, 1 tiszt a 6. huszárezredhez; míg a sebesültekből 1 közlegény a szegedi nemzetőr lovasokhoz tartozott.) A szerb fél sokkal nagyobb veszteségeket szenvedett: november 13-ig 470 főt temettek el közülük (egyes források szerint végül összesen 673 fő került elhantolásra; ebben a számban valószínűleg polgári áldozatok is vannak), a folyóba vesztettek és sebesültek száma ismeretlen. Magyar fogságba esett 71 fegyveres, valamint 16 nő és 32 gyerek (az utóbbiak szabadon engedték). Magyar zsákmány lett 2 egyfontos löveg, 1 lószerkocsi, 1 szerb zászló (az utóbbit egy székely közlegény zsákmányolta, miután végzett a zászlótartóval), több (legalább 8) szekér fegyver (ennek zöme valószínűleg a feltöltésre váró 9. honvédszászlóaljé lett), valamint jelentős számú állat (53 ló, 402 szarvasmarha, 63 sertés, körülbelül 1800 juh); az utóbbiak javították a csapatok élelmezését. Damjanich jelentéséhez csatolt külön mellékletben terjesztette fel a harcban kiténtek neveit.¹⁴

Lázár hadügyminiszternek. Nagybecskerek, 1848. november 12. Magyar Nemzeti Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). Országos Honvédelmi Bizottmány 1848: 3040/E. (Lásd 1. melléklet), Damaszkín István verseci főszolgabíró levelét Vukovics Sebő kormánybiztoshoz. Versec, 1848. november 11. OL OHB 1848: 3838., Ferdinand Mayerhofer ezredes idézett jelentését *Von der Revolution*, 70–73., a pancsovai szerb kerületi bizottmány jelentését Mayerhofernek. Pancsova, 1848. november 10. KA AFA Karton 1845, 1848-11-74b. Ezen kívül lásd még Elek Ferenc hadbíró-sági vallomását (Pest, 1852. május 26.) és Lazar Georgievich tizedes már idézet vallomását (mindkettő HL Cs. kir. Pesti Hadbírószág 1852-5/107.). Továbbá lásd Elek Ferenc visszaemlékezését. In: Dudás Ödön: *A magyar hadsereg tisztikára 1848-49-ben*. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratár. Folio Hungaro 1368. 125. folió; „Csata mezejéről...”, 43–46., Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 55–57., Hoffmann: *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj* 26–27., Kedves: *A csíki székely határőrök Magyarországon*, 108–110., Vukovics Sebő emlékirata, 382–384., valamint Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 94–95. A terepre lásd HM HIM Hadtörténeti Térképtár II. katonai felmérés XLII/73. szelvény (1865), valamint az 5. mellékletet. Borosra, Elekre, Földváryra, Freudenreichra, Rákóczy-Parchetichre lásd: Bona: *Tábornokok*, 261–262., 318–319., 338–339., 342., 597.; Fáyra és Részerre lásd: uő.: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–III. kötet. Budapest, 1998–1999. I. 380., III. 36. (A szerző itt mond köszönetet Hermann Róbert hadtörténésznek általános szakmai segítségéért, Kiss Gábor századosnak, a bécsi Magyar Levéltári Delegáció referensének, hogy iratmásokkal segítette a munka elkészültét, valamint a HM HIM Hadtörténeti Térképtár munkatársainak, különösen Hegedűs Ábelnek és Gáspárné Ács Mártának a segítségükért.) (Némileg furcsának tűnik, hogy a két elővédműben zömmel a hiányos fegyverzetű, helyi román „népfelkelő” állomány került bevetésre. Ám az alibunár-károlyfalvi kettős tábor december 12-i bevetésénél is előfordult, hogy a károlyfalvi, döntően német származású, nem túl „lelkes” helyi „népfelkelő” állományt a helység védelmének a szerbek az elővédsáncokban alkalmazták, és szükség esetén hátulról „serkentették” őket. Erre lásd: „Csata mezejéről...”, 58–60. Könnyen lehet, hogy Lagerdorfnál is erről volt szó.)

¹⁴ A veszteségekre és a zsákmányra lásd az előző lábjegyzet hivatkozásait; a kiténtekre még lásd: Függelék a lagerdorfi csata jelentéséhez. Versec, 1848. november 12. (HL 1848-49. 3/270. Lásd 3. melléklet.) (Mayerhofer idézett jelentéséből kiderül, hogy bár a helyőrséget szétverték, Bassarabics a 800 fős reguláris létszámból csak körülbelül 100-nál több főt jelentett veszteségként, így valószínű, hogy a veszteség nagyobb részét a helyi „népfelkelő” állomány szenvedte el. A pancsovai komité a vereségért a csatától másfél órával távolra lévő ördöghídi tábor vezetését is hibáztatta, amely nem nyújtott segítséget. A Lagerdorft korábban biztosító zászlóalj később rendezték, és az osztrák–szerb hadvezetés újra tervbe vette a falu megszállását, de erre, sáncok híján, végül nem került sor. Utóbbira lásd még pancsovai szerb kerületi bizottmány idézett jelentését.) A 9. honvédszászlóalj novemberi feltöltésére lásd: Hoffmann: *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj*, 25–26.

Mint a forrásokból kiderül, amíg a magyar csapatok zöme igyekezett betartani lehetőség szerint a „hadviselés szabályait” (foglyok és a polgári lakosság kímélése), addig a „vörös sapkások” kíméletlenségükkel tűntek ki. Életben is maradó foglyokat például csak a Damjanich vezette főoszlop ejtett. E „viselkedés” megértéséhez célszerű egy kisebb kitérőt tenni. Ugyanis, míg a többi alakulatnak többnyire biztonságos táborokban volt ideje fokozatosan hozzászokni a harchoz és az egyéb harctéri körülményekhez, addig augusztusban az újonc 9. honvéddzászlóalj azonnal a bánsági harcok „sűrűjébe” került.¹⁵

„Vörös sapkások” a „forró katlanban”: Fehértemplom 1848 nyarán

Fehértemplom, a mintegy 7000 lakossal rendelkező, zömmel (körülbelül 75%-ban) németek és románok, kisebb részt szerbek által lakott bánsági kisváros 1845-ben lett az újonnan létrehozott cs. kir. 18. (illír-bánsági) határőrezred központja. Az 1848 tavaszán meginduló szerb mozgalom kezdettől nehéz helyzetbe hozta a várost, amely a vidéken élő határőrök lázadása miatt szinte azonnal egyedül maradt. 1848 júniusában, a szerb felkelés kitörése után a határőrök kifejezetten azért hoztak létre egy tábort Vracevgájnál, hogy mielőbb Fehértemplom birtokába jussanak. A város cs. kir. reguláris helyőrséggel nem rendelkezett. A létrehozott helyi nemzetőrség (körülbelül 700–750 fő) ahhoz elégnak bizonyult, hogy június 16-án megfékezze az országgyűlési képviselőválasztások ürügyén a (magyarbarát) német és az illír párt között kitörő összecsapást, ám amikor június 18-án a vracevgáji tábor megadásra szólította fel a várost, a polgárságnak komolyan el kellett gondolkoznia. Június 22-én aztán egy szerb „sereg” (körülbelül 1000 fő) jelent meg a város alatt, és megrohanással fenyegette a települést. Bár a helyi nemzetőrség hiányosan volt felszerelve, segítség pedig nem érkezett, a polgárság kész volt harcolni. Ám az ezután történtek teljesen megingatták a polgárságnak a helyi cs. kir. parancsnokságba vetett bizalmát. Johann Dreihann von Sulzberg alezredes, a határőrezred megbízott parancsnoka ugyanis a lázadók felszólítására (az ellenállást eleve esélytelennek ítélve) azonnal átadta az ezred tüzérutegét (3 löveg, 3 lőszerkocsi), illetve az ezred raktárában található fegyver- és lőszerkészletet (215 lőfegyvert, lőszer és 30 mázsa lőport), valamint megengedte, hogy a városban állomásozó, zömmel szerb állományú határőr-tartalékszázad döntő többsége fegyveresen csatlakozhasson a vracevgájiakhoz. Bár cserébe a szerb sereg (időlegesen) elvonult, a felháborodás óriási volt: a városi nemzetőrség irányítását Maderspach Ferenc nyugalmazott cs. kir. főszázados vette át, Dreihann pedig augusztus elején távozott Fehértemplomból.¹⁶

Júliusban a szerbek feletti verseci győzelem (július 11.), illetve az aktívabbá váló verseci cs. kir. helyőrség tevékenysége könnyebbséget hozott Fehértemplom életében (bár kisebb csetepaték folyamatosan voltak), ám állandó reguláris helyőrségre nem sikerült szert tennie. Az augusztus 2-i lokvai siker után 6-án a Versecről ideiglenesen a városba küldött cs. kir. csapatok végleg elhagyták a települést, és a körülbelül 1500, harcra képtelen polgári lakost kísérve eredeti támaszpontjukra vonultak vissza. A magyar és osztrák politikai vezetők között egyre kiéleződő viszonyokra figyelő cs. kir. verseci parancsnokságot ezután már csak

¹⁵ A 9-esek lagerdorfi viselkedésére lásd: „Csata mezejéről...”, 43–46.

¹⁶ Fehértemplomra és az 1848. júniusi eseményekre lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 223–230., Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 19. A határőrezred alakítására és parancsnokára: Wrede: *Geschichte*, V. 305–306. A nemzetőrség létszámára lásd „Csata mezejéről” 31., illetve Hoffmann: *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvéddzászlóalj* 19., a június 16-i választási összecsapásra és az átadott készletekre még: *1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története*. Szerk: Hermann Róbert. 2. javított és bővített kiadás. Debrecen, 2009. 107–108., Maderspachra: *Bona: Tábornokok*, 488–489.

arra lehetett rávenni, hogy időről-időre élelmiszer-szállítmányokat kísérjen Fehértemplomba, de az ennél aktívabb fellépésre már nem. A város reguláris csapatok nélkül maradt. A magyar hadvezetés Temes vármegyei nemzetőröket és önkéntes nemzetőröket (körülbelül 2100 főt) irányított a városba, és ide szánta a Kassán megalakult 9. honvédszázalaját is.¹⁷

A cs. kir. reguláris erők elvonulásáról értesülő szerbek jelentős csapatokat vontak össze Vracsevgájon, és augusztus 10-től fokozatosan törekedtek a Fehértemplom környéki kisebb települések megszállására, illetve a város határában lévő gazdasági épületek (malmok) megsemmisítésére. A túldalalon a város feletti katonai és politikai hatalmat augusztus elején átvevő Maderspach százados igyekezett megerősíteni (sáncokkal és torlaszokkal) a települést, és lefegyverezni a helyi, illetve a környékbeli szerbeket. A mindennapos kisebb csetepaték után augusztus 19-én hajnali 4 órakor megindult a szerb csapatok általános támadása. A lángba boruló házak között a túlerővel szemben szívósan küzdő védőket a város délkeleti részén lévő „Rácváros”-ban a helyi szerbek hátba támadták (más források szerint az előző napokban szívárogtak be ide egyes szerb felkelő csoportok), így itt a védelem összeomlott, és a támadók benyomultak. Azonban a németek lakta városrész területén sikerült feltartóztatni őket, majd kora délután a védők rendezett csapatainak ellentámadása kivetette a házak kifosztásába és a fegyvertelen lakosok legyilkolásába belefeledkező, emiatt szétszóródó támadókat a városból. A vereséget szenvedő szerbek este 6 órakor kénytelenek voltak visszavonulni. A következő napon aztán a még mindig füstölgő városban (összesen 120 ház égett le) elszabadultak az indulatok. Főleg a temesi, de a helyi nemzetőrség is az árulónak tartott szerb lakosság ellen fordult, és a pogromnak számos, a támadókat nem segítő szerb lakos is áldozatul esett. Az atrocitásokat Maderspach és tisztjei csak másnapra tudták megfékezni.¹⁸

Ebben a végletekig feszült, kiélezett helyzetben érkezett meg a városba augusztus 22-én a Kassáról augusztus 4-én elindult, körülbelül 760 fős 9. honvédszázalaj 1-4. százada (az 5-6. századot egyelőre a fenyegetett bánági bányavidék védelmére Oravicára küldték). Az újonc honvédek még aznap ízelítőt kaptak a szerb felkelők irreguláris harcmodorából: a menet után a város közepén pihenő katonákra egy házból orvlövészek több lövést adtak le; egy „vörös sapkás” meghalt, egy másik pedig megsebesült. A következő napon, 23-án aztán a város északi és déli szakaszának védelmét átvevő honvédek átestek a tűzkeresztségen: a déli sáncokat védő 2. század katonáit a leírások szerint magyar zászló alatt, magyarul beszélő szerb felkelők közelítették meg, majd az előőrsökön (itt a szerb cselnek 3 honvéd esett áldozatul) áttörve megrohanták a sáncokat. A segítségül érkező 4. századdal együtt azonban a védők visszaverték a rohamot, majd megfutamították a támadókat, és egy (háromfontos) ágyút, valamint egy (más forrás szerint 3) lőszerkocsit zsákmányoltak. Eközben a város északi részén tragikus folytatása lett a 20-21-i eseményeknek. A 19-én hadifogságba esett és a „megtorlás” alatt elfogott gyanús szerbeket (összesen körülbelül 72 főt) a cs. kir. 18. (illír-bánási) határőrezred fogházában a törzsfoglár vezetésével a szerb felkelőkhöz állt határőr-tartalékszázad magyar oldalhoz hú maradt, zömmel román legénységű szakasza (45 fő) őrizte. A növekvő feszültség és a további tragédiák elkerülése végett Maderspach úgy döntött, hogy a foglyokat a határőrök fedezete mellett Temesvárra küldi. A 23-án elinduló oszlop északi irányban már elhagyta a várost, amikor a déli sáncokat a szerb támadás

¹⁷ A júliusi hadieseményekre lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 241–251., 282–284.; Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 25–28., 44.

¹⁸ Az augusztus első felében történt fehértemplomi eseményekre, az augusztus 19-i ostromra és a 20–21-i megtorlásra lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 283–288.; Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 58–61.

érte. Ekkor nemzetőrök érték utol a menetet, és a foglyokat (nehogy kiszabadítsák őket) visszafordították. A kíséret egy ideig tanácstalanul várakozott, majd visszaindult a városba. Az északi sáncokat a 9. honvédszászlóalj 1. százada védte, amelynek a parancsnoka, a már említett Elek százados azonban csak úgy volt hajlandó ismét beengedni őket, ha – a biztonság kedvéért – átadják a fegyvereiket. A lefegyverzett szakasz egész a város közepéig jutott, amikor a szerb oldalon harcoló társaikkal őket összetévesztő, láttukra teljesen pánikba eső helyi lakosok riasztották a „vörös sapkások” tartalékban lévő 3. századát, amely Hollán Ernő százados vezetésével (tájékozódás helyett) azonnal támadott, és a parancsnok vezényszavára: „Össztűz a rablókra!” (szakaszonként) sortüzeket adott le rájuk. Ennek 39-en estek áldozatul; a túlélőkre folytatott hajtóvadászatot csak az ezután helyszínre érkező, korábban alhadnagyként szintén a határőrezredben szolgáló, most a fehértemplomi nemzetőr tüzérséget irányító Tomas Phillipowsky tudta leállítani. A túlélők az ezredfogházba kerültek, és csak a következő élelmiszer-szállítmány cs. kir. kíséretében tudták elhagyni a várost. (A foglyok további sorsáról nincs biztos információ, de a visszaemlékezések alapján az újonnan elfogottakkal együtt a nemzetőrök agyonlőtték őket.)¹⁹

Az első, „véres és kaotikus” napot hasonlóak követték. A szerbek állandó nyomás alatt tartották a helyőrséget: a város körüli őrzőjáratokat és őrszemeket orvlövészek támadták le, éjszaka áltámadások verték fel a védőket, a menethelyen lemaradó katonák „eltűntek”, és majdnem minden éjjel magyarul beszélő felderítők és kémek igyekeztek bejutni (akik az információszerezés mellett igyekeztek a város kútjait is megmérgezni). Élelmiszer kevés volt: a város malmait lerombolták, a meglévő készletek pedig csak szűkösen voltak elegendők. A blokádokon belül egyre jobban terjedtek a különböző „rémhírek” a szerbek vélt és valós kegyetlenségéről. Így nem csoda, hogy az óriási fizikai és lelki nyomás alatt lévő, „puskapor alig szagolt” honvédek hamar átvették a helyi nemzetőrség „módszereit”. Az elfogott orvlövészeket és kémeket teketória nélkül agyonlőtték, és a következő összecsapásokban sem nagyon ejtettek foglyokat, illetve ahol lehetett, zsákmányoltak (ebben valószínűleg közrejátszott az élelemhiány is). A zászlóalj fegyelmi viszonyainak az sem használt túlságosan, hogy a parancsnok, Vitalis Sándor őrnagy feltűnően passzívan viselkedett, majd augusztus végén beteget jelentett, és szeptember 4-ével nyugállományba vonult. A helyét ideiglenesen átvevő Rátz Sándor századost pedig október 14-én őrnaggyá és a 36. honvédszászlóalj parancsnokává nevezték ki, így neki sem volt sok ideje az alakulat „megfegyelmzésére”. Ezért, mire Vracsevgáj szeptember 7-i bevételével az „ostrom” véget ért, a „vörös sapkásoknak” már kialakult az a „harcmódja”, amely „rettegetté” tette őket az ellenség szemében. A későbbiekben meginduló magyar támadó hadjárat során szerb falvak, táborok elfoglalásánál más zászlóaljknál is előfordult rablás, fosztogatás és kegyetlenkedés, ám egyiknél sem olyan méretekben (főleg a kegyetlenkedés), mint a 9. honvédszászlóaljnál. Alibunár december 12-i bevételénél a zászlóalj vitézségével egyébként elégedett Damjanich a katonákat maga nevezte „hőhéroknak”. A rablást és kegyetlenkedést főbelövetés terhe alatt tiltó parancsok, illetve a vaskezű Kiss Pál őrnagy zászlóaljparancsnokká való kinevezése mellett az alakulat viselkedésében a döntő változást a Délvidék 1849. január közepi kiűrtése, a hadszíntérváltozás hozta meg. A főhadszíntérre kerülve, a reguláris módon harcoló cs. kir. el-

¹⁹ A 9. honvédszászlóalj megérkezésére és az első két nap eseményeire lásd Hoffmann: *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj*, 14–21.; *„Csata mezejéről”*, 32–34.; *Vukovics Sebő emlékirata*, 288–289. A magyar oldalon maradt határőrök tragédiájára lásd az egyik túlélő, Paul Samoilla tizedes vallomását. Fehértemplom, 1850. augusztus 12. HL Cs. kir. Pesti Hadbírószág 1852-5/107. (Elek Ferenc pere). A szerb foglyok agyonlövésére lásd: Samoilla tizedes vallomását, illetve *„Csata mezejéről”*, 34. Hollánra és Phillipowskyra lásd Bona: *Tábornokok*, 383–384., 571.

lenféllel szemben, baráti vagy legalábbis semleges lakosság között a zászlóalj fokozatosan „levetette” rossz „szokásait”, és csak vitathatatlan vitézsége maradt meg. Így a tavaszi hadjárat során Görgei Artúr tábornok április 5-i felterjesztésére a 9-esek „vörös sapkája” már jogosan vált a magyar hadseregben a vitéz, példamutató alakulatok jelvényévé. De e kitérő után kanyarodjunk is vissza a Lagerdorf bevételé utáni eseményekhez.²⁰

Vetter és Damjanich „vitája”

Vetter és Damjanich összetűzéséről sajnos nagyon kevés konkrét adat áll rendelkezésre. A két főszereplőn kívül szemtanúja nem volt az esetnek; a fennmaradt korabeli írásos anyagban nincs nyoma. Emlékiratait egyedül Vetter írhatta meg; ő azonban egyrészt tagadja magát az „incidenst” (illetve a Rózsa-féle csapat viselt dolgaira szűkíti le), másrészt a közte és Damjanich között meglévő nyilvánvaló ellenszenvet egy másik ügyből (a Délvidék

²⁰ A „vörös sapkások” fehértemplomi első időszakára lásd Hoffmann: *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj*, 20–25.; „Csata mezejéről”, 32–41.; *Vukovics Sebő emlékirata*, 289–295. Vitalisra és Rátzra lásd: Bona: *Tábornokok*, 707–708., 593–594. A Délvidéken harcoló zászlóaljak „kilengéseire” lásd: Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 66–67., illetve Hermann Róbert: *A 10. honvédszászlóalj története*. In: Szabolcsi honvédek, 51. Damjanich megjegyzésére lásd: Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 66.; a parancsokra lásd: Vajda János: *A legkegyetlenebb harctér*. In: Szabadság és halál. Szem- és fültanúk híradásai. Szerk. Varga Domokos. Budapest, 1998. 129. (Vajda ekkor a szintén a Bánságban harcoló 24. honvédszászlóaljban szolgált. Erre lásd: Bona: *Hadnagyok* III. 407–408.); Kiss Pálra lásd: Bona: *Tábornokok*, 167. Görgei felterjesztését lásd: *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849*. Szerk. Hermann Róbert. Budapest, 2001. 289–290. (Megjegyzendő, hogy a „vörös sapkások” lagerdorfi viselkedése a cs. kir. oldalon következményekkel járt. A magukat tisztí becsületszóra megadó, a fegyvert letevő határőrök hadijogba ütköző kivégzése miatt a Cs. kir. Bánsági General Commando 1849. október 16-án nyomozást rendelt el a körülmények kiderítése és a felelősök megbüntetésé végett. Az elsőszámú felelősnek tartott Elek Ferenc ellen körözést adtak ki, amely 40 határőr hadifogoly agyonlövésével vádolta. A Magyarországon bujkáló honvédtisztet a cs. kir. 7. csendőrezred járőre 1851. június 21-én fogta el Nyíregyházán. A Nagyváradra, majd Pestre szállított tiszt többszöri kihallgatása során beismerte szabadságharcos tevékenységét, de a vádak (a gyilkosság mellett sikkasztással is gyanúsították, amelyet állítólag a kecskeméti honvéd újonctelep vezetőjeként követelt volna el 1849-ben) mindvégig tagadta. Bár a Cs. kir. Pesti Hadbírótság ígyekezett széleskörű nyomozást folytatni (az ügygel kapcsolatban kihallgattak katonává vált fehértemplomi polgárt, a korábbi honvédtisztek közül pedig többek között Boros Ignácot és Tomas Phillipowskyt; kísérletet tettek szemtanúk felkutatására a 9. honvédszászlóalj alkalmatlanság miatt hazabocsátott, illetve a cs. kir. 34. (Porosz herceg) sorgyalozezredbe kényszerűsített egykori tagjai, valamint a lagerdorfi szerb túlélők közül), ám perdöntő bizonyítékot, illetve tanút nem sikerült találni. Ezért 1852. május 28-án Eleket csak a „szokásos” vádak (felségsértés, fegyveres lázadásban való részvétel) miatt ítélték halálra, de ezt (az akkori eljárásnak megfelelően) 1852. augusztus 6. (27.)-i dátummal 15 év várfogságra enyhítették. Elek 1856. július 26-án kegyelemmel szabadult Josefstadtból. A történetek ismeretében elmondható, hogy szerencséje volt. Hasonló ügyben a csikszéki nemzetőrség századosát, Sándor Lászlót, aki 1849 tavaszán a Küküllő vármegyei román felkelők lefegyverzésekor a háromszéki Erdővidék előző évi feldúlásáért 16 elfogott felkelőt (valamint egy civilt) agyonlövett, a Cs. kir. Kolozsvári Rögtnítélő Hadbírótság halálra ítélte, és 1849. október 18-án Kolozsvár határában felakasztották. (Vele együtt végezték ki Tamás András nemzetőr alezredest is.) Elekre lásd HL Cs. kir. Pesti Hadbírótság 1852-5/107., illetve Bona: *Tábornokok*, 318–319.; utóbbiakra Kedves Gyula: *Erdély vértanú*. In: *Vértanúk könyve* 246–249. Sándorra lásd még: Bona: *Századosok*, II. 302–303., Tamásra lásd: uő: *Tábornokok*, 673. (Az augusztus 23-i fehértemplomi eset kapcsán a cs. kir. szervek nem indítottak eljárást. Valószínűleg ők is (a hasonló egyenruhák miatt) a harctéren előforduló tévedésként könyvelték el a történeteket; másrészt aligha „vérzett a szívük” a „lázaadó” (magyar) oldalon tévedés áldozatául esett határőrökért...)

Vetter által elrendelt 1849. januári kiűréséből) vezeti le. Ám a kortársak visszaemlékezései szerint a lagerdorfi „ügy” volt a vizsály fő oka.²¹

Damjanich Versecre való visszatérése után először felettesének, Vetter tábornoknak jelentette a sikert, aki a levelet 1848. november 12-én kapta meg Nagybecskereken. Vetter még aznap a kapott információk alapján készült jelentésben tájékoztatta Mészáros Lázár hadügyminisztert. Ám a hadtestparancsnok visszaemlékezése szerint az alezredesnek írt válaszlevelében nemcsak gratulált a sikerhez, hanem felszólította, hogy olyan „vandál kegyetlenségeket”, amelyeket Rózsa Sándor legényei követtek el (valószínűleg Parta és Oresica kifosztására és felgyújtására gondolt), a „magasabb célokért harcoló csapatok becsületes hírneve érdekében” a jövőben ne tűrjön el.²²

Vetternek kezdettől „szálka volt a szemében” a Rózsa-féle csapat. Rózsa Sándor, a híres betyár (és haramia) 1848. október 3-án Kossuth Lajostól, az Országos Honvédelmi Bizottmány vezetőjétől kapott amnesztiát annak fejében, hogy lovas szabadcsapatot állít ki „hasonszőrű társai”-ból, és azzal részt vesz a harcokban. A toborzás után a Rózsa-féle csapat (hivatalosan Szerencsey Károly főhadnagy vezetése alatt; Rózsa csak őrmesteri rangban szolgált) körülbelül 100 fővel október 28-án érkezett meg Nagybecskerekre. Vetter és tisztikarának zöme kezdettől elutasította, hogy egy sorban harcoljon egy „rablóvezér”-rel. Vetter maga úgy vélekedett, hogy a csapat „harcászati szempontból számba vehető előnyt nem képez, a hadseregnek pedig mindenképpen csakis gyalázatára válik”. Ezért igyekezett a lehető leghamarabb megszabadulni tőle: november elején (5-e után) a verseci dandárhoz küldte erősítésként. Rózsa és legényei bátran harcoltak a lagerdorfi ütközetben. (Később azonban, amikor november 15-ével más csapatokkal együtt a bánási bányavidék védelmére küldték őket, november 17-én Rózsa 40 emberével együtt a román lakosságú Ezeres lefegyverzésére indult, ám a kapott parancs ellenére az ellenállást nem tanúsító helyiek közül 36 főt megölték, és a falut kirabolták. Mivel a következő napokban még más falvakban is fosztogattak, visszarendelték őket, és november 27-én Szegeden lefegyverezték, illetve feloszlatták a csapatot.)²³

²¹ Vetter véleményére Damjanich vele kapcsolatos ellenszenvének okairól lásd Vetter Antal emlékirata. (Magyar nyelvű fordítás. HL 1848-49. 57a/4. 180–181.) (Vetter, mint a HM tábornoki osztályának vezetője, 1849. január 9-én adta ki a parancsot a Délvidék kiűrésére, hogy a magyar csapatokat a Tiszánál össze lehessen vonni a cs. kir. fősereggel szemben. Vetter szerint Damjanich nem akarta elhagyni sikerei helyszínét, és féltette a polgári lakosságot is, ezért tiltakozott ez ellen. Végül azonban január 19-én megkezdte a visszavonulást. Bár szeretett volna visszatérni, erre nem került sor: a Délvidéket 1849 tavaszán Perczel Mór foglalta vissza. Vetter ezt tekintette fő oknak. (Ennek a véleménynek azonban máshol nincs nyoma.) Erre a fentiek mellett lásd még Vetter emlékirata 116., illetve a parancs kiadására Hermann Róbert: *Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei*. Budapest, 2007. 182.) A lagerdorfi eset elsődlegességére lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 384., Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszázalój*, 57–58.; Vendrei (Aschermann) Ferenc: *Damjanich és Vetter*. HL Personalia VII. 53. *Vendrei (Aschermann) Ferenc levelezése és emlékirata* 8-13. (Aschermann írásának értékét növeli, hogy ő ebben az időszakban századosként a bánási hadtest tábornokánál szolgált. Lásd: Bona: *Tábornokok*, 210.)

²² Damjanich Vetternek írt jelentése nem ismert. Tartalmára lásd Vetter jelentését Mészáros Lázár hadügyminiszternek. Nagybecskerek, 1848. november 12. OL. Országos Honvédelmi Bizottmány 1848: 3040/E. (Az ez alapján készült hivatalos tudósítás a Közlöny november 15-i (158.) számában jelent meg.) A Damjanichnak írt levél sem ismert; tartalmára lásd: Vetter emlékirata, 180., illetve Vendrei (Aschermann): *Damjanich és Vetter*, 10–11.

²³ A Rózsa-féle csapat toborzására és tevékenységére összefoglalóan lásd: Seres István: *Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban*. Békéscsaba, 2012. 41–146. Szerencseyre (Szerencsyként) lásd: Bona: *Hadnagyok*, III. 267. Vetter véleményére és az idézetre lásd: Vetter

Damjanich maga is érezhette, hogy a Rózsa-féle csapat nagyarányú zsákmányolási akciója a lagerdorfi ütközet alatt (előéletük fényében) kétes színben tűnteti fel őket, a többi alakulatot és a vezetést is. Ezért a közvetlenül az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz intézett, még november 11-én elkezdett, de végül 13-ra datált jelentésében már alaposabban megindokolta a Parta és Oresica elleni támadást, és majdnem egy oldalt szentelt a Rózsa-lovasok tetteinek (Rózsa Sándort külön kiemelve), akikkel a legteljesebb módon meg volt elégedve. A jelentéshez csatolta az ütközetben kiténtek névsorát és a tetteiket tartalmazó, november 12-re datált mellékletet is. (Ebben azonban nem esik szó külön a betyárokról.)²⁴

Ebbe az első komolyabb siker utáni meglegedett hangulatba „robbanhatott bele” Vetter már említett levele, amely (ha csak arról is szólt, amit Vetter állít) „látens módon” végül is azzal vádolta az alezredest, hogy képtelen fegyelmet tartani a csapatainál, és ezzel a „harcoló csapatok becsületos hírnevét” (meg természetesen feletteséét, Vetterét is) rombolja. Damjanich heves természetét ismerve, felháborodása nagy lehetett; az eset tisztázása végett pedig úgy döntött, hogy a nézeteltérést személyesen tisztázza tábornokával. A parancsnokságot tehát átadta a rangidős tisztnek, Kiss Pál őrnagynak, a 9. honvédszászlóalj új parancsnokának, és néhány személyt, valamint a 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóalj 6. századának kíséretében Nagybecskerekre utazott.²⁵

Damjanich Nagybecskerekre érkezésének, Vetterrel való találkozásának pontos időpontjai és részletei sem ismertek. Ám Aschermann leírása alapján nem egy fegyelmezett, felettesének elvárásaihoz feltétlenül igazodó beosztott érkezett meg magát tisztázni (ahogy Vetter valószínűleg elvárta volna), hanem egy „háborgó indulatának leplezetlen kimutatása mellett” hadtestparancsnokát felkereső alezredest. Ez már önmagában hordta a megbeszélés „elfajulásának” lehetőségét. Talán ez is az oka (mármint, hogy a találkozásra nem Vetter

Antal: *Az 1848-49-iki szerb támadás. VIII.* In: Hazánk. Szerk. Abafi Lajos. 5. kötet. Budapest, 1886. 261–264., 262. (Vetter saját bevallása szerint még Versecre való elindítása előtt személyesen fogadta Rózsa Sándort, akivel közölte, hogy „tartózkodjék a rablástól, fosztogatástól és gyűjtogatástól, még pedig személyes felelőség terhe mellett, minthogy a hadi törvények ezen vétségeket hadi rögtönítelő bíróság elé utalják és halállal büntetik”. Így elképzelhető, hogy mint felelős parancsnokot milyen kellemetlenül érintették a lagerdorfi ütközet „mellékkörülményei”-ről beérkező híradások... Lásd: uo. 263.)

²⁴ Damjanich jelentését lásd HL 1848-49. 3/280., mellékletét uo. 3/270. (Damaszkin István verseci főszozolgabíró – aki szintén részt vett az ütközetben – jelentése alapján is úgy tűnik, hogy Parta és Oresica megtámadására csak akkor került sor, amikor a Lagerdorft átkaroló lovasoszlop katonáira (vagy inkább Rózsa felderítő lovasaira) valószínűleg a helyi szerb lakosok rálöttek, így a falvak kifosztása és felgyújtása jogos megtorlásnak tűnhetett. Hogy a két falu (és lakossága) eredetileg nem volt célpont, az is bizonyítja, hogy felderítésükre csak egy szakasz Rózsa féle-lovas lett kiküldve. Ezekre lásd Damaszkin levelét Vukovics Sebő kormánybiztoshoz. Versec, 1848. november 11. MOL OHB 1848: 3838., illetve Damjanich idézett jelentését.)

²⁵ A levél megérkeztek és Damjanich elindulásának a pontos időpontja nem ismert. Azt viszont tudjuk, hogy az ONÖHT-nak írott, fentebb már említett november 13-i jelentést Versecről még maga szignálta, ám a bánsági bányavidék megsegítésére 15-én már Kiss Pál küldte ki a segélycsapatokat; így valószínűleg legkésőbb 14-én el kellett indulnia. A „gyors reagálás”-ról ír Aschermann is. Erre és a kíséretre lásd: Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj 57., 61.,* valamint Vendrei (Aschermann): *Damjanich és Vetter*, 11. (A kísérettel kapcsolatban felmerül némi ellentmondás, mivel a 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóaljának Aradon való egyesítésére a HM csak november 15-én adta ki a parancsot. A zászlóalj zöme 25-én ért a városba; a 6. század 26-án érkezett meg oda. Ám az utóbbi tehetett ezt Nagybecskerekéről is. A székelyek „hazavágyódása” (a szülőföldjükéről érkező rossz hírek, a válságossá váló katonai helyzet miatt) már korábban ismert volt; a HM parancsa is közöttük ezert született meg; Aradról a további úti cél Erdély volt. Erre lásd: Kedves: *A csíki székely határőrök*, 111., 114–115.)

rangjának és beosztásának, vagyis tekintélyének megfelelően került sor), hogy Vetter más visszaemlékezőkkel szemben memoárjában egy sort sem írt az esetről, sőt kifejezetten tagadta, hogy Damjanichsal egyáltalán összeveszett volna.²⁶

A találkozó fő témája a visszaemlékezések szerint a Lagerdorf bevételekor elkövetett „kegyetlenségek” voltak, amelyekkel kapcsolatban Vetter „megütközését” fejezte ki, és „szemrehányást” tett beosztottjának (a hadsereg hírnevével, illetve valószínűleg a betartandó hadijoggal kapcsolatban). De milyen „kegyetlenségekre” is gondolhatott Vetter? Az előzmények alapján valószínűleg az ellenséges helységek bevételenél történt rablás, fosztogatás, gyűjtogatás eseteire, illetve a civil lakossággal és a hadifoglyokkal való bánásmódra. De mire is hivatkozhatott pontosan a tábornok? Parta és Oresica esetére aligha, mivel november 18-án a Temes vármegyei Giládnál, ahol a helyi lakosok szintén ellenállást tanúsítottak, a Vetter által kiküldött különítmény honvédei kirabolták, kifosztották, és több helyen felgyújtották a falut, vagyis épp úgy reagáltak erre, mint Rózsa betyárjai, majd a vidékről jelentős mennyiségű termékzsákmányt gyűjtöttek be. Marad tehát Lagerdorf. A falu elfoglalásával, kifosztásával és felgyújtásával kapcsolatban ismét csak említhetjük az előbbi példát. Így a tábor bevételenél elpusztult civil lakosokra és a hadifoglyokra szűkül a kör. Valóban nem találunk hasonló példát, ám hasonló helyzetet sem. A nagybecskereki hadosztály Vetter vezette csapatai november közepéig jobbra csak saját területen lévő helységek védelmével és visszafoglalásával foglalkoztak, ellenséges területen lévő, ellenséges polgári lakosságú tábor elfoglalásával nem. Az egyetlen példa Perlasz lehetne, ám a szeptember 2-i harc a falutól északra, a Jančova-dombnál kialakított katonai sánctábornál folyt, ahol csak a fegyveres felkelők tartózkodtak. A győzelem után a magyar csapatok bevonultak ugyan a faluba, de az ellenséges érzelmű polgári lakosság már előbb elmenekült; harcra tehát nem került sor. A szeptember 9-i második perlaszi összecsapás is szinte hasonló forgatókönyv szerint zajlott, bár ekkor a szerb felkelők megpróbálták a helységben is védekezni, Vetter csapatainak manőverei hamar kiszorították őket, így nagyobb helység harcra nem került sor (a falu egy része viszont leégett). Ezekben az esetekben tehát aránylag könnyű volt megkülönböztetni a felkelőket a polgári lakosságtól, és az utóbbiakat kímélni. Erre Lagerdorfnál esély sem volt, különösen azután, amikor a határőrök, a szerb–román népfelkelők és a polgári lakosok egy tömegben menekültek a Karas felé. (Ráadásul a helyi népfelkelőket gyakran csak egy könnyen eldobható lándzsa különböztette meg a civilektől.) Damjanich nem állíthatta le az üldözést, ha komoly veszteséget akart okozni az ellenfélnek; ennek viszont a civilek (közöttük asszonyok és gyerekek) is áldozatul estek. Az egyetlen érzékeny pont, amit Vetter joggal támadhatott, az a hadifoglyok kivégzése volt. Ám az esetről Damjanich nem volt jelen, és ő is ekkor szembesült először a „vörös sapkások” kegyetlenségével, amivel, mint korábban utaltunk rá, egyáltalán nem értett egyet, és a későbbiekben törekedett is a

²⁶ Damjanich megérkezése Nagybecskerekre november 17-re vagy az utána következő napokra eshetett, mivel a táborban szolgáló Leiningen-Westerburg Károly (aki aznap, 17-én hajnalban indult egy kiküldetésre) leveleiben még egy sort se ír róla; ugyanakkor elismerően nyilatkozik a lagerdorfi sikerről. Így valószínű, hogy már ekkor törekedett volna megismerkedni Damjanichsal, későbbi barátjával. Erre azonban csak december 7-e után került sor. Erre lásd *Leiningen-Westerburg Károly levelei és naplója*. In: Katona Tamás: *Az aradi vértanúk*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Budapest, é. n. 64., 69., 73. Leiningenre még lásd: Bona: *Tábornokok*, 174–175. Damjanich hangulatára Nagybecskereken lásd Vendrei (Aschermann): *Damjanich és Vetter*, 11.; Vetter tagadására emlékiratát 180–181. (Vetter szerint „Damjanich tetőtől talpig katona volt, s ily fegyelmzetlenséget (mármost, hogy »méltatlankodott« volna felettesével szemben) bizonyára el nem követett volna.” Vetter „csúsztatását” a fenti okon kívül még emlékiratának megírásakor az aradi vértanú tábornoktárs és a ’48-as idők iránti köztisztület is befolyásolhatta.)

megszüntetésére. A szerbek korábbi fehértemplomi és egyéb helyeken elkövetett kegyetlenségeinek ismeretében azonban nem szándékozott megbüntetni egyébként kiválóan harcoló katonáit. Úgy nyilatkozott tehát, hogy az ellenséggel nem történt több kegyetlenség, mint amit a vívott háború „természete” megkövetel. (Damjanich, mint azt később egy levelében kifejtette, a háború „keserű szükségé”-nek tartotta, hogy katonái fosztogatnak, gyűjtogatnak és kegyetlenkednek, és külön fájdalmat okozott neki az, hogy szerb létére ő volt az első parancsnok, aki erre kényszerült. Ám erre csak ott került sor megtorlásként, ahol csapatait megtámadták. Ráadásul a zsákmányolásra sokkal jobban rá volt kényszerítve, mint a nagybecskereki csapatok, mivel a verseci tábor ellátása (helyzetéből adódóan) sokkal rosszabb volt.)²⁷

A két különböző helyzetbe került és különböző harctéri tapasztalatokból építkező tiszt így nem juthatott egyetértésre; és ezt a nézeteltérést még eltérő habitusuk is tovább növelte. Vetter felettesként valószínűleg még tartott kimérten, a rá jellemző tanári stílusban egy „eligazítás”-t heveskedő beosztottjának „a hadviselés szabályai”-ról és a „hadsereg becsületé”-ről, illetve valószínűleg további parancsig megtiltotta az újabb támadó hadműveletet, nehogy megzavarja a béketárgyalásokat. Damjanich pedig frissen kialakult ellenzengést kívül azt a meggyőződést vihette magával Versecre, hogy parancsnokának nincs sok fogalma arról, mi a valódi helyzet a „végeken”. A november további részét Vetter a végül kudarcba fulladó béketárgyalásokon való részvétellel, Damjanich pedig csapatai gyakoroltatásával töltötte; majd az utóbbi a tétlenséget megunva november 25-e után szabadsággal Pestre távozott. Bosszúságát enyhíthette, hogy lagerdorfi sikerének köszönhetően november 25-én ezredessé léptették elő, ám legkésőbb a fővárosban a kezébe kerülhetett a Közlöny november 23-i (166.) száma, amelyben elolvashatta a saját, ONŐHt-hoz írott jelentésén alapuló, a korábbinál bővebb hírlapi tudósítást a lagerdorfi ütközetről, amelynek leírása

²⁷ A találkozó témájára, Vetter szemrehányására és Damjanich válaszára lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 384.; Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 58.; a Csákova és Gilád elleni akcióra Leiningen november 25-i levelét. In: Katona: *Az aradi vértanúk*, 64–65., valamint Hermann: *A 10. honvédszászlóalj*, 48–49. (A különítmény a 10. honvédszászlóalj két századából, a 13. (Hunyadi) huszárezred fél századából és két hatfontos lövegéből állt.) A nagybecskereki hadosztály harcaira és a perlaszi összecsapásokra összefoglalóan lásd: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 34–87. Damjanichnak a háborúról és katonái tevékenységéről alkotott véleményére lásd Todorović cs. kir. tábornokhoz írott 1849. január 17-i levelét. Pelyach István: *Egy szerb származású magyar honvéd tábornok levele a szerb csapatok főparancsnokához 1849 januárjában*. In: Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. Szerk.: Háda Béla – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Petneházi Margit. Budapest, 2009. 333–340.; a verseci tábor ellátásának az ütközet után való feljavulására lásd: Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 57. (Mint az a találkozó során kiderült, Rózsa betyárjai Lagerdorfnál semmivel sem voltak „kegyetlenebbek” a csapatok többségénél, így ebben az esetben Vetter a saját „előítélete” csapdjába esett. Ezt azonban sohasem valotta be, és a honvédek lagerdorfi kihágásait is inkább rájuk „terhelte” visszaemlékezéseiben. (A 9-esek tettei néhány napon belül ismertté váltak Versecen és Fehértemplomban a nagyközönség előtt, így Vetternek is értesülnie kellett azokról. Damjanich, véleményének megfelelően, nem rendelt el később sem vizsgálatot az ügyben, és a két jelenlévő „vörös sapkás” századparancsnok, Elek Ferenc és Sándor Kálmán pályafutását sem akadályozta. Így mindketten zászlóaljparancsnoki (illetve Elek később még dandárparancsnoki) beosztásig, illetve alezredesi, valamint őrnagyi rangig juthattak. Rájuk lásd Bona: *Tábornokok*, 318–319., 609–610.) Érdekes, hogy hasonlóképp járt el a korabeli hazai és az ellenséges sajtó egy része is. Így az OHB vizsgálatot rendelt el, és ezután december 15-én kiadott rendeletében tisztázta Rózsa Sándort a lagerdorfi ügyben, illetve megerősítette amnesztiáját. Ezekre lásd: Seres: *Karikással a szabadságért*, 115–117., 152.)

zömmel az ő szófordulatait használja, csak éppen az szerepel benne, hogy november 7-én (!) Vetter tábornok vezette itt sikerre a honvédeket...²⁸

Összegzés

A két hasonló pályafutású, elhivatott és tehetséges katona tehát már első találkozásuk során nem tudta megérteni a másikat, és kölcsönös ellenszenvvel vált el egymástól. Mi lehetett ennek az oka? Talán az, hogy a „kimért, pedáns” Vetter, mint táborkari tiszt, végletekig ragaszkodott elképzeléseihez, és a tanult elveknek megfelelő, „szabályos” háborút akart folytatni egy „szabálytalan” hadszíntéren. A „heves, érzelemgazdag” Damjanich viszont (bár az elveket maga is fontosnak tartotta) vébéli csapattisztként jobban megértette ennek a „szabálytalan” hadszíntérnek a viszonyait, és jobban is volt képes idomulni. Valószínűleg a fenti eltérések vezettek oda, hogy, bár kettejük közül a kiváló tervező Vetter emelkedett nagyobb rangra és beosztásra (altábornagy és a honvéd táborkar főnöke), addig Damjanich vezérőrnagy lett a „legyőzhetetlen”, legendás hadvezér, a főserg, „bálványa”. A Vetter elleni első „összecsapást” Damjanich nem nyerhette meg. De nem felejtett, és a következő 1849. márciusi találkozásukkor már ő volt az „erősebb”...²⁹

²⁸ Vetter és Damjanich habitusára lásd az életrajzukat. A találkozó végére vonatkozóan nincs információ, bár Aschermann szerint annak „nagyon heves természetűnek kellett lenni”. Az azonban aligha véletlen, hogy Damjanich a „Professzor” gúnynevet ragasztotta Vetterre. A támadásokat leállító parancsot valószínűsíti, hogy a továbbiakban novemberben Damjanich minden nagyobb akciót beszüntetett, pedig „célpont” még volt bőven... Ezekre lásd: Vendrei (Aschermann): *Damjanich és Vetter*, 11.; Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 58., 60. Damjanich elutazásának pontos dátuma nem ismeretes, de a november 25-i Katalin-báلكor még ő riadóztatta a csapatokat, viszont 30-án a versei csapatoknak ismét Kiss Pál parancsolt. Erre Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 60., 64.; az ezredesi előléptetés dátumára lásd: Bona: *Tábornokok*, 150. (A legvalószínűbb, hogy a Közlöny tudósításába egyszerű újságírói hiba miatt került be Vetter neve Damjaniché helyett (ahogy a hibás dátum is), hiszen a 158. számban megjelent korábbi tudósítás mindkettőt helyesen közölte. Ez azonban aligha javította Damjanich amúgy is rossz véleményét feletteséről, akit már valószínűleg korábban az is zavart, hogy Vetter nyilvánosságra hozott október 20-i, öt a táborkar főnökévé kinevező OHB rendeletben ennek egyik okaként az október 13-i törökbecsei ütközet is szerepelt. Márpedig azt Csuha Antal alezredes és Damjanich nyerték meg önállóan; Vetternek (aki éppen a Bácskában vett részt egy tárgyaláson) semmi köze nem volt ahhoz (hasonló a helyzet a rendeletben szintén érdemként említett fehértemplomi harcokkal is). Damjanich hozzáállására bizonyíték, hogy amikor 1849 februárjában megkapta tábornoki diplomáját, azt 9-én visszaküldte az OHB-nak, mivel kinevezése okaként az ördöghídi és tomasováci győzelmek is szerepeltek, pedig azoknál ő ott sem volt. Ezért azt kérte, hogy „nehogy azáltal más egyéneik érdemei csorbítassanak”) azokra a csatákra korlátozzák a hivatkozást, ahol valóban harcolt. Vetter diplomájára lásd: Ács: *Az első honvédvezérkar főnöke*, 9. jegyzet, a törökbecsei ütközetre Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 85–86.; Csuhára lásd: Bona: *Tábornokok*, 149–150.; Vetter tartózkodására Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 87. Damjanich tábornoki diplomájára és kérésére lásd: Hermann: *Kossuth hadserege*, 76–77.)

²⁹ A „kimért” Vetter „legbecsületesebb jellemű ember, alaposan képzett tábornok, jó és határozott vezér, szigorú főnök” és kollegiális körben „barátságos bajtárs” volt egy közeli beosztottja, a HM táborkari osztályán dolgozó Gelich Richárd szerint, ám ebből alárendeltjei, elsősorban a csapattisztek és a legénység, csak a „szigorú főnök”-öt érzékelték, így nem is volt különösebben népszerű. A katonáiról gondoskodó, kedélyes Damjanich viszont tudott szigorú (olykor kíméletlen) is lenni a népszerűsége megtartása mellett. Neki egy súlyos hibája volt Vukovics Sebő szerint: „...túlzásig kíméletlen, mondhatnám durva volt, midőn valaki ellen haragja fellobbant”, és egyik „ellenfelé”-t sem felejtette el. Ez sok jóval nem kecsesgetett Vetter számára a jövőben... Vetter jellemzésére lásd: Ács: *Az első honvédvezérkar főnöke*, 13. jegyzet, Gelichre Bona: *Tábornokok*, 353. Damja-

MELLÉKLET³⁰

1.

Nagybecskerek, 1848. november 12.

Vetter Antal tábornok jelentése a lagerdorfi ütközetről Mészáros Lázár hadügyminiszternek

906-N

3040/e 1848

Bánsági mozduló had parancsnoka

Hadügyminiszter

Mészáros Lázár Úrnak

Ezen perche veszem Damjanits alezredes úrnak levelét, miszerént folyó hó 9-kén Lagerdorfnál táborozó ellenséget megtámadta, szétverte, s' Lagerdorft elfoglalta.

Két százada a 9-dik honvéd zászlóaljnak,³¹ 1 százada a 3-diknak,³² s' 1 század székeleyek,³³ 2 6fontos ágyú, egy fél század Württemberg huszárok³⁴, s' a Rózsa lovasok valának a seregek, melyek e szép haditényt kivívták.

Előlegesen jeleseknek nevezi az alezredes úr 3-d[ik] honvéd zászlóaljbéli kapitány Földvári,³⁵ s' a székeley század parancsnokát kapitány Boros³⁶ urat, pattantyús főhadnagy Freidenreich³⁷ urat kitűnő, bátor s' ügyes magaviseletéért különösen megjegyzi, úgy szinte Rózsa Sándort is, kinek fegyverei által csak egyedül 12 ellenség esett el.

Két 1fontos ágyú, egy löszertalyka [sic!], nagyszámú fegyverek, s' mintegy 2000 darab szarvasmarha s' juhok, végtére egy szerb zászló zászmányunkká lettek. A zászlót egy székeley, a szaladó ellenség közül – meglővén a zászlóst – ragadta ki.

Az ellenség közül legkevesebbre számítva 200 ember esett el s' 68-an elfogattak – részünkről Württemberg huszár ezredbéli hadnagy Resser³⁸, s' 9-d[ik] honvéd zászlóaljbéli hadnagy Fáty³⁹ urak, s' összesen 4 ember esett el.

Oresitz [Oresica] és Parta helységekbe, csata közbe, több helyen tűz támadott, s' a Rózsa portyázó lovasok ezen ellenséges szellemű helyekből is sok marhát hajtottak el.

N[agy]Betskereken 12-d[ik] Novemb[e]r 848.

Vetter tábornok

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848: 3040/e.

nich jellemhibájára lásd: *Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re*. S. a. r.. Katona Tamás. Budapest, 1982. 5.

³⁰ A lagerdorfi ütközetre vonatkozó iratokat Seres István már közölte munkájában, így itt csak Vetter és Damjanich idézett jelentéseit közöljük szöveghűen lábjegyzetelve (mivel ez az utóbbi az említett közlésnél elmaradt). Az iratokat lásd: Seres: *Karikással a szabadságért*, Okmánytár 286–287., 276–279., 283–284.

³¹ A zászlóalj 1. és a 2. százada.

³² A 3. honvédzászlóalj 2. százada.

³³ A 14. (1. székeley) határőrezred 1. zászlóaljának 6. százada.

³⁴ A 6. (Württemberg) huszárezred 1. őrnagy osztály 2. századának egyik (valószínűleg a 2.) szárnya.

³⁵ Földváry Károly százados, a 2. század parancsnoka.

³⁶ Boros Ignác százados, a 6. század parancsnoka.

³⁷ Wenzel Freudenreich főhadnagy, a verseci honvéd és nemzetőr tüzérség parancsnoka.

³⁸ Részler (Resser) János, a huszár fél század parancsnoka október 19-től már főhadnagy volt.

³⁹ Fáty Gyula október 19-től már főhadnagy volt.

2.

Versec, 1848. november 13.

Damjanich János alezredes jelentése a lagerdorfi ütközetről az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnak

A Verseczi Fél Dandár Parancsnokságról

Az Országos Hadi Tanácsnak!

Budapesten

Versecz November 13-án 848

Temesváriak által, kik az igaz magyar ügy ellen összeesküdtek, kiküldött 40 dzsidás⁴⁰, és oláh-illír vég ezrednek⁴¹ egy századja által Boksának meg támadása és elfoglalása⁴² következtében elhatározta magát alól írt, hogy oly fontos részét a hazának a lehetőségig védeni fogja, és a ma bérleteknek [sic!] a bányavárosok felé további előhaladásokat, úgy szinte a haza iránt jó érzelműeknek lefegyverkeztetését, és ennek következtében az alkotmányos szabadság gyilkosainak fegyverrel leendő ellátását meggátolhatja; miért is a Verseczen tanyázó seregből 1 osztályt a 3-ik zászlóaljából,⁴³ 1 századot a Rukavina nevet viselő gyalog ezredből,⁴⁴ 100 lovas nemzetőrököt⁴⁵ és egy 6 U(fontos) ágyút, úgy szinte Oraviczáról 300 főnyi gyalogságot, és két 3 U(fontos) ágyúkat⁴⁶ az ellenségnek tönkre tételére és Boksánnak vissza foglalása végett elküldöttem; de a küldött csapatoknak későn oda érkezte, és nyilván mivel ezeknek közelítését az ellenség meg sejtítette, elég ideje maradt neki még jókor vissza vonulni, mely alkalomkor 1 ember, 1 ló, és néhány köpönyegek a mi népünknek kezökre került.

Ezen említett helyre küldött csapat által gyengülvén a verseczi erő, és mivel minduntalan tartanom kellett, hogy Temesvár felől Versecz meg fog támadatni, kényszerítve láttam magamat a honvéd 9-ik zászlóaljnak egy osztályát,⁴⁷ 50 szegedi lovas nemzetőrököt és két ágyút [olyó] év november 7-én seregem erősítése végett magamhoz vonni. Miután Temesvár felől meg nem támadtattunk, s' mivel Versecz és Fejértemplom közti közlekedést Lagerdorfon át a bekövetkezendő hadi működések miatt elkerülhetetlenül szükséges [volt

⁴⁰ A cs. kir. 2. (Schwarzenberg) ulánus ezredből, amely Temesváron állomásozott.

⁴¹ A cs. kir. 13. (román-bánsági) határőrezredről van szó.

⁴² Boksánbánya (Krassó vármegye) a bánsági bányavidék egyik központja volt; 1848. november 3-án foglalták el a cs. kir. csapatok, a magyarok november 7-én foglalták vissza. Erre lásd Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédzászlóalj*, 61.

⁴³ Valószínűleg a 3. honvédzászlóalj 2. osztályát (3-4. század) Bobich János százados vezetésével. Erre lásd Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédzászlóalj*, 61., Bobichra lásd: Bona: *Tábornokok*, 257-258.

⁴⁴ A cs. kir. 61. (Rukavina) sorgyalogezred 3. zászlóalja (Damjanich régi alakulata) 1848 nyarán jobbra osztályokra osztva harcolt a szerb felkelők ellen. Szeptember végén a zászlóaljat Temesvárra rendelték vissza, ám a korábban Versecen állomásozó 7. osztály (13-14. század) zöme végül megtagadta a parancsot, szeptember 27-én visszatért Versecre, és átállt a magyarokhoz. Ennek egyik századáról van szó. Erre lásd: von Donnersberg, August Hoffmann: *Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 61*. 1798-1892. Wien, 1892. 182.

⁴⁵ A szegedi vagy a hódmezővásárhelyi lovas nemzetőrökről lehet szó. Rájuk lásd: Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédzászlóalj*, 49., 53.

⁴⁶ Az utóbbiak a bányakerületet védő Asbóth Lajos saját csapatai voltak. Rájuk lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 385-386.

⁴⁷ A zászlóalj 1. osztályáról (1-2. század) van szó.

megnyitni]; tovább mivel azon pont, kapott tudósítások következtében, a mellett hogy már a természettől kedvezőleg vagyon az ellent állásra megáldva, s' elsáncolva, a főbb bejárások két nagy redutokkal erősítve, és egyezerhatszáz, azaz 1600 főből álló jól fegyverkezett ellenséges sereggel és három ágyúkkal el volt látva – tehát Elek százados úrnak⁴⁸ vezérlette a honvéd 9-ik zászlóaljnak osztályát, 50 szegedi lovas nemzetőrököt és 2 ágyút Vojvodinczon keresztül Lagerndorf felé menni rendeltem; magam pedig a honvéd 3-ik zászlóalj 2-ik századával Földváry százados úr parancsa alatt, a székely századot, mely Boros kapitány úrtól vezényeltetett, fél század Württembergi huszárokkal, kiknek Reszer hadnagy úr volt parancsnoka, egy csapat [hódmező]vásárhelyi önkéntes lovas nemzetőrökkel, a Rózsa Sándor féle csapattal és két 6U (fontos) ágyúkkal, melyek parancsnoka Freidenreich főhadnagy úr volt, és ennek az ágyúk iránt személyes ügyelete mellett egyenesen az országúton Lagerndorf felé indultam.

Amint ágyúlövésnyi távolságra érkeztem, elkezdte az ellenség a fő bejáráson épített redutból reánk nagyszerűen ágyúzni, melyet azonban Freidenreich főhadnagy úr, a pattantyúsok parancsnoka oly erélyesen és szakadatlan előnyomulással viszonzott, hogy annak fődözete alatt Földváry százados úr embereivel rohamcsapatot képezhetett, és ezekkel az ellenséget, ki egy erős vadászárokból csatárláncokból élénken és szünetlenül [sic!] tüzelt, abból kiverhette; a jobb oldali rohamot a székely századnak jobbra [kellett vezetnie], a másikk [oszlop] az úton nyomult elő, a 3-ik pedig tartalékképp követte. A rohamlók, kiknek élén Földváry százados úr volt, feltarthatatlanul tódultak a besáncolt falu felé, dacolván az ellenségnek szünetlen [sic!] ágyúk[-] és puskákbeli lövöldözéseinek, és így elfoglalták annak délnyugati részét.⁴⁹

A megtámadás alatt mutatkoztak a közel lévő környékekben, Barthán (Parta) és Oravicán (Oresica), melyek a mi részünken fekszenek, ellenséges csapatok, kiknek szétverésére Rózsa csapatjából egy szakaszt küldöttem, kik legnagyobb gyorsasággal az ellenséget részént elkergették, részint lekoncolták.

Reszler hadnagy úr a Württemberg huszároktól kitüntető vitézséggel, és legnagyobb sikerrel vágott a Karas – patak, és annak partján lévő erdőbe visszavonuló ellenség közé, a székelyek azon része, mely az út felé működött, megtámadta őket az erdőbe, és miután nagy kárt tett bennök, visszaverte a patakon át, melyben is az ellenség közül többen belé fúltak.

A roham kezdeténél megjelent vojvodinczai úton az oda rendelt osztály a 9-ik honvédzászlóaljból 2 ágyúval, és rohamlépésben nyomult az ellenségre a fent megírt redut felé, honnét az ellenség két ágyúval ellenők dolgozott, és így a falu szélső részébe elhatározottan berontott; mely alkalomkor az osztályparancsnok Elek százados belátó vezérletével kitüntette magát; mire az ellenség tökéletesen a faluból kiveretett, visszahagyván itt két ágyút, lőszel [sic!] kocsiját, 40 puskákat, és 71 közülők foglyokká tétettek.

Legkitűnőbbben viselte magát Földváry százados úr, ki előcsapatjának élén legelső volt a faluban, és magát elhatározólag és vigyázva viselte, továbbá Freidenreich főhadnagy úr az ütegek parancsnoka, ki a legsűrűbb ellenséges ágyúgolyózápör közt, a rohamcsapattal egyenlő lépést tartva az ellenségre jól alkalmazott kartácsali tüzelés által kevés időt engedett arra, hogy a rohamló csapatnak kárára lehessen; miért is kitűnik, hogy az ellenséges ágyúgolyók által ugyanezen részen sem agyonlőve, sem megsebesülve senki sem találtatott.

⁴⁸ Elek Ferenc százados az 1. század parancsnoka és (rangidősként) az 1. osztály parancsnoka is volt. Erre lásd: Hoffmann: *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédzászlóalj*, 10.

⁴⁹ Valójában az északnyugati részről van szó.

Legnagyobb kitüntetést és dicséretet érdemel főszolgabíró Damaszkín István úr,⁵⁰ ki a csata folyta alatt, a kisebb csapatokat érdeklő rendeleteket, azok parancsnokainak személyesen közölte [sic!], több ellenséges mozdulatokat, annak ideibeni [sic!] tudósítás által, már kezdetében megrontotta, és végre egy [hódmező]vásárhelyi önkénytes lovas nemzetőri csapatot csatázni vezetett.

A mi részünkről elesett Reszer hadnagy úr, a Württemberg huszároktól, ki egy ellenség csoport közé ugratván felső testibe kapott lövés által, továbbá a derék, bátor és igen kitűnő Fáj Gyula hadnagy úr a honvéd 9-ik zászlóaljából, hasonlóképpen azon alkalommal, midőn a sánc tetejére lépni akart, egy puskagolyó által melybe lövetett. Szintúgy halva maradtak két közvitézék, és 7-en megsebesültek, ezek közt vagyon egy szegedi lovas nemzetőr is.

Nem hallgathatom el Rózsa Sándor és embereinek kitűnő viseletét, mindnyájan lelkesült bátorságnak [adták tanújelét]; Rózsa maga a csata közt 5 rácot agyonlőtt és 7[-et] levágott, ahol legtüzesebben állt a viaskodás, ott az ő lovas csapataja működött, és ezen alkalomkor következő számú marhákat zsákmányoltak ú[gy]m[int]: 1800 darab juhokat, 402 szarvasmarhát, 53 lovat, 63 darab sertést, és más többféle tárgyakat, melyeket maguk között felosztottak. Ha valaki ezen embereket az ő természetes viaskodásukban képzeli, kénytelen gondolni, hogy olyanok, mint a sivatagnak fiai. Majd hegyen, majd völgyön száguldva láthatók voltak, majd csel elővigyázattal marhákat hajtották, s' ugyanezeket azon percben, midőn az ellenség mutatta magát, azokra elhatározottan bevágva, és dolgukat végezvén, ismét zsákmányaikhoz tértek. Dicséretükre legyen mondva, hogy ők a legvitézében viselik magokat, nevezetesen Rózsa Sándor némelyeknek meghagyva éltöket, többeknek az elfogott foglyoknak, kik között anyák kisdedeiket szoptatták, pénzt osztogatott.

Lagerndorf nincs már többé, és hogy Fejértemplommal a közlekedést helyreállíttathassam, a honvéd 9-ik zászlóaljából 1 századot Vojvodinczára fogok rendelni.

Midőn Lagerndorfnak tönkretétele az Ördöghídnál (Teufelsz brücke) híről jött és az ellenség ijedtében azt vélte, hogy tovább is üldöztetik, onnan mindnyájan Palánkára vonultak, sőt még onnét is némelyek áteveztek a Dunán.⁵¹

Havancourt hadnagy⁵² ma végezte be a holtak temetését, és azt jelentette, hogy 470 téte[te]tt a sírba.

Azoknak száma pedig, kik idestova szétvonulva elhullottak, nem tudható.

Ezekből tessék kegyesen érteni, mily gyorsasággal, és halálmegvetéssel harcolt seregem, minthogy az egész csata alig tartott egy óra folytaig, mely idő alatt 230 ember az ellenségből szurony által veszték el. És Freidenreich főhadnagy úr, ki csakugyan a jelesek közt nagyon kitűnő, hogy ő jól irányzott kartáccsal lövések által, mintegy százötven lépésnyire közeledvén, abban nagy pusztítást tett.

Azon vitézekről a legénység közül, kik magukat különösen kitüntették, legközelebb külön jelentést fogok tenni, minthogy ezen rövid idő alatt nem volt alkalmam magamat az egészről bizonyossá tenni.

A 71 foglyokat az imént elfogottak kicserélésére fogom használni, s' ezekből fölöslegesen maradó számot Nagybecskerekre késértetni. Az asszonyok és közel 32 gyermekek,

⁵⁰ Damaszkín később honvéd és állandó parancsőrtszt lett Damjanich mellett. Erre lásd: Bona: *Tábornokok*, 297.

⁵¹ Ez erős túlzás. Az ördöghídi tábornok a szerbek természetesen nem üritették ki; a magyar csapatok csak november 30-án tudták elfoglalni és lerombolni. Erre lásd: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 98–99.

⁵² Valószínűleg Karol d' Abancourt hadnagyról van szó, aki ekkor már a 9. honvédzászlóaljnál szolgált. Lásd: Bona: *Századosok*, I. 92.

mind összeve 48 főből állókat a velök hozott csekély vagyonokkal szabadon bocsájtottam. Ők rongyokba öltözve, s' igen szánakozásra méltó nyomorú állapotba helyhezvék [sic!]; gondolom, hogy lelkiismeretesen cselekedtem.

Versecz 9-ber
11-ke

Damjanich

Eredeti tisztázat. 8550/nő. HL 1848-49. 3/280.

3.

Versec, 1848. november 12.

Damjanich János alezredes jelentésének melléklete a lagerdorfi ütközetben kitűnt egyénekről
Függelék a Lagerndorfi csata jelentéséhez

Említést érdemel őrnagy Rákóczy⁵³, ki mint szemes katona, mindenütt, hol a szükség kívánta, jelen volt, h[ogy] lovas csapatjának minden teendőket szóval megmondhasson, ki-nek is egy ilyen alkalommal lova lelövetett.

Ha már a katona, kötelességének teljesítéséért, elismerést érdemel, mennyivel inkább érdemli azt egy olyan polgár, ki saját ösztönéből a veszedelmet keresi, és a csatában lelkes elszántsággal, s' férfias elhatározottsággal részt vesz. Az ily jeles polgároknak, [hódmező]vásárhelyi lovas nemzetőröknek neveik következők: őrnagy Fekete Imre,⁵⁴ kapitány Kamotsay Mihály,⁵⁵ főh[adna]gy Kováts Sándor,⁵⁶ Nagy Pál,⁵⁷ tizedes Schmidt János, Samu Ferentz, Gajdor Péter és Tárkán Pál, továbbá köztitűzek Varga Péter, Szabó Pál, Wetró Pál, Hody Péter, Hody Pál, Olasz István, Kormann Pál, Wetró Miklós, Mónus Pál, Lázár József, Gojdar Sámuel, Szél János, Dani János, Kristó Márton, Balog Pál, Kiss Mihály és Geza Pál. Különös elismerést érdemel Sivkovitz István nemzetőri főhadnagy⁵⁸, ki azon alkalommal, amidőn Béchy Ferencz dandári segéd és főh[adna]gy⁵⁹ az ellenségtől körülvetetvén magát megszabadítani igyekezett, két emberrel elszántan segítségére sietett, s' az ellenséget foglaltoskodtatta [sic!], mialatt főh[adna]gy Béchy Ferencz magát megszabadíthatta.

A csatában még velem voltak néhány szegedi n[emze]tőrök, és Woivodinczáról a 9-ik honvédszászlóalj 1-ső osztályából 50 ember⁶⁰, kik a szó teljes értelmében győzedelmeskedtek.

⁵³ Rákóczy-Parchetich Zsigmond Temesvár város nemzetőr őrnagya volt, aki ekkoriban különböző nemzetőr csapatokat irányított ideiglenes megbízással. Lagerdorfnál valószínűleg a lovasság általános parancsnoka volt. Lásd: Bona: *Tábornokok*, 597.

⁵⁴ Valószínűleg ő volt a hódmezővásárhelyi lovas nemzetőr-osztály parancsnoka. Életrajza nem található meg a törzstisztek között. Erre lásd: Bona: *Tábornokok*, id. mű.

⁵⁵ Kamocsay Mihály a hódmezővásárhelyi lovas nemzetőr-osztály egyik századának parancsnoka volt. Életrajzára lásd: Bona: *Századosok*, I. 523.

⁵⁶ Életrajza nem szerepel a főhadnagyk között. Erre lásd: Bona: *Hadnagyk*, id. mű.

⁵⁷ Életrajza nem szerepel a főhadnagyk között. Erre lásd: Bona: *Hadnagyk*, id. mű.

⁵⁸ Valószínűleg azonos Zsivkovics István (János) hódmezővásárhelyi nemzetőr főhadnaggyal. Életrajzára lásd: Bona: *Hadnagyk*, III. 530.

⁵⁹ Valószínűleg azonos Pécsy Ferenc főhadnaggyal. Életrajzára lásd: Bona: *Századosok*, II. 209–210.

⁶⁰ Damjanich itt valószínűleg a szegedi nemzetőr lovasok számát (50 fő) írta rossz helyre, hiszen az összecsapásban a „vörös sapkások” teljes osztálya részt vett.

A 3-ik honvéd zászlóalj századjáról egyebet nem mondhatok, minthogy mind jelesen viselte magát.

Osztályparancsnok, kapitány Ellek a 9-ik zászlóaljtól, csapatjának jó vezetése, és alkalmazása által magát igen kiüntette. Ezen zászlóalj annyira lelkes, h[ogy] róla egyebet nem mondhatni, minth[ogy] minden egyes veres sipkás egy valódi harcos.

Valamennyi tiszt, nevezetesen kapitány Sándor,⁶¹ főh[adna]gy Földváry,⁶² h[adna]gy Csiszery⁶³ és Csikó⁶⁴ példányképpen [sic!] vezették csapatjaikat, és a közönségesen [sic!] megsiratott, igen becsült és jeles Fáy Gyula, ki a sánc bevételénél vitéz halálát találta, hasonlítlanul [sic!] elszántan viselte magát.

Ami a székeleyek illeti, ezek most is bebizonyították elszántságukat, és hidegvérűségüket. Kapitány Boros, ki gyors tevékenysége által a megszaladó ellenségnek útját elzárván, jól kiszámított lövetések által a futamodó ellenségben nagy kárt tett.

Verschetz november 12-én 848.

Damjanich
Alezredes

Eredeti tisztázat. HL 1848-49. 3/270.

4.

A verseci dandár (hadosztály) 1848. november eleji hadrendje (rekonstrukció)⁶⁵

Versec

Parancsnok: Damjanich János alezredes (dandár-, majd hadosztályparancsnok)

Alakulat	Parancsnok	Gyalog század	Lovas század	Ember	Ló	Lőveg
3. honvédzászlóalj	Damjanich János alezredes	6		kb. 850		
61. sorgealozezred 3. zászlóalj (7. osztály)	Karl Krausz százados ⁶⁶	2		kb. 160		
14. határőrezred 1. zászlóalj (6. század)	Boros Ignác százados	1		kb. 140 ⁶⁷		
Verseci nemzetőrség	Skublics Ráfáel százados ⁶⁸	6		kb. 1200 ⁶⁹		
Csongrádi vármegyei nemzetőr gyalogság (szegediek) ⁷⁰	Benke József vagy Borbola János százados	2		kb. 400		

⁶¹ Sándor Kálmán százados a 9. honvédzászlóalj 2. századának parancsnoka volt.

⁶² Földváry György október 19-től már százados volt. Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok*, 338.

⁶³ Valószínűleg azonos Csicsery (Orosz) Ágoston hadnaggyal. Életrajzára lásd: Bona: *Századosok*, I. 252–253.

⁶⁴ Valószínűleg azonos Czíkó Boldizsár hadnaggyal. Életrajzára lásd: Bona: *Századosok*, I. 233.

⁶⁵ A rekonstrukció a bánsági hadtest november 24-i hadrendje (HL 1848-49. 3/558.), valamint *Vukovics Sebő emlékirata* vonatkozó információi (382–392.) alapján készült (becsült létszámokkal).

⁶⁶ Életrajzára lásd: Bona: *Századosok*, I. 609–610.

⁶⁷ A szeptember 25-i létszáma (146 fő) lásd: Kedves: *A csiki székeley határőrök*, 105.

⁶⁸ Életrajzára lásd: Bona: *Századosok*, I. 345.

⁶⁹ A szeptember 25-i létszáma (1212 fő) lásd: Kedves: *A csiki székeley határőrök*, 105.

6. huszárezred 1. őrnagy osztály	Károlyi Miksa százados ⁷¹		2	kb. 200	kb. 200		
Hódmezővásárhelyi lovas nemzetőrök	Fekete Imre őrnagy		3(?)	kb. 450	kb. 450		
Szegedi lovas nemzetőrök	Joó József vagy Korda István százados		2	kb. 240	kb. 240		
Rózsa-féle lovascsapat	Szerencsey Károly főhadnagy		1	kb. 100	kb. 100		
Verseci honvéd és nemzetőr tüzérség	Wenzel Freudenreich főhadnagy			kb. 80	kb. 50	8	
<i>Összesen</i>			17	8(?)	kb. 3820	kb. 1040	8

Fehértemplom

Parancsnok: Maderspach Ferenc őrnagy (dandárparancsnok)

Alakulat	Parancsnok	Gyalog század	Lovas század	Ember	Ló	Löveg
9. honvédszászlóalj	Kiss Pál őrnagy	6		kb. 700 ⁷²		
Fehértemplomi nemzetőrség	Maderspach Ferenc őrnagy	4(?)		kb. 700(?)		
Temesvári önkéntes nemzetőrség ⁷³	Fiala János százados ⁷⁴	1		kb. 140		
Szegedi lovas nemzetőrök	Humár Antal százados ⁷⁵		1	kb. 130	kb. 130	
Fehértemplomi nemzetőr-tüzérség	Tomas Phillipowsky főhadnagy			kb. 30	kb. 25	14 ⁷⁶
<i>Összesen</i>		11(?)	1	kb. 1700	kb. 155	14

⁷⁰ A Csongrád vármegyei lovas és gyalogos nemzetőrség október–novemberi mozgósítására, parancsnokaira, létszámára és szolgálatára lásd: Seres: *Karikással a szabadságért*, 119–128. (A négy szegedi nemzetőr parancsnok életrajza nem szerepel a századosok között. Erre lásd: Bona: *Századosok*, id. mű.)

⁷¹ Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok*, 429–430.

⁷² A zászlóalj teljes létszámra való feltöltésére 1848 novemberében került sor, ám kicsi a valószínűsége, hogy ez már a lagerdorfi ütközet előtt teljesen megtörtént volna. (Nagyobb mennyiségű lőfegyvert és felszerelést ugyanis csak ekkor sikerült zsákmányolni.) A feltöltésre lásd: Hoffmann: *Az 1848–49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj*, 25–26.

⁷³ A századot 1849 januárjában beolvasztották a 9. honvédszászlóaljba. Erre lásd: Hoffmann: *Az 1848–49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj*, 35.

⁷⁴ Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok*, 329.

⁷⁵ Életrajza nem szerepel a századosok között. Erre lásd: Bona: *Századosok*, id. mű.

⁷⁶ Vukovics emlékirata ezt a lövegszámot adja meg november elejére, ám ennek zöme csak kiskaliberű ágyú lehetett, mivel a november 24-i hadrend Fehértemplomnál csak egy 18 fontos és két hat fontos ágyút tüntet fel. Ezekre lásd: *Vukovics Sebő emlékirata*, 392.; HL 1848–49. 3/558.

Oravica

Parancsnok: Asbóth Lajos őrnagy (bányakerületi parancsnok)⁷⁷

Alakulat	Parancsnok	Gyalog század	Lovas század	Ember	Ló	Löveg
Bányavidéki (Oravicai) nemzetőrség	Asbóth Lajos őrnagy	4(?)		kb. 600		
13. honvédszászlóalj ⁷⁸	Székely Elek százados ⁷⁹	1		kb. 260		
Oravicai önkéntes nemzetőrség ⁸⁰	Somlay István főhadnagy	1		kb. 160		
Lugosi önkéntes nemzetőrség	Fischer András százados ⁸¹	1		kb. 140		
Oravicai nemzetőr tüzérség	Pennikár Lajos ⁸²			kb. 40	-	kb. 6
<i>Összesen</i>		<i>7(?)</i>		<i>kb. 1200</i>	-	<i>kb. 6</i>

Mindösszesen: kb. 35 gyalogszázad, 9 lovasszázad; kb. 6720 ember, 1195 ló, 28 löveg.⁸³

⁷⁷ Bár elméletileg Asbóth továbbra is független maradt, Damjanich kinevezése után ezt a területet is az intézkedési köre részének tekintette, de az ellenőrzést csak december második felére sikerült neki teljesen átvennie. Erre lásd: Hegyesi: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 60–64.

⁷⁸ A 13. honvédszászlóaljat eredetileg Erdélyben, Déván tervezték felállítani 1848 nyarán, ám a megfelelő létszám végül nem jött össze. Az itt állomásozó honvédek októberben az erdélyi cs. kir. csapatok támadása elől a Bánságba, végül a bányakerületbe húzódtak vissza. A belőlük megszervezett századot végül a 11. honvédszászlóaljba osztották be. Erre lásd: Süli Attila: *A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadcsapat szervezése Erdélyben 1848-ban*. Sepsiszentgyörgy, 2011. 130.

⁷⁹ Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok*, 658.

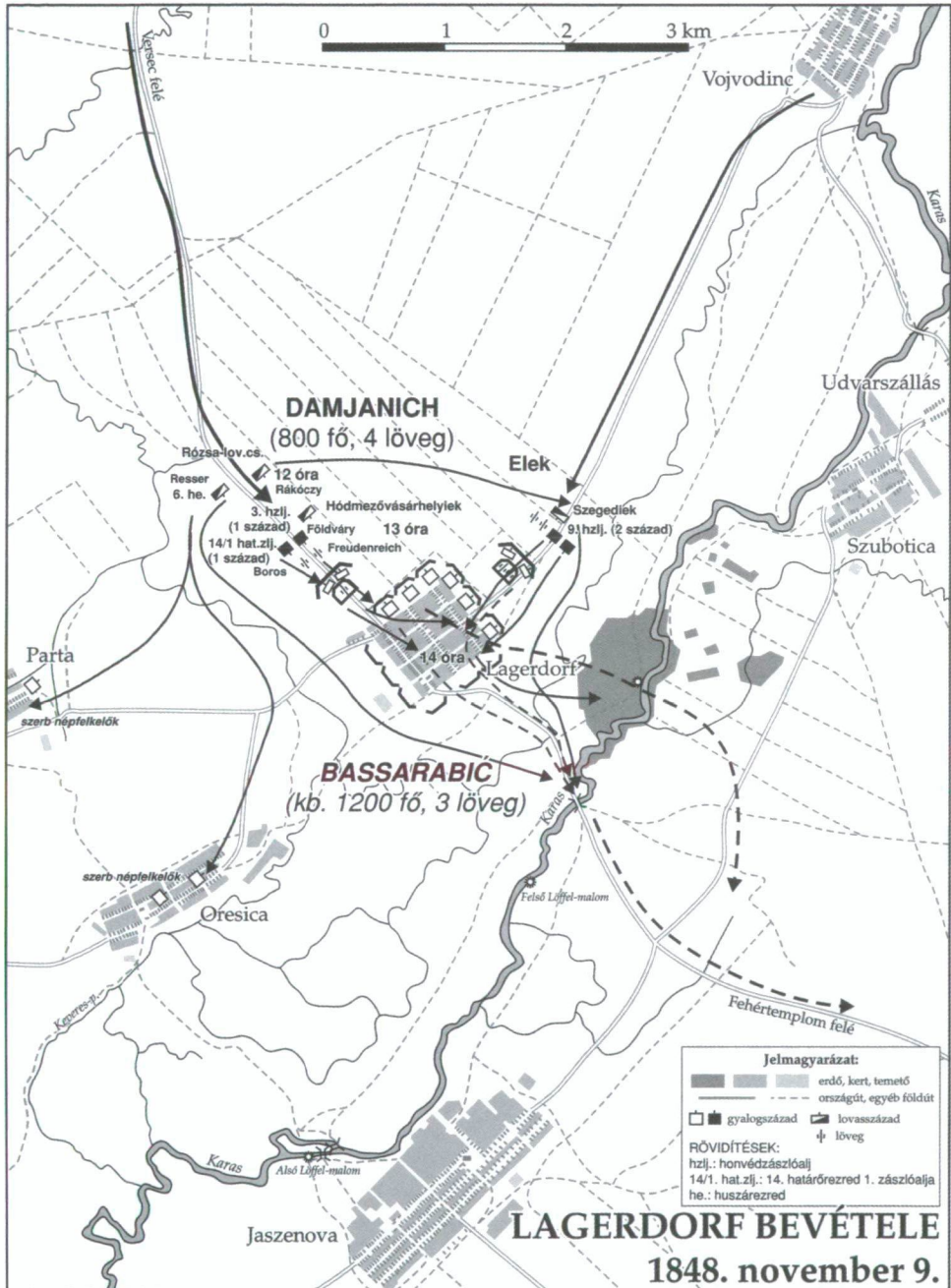
⁸⁰ A századot 1849 februárjában beolvastották a 3. honvédszászlóaljba. Erre és Somlay István életrajzára lásd Bona: *Századosok*, II. 350.

⁸¹ Életrajzára lásd: Bona: *Tábornokok*, 330.

⁸² Életrajza nem szerepel a hadnagyk között. Erre lásd Bona: *Hadnagyk passim*.

⁸³ Ez a létszám azonban csalóka; a szegedi és hómezővásárhelyi nemzetőrséget csak 15-18 napi ellenség előtti szolgálatra állították ki. Ezt sikerült majd egy hónapig elhúzni, így csak november 17-én hagyták el a táborn. Erre lásd: Seres: *Karikással a szabadságért*, 121–124.

5.

Az 1848. november 9-i lagerdorfi ütközet térképe⁸⁴

⁸⁴ A kiváló térképet Nagy Béla térképész készítette, akinek a szerző ez úton is köszönetet mond.

KRISZTIÁN KEMÉNY

Unjustified Cruelty or “Bitter Need”? The Conflict between the “Professor” and the “Great Renegade” in November 1848

In the late autumn of 1848, in the Banat theater of the „small war” in the southern territories against the Serbian rebels, Hungarians were gradually gaining ground. As a result of battles there, many commanders and corps had acquired experience in combat and companionship that later proved to be useful elsewhere. But it was also this time that the front’s best soldier, Antal Vetter and János Damjanich fatefully confronted each other. There were only a few preliminary signs of this conflict. Both officers, about the same age, came from military families, both chose the military profession for themselves, both excelled with extraordinary performance and both were the advocates of legitimacy. However, Vetter, being “stiff” and apolitical, considered himself a staff officer, while the “fiery” Damjanich, who was also enthusiastic about reforms, was a real line officer. 1848 gave momentum to the career of both, and both had already had their first successes and had gained fame by the time they met on the same front at the beginning of November.

The major-general, a brilliant planner, and the lieutenant-colonel, a great executor might have complemented each other. But the latter’s first great success on this front – the capture of the Serb military camp in Lagerdorf on 9 November 1848 – marked not the beginning but the end of their good relationship. As the troops of Damjanich inflicted severe losses not only on the garrison, but on civilians as well, and they plundered and burned down the defiant village and its neighborhood. The situation was aggravated by the acts of cruelty to the prisoners of war carried out by the soldiers of the 9th battalion in “the hell of Fehértemplom (Bela Crkva)”. Having heard of the events, Vetter reprimanded his subordinate in a letter, who in turn visited his superior in person in mid-November 1848. Although we cannot reconstruct in detail what happened, it seems evident that what was meant to be a clarifying conversation turned into a heated debate. The partners did not understand each other. Vetter, the corps commander, who viewed the events from the perspective of a staff officer, intended to wage a “regular” war fought along the rules and principles he had learned at the Theresian Military Academy in Bécsújhely (Wiener Neustadt). On the other hand, holding firmly to his Serbian identity, Damjanich, who saw the cruelty of the insurgents to the non-Serbian population as well as the poor supply of his troops, acted as a line officer and was forced to adjust to the circumstances of the “irregular” theater of war in the hope of a quick success. Although, according to their later remarks, their views on army discipline and the ways of warfare were scarcely different, their dissimilar character and combat experiences prevented them from coming to terms with each other. Following this case, they harbored mutual antipathy towards each other which prevented these extraordinary soldiers from successfully cooperating not only on the Banat front, but also later, during the spring of 1849 at the river Tisza.

KÖKÉNY ANDREA

Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793

Robert Townson neve nem ismeretlen hazánkban. Az angol utazó és természettudós 1793-ban körutazást tett Magyarországon. Bécsből indulva fél év alatt a Dunántúl északi részét, Budát és környékét, a Mátra vidékét járta be, majd átutazott a Hortobágyon, s Debrecenen keresztül eljutott egészen Nagyváradig. Visszaútján a Tokaj-hegységben tett kirándulásokat, majd a wieliczikai sóbányákhoz tett kitérője után ellátogatott a felvidéki bányavárosokba, s végül Pozsonyon keresztül érkezett vissza az osztrák fővárosba. Útja során feljegyzéseket készített a korabeli Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai helyzetéről, ezenkívül pedig fontos megfigyeléseket tett a természeti környezetről. Rengeteg adatot gyűjtött a kőzettan, ásványtan, a botanika és az állattan tárgykörében, és számos tudománytörténeti jelentőségű felfedezést tett. A Magas-Tátrában tett kirándulásai nyomán részletes leírást készített az ottani állat- és növényvilágról, ami máig a Tátra-kutatás egyik alapművének számít.

Útjáról 1797-ben Londonban könyvet jelentetett meg „*Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*” címmel.¹ Munkája annyira népszerű volt, hogy hamarosan két francia (1799, 1803) és egy holland nyelvű (1800) kiadására is sor került. Ez az egyik legátfogóbb beszámoló a 18. század végének Magyarországról. Magyar fordítása még nem készült el, de az út eredményeinek feldolgozása már megkezdődött. A Townson által összegyűjtött természettudományos ismeretekről az útleírás megjelenésének 200. évfordulójára, 1997. szeptember 26-án a Magyarhoni Földtani Társulat Tudománytörténeti Szakosztálya és Alföldi Szervezete, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottságának Meteorológiai Szakbizottsága emlékülést tartott Debrecenben. Az előadások anyagát Rózsa Péter szerkesztette kötetbe magyar és angol nyelven.² A kőzettani, geokémiai, meteorológiai, botanikai, állattani, barlangtani, és egyéb természettudományos feljegyzéseken kívül a konferencia résztvevői foglalkoztak Townson néprajzi megfigyeléseivel, a Hortobágyról, a Tokaji borvidékről és egyes magyar városokról készített leírásainak ismertetésével is, de a hangsúlyt a természettudományos ismeretekre helyezték.

Robert Townson útleírásának egyes részleteiről, a korabeli Magyarország településeiről, kultúrájáról, a magyarok szokásairól, életmódjáról olvashatunk a 18. századi utazó irodalomban található ismereteket összefoglaló kötetekben is. Ezek közül talán a legrészletesebb és legismertebb G. Györffy Katalin munkája, mely elsősorban kultúrtörténeti szempontból dolgozza fel a különböző európai (német, francia, angol és olasz) szerzők által készített út-

¹ Townson, Robert: *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*. London, 1797.

² Rózsa Péter (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai. Robert Townson's Travels in Hungary*. Debrecen, 1999.

leírásokat.³ A 18. század végét és Robert Townson írását még éppen érinti Szamota István 1891-ben Budapesten megjelent válogatása,⁴ melynek címe, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten: 1054–1717* kissé félrevezető, hisz záró dátuma nem 1717. A Townson 1797-ben megjelent művéből vett szemelvényeken⁵ kívül Inigo Born császári tanácsos kifejezetten természettudományos céllal írt és 1777-ben Londonban publikált leveleiből is közöl válogatást.⁶ Az angol utazó által közvetített információknak csupán egy részét osztja meg az olvasóval. Ahogy fogalmaz, „Townson útleírásából – Buda kivételével – csak ama városokat veszem tekintetbe, melyekről a többi [i. e. a kötetben tárgyalt, K. A.] utazók semmit sem szólnak.”⁷

Egyfajta történeti útikalauz Antalffy Gyula 1975-ben megjelent könyve, az *Így utaztunk hajdanában*, mely a 11. századtól a 19. századig tekinti át a különböző utazási formákat, a közlekedési eszközök, az útviszonyok, a szálláslehetőségek sajátosságait és változását.⁸ Elsősorban művelődéstörténeti szempontból vizsgálódik, s a hazai és külföldi utazók szemszögéből láttatva mutatja be az országot, így számos korabeli forrást használ és idéz. A Robert Townson útleírásában szereplő információk közül főként a Dunántúlon és a Hortobágyon, valamint az egyes városokban megfigyelt, az emberek életmódjával kapcsolatos részleteket és az utazáshoz kapcsolódó tapasztalatokat (közlekedés, szállítás, kocsik, fogadók, vendéglátás) használja fel.

Sem ezek a munkák, sem a természettudományos ismereteket összegyűjtő kötet nem foglalkozik azonban érdemben Robert Townson művének azon fejezeteivel, amelyek a korabeli Magyarország helyzetét, a Habsburg-házzal való viszonyát, Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodásának történetét, vagy éppen a magyar gazdaság és társadalom 18. századi helyzetét tárgyalják. A jelen tanulmány ezért arra vállalkozik, hogy bemutassa, hogyan látta az angol utazó ezeket a kérdéseket, s milyen képet rajzolt Magyarországról az angol és az európai olvasók számára.

Előljáróban érdemesnek tartjuk röviden bemutatni a szerzőt és utazásának célját. Robert Townson 1762-ben született Richmondban, Surrey grófságban egy londoni kereskedő, John Townson legfiatalabb gyermekeként. Alig múlt tíz éves, amikor apja meghalt, s a család kénytelen volt elköltözni Shropshire grófságba. Robert kereskedőtanonc lett Manchesterben, eközben pedig egyre jobban érdeklődni kezdett a természettudományok iránt. Ismeretszerzés céljából utazgatni kezdett. Első útjára 1783-ban indult el. Shropshire-ből nagyrészt gyalogszerrel jutott el Szicíliaba, bejárva közben Franciaországot és Itáliát. 1787-ben Párizsban az École des Mines hallgatója lett, ahol főleg ásványtant és metallurgiát tanult, majd egy év múltán hazatért. 1789 őszén, ismét gyalog, Edinburghbe indult, s beiratkozott az ottani egyetemre. Orvostudományt, kémiát és természetrajzot hallgatott. 1790-ben körutat tett a Skót Felföldön, ahol főleg botanikai feljegyzéseket készített. Hazatérése után az edinburghi hallgatók Természetrajzi Társaságában tartott előadásokat, melynek nyomán a társaság elnökévé, 1791-ben pedig az edinburghi Skót Királyi Társaság tagjává

³ G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*. (Idegen utazók megfigyelései) Budapest, 1991.

⁴ Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. Budapest, 1891.

⁵ Townson Róbert utazása Magyarországon. 1793. In: Szamota: *Régi utazások*, 475–489.

⁶ Br. Born Inigo utazása a temesi bánságban, Erdélyben stb. 1770. In: Szamota: *Régi utazások*, 461–474.

⁷ Szamota: *Régi utazások*, 475.

⁸ Antalffy Gyula: *Így utaztunk hajdanában*. Budapest, 1975.

választották.⁹ Szeretett volna a brit kormány szolgálatában természettudományos munkát végezni, ezért még ugyanebben az évben megpályázta Felső-Kanada gyarmatán a kormányzati természettudósi állást, de nem járt sikerrel. Ezután Svédországon és Dánián keresztül Göttingenbe utazott, ahol 1791 decemberében beiratkozott az egyetemre. Innen Bécsbe ment, majd 1793 nyarán beutazta Ausztriát és Magyarországot. 1794-ben Göttingenben jelent meg első, latin nyelvű műve, az *Observationes Physiologicae de Amphibiis*.¹⁰

Azt tervezte, hogy Indiába utazik ásványtani és geológiai megfigyelések céljából, de ehhez sem sikerült támogatást szereznie. Először a Kelet-Indiai Társaság, majd Afrikában a Sierra Leone Társaság szolgálatába kívánt állni, hogy ásványtani és természetrajzi megfigyeléseket és kutatásokat végezzen, de egyik próbálkozása sem járt sikerrel. Patrónus és állás híján így újra az írást választotta, 1798 és 1804 között további három könyvet publikált.¹¹ Közben természetesen továbbra is sokat utazott, főleg Angliában, majd rövid ideig Norvégiában, ahol különböző ásványokat gyűjtött. Amikor pedig 1805 májusában Shropshire-ben meghalt édesanyja, elhatározta, hogy csatlakozik bátyjához, aki 1790 óta Ausztráliában, az új-dél-walesi hadtestnél szolgált katonatisztként.

Mielőtt útnak indult, felkereste a brit kormányt. Korábbi próbálkozásainál nagyobb sikerrel járt, a kormányzat földet és juttatást ígért neki, valamint száz fontot bocsátott rendelkezésére, hogy könyveket vásároljon a kolónia számára, és ott egy laboratóriumot hozzon létre. Robert Townson 1806 szeptemberében indult útnak, és 1807. július 7-én érkezett meg Sydney-be. Mínt hogy járatos volt valamennyi természettudományban, s jól tudott latinul, görögül, németül és franciául is, a fiatal kolónia egyik legkiemelkedőbb tudósának számított. Szakmai elképzeléseinek megvalósítása azonban a gyarmati kormányzat akadályaiba ütközött. Az a William Bligh volt ugyanis ekkoriban a kormányzó, akinek a neve a Bounty legénységének lázadása kapcsán vált ismertté és hírhedtté. Elutasított bármiféle támogatást Townson terveihez. Így nem csodálkozhatunk, hogy az angol tudós is szerepet vállalt abban a mozgalomban, amelynek nyomán 1808-ban Bligh elmozdították a kormányzói tisztségből. Townson további három évet kellett, hogy várjon, hogy a neki ígért birtokot megkapja. Sydney mellett telepedett le, és szőlőtermesztésbe fogott. Vállalkozása azonban nem volt túl jövedelmező, s tudományos munkája is csak részsikereket hozott. Megpróbált visszatérni Angliába, de nem tudta eladni oly nehezen megszerzett birtokait, így végül Ausztráliában maradt egészen 1827-ben bekövetkezett haláláig.¹²

Robert Townson tartalmas és kalandos életéből, a felvilágosodás korának tudós polihisztoraként összegyűjtött ismereteiből a jelen tanulmányban a 18. század végi Magyarországról készített útleírásával kívánunk foglalkozni.

Az angol tudós elsősorban természettudományos érdeklődésből utazott Magyarországra. Könyvének előszavában a következőképpen indokolta, miért tartotta fontosnak, hogy önálló kötetben jelentesse meg az útja során szerzett ismereteket. „Habár sok útleírás jelent meg az utóbbi időben, Magyarország egyiknek sem volt tárgya; pedig ez egy olyan ország, mely bár Britannia számára kevés politikai jelentőséggel bír, mégis méltó a figyelmünkre: alkotmánya, lakosai és szokásai, valamint természeti kincsei egyaránt kivételesek. Tudom, hogy e munka, ami öt hónapi utazás során készített jegyzetek javított válto-

⁹ Torrens, Hugh: *Robert Townson (1762–1827): Gondolatok egy rendkívüli polihisztor természet-tudós utazóról*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 12.

¹⁰ Torrens: *Robert Townson*, 13.

¹¹ *Tracts and Observations on Natural History* (1799), *Philosophy of Mineralogy* (1798), *A Poor Man's Moral* (1798). Torrens: *Robert Townson*, 14–15.

¹² Torrens: *Robert Townson*, 16–17.

zata, nem orvosolja ezt a hiányosságot; sőt, magam is tudom, hogy néhány nagyon fontos témát csak röviden érintek; mégis azt remélem, hogy ez a kevés információ egy annyira kevésbé ismert, de önmagában olyannyira érdekes országról, nem lesz jelentéktelen az olvasóközönség számára.”¹³

Az előszóból megtudja az olvasó, hogy az útleíráshoz egy térképet is mellékelte Townson. Ehhez Korabinszky János Mátyás munkáit használta fel, egészítette ki. Korabinszky készítette el Magyarország első részletes földrajzi lexikonát, illetve a Magyar Királyság természeti és gazdasági erőforrásait bemutató tematikus térképet. 1786-ban jelent meg a *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn, a Vorstellung des Königreich Ungarn nach den Poststation für Reisende* térképmelléklettel. A lexikonban közel tízezer településre vonatkozó adatot és információt közölt. Ezután került publikálásra Magyarország gazdasági és természeti viszonyait bemutató térképe.¹⁴ Ezen a vízrajzi és statisztikai térképen különböző jelekkel és rövidítésekkel ábrázolta az ország ásványkincseit, mezőgazdasági és ipari termékeit, madár-, állat- és növényvilágát, a korabeli közigazgatási határokat (megyék, székek, kerületek), a lakosság nemzetiség szerinti megoszlását.¹⁵ Townson az ő térképét használta fel és egészítette ki. Egyik legfontosabb kiegészítése a földtani színjelölés volt, amit korábban senki nem alkalmazott még a Magyarországról készült térképeken.¹⁶ Ezenkívül bővítette a kőzetek és ásványkincsek lelőhelyeit, valamint a különböző mezőgazdasági és ipari termékek sorát, amiket immár nemcsak betűkkel, hanem képekkel is jelzett. Fontos újítása volt, hogy jelölte a postaútvonalakat is. Az eredetileg három nyelven (latinul, németül és magyarul) elkészített jelmagyarázatban a német nyelvet az angollal cserélte fel.¹⁷

Robert Townson az előszóban leírja, hogy művéhez tartozik egy *Függelék* is, melyben mindazokat a rovarokat és növényeket tüntette fel, amiket útja során megfigyelt.¹⁸ Az angol tudós e területeken is bizonyos szempontból első volt Magyarországon. Tizenhat oldalas botanikai jegyzékében (*Regnum Vegetabile*) száznegyvenöt növényt sorolt fel, s nagyon sok esetben – főleg a Tátrában végzett megfigyelései és minta gyűjtése nyomán – a lelőhelyet is megjelölte. Ez arról árulkodik, hogy képzett és gyakorlott botanikus volt. Ismerte a friss, kortárs szakirodalmat és a korábban született alapműveket is.¹⁹

A *Függelékben* „*Entomologia*” címmel bogárfajok és -változatok listája is található. Townson összesen háromszázötvenkét különböző, köztük tizennégy, a tudomány számára

¹³ Townson: *Travels in Hungary*, IX.

¹⁴ *Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productum tabula. Wasser und Producten Karte de Koenigreichs Ungarn. Magyarország természeti tulajdonságának tüköre.*

¹⁵ A Korabinszky-féle térképről részletesen lásd Plihál Katalin: *A Townson által használt Korabinszky-féle Magyarország térkép.* In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 43–46.

¹⁶ Erről részletesebben lásd Kázmér Miklós: *A Werneriánus Robert Townson és „közöttani” térképe Magyarországról (1797 című összefoglalóját.* In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 51–53.

¹⁷ Townson: *Travels In Hungary*, X–XII.

¹⁸ Townson: *Travels in Hungary*, XII–XIII., 453–494.

¹⁹ Appendix, *Regnum Vegetabile*. Townson: *Travels In Hungary*, 477–494.; Nagy Miklós: *Townson florisztikai adatai („Regnum Vegetabile”).* In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 87–90.

új faj leírását adta, sok esetben a lelőhelyet is feltüntette. Ez volt az első átfogó koleopterológiai közlés Magyarországról.²⁰

Townson 1793. május 6-én lépte át a magyar–osztrák határt, s október közepén érkezett vissza Bécsbe.²¹ E szűk félév alatt mintegy 2000 kilométert tett meg az akkori Magyarországon, ehhez adódik még a körülbelül 400 kilométeres lengyelországi kirándulása a híres wieliczkai sóbányákhoz. Útja során igen sok települést érintett, s számos továbbirol tesz említést könyvében, amikor az ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyairól vagy éppen a mindennapokról ír. Néhány település azonosítása azonban nem könnyű, hisz Townson, követve a Magyarországról szóló kortárs könyveket és térképeket, az egykori német vagy németes írású neveket használta, s ezeket az újabb kiadású magyar, osztrák, szlovák és román nyelvű térképek és könyvek már nem tartalmazzák. Útvonalának rekonstruálására G. Györfly Katalin tett kísérletet.²² Az általa készített térképen azonban több pontatlanság is található. Például előfordulnak olyan helyek, ahol Townson nem járt, csak írt rólok, s vannak olyanok is, ahol járt, de nincsenek feltüntetve. Ezért az angol utazóról Debrecenben rendezett emlékülés alkalmából Rózsa Péter és Kaselyák Győző elkészített egy helységnévtárat és egy térképet a Townson által említett településekről.²³ Ez alapján és Townson útleírását elolvasva a következő útvonal rajzolódik ki (az egyes települések magyar elnevezése után zárójelben feltüntettük a szerző által használt elnevezést is):

Bécs (Vienna) – Sopron (Oedinburg) – Nagycenk (Zinkendorf) – Fertőszentmiklós (Michlos) – Egyed (Egget) – Győr (Raab) – Hédervár (Herdervar) – Bábolna (Bobolna) – Tata (Dotis) – Komárom/Komárno (Komorn) – Esztergom (Gran) Visegrád (Vissegrade) – Buda (Bude) – Pest (Pest) – Hatvan (Hatvan) – Gyöngyös (Gyongyes) – Eger (Erlau) – Debrecen (Debretzin) – Nagyvárád (Gross Warden) – Debrecen – Tokaj (Tokay) – Sátoraljaújhely (Uihelly, Uihilly) – Telkibánya (Telkobanya) – Kassa/Kosice (Caschau) – Aggtelek (Akteleg) – Szilice (Szillitze) – Rozsnyó (Rosenau) – Szomolnok (Schmölnitz) – Lőcse (Leutschau) – Késmárk (Kesmark) – Pribilina (Pribilini) – Krakó (Cracow) – Wieliczka (Wielitzka) – Pribilina (Pribilini) – Besztercebánya (Neusohn) – Úrvölgy (Herren-ground) – Selmecebánya (Schemnitz) – Körmöcbánya (Kremnitz) – Újbánya (Konigsberg) – Garamszentbenedek (St. Benedict) – Nyitra (Neitra) – Nagyszombat (Tyrnau) – Pozsony (Presburg) – Bécs (Vienna)

Townson könyvének első fejezete Bécsről szól. Az angol utazó bemutatja a várost, ismerteti az ott található természettudományos gyűjteményeket, kitér a mindennapi életre, szórakozási lehetőségekre, a vásárok jellegzetességeire. Megtudjuk, hogy a Bécsben töltött időt arra is használta, hogy tájékozódjon Magyarországgal kapcsolatban, és ajánlóleveleket szerezzen különböző magyar főurakhoz. Beszámolójából kiderül, hogy az osztrák fővárosban nem a legkedvezőbb színben tüntették fel a magyarokat. A második fejezet elején a következőket írja: „Türelmetlenül vártam Bécsben a szép időt. [Hisz] „csak szép időben érdemes egy olyan országba utazni, ami a Bécsben keringő beszámoló szerint még szinte természeti állapotban van, s lakói félig vadak (*half savage*). Az az igazság, hogy néhányan olyan vadnak írták le e nép jellemét, hogy azok közül, akik nem annyira gyakorlott utazók, mint én, valószínűleg sokan teljesen feladták volna tervüket. [...] Szerencsés leszek, ha élve

²⁰ Appendix, Entomologia. Townson: *Travels In Hungary*, 453–476.; Merkl Ottó: *Robert Townson „Entomológiá”-ja*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 95–97., 102–116.

²¹ Townson: *Travels in Hungary*, 34.

²² Townson útjai. In: G. Györfly: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*, 112–113.

²³ Rózsa Péter – Kaselyák Győző: *Townson magyarországi útjának topográfiaja*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 199., 202–206., 207.

visszatérek, mondták.”²⁴ Kiderül persze, hogy mindez csak a bécsi propaganda által rajzolt negatív kép. „Miután azonban megismerkedtem néhány magyarral, akik ajánlólevelet adtak, rájöttem, hogy ezek a beszámolók nemzeti gyűlöletből erednek. Május 5-én, habár az évszakhoz és az éghajlathoz képest az időjárás még mindig nem volt jó, útnak indultam egy szolga kíséretében, aki több évet élt Magyarországon, és jól beszélt jó néhány nyelvet az ott használtak közül. Magyarul, németül, oláhul és különböző szláv nyelveken is [tudott]. Poggyászatot előreküldtem, s gyalog vágtam neki az útnak, hogy jobban szemügyre vehessem a vidéket, s felszedhessek bármit, ami utamba kerül, kőzeteket, növényeket vagy rovarokat.”²⁵

Robert Townson útinaplója természetesen kronológiai rendben vezeti végig az olvasót az általa megismert tájon és városok során. Rövid leírást szinte minden esetben ad a vidékről vagy a településről, amin áthalad, s ezt személyes élményein kívül gyakran egészíti ki azokkal az információkkal, amiket az adott területen élő lakosoktól vagy éppen vendéglátójától hallott. Sokszor szakítja meg a történetet azért is, hogy természetudományos megfigyeléseit ismertesse. Ilyenkor nem egyszer felhasználja azokat az adatokat, amiket a korábbi Magyarországról készült leírásokból, lexikonokból, illetve történeti munkákból vesz át. Akad, hogy külön táblázatba foglalja az így szerzett és az általa mért vagy gyűjtött adatokat, s rövid magyarázatot is fűz hozzá. Amikor az ország társadalmáról, politikai helyzetéről, törvényeiről ír, hosszan idéz elsődleges forrásokból, korabeli dokumentumokból is.

Townson 1793. május 6-án kelt át a Lajtán és lépett be Magyarországra.²⁶ Beszámolójából megtudjuk, hogy az osztrák kormány rendelete alapján szigorúan ellenőrizték, nehogy francia illetőségű személy lakjon a tartományokban, vagy utazzon távolabb a fővárostól. Így kívánták megakadályozni, hogy a nagy forradalom utáni francia elvek és vélemények elterjedjenek a Habsburg Birodalomban. Bécsben is tapasztalta a franciákkal szembeni ellenérzéseket, főleg XVI. Lajos kivégzése után. A fogadósok közül néhányan például nem voltak hajlandók elszállásolni franciát. Az angol utazó is a radikális változásokkal szemben foglal állást. „Milyen súlyos csapás a szabadságra a francia forradalom! Azokon a helyeken, ahol nem lehet megvalósítani egy köztes állapotot a francia szabadság és a legdespotikusabb európai kormányzat között, melyik ésszel bíró ember nem az utóbbit választaná, és csendben hordaná láncait?”²⁷

A politikai kitérő után azonban visszatér az utazása során megismert vidék leírásához, majd pedig első megállóhelyének, Sopronnak a jellemzésével folytatja. Townson véleménye szerint Sopron „rég, szabálytalanul épült város, de a külső részén nagyon csinos házak találhatóak, amelyek téli lakként szolgálnak a környékbeli nemesség számára. Lakossága körülbelül tizenkétezer, és minden bizonnyal jelentős kereskedelmi központ, Korabinszky becslése szerint negyvenezer szarvasmarhát és százötvenezer sertést adnak itt el évente.”²⁸

Egy ajánlólevélnek köszönhetően találkozott gróf Széchényi Ferencel, aki nagyon kedvesen és udvariasan fogadta. „Családjában alkalmam nyílt arra, hogy megfigyeljem, milyen jó nyelvérzéke van a magyaroknak. [A gróf] fia, tíz év körüli szép kisfiú, egész helyesen és folyékonyan beszélt magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul, és egy kicsit még horvátul is.” Miután együtt ebédelt Széchényivel, elkísérte nagycenki birtokára, hogy ismereteket szerezzen a magyar gazdálkodásról és vidéki életről. Megállapította, hogy a birtok jelentős

²⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 32.

²⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 33.

²⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 34.

²⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 35.

²⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 37.

méretű, de a kastély javításra szorul. Széchényi megmutatta neki könyvtárát, térképgyűjteményét, valamint értékes magyar éremgyűjteményét is. Az angol vendég meglepődött azon, hogy bár a gróf felesége és gyermekei nem voltak jelen, mégis nagyszabású vacsorára került sor, amelyen a háznéből Széchényi ügyvédje, titkára és tisztartója is részt vett.²⁹

Másnap ellátogattak herceg Eszterházy palotájához, aki Townson megállapítása szerint a leggazdagabb nemes volt akkoriban Magyarországon.³⁰ „Mivel a herceg nagyrészt Kismartonban él, ezt a székhelyét nem a legjobban gondozzák, de gyönyörű helyen fekszik, a Fertő-tó partján” – tette hozzá. A hercegi palotát és berendezéseit szépnek találta, bár megjegyezte, hogy a bútor nagy részét már Kismartonba vitték, a ház intézőjének nagy szomorúságára, aki arról panaszkodott, hogy lassan már nem lesz minek gondját viselnie. A ház mögött egy erdő húzódott, néhány nagyon szép kínai kerti lakkal. A kastélyhoz tartozott egy kicsi, de nagyon elegáns színház is, minthogy a néhai herceg nagyon szerette a színházi előadásokat, és volt egy kis társulata is. Megtudjuk, hogy utódjának a lövészet a passziója, amit a szomszédok nem néznek túl jó szemmel.³¹ Ehhez kapcsolódóan Townson részletesen bemutatja a magyar vadászati szokásokat. Majd visszaútjukról számol be, melynek során Széchényi a közelben lévő fürdőt, majd pedig a hegyoldalba vájt, soproni borral teli pincéket mutatta meg.³²

Mivel az angol utazó úgy ítélte meg, hogy „Sopronban nem volt semmi látnivaló”, elkezdett „valamiféle közlekedési eszközt” keresni, amivel Buda felé tartván Győrbe eljuthatott. A továbbutazást végül a gróf szervezte meg számára – a forspontot felhasználva a parasztok vitték el egy-egy távolságra. „Angliában lehet, hogy azt gondolták volna rólam, miközben a nyitott kocsin utaztam, hogy börtöntöltelék vagyok, s a szolgám, aki a fegyveremet vitte, az ő” – írta.³³ Útja során gyakran élt a forspont lehetőségével, amit legtöbbször vendéglátói rendeltek meg számára. Ha érdekesebb vidékre ért, az is sokszor előfordult, hogy gyalog folytatta útját, hogy minél alaposabban megvizsgálhassa a környező állat- és növényvilágot, valamint a kőzeteket, vagy éppen meteorológiai méréseket végezzen.

Nem csak a természeti környezet érdekelte. Mint már fentebb utaltunk rá, sok mindent jegyzett fel az emberek mindennapi életéről, szokásairól is. Fertőszentmiklóson például, ahol egy vasárnap délben azért állt meg, hogy lovakat váltson és ebédeljen, a magyar viseletet ismerte meg. „Minthogy ünnep volt, a parasztok a legjobb ruhájukat viselték. Nem ismerek egyetlen öltözéket sem, ami férfiasabb lenne, mint a magyar: hosszú nadrág, rövid, prémmel szegett zubbony, rövidszárú sarkantyús csizma. Hétköznapokon persze nem így öltöznek: sötét vászonnadrágot vagy bő gatyát, csizmát vagy bocskort és rövid inget hordanak, ami csak a felsőtestet fedi, és báránybőrből készült felöltőt, amit lazán átvetnek a vállukon. A nők viselete hasonló a németekéhez, és nem túl kecses” – állapította meg.³⁴

²⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 38.

³⁰ „A herceg bevételei nagyok, 80–90 ezer font sterlingre becsülik, de 1793-ban, ami különösen nagy profitot hozó év volt, 1 070 573 forintra rúgott, ami körülbelül 107 057 font sterling. Mindeközben harminchárom uradalmának kiadásai, a szolgálkat és egyebeket beleszámítva összesen 36 745 fontot tettek ki.” Townson: *Travels in Hungary*, 39–40.

³¹ Townson: *Travels in Hungary*, 38–39.

³² Townson: *Travels in Hungary*, 40.

³³ Townson: *Travels in Hungary*, 40–41.

³⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 43–44.

Megismert egy felelgetős népi játékot is, amit fiatal lányok egymás karja alatt átbújva, énekelve játszottak. Egyik lányt sem találta különösen szépek.³⁵

Ezután folytatta útját, s megérkezett Egyedre, gróf Festetich Ignác birtokára. Széchenytől volt hozzá ajánlólevele, így a gróf nagyon barátságosan fogadta. Annyira jól érezte magát nála, hogy három napig maradt, mialatt ismét bepillantatható a magyar gazdálkodásba.³⁶ A grófról megtudta, hogy „II. József ellenzékének egyik legbátrabb tagja, despotikus rendeleteit nem kedveli, hisz azok elnyomják a nagybirtokosokat” Elmondása szerint Festetich gróf nagyrészt a birtokán lakott, és a vidéki gazdálkodásnak szentelte idejét. Faluja rendezett volt, a parasztek házai egyformának tüntek, jó állapotban voltak, s egy nagyon széles és hosszú utcát alkottak. A szalmatető házak falai nagyrészt sárból készültek, így nagyon jól tartották a meleget és tartósak voltak. „Hasonlóan készülnek, mint a természetben a fecskéfészek vagy mint a németek házai” – írta Townson.³⁷

A gazdálkodás kapcsán kitért a 18. század végi feudális viszonyok sajátosságaira és csapdájára. „A birtok igazgatása egy olyan országban, ahol a bérleti díjat terményben és személyes szolgálattal fizetik, nagyban különbözik, és sokkal fáradtságosabb, mint ott, ahol a föld művelői szabadok, és ahol pénzbeli járadék helyettesíti a másik kettőt. [Így viszont] sok gazdasági intéző, tisztartó, etc. szükséges, s nagy hatáskört kell, hogy adjon a törvény a földesuraknak a parasztek fölött; amiből viszont gyakran adódik, hogy a parasztek szót emelnek uruk elnyomása és kizsákmányolása miatt. S ugyanígy az urak panaszkodnak a parasztek lustaságára, tisztességtelenségére. Mégis, ez az az állapot, amiben szinte Európa minden része osztozik most – ez a társadalmi fejlődés csecsemőkora.”³⁸

A következő bekezdésben már a környék madárvilágáról írt, majd arról, mily szomorúan vett búcsút Festetich gróftól, amikor segítségével továbbindult Győrbe. A városról megjegyezte, hogy elég nagy és jól megépített, tizenkét-tizenháromezer lakossal, az ugyanilyen nevű folyó két partján. Talált egy jó fogadót és egy kávéházat, de látnivalót csak nagyon keveset.³⁹ Festetich Ignác ajánlólevelével galántai gróf Eszterházyt kereste fel, akin keresztül pedig gróf Viczay Mihállyal találkozott másnap hédervári kastélyában. Szívélyes vendéglátásban részesült, s Viczay gróf megmutatta neki értékes éremgyűjteményét, kámeagyűjteményét, könyvtárát és fegyvertárát is. Az utazót örömmel töltötte el, hogy a gróf birtokát angol mintára rendezte be. Beszámolt róla, hogy egy olyan némettől kért tanácsot, aki sokat élt Angliában és megtanulta, hogyan lehet a vidéki táj egyszerű szépségét minél jobban kiaknázni.⁴⁰ Az istállóban jó néhány angol telivért talált, s megismert két angol lovászt is. Érdeklődéssel töltötte el az is, amikor kertben dolgozó cigányokat látott. Ennek kapcsán megjegyezte, hogy Mária Terézia nagy energiát fektetett abba, hogy a társadalom ezen „haszontalan tagjait” eltérítse csavargó életüktől, de nem járt sok sikerrel: még mindig bádogosként és muzsikusként vándorolnak.⁴¹

Az angol utazó következő úti célja Tata volt. Útközben megállt Bábólnán, hogy megnézzze a ménest. Ezután elhaladt a pannonhalmi apátság mellett. Beszámolójában röviden is-

³⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 44. A Townson által megismert fertőszentmiklósi leányjátékról részletesen ír Tátrai Zsuzsanna a *Robert Townson néprajzi megfigyelései Magyarországon* című fejezetben, in: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 125–126.

³⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 45.

³⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 46.

³⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 47.

³⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 48.

⁴⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 50.

⁴¹ Townson: *Travels in Hungary*, 50.

mertette a bencés kolostor történetét, és bemutatta az ott található relikviákat, de azt is megjegyezte, hogy mivel itáliai útja során sok hasonlót látott, nem tért le az útról, hogy ezeket megnézze.⁴²

Tatán herceg Eszterházy kertjei érdekelték leginkább.⁴³ Megállapította, hogy érdemes volt kitérőt tenni, mert azok kertjei nagyon szépek: számos forrás található bennük, tavak és csatornák, partjukon szomorúfüzzel, s morajló patakok, melyek partján pihenni, merengeni lehet, vagy „egy ifjú hölgy baráti társaságában édes pillanatokat eltölteni”.⁴⁴

A város vörös márványra épült. Az angol természettudós természetesen felkereste a bányát is, ahonnan a kő származott, és részletes leírást készített róla és a kőzetmaradványokról.⁴⁵ Megállapította, hogy sem finom posztót, sem drezdai porcelánt nem készítettek itt, de mindkét kézműves mesterség sok lakost foglalkoztatott a városból. Részletesen bemutatta posztóképzést és Korabinszky ismereteit is felhasználva aprólékos leírást adott a fazekasságról.⁴⁶

Tatán csupán egy napot töltött, majd tovább utazott Komáromba, onnan pedig 1793. május 19-én érkezett meg Esztergomba. Meglepetésére egy angollal, Dormer őrnaggyal találkozott, aki magyar feleségével a városban élt, s kalauza lett. Először a mészkősziklára épült vár romjait nézte meg, majd az utcákat és az épületeket vette szemügyre. Ezután átkelt a Dunán, és a túlparton lévő hegyeket vizsgálta meg. Kőzettani, botanikai és entomológiai feljegyzéseket készített.⁴⁷ Nagyon jó fogadót talált a városban, de az angol honfitárs vendégszeretete miatt nem sokat tartózkodott ott. Beszámolt róla, hogy elszomorította a gondolat, hogy Dormer őrnagy élete végéig nem tér vissza szülőhazájába. Magyaráztaként hozzátette, hogy az angol tiszt azért kényszerült elhagyni Angliát, mert katolikus vallása miatt nem szolgálhatott a hadseregben. Így fiatalon Habsburg szolgálatba állt, és harcolt a poroszok elleni háborúban. Ezután őrnagyi rangban leszerelt, és feleségül vett egy magyar nőt, akitől két gyermeke született.⁴⁸ Dormer története kapcsán Townson azt is megjegyezte, hogy Bécsben sok írrel találkozott, aki császári szolgálatban állt, mivel vallásuk miatt hasonlóképpen ki voltak zárva a brit katonai szolgálatból.⁴⁹

Az angol utazó Esztergom lakosságát öt-hat ezerre becsülte. Részletesen bemutatta az esztergomi érsek szerepét az egyház élén és a politikai életben.⁵⁰ A következő részben pedig már arról írt, hogy gyalog indult tovább Visegrád felé. Estére érkezett oda, egy fogadóban szállt meg, s napkeltekor gyönyörű látvány tárult elé: a Dunakanyar. Átkelt a folyón, hogy a másik oldalról is megnézzék a partot, s ott egy rajzot készített, melyet az útleírásába is beillesztett. A várrom, a sziklák, az erdő borította hegyek, mind elbűvölték: „...ez a vár valaha sok magyar király Windsora volt, s bár ma már romokban hever, még mindig lehet látni

⁴² Townson: *Travels in Hungar*, 52.

⁴³ Eszterházy József megbízásából kezdték el a tó körüli kert rendezését. Először a tó körüli területet csapolták le, majd 1783-ban kialakították az angolkertet. G. Györfly: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*, 155.

⁴⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 52.

⁴⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 53.

⁴⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 54–55.

⁴⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 60–63.

⁴⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 64.

⁴⁹ Az 1673-as ún. Eskü törvénye (*Test Act*) kizárta a nem anglikán vallásúakat a hivatalviselésből és a hadsereg tiszti karából.

⁵⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 65.

rajta, hogy egykor királyi lakhely volt” – írta.⁵¹ Ezután ismertette az 1335-ös a visegrádi királytalálkozó történetét, Bonfini és Thuróczyt is idézve latinul.⁵²

Útját gyalog folytatta tovább Buda felé. Így bőséges információt gyűjtött és osztott meg az olvasókkal a tájról, az állatvilágról, a szálláshelyekről. „Ezen a vidéken nem jobb a helyzet fogadók kapcsán – állapította meg –, mint 200 évvel korábban, amikor Busbeck utazott át Magyarországon, s Esztergomban azt tanácsolták neki, lakjon jól, mert Budáig már semmit nem fog találni.”⁵³

Nagy öröme végül megérkezett Budára. A városról készített beszámolóját szinte minden magyar szerző ismerteti, aki feldolgozta Townson útleírását. Így a jelen tanulmányban csak legfontosabb megállapításaira térünk ki. Első benyomásai nem voltak a legkedvezőbbek: „A megérkezés Budára nem is lehetne kellemetlenebb élmény. Semmiféle védmű, de még kapu sincs, mintha nem is Magyarország metropoliszába, hanem egy faluba érkezne az ember: és, mivel zsidók laknak a város első részében, mondani sem kell, hogy az első dolog, ami meglepi az embert, a szegénység és a bűz.”⁵⁴ Ha a város szépsége első pillantásra nem is nyűgözte le az angol utazót, kiterjedése annál inkább. Megállapította, hogy a Duna és a vár között elterülő rész nagyon keskeny, de három-négy mérföld hosszú.

Pestet és Budát már egyesültnek tekintette, hiszen „csak a Duna választotta el őket”. Becslése szerint Pestnek tizenhat, Budának és Óbudának húsz-huszonkét ezer lakosa volt. Úgy vélte, a legszebb köz- és magánépületek Pesten és a Váron belül találhatóak. A királyi palotát hatalmas és méltóságteljes építménynek tartotta. Ellátogatott az Invaldusok házába is, amit az 1790-es évek elején már kaszárnyaként használtak. Megállapította, hogy szép és tágas, akár négyezer ember elszállásolására is alkalmas, de szükség esetén ennek a dupláját is be tudja fogadni. A kormányzó olyan kedves volt hozzá, hogy maga vezette végig az épületen. Azt tapasztalta, hogy a katonák jó körülmények között laktak, és rendszeren ellátták őket.⁵⁵

Az angol utazónak alkalma nyílt megismerni az egyetemet is. A Korabinszky lexikon alapján az egyetem bevétele évén húszezer fontra becsülte, melyből tudomása szerint négy ezret a professzorok fizetésére fordítottak. A más egyetemeken is szokásos tanszékeken kívül természettudományi, botanikai és gazdasági tanszékekről is megemlékezett.⁵⁶

Érdeklődéssel töltötte el a kulturális élet is. Beszámolt róla, hogy a fővárosban két színház működött. „Az egyik Budán, ami eredetileg templom volt, de József császár idején átalakult, nagyon jó színház” – írta. „A Pesten lévő kisebb, silányabb színpaddal és szegényesebb díszletekkel. A darabokat általában németül játsszák, de az utóbbi években néhányat már magyarul is” – tette hozzá.⁵⁷ Színházba ugyan nem jutott el, de Pesten részt vett egy állathecc előadáson, amit azonban nem talált túl élvezetesnek. Az egyéb szórakozási lehetőségek közül a kávéházakat és a fürdők látogatását emelte ki. Azt is megjegyezte azonban, hogy nyár lévén, viszonylag kevés alkalom adódott a kikapcsolódásra, társasági életre, hiszen a nemesek inkább a birtokaikon tartózkodtak.

A kávéházak közül a pesti oldalon lévő Tuschelért lelkesedett leginkább. „Különösen annak, ami a híddal szemben van, nincs párja Európában” – írta. „Szép nagy terem, két

⁵¹ Townson: *Travels in Hungary*, 66–68.

⁵² Townson: *Travels in Hungary*, 69.

⁵³ Townson: *Travels in Hungary*, 73.

⁵⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 76.

⁵⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 76–77.

⁵⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 79.

⁵⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 79–80.

vagy három biliárdasztallal, egy privát biliárdszoba azok számára, akik nem dohányoznak, s két-három terem a szórakoztató programok számára. Nagyon kényelmesen lehet itt vacsorázni is. A kontinens szokásai szerint, mindenféle rangú és mindkét nemhez tartozó ember beléphet; fodrászok, kereskedő asszonyok, grófok és bárók.⁵⁸ A termálfürdők közül budai oldalon működőket tartotta a legfigyelemreméltóbbaknak. „Ezen a keskeny földcsíkon, ami a Duna és a hegyek között van, nagyon sok bővízű forrás tör fel”⁵⁹ – jegyezte meg. Tudta, hogy a legjobb fürdők a török korból maradtak fenn. Beszámolt róla, hogy az alsóbb rétegek számára nagy közfürdők álltak rendelkezésre, és kényelmes magánfürdők is találhatóak azok számára, akik megengedhették maguknak, hogy fizessenek érte. A melegvízű források és fürdők kapcsán megjegyezte, hogy nagy lehet a különbség a nyári és a téli vízhőmérséklet között. Ennek kapcsán elmesélte a történetet, amikor Mátyás király megválasztásakor a sereg a befagyott Dunán táborozott.⁶⁰

Ottléte alatt zajlott a híres pesti vásár, melyről az angol utazó beszámolója az egyik legkorábbi.⁶¹ Leírása nyomán kirajzolódik a Habsburg birodalmon belüli munkamegosztás: az ausztriai iparcikket általában bécsi kereskedők árusítják, míg az állatok, termények, nyersanyagok Magyarországról származnak. Azt is megfigyelte, hogy a vásáron sok zsidó, görög és örmény kereskedő tűnt fel. Benyomásait a következőképpen foglalta össze: „A pesti vásár a legnagyobb az országban, és nyolc vagy tíz napig tart. Sok boltos érkezett Bécsből és hozta magával áruját. A legfontosabb cikkek azonban Magyarország termékei voltak, ezek közül pedig a legfontosabb a ló. A nagy pusztákról hajtják őket, ugyanúgy, mint a marhákat: elég vadak, s még sohasem volt rajtuk kötőfék. Amikor megérkeznek a vásárra, karámba terelik őket. Ha valaki megvásárol egyet, nehéz befogni és elvinni, mert nem nagyon tűrik, ha tartóik megközelítik őket. [...] A kisebb fajta lovakat, amiket főként a parasztok használnak, általában 4-5 fontért adják, a katonaságnak valót pedig 7-12 fontért.”⁶² Azt is megállapította, hogy a lovakon kívül fontos árucikk volt az ökör, a juh és egyéb háziállatok, illetve a szegedi, pécsi és a debrői dohány, a bőr, az írha és a gubacs, valamint a fazekas termékek.⁶³

Az angol utazó szemtanúja volt annak is, ahogy a vásár alatt katonákat toboroztak. Ennek apropóján bemutatta a toborzó táncot, és részletesen leírta, hogyan készült és hogyan nézett ki a huszárok ruhája. „A magyar öltözék elég költséges; a térdnadrág mindig paszománnyal díszített, hasonlóképpen a mellény és a zeke zsinórral és prémekkel. A kalapjuk tollazata is elég sokba kerül. A magyarok szinte mindig a díszes ruhájukban járnak, amittől a városok hangulata vidám és katonás. Ha pedig többen összegyűlnek, nagyon jól néznek ki. A nem nemesi származásúak nem viselhetnek kardot.”⁶⁴

Townson Buda és Pest meglátogatása után kisebb kirándulásokat tett a budai hegyekbe. Részletesen leírta a hegyek közzetani összetételét, növényzetét, valamint az épületek anya-

⁵⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 82.

⁵⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 82–83.

⁶⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 84.

⁶¹ Dankó Imre szerint Townson a Medárd-napi vásárt láthatta 1793 május–júniusában. A pesti vásárok történetéről és jelentőségéről rövid összefoglalót találhatunk a *Robert Townson néprajzi megfigyelései Magyarországon* című fejezetben, in: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 123–125.

⁶² Townson: *Travels in Hungary*, 86–87.

⁶³ Townson: *Travels in Hungary*, 87–88.

⁶⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 89.

gát.⁶⁵ Lenyűgözte az eléje táruló látvány. „A budai hegyekből látni a kecskeméti pusztaságot, ami annak a hatalmas síkságnak a része, ami Váctól, a Mátrától és Tokajtól délre egészen Máramarosig és Belgrádig nyúlik, Budától és a Balatontól pedig egészen azokig a hegyekig, melyek elválasztják Magyarországot Erdélytől. [...] Itt vannak a nagy puszták és tanyaik, ahol a sok marhát tartják, és innen látják el Bécsét és a távolabbi piacokat is marhával. A síkság többségében száraz és homokos, de néhány helyen mocsaras.”⁶⁶

A környék bemutatása után közelebbi látnivalóra hívta fel a figyelmet: „Rákos mezeje is ezen a síkságon található, néhány mérföldre Pesttől, ahol korábban a nemzet sokszor tartotta gyűléseit, hogy vezetőt válasszon és országgyűlést tartson.” Arról számolt be, hogy néhány ilyen alkalommal nyolcvan ezren is felverték sátrukat. Azt is megjegyezte azonban, hogy az 1526-os „végzetes mohácsi csata” óta nem volt itt gyűlés. Mintegy átvezetésként a következő részekhez, az angol utazó megállapította, hogy a magyarok még mindig nagyra tartották a helyet mint valaha volt szabadságuk jelképét, és mintegy oltárként tisztelték, ahol őseik oly gyakran meseküldtek, hogy megvédik jogaikat.

Robert Townson művében ezután külön fejezetet szentel Magyarország alkotmányos helyzetének, az Ausztriához fűződő viszony leírásának, Mária Terézia, II. József és II. Lipót politikájának. „Míg Bécsben voltam, megtudtam, hogy a magyarok nem szeretik sem az osztrákokat, sem az osztrák kormányt, s magyarországi tartózkodásom alatt a társadalom minden része megerősített ebben” – írta.⁶⁷ Úgy véli, a magyarok számára a legnagyobb sérelem, hogy „a koronát idegen házból való viseli”, ráadásul udvara is az országon kívül van. Ahelyett, hogy választanák az uralkodót, a korona örökletessé vált a Habsburg családban, melynek udvara Bécsben található. Ismeretei szerint az uralkodó alig látogatja domíniumait, a nádori tisztséget hosszú évek óta nem töltötték be. A rendi gyűlést huszonhat évig össze sem hívták, hanem a királyságot, mint egy provinciát, rendeletekkel kormányozták. Szerinte emiatt a magyar nemzet úgy tekint magára, mint egy osztrák tartományra és nem, mint egy erős királyságra. Elégedetlenség és elutasítás van részükről a közterhek viselésével szemben is. „Így egy olyan ország – állapítja meg –, melyet melegen süt a nap, termékeny talajú, s melynek közel nyolc millió lakosa van, Európa nemzetei között csak egy provincia.”⁶⁸

Ezután a kormányzás mibenlétéről, a kormány és a kormányzottak viszonyáról elmélkedik: „Habár az osztrák monarchia szomszédai közül néhányban működik az országgyűlés, az valójában csak formális, hisz egyikben sem hozhatnak fontos döntéseket a törvényhozással, vagy az adózással kapcsolatban.” Magyarország azonban még megőrizte a törvényhozás és az adókivetés jogát, bár aggodalommal figyeli a bécsi udvar térnyerését. „Így nem csoda – jegyzi meg –, hogy II. József politikáját nem nézték jó szemmel.”⁶⁹ Megállapítja, hogy bár Józsefet a jó szándék vezérelte, egész kormányzása nem telt mással, mint változtatásokkal és újításokkal mindazok életében, akik semmiféle kiváltsággal nem rendelkeznek, s azok jogainak az áthágásával és megszegésével, akik kiváltságokkal rendelkeztek. A kormányzás, az adózás módja és az általános politikai elvek megsemmisítésre kerültek, s újakat állapított meg helyettük. Látott egy listát azokról az intézkedésekről, melyeket 1781 januárja és 1783 novembere között II. József hozott, s számuk „271-re rúgott”.⁷⁰

⁶⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 91–92.

⁶⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 93–94.

⁶⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 96.

⁶⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 97.

⁶⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 98.

⁷⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 99.

Jól látja, a soknemzetiségű és eltérő fejlettségű területeket magában foglaló birodalomban miért volt szükség a reformokra. „Az uralkodó határozott célja volt, hogy kiterjedt örökös tartományából, ahol huszonöt millió lakos élt különböző kormányzat alatt, különböző kiváltságokkal, különböző nyelveket beszélve, és a civilizáció különböző fokán állva egységes kormányzatot hozzon létre, ahol ugyanazon törvények érvényesülnek, az adózás ugyanazon módja és mértéke, sőt még ugyanazon nyelv is, s ahol a kiváltságok meg kell, hogy szűnjenek, és az állam terheit egyformán kell viseljük.”⁷¹

II. József reformjainak részletes ismertetése előtt fontosnak tartja, hogy bemutassa az állam alkotmányát, és megvizsgálja a „néplélek” jellegzetességeit, hiszen szerinte ez lehet az alkotmány egyetlen védelmezője. A magyarokat bátor, nagylelkű és szívós embereknek minősíti. Eddig még sikerült megakadályozniuk, hogy az uralkodó önkényuralmat gyakoroljon. Ennek egyik legfontosabb eszköze az, hogy az uralkodó, trónja elfoglalásakor koronázási esküt kell tegyen, s ebben garantálja a »nép« jogait.⁷² Townson ezen a ponton hivatkozik II. András Aranybullájának cikkelyeire, illetve az ellenállási záradékra, melyet sok uralkodó megerősített, épp a koronázási esküben. A Habsburg–magyar viszony kapcsán hangsúlyozza, hogy a törvényhozás és az adózás még mindig a »nép« kezében van, habár az uralkodó vétőjoggal rendelkezik. A nádor választás joga is őket illeti (az uralkodó által jelölt négy személy közül), valamint a külföldiek honosítása is. A királynak viszont megkérdőjelezhetetlen joga háború és béke kérdésében dönteni, vétőjoggal bír a törvényhozásban, ő adományozhat nemességet, s a bűnösök elítélése is az ő prerogatívája. „Így tehát a királyság végrehajtó hatalma a szuverén kezében van” – vonja le a következtetést.⁷³ Ezután leírja, hogyan foglalja el trónját az uralkodó. Nyilvános ünnepség keretében, lóháton érkezik, kardjával a négy égtáj felé sújt, amivel jelzi, hogy vállalja az ország védelmét, bármelyik irányból jöjjön is az ellenség. Azonban hozzát teszi, hogy a hadviseléshez szükséges ellátmány terhe a nemzetre hárul az országgyűlés döntésén keresztül.

„De mi a nemzet?” – teszi fel a kérdést. „Ki alkotja? Kiket illetnek meg ezek a jogok? Ebben az országban, ahogyan azokban is, ahol a társadalom még gyerekcipőben jár, sajnos, ezek a jogok az arisztokratákat és a papság felső rétegét illetik meg, s azoknak, akik a termelőmunkát végzik, a parasztoknak és a polgároknak csak kevés joguk van, vagy egyáltalán nincs, s a közügyekbe nem szólhatnak bele; miközben az állam összes terhét viselniük kell.” Pontos képet fest a 18. századi társadalmi viszonyokról. A parasztságot sohasem tartották a nemzet részének, s mivel a szabad városok képviselőit szinte „betolakodóként” kezelték, az „arisztokrácia” volt az, amelyik korlátozhatta a korona hatalmát. A magyar alkotmány szellemében az ő testületükkel kell, hogy az uralkodó fontos államügyekben konzultáljon, oly módon, hogy összehívja őket az országgyűlésben.⁷⁴ Részletesen leírja a rendi gyűlés összetételét. Bemutatja két házát, a szavazás menetét, s azt is ismerteti, mikor és milyen gyakorisággal üléseznek. Hangsúlyozza, hogy 1764 és 1790 között, vagyis huszonhat éven át egyszer sem hívták össze.⁷⁵ A felvilágosodás gondolataira építve leszögezi, hogy az állam legfontosabb ügyeiben a „nép” hivatott dönteni, de Magyarországon a nép csak az arisztokráciát és a felső papságot jelenti, akik mentesek bármiféle közteher viselésétől, így azonban a

⁷¹ Townson: *Travels in Hungary*, 100.

⁷² Townson: *Travels in Hungary*, 100.

⁷³ Townson: *Travels in Hungary*, 101.

⁷⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 101–102.

⁷⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 103–104.

kormányzat költségei a társadalom termelő rétegeire, a polgárookra és a parasztokra hárulnak.⁷⁶

Ezután bemutatja a magyar társadalom egyes rétegeit. Felsorolja a nemesség kiváltságait: nem osztoznak a közterhekben, a szabad városok földjének kivételével a föld kizárólagos tulajdonosai, és csak ők viselhetnek hivatalokat. Nem lehet őket letartóztatni, míg bünyösségüket be nem bizonyították. Ha a szuverén hívja őket, meg kell védjék az országot.⁷⁷

A kiváltság nélküliek helyzetét is elemzi. „A polgárok közvetlenebbül tartoznak az uralkodó alá, és megvannak a saját magisztrátusai, így függetlenebbek a nemesektől.”⁷⁸ A paraszttal azonban más a helyzet. Mivel uraik birtokán élnek, kiszolgáltatottabbak, bár a védelmüket is élvezik. Rámutat arra, hogy Európa különböző részein hasonló volt a helyzet – csak különböző időszakokban. „Mily nagy a különbség, a lengyel és az angol paraszt között most a 18. században! Egykor azonban a mi boldog szigetünkön is hasonló helyzetben voltak a parasztok, mint most Lengyelországban.”⁷⁹ Megállapítja, hogy a magyar paraszt sorsa jobb, mint a lengyelé vagy az oroszé, főleg mivel már nincs röghöz kötve. Szerinte bizonyos mértékben már az Urbárium előtt is javult a helyzet. Ő 1764-re teszi a dokumentum keletkezését, s legfőbb eredményének – azon túl, hogy egységesítette a paraszti terheket, és rögzítette a paraszt és a földesúr kölcsönös kötelezettségeit – azt tartja, hogy egyáltalán a kormányzat figyelmet fordított a kérdésre.⁸⁰ Ezután angol nyelven teljes terjedelmében közli az Urbárium szövegét,⁸¹ majd az egyes intézkedések ismertetése után levonja a következtetést: „úgy gondolom, a parasztnak nem nehéz teljesíteniük a szerződés feltételeit.”⁸² Véleménye szerint a nehézség a szerződés természetéből fakad: a termény- és munkajáradék kölcsönösen nehézséget jelent a földesúrnak és a parasztnak is, s sokkal jobb lenne, ha áttérnének a pénzbeli járadékra, illetve a bérleti rendszerre.⁸³

A következőkben – Stephan Rosenmann 1792-ben megjelent munkája alapján⁸⁴ – áttekinti a jobbágság helyzetét és a paraszttal kapcsolatos szabályozások történetét Zsigmond uralkodásától az ország három részre szakadásáig. Kiemeli II. József 1785-ös, a jobbágságra vonatkozó rendeletét, amit az Urbáriummal egyenlő fontosságúnak tart. Hangsúlyozza, hogy a király ezt nem vonta vissza a halálos ágyán. Jelentőségét összegezve megállapítja: „Ez adott jogot a parasztnak arra, hogy elköltözzenek a földesuruktól, hozzájárult ahhoz, hogy sok manufaktúra és a városi ipar virágzásnak induljon, s így [a parasztnak] hamarosan elnyerhetik jogos helyüket a társadalomban.”⁸⁵

A következő részben a papságról ír. Kiemeli, hogy annak ellenére, hogy a vallási türelemről szóló rendeletnek köszönhetően bizonyos mértékben csökkent a befolyásuk, a felső papság még így is „nagy erőt képvisel”. Ezt elsősorban a rendi országgyűlésen játszott szerepüknek, jelentős jövedelmeiknek és az általuk betöltött hivataloknak tulajdonítja. Indok-

⁷⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 104.

⁷⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 104–105.

⁷⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 106.

⁷⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 106.

⁸⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 108–109.

⁸¹ Townson: *Travels in Hungary*, 109–132.

⁸² Townson: *Travels in Hungary*, 132.

⁸³ Townson: *Travels in Hungary*, 133.

⁸⁴ Rosenmann, Stephan: *Staatsrecht des Königreichs Hungarn. Nach der heutigen Verfassung dieses Reichs bearbeitet*. Wien, 1792. 193.

⁸⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 134.

lásként táblázatba foglalja az érsekek és a különböző egyházmegyék püspökeinek bevételeit.⁸⁶

‘Végül a magyar társadalom jellegzetességeit és a Habsburg Monarchiához való viszonyát a következőképpen összegzi. „Ilyen volt a királyság helyzete 1780-ban, Mária Terézia halálakor. Az uralkodó hatalma korlátozott volt, mivel nem magyar volt, a nemesség és a papság erős volt és kiváltságos, a polgárokat lenézték, a parasztok szolgaságban éltek. Mégis mindannyian büszkék voltak a *magyar* névre, és egységesek abban, hogy gyűlölték német uraikat. József tudta ezt, Mária Terézia uralkodása alatt nem is egyszer ellátogatott királyságába, s pontosan tudta, kiket kell majd kormányoznia.”⁸⁷ Ennek ellenére, jegyzi meg, II. József a nehéz körülmények között is vállalta a reformok megkísérlését, majd részletesen bemutatja intézkedéseit, politikáját. „Az első hiba, amit elkövetett, az volt, hogy felhagyott a koronázás hagyományával” – írja. „Épp azzal a ceremóniával, ami más nemzetek számára valószínűleg jelentéktelen, de a magyaroknak nagyon fontos.” A szerző szerint valószínűleg nem azért mellőzte ezt a szertartást, mert „meg akarta sérteni a magyar népet”, hanem hogy ne kelljen esküt tennie arra, hogy jogaikat és kiváltságait szentként kezeli, miközben arra készült, hogy lerombolja azokat.⁸⁸ Hangsúlyozza, hogy József 1784-ben is alkotmányellenesen cselekedett, amikor megparancsolta, hogy a koronát vigyék Bécsbe, hiszen arról, hogy hol tartsák, az országgyűlésnek van joga rendelkezni, s engedélye nélkül törvényesen nem lehet a koronát helyéről elmozdítani.⁸⁹ A következő lépés, írja az angol utazó, a vármegye rendszer felszámolása, a közigazgatás átszervezése és a tíz kerület felállítása volt. Ezt követte az örökös jobbágyság eltörlése, amihez az országgyűlés beleegyezése kellett volna, de ő rendelettel tette, ami így törvénytelen volt, s a földbirtokosok jogainak megszegését jelentette.⁹⁰ A német nyelv hivatalossá tételéről szóló rendelet kapcsán Townson felháborodottan kiált fel: „Egy ősi MAGYART arra kötelezni, hogy a NÉMET nyelvet tanulja meg! Számukra ez a rendelet sokkal rettenetesebb lehetett, mint a török invázió híre.”⁹¹

A szerző ezután részletezi a többi rendeletet is, majd kitér a Habsburg Monarchia török elleni háborújára és annak következményeire.⁹² Végezetül a vallási tárgyú rendeletekkel és a parasztság helyzetének és terheinek szabályozásával foglalkozik, és rámutat arra, hogy az intézkedések miatt általános elégedetlenség támadt a birodalom minden részén. A fentieket összefoglalva a következőképpen értékeli II. József politikáját: „...önkényes volt József uralma, de senki sem kételkedhet abban, hogy jó szándék vezérelte. Mennyi álmatlan éjszakát tölthetett azzal, hogy népe jólétét szem előtt tartva tervezze meg politikáját, de az elégedetlenség és a panaszáradat csak nőttön nőtt [...], így végül rendeletei visszavonására kényszerült.”⁹³ A szerző teljes terjedelmében idézi a reformok visszavonásáról szóló dokumentumot, majd megállapítja: „...így törölték ki szinte teljesen a történelem lapjairól azt a kilenc évet, ami kezdetben az európai történelem pompás fejezetének ígérkezett.”⁹⁴

⁸⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 136.

⁸⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 137–138.

⁸⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 138–139.

⁸⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 139.

⁹⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 104.

⁹¹ Townson: *Travels in Hungary*, 141.

⁹² Townson: *Travels in Hungary*, 142–143.

⁹³ Townson: *Travels in Hungary*, 145.

⁹⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 145–148.

Robert Townson írása következő részében II. Lipót trónra kerülésének körülményeit és az országban uralkodó közhangulatot mutatja be. Beszámol arról, hogy II. József halálát követően a Habsburg uralommal szembeni gyűlölet egyre erősebb lett, ezzel párhuzamosan pedig fellángolt a patriotizmus. A magyaros öltözék és a bajusz, ami a társadalom felső rétegében már rég kiment a divatból, újra divatba jött. A radikálisabbak azt hangoztatták, hogy mivel Józsefet nem koronázták meg, véget kell vetni az osztrák örökösödésnek. Egy új diplomát, egyfajta jognyilatkozatot kívántak, amelyet meg is fogalmaztak. Eszerint a szuverén megfosztották attól a jogától, hogy a hivatalnokokat, a hadsereg tisztjeit kinevezze. Ettől kezdve ez a nemesség jogkörébe tartozott volna, csakúgy, mint fizetésük. A királyság kormányzata az osztrák részekétől teljesen különálló kellett legyen. Az uralkodót megfosztották volna vétőjogától, s a rendi gyűlés az ő hívása nélkül is összeülhetett volna. A földadó szövege sem jöhetett, s a pénzverést sem ismerték el uralkodói prerogatívaként. A koronázási eskübe pedig András király 31. cikkelyét is bele kívánták fogalmazni.⁹⁵ A szerző megjegyzi, hogy a mérsékeltberek megelégedtek azzal, ha a József előtti állapotok visszaállnak. Majd leszögezi, hogy a koronát 1790. február 18-án, két nappal József halála előtt visszaküldték Budára. Lipót pedig néhány hónappal trónra kerülése után újra összehívta a rendi gyűlést.⁹⁶ Ezután az első cikkelytől az utolsóig ismerteti az uralkodóval kötött megállapodás és országgyűlés által elfogadott törvények tartalmát.⁹⁷ Majd értékeli a kialakult helyzetet: „...így az a vihar, amit a meggondolatlan és rosszul időzített reformok keltettek, s ami el is szakíthatta volna az osztrák monarchiától legszebb domíniumát, most elült. A parasztok szabadságát és a protestánsok iránti türelmet az országgyűlés törvényeivel erősítették meg.”⁹⁸

Ezt követően hosszan értekezik a protestáns vallásszabadságról, és a Bocskai szabadságharcotól kezdve II. Lipót uralkodásáig bemutatja a vallási türelemmel kapcsolatos intézkedések történetét. Megállapítja, hogy a törvényt 84 nem és 291 igen szavazattal fogadták el 1791-ben, akik közül 181 mágnás volt és többségében katolikus. „Mekkora tiszteletet érdemel ez a fajta tolerancia a magyarok részéről. Hol van párja Európában?” – teszi fel a kérdést.⁹⁹ Majd „az olvasók kedvéért” szó szerint lefordítja azokat a cikkelyeket, amelyek a vallásszabadságról szöveltek.¹⁰⁰ Véleménye szerint Magyarország királyai, mint az egyház legfőbb patrónusai, elég nagy befolyást gyakorolnak a vallás kérdéseire. Úgy véli, bár a protestánsok jogai garantáltak, nem lehet tudni, hogy egy bigott uralkodó nem fogja-e üldözni őket, mint ahogy az korábban is megtörtént. Szerinte sok katolikus hívó és pap liberális gondolkodású, „de a hívők között még mindig túl sokan vannak, akik a római egyház buzgó követői, s a papok könnyen befolyásra tehetnek szert felettük.”¹⁰¹ Zárásként megállapítja, hogy a protestánsok száma jelentős Magyarországon, s mintegy átvezetésként megjegyzi, hogy a következő fejezetben róluk is ír majd részletesen.

Az ötödik fejezet címe: STATISZTIKA. Alcíme: Népeesség és lakosok – állami bevételek – kereskedelem – katonai erő.¹⁰² Bevezetőjében elmondja, hogy különböző munkákban különböző adatokat talált a népességről. Úgy gondolja, az 1785-ös összeírás lehet az alapja

⁹⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 151.

⁹⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 156.

⁹⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 156–169.

⁹⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 169.

⁹⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 169–170.

¹⁰⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 170–179.

¹⁰¹ Townson: *Travels in Hungary*, 180.

¹⁰² Townson: *Travels in Hungary*, 182.

annak az adatnak, miszerint Erdélyt nem számítva, Magyarország népessége körülbelül nyolc millió. Schlözer adatai alapján részletezi kor, nemek, társadalmi csoportok, etnikumok, valamint foglalkozás és település típus szerinti összetételét.¹⁰³

Röviden ismerteti a Kárpát-medence történetét és bemutatja a különböző népek keveredését a római időktől a magyarok honfoglalásán át egészen a kunok betelepüléséig és a tatárjárásig.¹⁰⁴ Szerinte a magyarok valószínűleg ázsiai nép, s inkább kalmük, mint finn eredetű. Utalást tesz a hun–magyar rokonságra is: „A 9. században vették birtokba ezt a vidéket, s minden bizonnyal annak a népnek egy törzse voltak, akik néhány évszázaddal azelőtt Attila vezetésével Európa nagy részét feldúlták.” Úgy véli, a (be)vándorlások miatt a magyarok kevesebb, mint harmadát alkotják a népességnek. „A szlávok vannak legtöbben, különböző fajokra és törzsekre oszlanak: horvátok, illírek, ruszinok, csehek” – írja. Schlözer adataira hivatkozva a németek arányát 1/9-re teszi, de hozzáfűzi, nem tudni, hogy ők már régen itt élnek, vagy újonnan betelepítettek.¹⁰⁵ Szerinte az bizonyos, hogy jó néhányukat magyar uralkodók hívták be különböző német területekről, hogy településeket hozzanak létre, részben azért, hogy a gyakori háborúk után növeljék a királyság népességét, és hogy civilizálják a lakosokat különböző mesterségek meghonosításával.¹⁰⁶ Rajtuk kívül zsidók, görögök, örmények és cigányok élnek szétszórva a királyságban, írja Townson, és felhívja a figyelmet a könyvéhez mellékelte térképre, melyen a különböző etnikumokat is jelöli.

A népesség jellemzése után levonja a következtetést. „Hét vagy nyolc millió lakos, aki termékeny területen él, a kontinentális politika színpadán jelentősnek kellene, hogy számítsa, mint ahogy az is volt egykor, amikor Európa legerősebb uralkodói keresték szövetségét.”¹⁰⁷ Hangsúlyozza, hogy a 14. században Nagy Lajos uralma a Balti-tengertől a Fekete-tenger nyugati partjáig és onnan az Adriai-tengerig terjedt. Szerinte nagy tiszteletnek örvendtek a magyarok a következő században, Mátyás király idején is, s nem csupán hadserege, hanem a művészetek felvirágoztatása és híres könyvtára folytán is. Fontosnak tartja megemlíteni, hogy az uralkodó akkoriban Magyarországon élt és Bécsset is elfoglalta.¹⁰⁸

Az erős középkori magyar állam megidézése után az ország Habsburg Monarchián belüli helyzetének elemzését folytatja. Különböző becsléseket közöl az osztrák állam magyarországi bevételeivel kapcsolatban, majd megismétli azt a korábbi megállapítását, miszerint Bécs csupán nyersanyagellátóként és árufelvevő piacként tekint a magyar területekre, az adóterheket pedig kizárólag a parasztok viselik. Részletesen felsorolja az egyes mezőgazdasági és iparcikkekre vonatkozó vámtételeket, s rámutat arra, hogy a kereskedelem bonyolítását a rossz utak és a belső vámok is nehezítik. Ismerteti az éves export és import mennyiségét és a különböző áruk sorát: mit, mennyit és hová szállítanak.¹⁰⁹ Ezután rátér a hadsereg állításának, létszámának és összetételének bemutatására. Külön foglalkozik a határőrvidek megszervezésével, szerepével, az ott élők sajátos helyzetével és társadalomban elfoglalt helyükkel.¹¹⁰

¹⁰³ Townson: *Travels in Hungary*, 183–184. Townson a statisztikához valószínűleg az August Ludwig Schlözer *Staats-Anzeigen* című, 1782 és 1793 között publikált politikai folyóiratában megjelent adatokat használta.

¹⁰⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 188.

¹⁰⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 189.

¹⁰⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 190.

¹⁰⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 190.

¹⁰⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 190–191.

¹⁰⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 192–199.

¹¹⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 200–205.

Ezt követően Townson visszatér úti élményeinek ismertetéséhez. A hatodik fejezetből megtudjuk, hogy elsősorban természettudományos érdeklődése befolyásolta abbéli döntését, merre folytassa tovább útját a fővárosból. „Minthogy azt olvastam, a Mátrában lehet kialudt vulkánokat találni, úgy döntöttem, elfogadom báró Orczy József meghívását, akinek nagy birtoka és egy timsó gyára van a hegyekben.”¹¹¹ Június 8-án indult el Pestről. Hatvanban meglátogatta Grassalkovich herceg palotáját, majd Gyöngyösre érkezett, ahol Orczy József kastélyában szállt meg. A báró megmutatta neki birtokait és gyárát.¹¹² Townson azonban sokkal jobban érdekelt a Mátra köztetana, valamint állat- és növényvilága. Igaz, csalódnia kellett, mert kialudt vulkánt nem talált, de részletes leírást készített a vulkáni kőzetekről, amikből sokat látott azon az úton is, amelyen Egerbe tartott.¹¹³

A városban az egyetem épületén kívül semmi sem tetszett az angol utazónak. Meglátogatta a püspöki palotát, de nagyon ridegnek, bútorzatát pedig „nyomorúságos”-nak találta.¹¹⁴ Az oktatás új fellegvára kapcsán nem értette, hogy Eszterházy püspök, aki kicsinyes és gyakran visszaél befolyásával, hogyan tudott ilyen remek középületet emelni. „Az épület nemcsak a lehető legszebb, hanem az intézmény céljának is kiválóan megfelel. A tanárok lakásai kényelmesekek, az osztályok, a termek, a kápolna, a könyvtár és az előadóterem igen fényűző” – írta. A természettudós lelkesen jegyezte meg, hogy az egyetemnek csillagvizsgálója is van, melynek műszereit Londonból hozták.¹¹⁵

Eredetileg azt tervezte, hogy Egerből Tokajba veszi útját, de többek tanácsára úgy döntött, a Tiszától délre eső területek felé indul, hogy „a királyság legcivilizálatlanabb részét és az ott élő hamisítatlan magyarokat” szemügyre vehesse.¹¹⁶ Útleírásának nyolcadik fejezetében részletesen bemutatja a Hortobágyot. A magyar pusztát mérhetetlenül nagy kopár területként jellemzi. Körülbelül az út felénél talál csak egy jó fogadót.¹¹⁷ A környéken egyetlen falu sincs, csak néhány magányos fa és szántó, de a terület nem elhagyatott, rengeteg szarvasmarha legel rajta. Leírásából megismerhetjük a földművelés és az állattenyésztés korabeli helyzetét és a vidéken élő madárvilágot is.¹¹⁸

Az útleírás kilencedik fejezete Debrecenbe érkezéséről és ottani tapasztalatairól szól. Első benyomásai nem túl pozitívak. „Hogy milyen körülmények között jött létre Debrecen, nem tudom, s azt sem sejttem, mi indíthatott harmincezer embert arra, hogy egy ilyen helyet válasszon lakóhelyéül, ahol sem forrás, sem folyó, sem építőanyag, sem tüzelőanyag, sem szívmegelőgítő bor nincs.” Megállapítja, hogy bár városi ranggal és városi kiváltságokkal rendelkezik, inkább falunak tekinthető a település, s mint ilyen, a legnagyobb egész Európában. Ha viszont városnak tekintjük, írja, akkor az egyik legrosszabb, még ha lakói nem is a legszegényebbek. Sövénykerítés veszi körül, a városkapuk olyanok, mint Angliában a kerítéskapuk a mezőn, amiket benőtt a tüske és a szeder. Beszámolója szerint a házak néhány kivételtől eltekintve egyszintesek, szalmatetősek, oromzatuk az utcára néz. Az utcák nincsenek kiköveztve, ehelyett a legforgalmasabbak közül néhányban gerendákat fektetnek le a

¹¹¹ Townson: *Travels in Hungary*, 206.

¹¹² Townson: *Travels in Hungary*, 211–213.

¹¹³ Townson: *Travels in Hungary*, 214–216., 218–220.

¹¹⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 228.

¹¹⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 225–226.

¹¹⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 229.

¹¹⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 235.

¹¹⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 235–236.; Nyilas István: *Az angol Robert Townson leírása a Hortobágyról*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 143–146.

gyalogosok számára.¹¹⁹ Ezután a város lakosairól ír. Nagy részük kálvinista, s „komor viselkedésük és ruházatuk” Townson szerint elég lehangolóvá teszi a helyet. A református kollégium épülete sem nyeri el tetszését, az angol szegényházakra emlékezteti, „ódon, szabálytalanul épült és omladozó” – írja róla.¹²⁰ Azt is hozzát teszi azonban, hogy ilyen nyomorúságos helyekről gyakran kerülnek ki nagy tudással rendelkező, zseniális emberek. Részletesen bemutatja a diákokat és professzoraikat, majd a város egyéb nevezetességeire tér át. Ismerteti, hogy kollégiumán kívül Debrecen a szappangyártásáról, a kenyérről, a gubakészítésről, a pipáiról és a negyedévenként megtartott vásáraitól híres. Ezek a lakosok legfőbb bevételi forrásai.¹²¹ Megfigyeli és leírja a szappankészítés módját: az alapanyagokat, azok összetételét, a főzés folyamatát, s hogy a pontos összetétel kiderítése sok fáradságába került, majd megadja két különböző mester által alkalmazott arányokat. Megjegyzi, hogy hetven szappanfőző működik a városban, s termékeiket az egész királyságban, sőt még külföldön is árulják.¹²² Hasonló aprólékossággal mutatja be a „kenyérkészítés debreceni művészetét” és a suba szövésének technológiáját.¹²³ Örömmel feledezi fel, hogy a városból többen jártak már Angliában. Ennek magyarázata az a kálvinisták körében kialakult szokás, jegyzi meg, hogy utazást tesznek egy protestáns országba: Hollandiába, Svájcba vagy éppen Nagy-Britanniába.¹²⁴ Debreceni élményeiről megfogalmazott összegzése azonban elég lehangoló. „A város közelében van néhány szőlőskert, de elég rossz minőségű bort adnak. Ez a legutolsó hely, ahol letelepednék; mély kálvinista komorság jár át mindent, s az esős idő, ami két-három napos ott tartózkodásomkor jellemző volt, még csak fokozta ezt. Vízért közel negyed mérföldet kell a lakóknak gyalogolniuk, kő pedig csak Nagyváradon vagy Tokajban van.”¹²⁵

A tizedik fejezet elején megtudjuk, hogy Debrecen volt a legkeletibb város, ameddig el szándékozott utazni, de amikor megtudta, hogy nem messze fekszik Nagyvárad, ahonnan már láthatók a Kárpátok, úgy döntött, oda is ellátogat.¹²⁶ Igaz ugyan, hogy amikor megérkezett, kiderült, hogy a hegyek még mindig messze esnek, de nem bánta a fáradságot. A városban igen jól érezte magát. Véleménye szerint Nagyvárad volt az egyik legszebb város Magyarországon; és minden szempontból Debrecen ellentéte. Itt minden vidámnak tűnt, zene és tánc hallatszott minden házból. Az utcákon bricskák és szekerek futottak, a nyári vendéglők tele voltak emberekkel.¹²⁷

Látogatása idejére esett a megyegyűlés, ahová az alispán meghívására ő is elment. „Pompás gyűlés volt. A nemes urak elegáns magyar ruhájukat viselték. A viták magyar nyelven zajlottak, így azután a tekintetükből és nem a beszédükből tudtam meg, miről is folyt a társalgás” – számolt be róla. A gyűlés utáni ebédre is meginvitálták, melyről a következőket írta. „A német konyha, valamint a német modor és szokások voltak jellemzők itt is, akárcsak Magyarország többi részén. Mielőtt leültünk, némán álltunk az asztal körül, és mindenki magában imádkozott vagy úgy tett: ez az, amit hálaadásnak neveznek. A hosszú ideig tartó étkezés vége felé néhány pohár jó bort kínáltak; azután mindannyian felemel-

¹¹⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 238.

¹²⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 239.

¹²¹ Townson: *Travels in Hungary*, 240.

¹²² Townson: *Travels in Hungary*, 240–242.

¹²³ Townson: *Travels in Hungary*, 242–245.

¹²⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 247–248.

¹²⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 248.

¹²⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 249.

¹²⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 250.

kedtünk, székünk mögé álltunk és körülbelül egy percig imádkoztunk, majd átmentünk egy másik helyiségbe kávézni.”¹²⁸

Az angol utazó nem csak a megyei nemes urakkal találkozott, hanem a váradi püspök és a prépost is meghívta ebédre. Meglátogatta a város közelében lévő gyógyfürdőt is.¹²⁹ Kellemes élményekkel távozott a városból, ahol olyan szívélyesen fogadták, mintha „igen fontos személyiség” lett volna.¹³⁰ Debrecenen keresztül és a hajdúvárosok érintésével Tokajba utazott. Az útleírás tizenegyedik fejezetében erről és a Tokaji-hegységben tett kirándulásairól tudósít. A városról nem alakít ki jó véleményt: „Feltételezhetnénk, hogy gazdag az a város, amely termékeny földeken, két jelentős folyó találkozásánál terül el. Hogy ez miért nincs így, nem tudom. De Tokaj kicsi, nyomorúságos hely, jöllehet rendelkezik ezekkel az előnyökkel.” Beszámolója szerint a fogadó olyan rossz volt, hogy a királyi só raktár igazgatója, akihez ajánlólevele volt, inkább meghívta a házába, s szíves vendéglátásban részesítette.¹³¹ A hegyvidéken tett kirándulásai kapcsán részletesen bemutatja a szőlőművelés helyi jellegzetességeit és a különleges tokaji borfajtákat.¹³² A leíráshoz nem csupán személyesen szerzett ismereteit használta fel, hanem valószínűleg latin és német nyelvű munkákra is támaszkodott.¹³³ Az angol tudós természetesen közzetani szempontból is megvizsgálta a Tokaji-hegységet. Művében külön fejezetet szentel a vidék közzeteinek és ásványainak.¹³⁴ Saját megfigyeléseit minden bizonnyal összevetette a hegységről szóló, általa ismert széleskörű szakirodalommal, és igen pontos leírást készített, néhány képződmény esetében elsőként.¹³⁵

Tokajból a Felvidékre utazott tovább. Telkibánya felől érkezett Kassára, amit „Felső-Magyarország metropoliszá”-nak nevezett. Leírása szerint a főutca nagyon széles és elég szabályos volt, néhány nagyon szép, nemesek birtokában lévő házzal és egy elegáns kávéházzal. Kassa lakossága becslése szerint körülbelül hatezer volt. Egyetlen látnivalójaként a gótikus stílusú főtemplomot említette...¹³⁶ A városból ellátogatott a környéken lévő opálbányákhoz.¹³⁷ Ezek után pedig az aggteleki cseppkő- és a szilicei jégbarlangot kereste fel. Különböző, a barlangok méretére és hőmérsékletére vonatkozó méréseket végzett, és részletes leírást készített róluk.¹³⁸ A szilicei barlang bejáratáról rajzot is mellékelte útleírásában.¹³⁹

¹²⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 251–252.

¹²⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 252–253.

¹³⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 248

¹³¹ Townson: *Travels in Hungary*, 261.

¹³² Townson: *Travels in Hungary*, 262–270.

¹³³ Townson művének a tokaji szőlőművelésről és borkészítésről szóló fejezetét részletesen feldolgozta Balassa István a *Robert Townson néprajzi megfigyelései Magyarországon* című fejezetben, in: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 117–118. Ezenkívül Rózsa Péter külön tanulmányt is írt róla: *Robert Townson beszámolója a tokaji szőlőművelésről és borkészítésről* címmel. A Miskolci Egyetem Közleményei, A sorozat, Bányászat, 82. kötet. 2011. 243–250.

¹³⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 12. fejezet, 275–303.

¹³⁵ Rózsa Péter – Szakáll Sándor: *Townson ásvány-közzetani megfigyelései a Tokaji-hegységben*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 151–155.

¹³⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 304.

¹³⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 307–311.

¹³⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 312–321. A barlangokban tett megfigyeléseinek jelentőségéről bővebben lásd: Hadobás Sándor: *Robert Townson könyvének barlangtani vonatkozásai*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 163–168.

¹³⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 318–319.

Innen a szilicei református lelkész társaságában Rozsnyóra utazott tovább, majd Szomolnokon keresztül Lőcsére és Késmárkra, ahonnan kirándulásokat tett a Magas-Tátrába.¹⁴⁰ Ezután a wieliczka-i sóbányákhoz látogatott el.¹⁴¹ Onnan pedig a felvidéki bányavárosokat kereste fel. Besztercebányáról röviden feljegyezte: „...jól megépített város, egy partak partján, a környező nagy hegyeket erdők borítják.”¹⁴² Másnap az úrvölgyi rézbányákhoz utazott. Részletes leírást készített a hegyoldal kőzeteiről, és különböző ásványokat is gyűjtött, melyeken az elsők között végzett pontos és máig helytálló kémiai elemzést.¹⁴³

Ezt követően Selmecbányára utazott tovább, amit Alsó-Magyarország legfontosabb bányavárosának tartott. Lakosságát nyolcezerre becsülte, amelynek fele a bányákban dolgozott. Részletesen bemutatta a híres bányászati akadémiát és diákjait.¹⁴⁴ Természetesen maga is végzett kőzetelemzéseket és aprólékos leírást készített róluk, ahogy a Körmöcbányára tartó úton látott kőzetekről is.¹⁴⁵ A fallal körülvett kis várost nem találta túl szépnek, de az ott található ásványkincsek annál inkább felkeltették érdeklődését. „Bányái nem az ércek mennyiségéről, hanem a minőségéről híresek. Az ércek aranyat és ezüstöt tartalmaznak” – írta. Leírása szerint más bányákból is hoztak ide érceket, hogy kiválasszák belőlük az aranyat és az ezüstöt.¹⁴⁶ Munkájában természetesen részletesen ismertette az eljárást, és adatokat közölt a kinyert nemesfémek mennyiségéről is.

A bányavárosokat elhagyva Garamszentbenedek, Nyitra és Nagyszombat közül az utóbbi tette rá a legnagyobb hatást. „A sok templomtorony messziről sejteti, hogy Nagyszombat jelentős város, és ez nem csak látszat. Szabályos, jól megépített város, utcái szélesek, s a templomok és kolostorok nagy száma miatt gyakran nevezik Kis Rómának. Körülbelül hétezer lakosa van. Mária Terézia és II. József uralkodásáig egyetemi székhely volt, de azt most már átköltöztették Pestre, hisz az az ország központja. Az egyetem épületében rokkant katonák menhelyét rendezték be, akik, körülbelül ezren, így jó körülmények között élnek.”¹⁴⁷

Az angol utazó Nagyszombat után végül Pozsonyba érkezett. A város jelentőségét a következőképpen foglalta össze: „Pozsonyt tarthatjuk a királyság fővárosának, hisz Buda oly sokszor és oly sokáig volt török kézen, hogy ez a város volt általában a kormány székhelye és az a hely, ahol az országgyűléseket, valamint a koronázási ünnepségeket tartották.” Lakosságát huszonnyolcezer főre becsülte, akiknek negyede evangélikus volt.

Kellemes napokat töltött a városban. Dicsérte színházát, s úgy gondolta, a kaszinó és a kávéházak még Párizsban és Londonban is csodálat tárgyát képeznék.¹⁴⁸ Megállapította, hogy sokkal jobban lehetett érezni Bécs hatását az embereken, az utcákon, a mindennapi életben, mint Budán, s kifejezte reményét, hogy egyszer majd az ország középső része is felzárkózik a nyugati területekhez.

¹⁴⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 323., 324–326., 340–367. Útjának eredményeiről a Tátra-kutatás szakirodalmában igen sok említést találunk. Ezeket összegzi Pinczés Zoltán tanulmánya: *Robert Townson kirándulásai a Kárpát-Alpokban (Magas-Tátra)*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 175–178.

¹⁴¹ Townson: *Travels in Hungary*, 378–403.

¹⁴² Townson: *Travels in Hungary*, 407.

¹⁴³ Townson: *Travels in Hungary*, 407–410.; Szőőr Gyula – Barta István, Rózsa Péter: *Townson „Travels in Hungary ...” című könyvének „geokémiai” vonatkozásai*. In: Rózsa (szerk.): *Townson magyarországi utazásai*, 63–64.

¹⁴⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 422.

¹⁴⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 426–430.

¹⁴⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 430.

¹⁴⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 439.

¹⁴⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 440.

Townson pozsonyi látogatása egyben utazása végét is jelentette. Zárásként megfogalmazta, milyen érzésekkel vett búcsút Magyarországtól: „Gyorsan telt az idő, és már október közepe volt. Más országokat is látnom kellett. Ezért el kellett hagynom Pozsonyt és Magyarországot. Átkeltem a Dunán [...] és megérkeztem Ausztria határához. Itt elbúcsúztam kedves Magyarországtól, s habár az előttem fekvő vidék a Duna partján nagyon kellemes volt, s még gyönyörűbb kilátásokkal kecsgetett, nem tudtam szomorúság nélkül hátrahagyni [Magyarországot]. Gyakran visszaneéztem, hogy megköszönjem nagylelkű lakosainak, hogy olyan szívélyes fogadtatásban részesítettek, s hogy minden létező jót kívánjak nekik. A magyarok nemes fajta, s a sokféle nép közül, akiknek országában utaztam, őket tartom a legnagyobbra. Tartozom nekik a dicsérettel, s ezt most örömmel meg is adom.”¹⁴⁹

Robert Townson 1793-as magyarországi utazásáról készült leírása több szempontból is figyelemre méltó. Az angol természettudós útja során folyamatosan feljegyzéseket készített az általa megfigyelt tájról, természeti kincsekről, növény- és állatvilágról, s számos területen az első ilyen jellegű leírást készítette el Magyarországról. Európa különböző országaiiban és egyetemeken szerzett ismereteire támaszkodva, alapos szakmai felkészültséggel és nyitottsággal gyűjtötte és rendszerezte az információt. Munkájában nem csupán a természeti környezet, hanem a korabeli gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok bemutatására is törekedett. Bőséges szakirodalmat használt fel Magyarország történetével, politikai helyzetével, népességével, etnikai összetételével, mezőgazdasági és ipari termelésével, bevételeivel és kiadásaival kapcsolatban, s ehhez további adatokat és ismereteket gyűjtött. Alkalma volt megfigyelni az egyes vidékeken élők szokásait, életmódját, mindennapjait is. Ennek ellenére nem esett az útleírók gyakori hibájába. Nem ragadtatta el magát, és nem fordult elő, hogy a hatáskeltés érdekében az általa tapasztalt dolgokat olvasmányélményeivel vagy éppen fantáziájára támaszkodva színesítette volna. Nem is ez volt a célja.

Megtörtént az is, hogy nem állt Townson rendelkezésére megfelelő szakirodalom, vagy a helyiektől nem tudott minden kérdésére választ kapni. Utazása idején valószínűleg még kevesen tudtak angolul Magyarországon, így a német vagy a latin lehetett számára a közvetítő nyelv, valamint az a szolga, aki útja egy részére elkísérte, s tolmácsolt számára. Ennek következtében a Townson által közölt adatok és ismeretek többségében alaposak és megbízhatóak, de előfordul, hogy általánosak vagy felületesek.

A jelen tanulmányból kirajzolódó kép arról, hogyan is látta Robert Townson a 18. század végének Magyarországot, s milyen ismereteket közvetített európai olvasói számára, bizonyos szempontból ugyanúgy mozaikszerű, mint maga az útleírás. Tudjuk, hogy Townson könyvét már a kortársak közül is sokan kézbe vették Magyarországon. A munka jelenleg ismert legkorábbi említése 1798-ból való. A neves ásványgyűjtő erdélyi gróf, Teleki Domoikos, a Jénai Ásványtani Társaság tiszteletbeli elnöke ugyanis levelet írt a társaság elnökének, Lenz professzornak, melyben arra kérte, próbálja meg beszerezni Townson útleírását, mert érdekes lehet számukra az a rész, amelyben Magyarország ásványait ismerteti. Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc és gróf Dessewffy József valószínűleg a francia nyelvű kiadást olvashatta az 1800-as évek elején, s mindannyian elismeréssel szóltak róla. Ezt követően azonban inkább a természettudományok művelői használták fel a mű egyes részeit.¹⁵⁰ Úgy véljük, érdemes lenne Townson beszámolójának teljes szövegét lefordítani és magyar nyelven is megjelentetni.

¹⁴⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 452.

¹⁵⁰ Robert Townson munkájának magyarországi ismertségéről lásd: Hadobás Sándor: *Robert Townson könyvének barlangtani vonatkozásai*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 167–168.

TAKÁTS JÓZSEF

Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a *Hitelben*

Ha valaki alapos elemzést akarna készíteni a *Hitel* metaforáiról és elbeszéléssémáiról, vastagabb könyvet kellene írnia, mint Széchenyi István műve. A *Hitel* igen bőbeszédű könyv, még hozzá rendkívül változatosan bőbeszédű: sokféle hanghordozással és stílusban megírt, sokféle tárgyat érintő alkotás. A szöveg nagyfokú tematikus és hangnemi heterogenitása nagyon megnehezíti, hogy rendezett gondolatmenetként tekintsünk rá. „Ha az eddig előadottakra visszanezék – írja a szerző műve 185. oldalán –, annyi külön szín ’s olly mindenféle tárgy tűnik magam eleibe is, hogy a zavarosan eltagoltbul valamennyire türehető egész alkotni valóban mesterségnek tartom.”¹ Nem ez az egyetlen önreflexív szövegrész, amelyben önnön bőbeszédűségére vagy kompozíciós nehézségeire utal a szerző. Írásművének metaforikus dúsítottsága is növeli a rendezetlenség olvasói képzetét.

Nemcsak keletkezésének története² magyarázza a *Hitel* szövegének heterogenitását, s nemcsak a benne beszélt sokféle, gyakran változtatott politikai nyelv, hanem a műbe belefoglalt, megidézett társas sokhangúság is. Gyakran idézi politikai vitafelelinek lehetséges ellenérveit, jellegzetes szóhasználatukkal együtt, némelykor pedig beengedi szövegébe azt a társas hangzavart is, amely a politikai beszélés eleve adott sokhangúságát tárja az olvasó elé. A *Hitel* nemcsak „annak a reformkori írott és beszélt nyelvi zajnak a részeként szólal meg, amelyben retorikai frázisok és politikai eszmék kavarnak”, mint ahogyan Hites Sándor írta remek, a *Hitel* és a *Mohács* kapcsolatát elemző tanulmányában,³ hanem meg is szólaltatta, magába is foglalta ezt a nyelvi zajt, hogy aztán fölé emelhesse önnön beszédét.

A mű szerkezetlensége vagy szeszélyessége különös megoldásokat eredményez. A *Hitel* egyik legfontosabb politikaelméleti állásfoglalása, miszerint a létező legjobb politikai forma nem az egyeduralkodó és nem a demokrácia, hanem a kevesek uralma (86.), „A magyar gazda ma nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra” című fejezetben található, s alig van összefüggésben a fejezet többi részével. „A Magyar nem bírja magát olly jól, mint körülményi engednék” című fejezet viszont – kissé váratlanul – a sztoicizmus és epikureizmus meghaladott voltát taglaló morálfilozófiai eszmefuttatással kezdődik (61.). Az olva-

¹ A *Hitel*ből vett idézetek után a mű 1830-as első kiadásának oldalszámait adom meg.

² Mint ismeretes, Széchenyi eredetileg morálfilozófiai mű írásába kezdett bele, ám közben, megváltoztatva szándékát, közgazdasági tárgyat állított tanulmánya középpontjába. Bizonyára rendkívül érdekes volna, ha elkészülhetne a *Hitel* genetikus, „a keletkező szöveg politikáját” feltáró kiadása, amely nem a befejezett művet vizsgálná, hanem a készítés folyamatát. A genetikus kiadásokról lásd: Kelevéz Ágnes: *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*. Budapest, 1998. 9–17.

³ Hites Sándor: „*Hanem lesz*”. *A jövő mint valós idő a nemzet politikai ideológiáiban*. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*. Budapest, 2010. 268–280.

sónak nagyfokú figyelemre van tehát szüksége, távoli, gyakran eldugott szövegrészeket kell összekötnie ahhoz, hogy megértse e nagy jelentőségű, ám remekműnek, azt hiszem, nem nevezhető alkotás fejtegetéseit.

Az alábbi tanulmányban ezen összetett mű sok-sok elemét, aspektusát nem tárgyalom; nem foglalkozom a szöveg műfaji feszültségeivel vagy kompozíciós problémáival, s nemigen ejtek szót a címébe emelt (állítólag központi) témájáról, a hazai hitelfelvétel és hitelnyújtás szükséges törvényi biztosítékainak fejtegetéséről sem. Elsősorban domináns metaforáira és elbeszéléssémáira, a benne használt vagy megidézett politikai nyelvekre leszek kíváncsi. Közel másfél évtizede *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején* című tanulmányomat e mondattal zártam: „A politikai szövegek szoros »nyelvi« olvasása számos olyan nyomra hívhatja fel a figyelmünket, amellyel mindeddig nem foglalkoztunk: például metaforákra vagy más beszédmodok ironikus felidézésére.”⁴ Azóta több tanulmány is megjelent a 19. század első harmadának politikai nyelveiről, én is írtam néhány ide vágó írást, ám ezek többnyire nagyobb léptékű megközelítések voltak, s nem szövegközeli, amelyek lehetővé tennék a metaforákra és elbeszéléssémákra irányuló figyelmet. Márpedig értekező szövegeknek éppúgy kijár a szövegalkatás eljárásait illető érdeklődés, mint a szépirodalmi alkotásoknak.

A ’világ’, amelyet a politikai írások létrehoznak, részben metaforák és elbeszéléssémák révén rendeződik el – s általuk is válik megérthetővé. „A metafora [...] meghatározza az észlelési mintát, melynek révén reagálunk a valóságra. [...] Mindegyik metafora felerősít bizonyos észleléseket és figyelmen kívül hagy másokat, ezáltal segíti az egyént abban, hogy koncentrálhasson a szívének kedves politikai törekvések hön óhajtott következményeire, és figyelmen kívül hagyhassa a nem kívánt, elképzelhetetlen vagy lényegtelen előfeltételeket vagy konzekvenciákat. Mindegyik metafora egy-egy körmönfontan finom módszer annak kiemelésére, amiben valaki hinni akar, és annak elkerülésére, amivel nem kíván szembe-sülni” – írta Murray Edelman negyven évvel ezelőtt.⁵ Metaforákat és elbeszéléssémákat vizsgálva arra az aprólékos nyelvi munkára figyelünk, amely az előttünk lévő szöveget megalkotta. Nem a szerző világnézetét vagy szemléletét pillanthatjuk meg általa, csak művének nyelvi stratégiáit és nyelvhasználatának szándékolt vagy szándékoltalan következményeit. Nyelvi lehetőségeire, ambícióira láthatunk rá, s egyben nyelvi korlátaira és akadályaira.

A *Hitel* szövege által létrehozott „világot” két képi séma-pár – a fel-alá és az előre-hátra –, e képi sémákat magukban foglaló metaforikus kifejezések (felemelkedés – aljasulás, illetve: előrehaladás – hátramaradás) uralják, amelyek legtöbbször egy-egy domináns metaforához kapcsolódnak, vagy domináns fogalmi metaforát fednek fel: a polcot (vagy helyette némelykor, nagyon hasonló funkcióban, a lépcsőt), illetve az utat (amely néha versenypályaként jelenik meg előttünk). E képi sémákat, metaforikus kifejezéseket, fogalmi metaforákat olykor egymáshoz kapcsoltan, egymás közelében használja a szöveg beszélője, olykor elkülönülten. Mindkét képi sémához, illetve domináns metaforához a szöveg által teremtett világnak többféle elrendeződési mintázata kötődik.⁶

⁴ Takáts József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*. In: uő.: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest, Kijárat, 2007. 201. (Első megjelenése: 1998.)

⁵ Edelman, Murray: *Metafora és nyelvi formák a politikában*. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest, 2000. 214–215.

⁶ Tanulmányom több kifejezését (képi séma, metaforikus kifejezések, fogalmi metafora, forrástartomány, metaforikus következmények stb.) a kognitív metaforaelmélettől kölcsönöztem, noha nem használom őket mindenben e tudományterület szabályai szerint.

A felemelkedés fogalma a szövegben (mint sok más korabeli írásműben) először is az egyéni élethez kapcsolódik, s az embert kétszintű lényként elgondoló közhasználatú „elmélettel” áll összefüggésben. Eszerint az embernek van állati (alsóbbrendű) s van halhatatlan (felsőbbrendű) összetevője, s általában felemelkedésre törekszik („az állatiságunkból való kilábalásra”, mint a 62. oldalon fogalmaz), noha némelykor visszaesik az állati kéjek körébe (lásd például 229.). A felemelkedésnek ez az értelme már a mű ajánlásában és előszavának elején megjelenik (IX–X.), a későbbi fejezetekben is számos helyen, különösen a morálfilozófiai jellegű betétekben (lásd még: 121., legteljesebb kifejtése: 61–62.). Ez az általában kifejtetlen „elmélet” ókori örökség, sok írásműben fellelhetjük, legtömörebb összefoglalása talán Sallustius művének, a *Catilina összeesküvésének* az elején olvasható. Széchenyi írásművében általában keresztény akcentusa van, ám olyan szövegrész is található, amelyben mintha kiigazítaná ezt a test–lélek dualizmusra épült „elméletet” annak érdekében, hogy a fogyasztást élőtérbe állító „közgazdaságtanát” érvényesíthesse (62.).

Másodszor, a szöveg a fel-alá képi séma szerint képzelte el a – mai (metaforikus) kifejezéssel élve – társadalom berendezkedését is. „Tegyen kiki köztünk önkörében úgy, mint Ó [a Fejedelem] magas helyén; kövessünk oly szép példát, mert mennél nagyobb a születés, kincs, s talentom, s több az üres idő, annál többet vár tőlünk a haza, és méltán. Ezen lépcsők szerint kiki ön álláshelyén könnyen átláthatja s minden tanító nélkül elismérheti kötelességit...” (228.) Az idézet lépcsősorként ábrázolja a társadalmat, amelynek minden tagja valamely lépcsőfokon áll, s ott kell teljesítenie kötelességét önkörében. A példának felülről lefelé kell terjednie e hierarchikus rendszerben, s a születésük, vagyonuk, tehetségük alapján magasabb helyzetűektől nagyobb arányban várható el a köz szolgálata, mint az alacsonyabb helyzetűektől. A szövegrész megszemélyesíti a hazát, amely így kívül kerül önnön tagjain: úgy áll szemben a társadalom egyes tagjaival, mint tanító az iskolai osztályával. Ám míg a tanítónak szóval kell az erkölcsi elvárások betartására intenie a nebulókat, a társadalom lépcsőzetén alant állók esetében erre nincs szükség: elég, ha a felsőbb lépcsőkről aláterjed a példa, s belsővé válnak azok az elvárások, amelyeket a köz támaszthat az egyénnel szemben.

Egy másik szöveghely (182–183.), amely úgyszintén a lépcső metaforát használja, nemcsak hierarchikusnak, de természetből valónak is igyekszik e rendszert (a társadalmat) láttatni. A természetre, természetesre hivatkozás egyébként is gyakran tölti be az adu szerepét a szöveg érvelésében. Mindenkinek „tehetségében áll, akármi alacsony helyzetű legyen is, [...] nemzete erejét nagyobbítani. Hanem azt – mint már előbb érintém valahol – mindenki csak a maga természeti álláshelye tökéletes betöltése által teljesítheti. Sokszor alacsony lépcsőn nyert tudomány egészen új életerőt hoz egy nemzetbe, mint Watt az Angolok közé a gőz-machina által. De többnyire felemelkedett helyről szívárogo le az erény és tudomány...” (182.) E hierarchikus rendszert (jó esetben) felülről lefelé terjedő mozgás jellemzi: a magasabb lépcsőkön állók felől terjed lefelé az erkölcsi példa és a tudás az alsóbb lépcsőfokokon állók felé. A földesúr sikeres befolyással lehet például jobbágyai „lelki és testi csinosodására” (193.). A lépcsősor tehát csinosodottsági grádicsokat is jelent vagy jelenthet (lásd még: 231.). A „természeti álláshely” kifejezés pedig kétszeresen (és metaforikusan) erősíti meg a hierarchikus rendszer stabilitását: természet szerint valónak (azaz nem emberi ténykedés következményének) mondja a lépcsőn elfoglalt helyeket, s egyben „álláshelynek” nevezi: e rendszerbe nincs beleképzelve a társadalmi mobilitás.

Harmadszor pedig, a fel-alá képi séma s a polc metaforája határozza meg a nemzeteknek, országoknak az értékelését, s belőle következik teendőiknek, lehetőségeiknek a tartalma. Az alábbi idézet jól mutatja, hogy a polc metafora általában a vadság–csinosodás elbeszélésséma használatával kapcsolódik össze. Még ma is láthatunk a világban egymással örök háborúban álló „vad nemzetségeket”, olvashatjuk itt. Ám „mennél jobban megismér-

kednek az emberek, annál tökéletesebben eltűnik az őket rémitő váz, s annál jobban átlátják, hogy utoljára, ha ideig-óráig nem is, de minden bizonnyal végesleg abban fogja találni kiki legnagyobb jólétét, boldogságát s ezek bátorságos birtokát: *ha mindegyik természeti szabadságának egy részét a társasági szabadság megnyerése végett feláldozza*. Így támadtak társaságok, országslások, s egy nemzet ereje azon idomzatban nő vagy apad, melyben vagy még egyes familiák is háborgásban élnek egymással, vagy a társalkodás legfőbb polczra s a társasági szabadság legtökéletesebb kifejlődésre emelkedett már. Ezek a véghatárok. Az első eset következéseit láthatjuk Amerika, Afrika, Újhollandia némely nyomorult lakosi közt; – a másik gyümölcseit pedig Britanniában, Francia- Németországban s. a. t.” (172.) (kiemelés az eredetiben)

E hosszú idézet egyrészt olyan társadalmi fejlődési folyamatot állít elénk, amelynek az egyik véghatára a vadság, a másik véghatára pedig a társalkodás (amely mai jelentésén túl társulást, együttműködést is jelentett) állapota. Az előbbi állapotot az erőszakosság és félelem jellemzi, az utóbbit a jólét és biztonság. Másrészt egy polcrendszer állít elénk az idézet, amelynek a legfelső polcára kerülnek a társalkodás állapotában élő társadalmak s a legalsóra a vadságban élők. Az egyes nemzetek, országok, társadalmak vagy már átmentek a vadságból a társalkodás állapotába vezető felemelkedési folyamaton, vagy még előttük áll e folyamat valamekkora része. Az országok, társadalmak polcrendszerén – amely éppúgy egyfajta csinosodottsági grádics, mint az egyes társadalmakon belüli – minden nemzet, társadalom valamely polcon találja magát, s arra törekedhet, hogy minél felsőbb polcra kerüljön. Ez az elbeszélésséma s e polc-metafora valójában az egyes társadalmak értékelésének mércéje, s egyben lehetőségeiknek a megjelenítése is, s mint ilyen a politikai elmélkedés alapvető keretétül szolgál a *Hitel* szövegében.

Egy, a polc-metaforát szintén alkalmazó másik szövegrész rámutat arra, hogyan igazodnak a műben használt más elbeszéléssémák e kerethez. „A ki tudja, hogy a nemzetek lehető legmagasb felemelkedési polczához közel áll, arra fog törekedni, hogy azt azon, meddig csak lehet, fentartani segítse; ki pedig látja, hogy hazája még serdülő korú, annak geographiai helyzetét, éghajlatát s lakosait fogja vizsgálni, hogy előmenetele rugóit kifejthesse.” (29.) A *Hitel* szövegében fel-feltűnik, mint az idézett mondatban is, a „nemzet életkora” elbeszélésséma, amelyet a beszélő többnyire a régi törvényekre és szokásokra hivatkozással szembeni érvelésében használ (például 197.). Az imént idézett részletben ez az elbeszélésséma hozzá van illesztve a polcrendszer metaforájához és (itt kimondatlan, mert jól ismert) elbeszéléssémájához mint kerethez, s úgy jelenik meg, mint a keretnarratíva megkettőződése.

A fel-alá képi séma három használata közül az elsőt morálfilozófiaiának, a másodikikat és a harmadikat politikainak nevezhetjük. Mindhárom használat a világ hierarchikus szemléletéhez kötődik. Az első használatban, az egyéni tökéletesedésben a felfelé törekvés mozgásiránya számít normának, miként a harmadikban, az országok, társadalmak fejlődésében is. A másodikikat, a társadalmi berendezkedésre vonatkozót viszont egyszerre jellemzi a stabilitás és a lefelé irányuló mozgásirány. A fentebb a 172. oldalról idézett szövegrészben szereplő „társasági szabadság” kifejezésnek nincs liberális tartalma: nem mindenkinek az egyenlő szabadságát jelenti.⁷ Ugyanezt támasztja alá a következő idézet is: „...akárki mit mond, csak azon társaságbeli szabadság, mely mindenkinek helyzetetése szerint igazait s terheit kiszabja, emelheti fel az egészet legdicsőbb pontra” (100.). A jogok és terhek a „lépcsőn” elfoglalt társadalmi helyzethez kötöttek Széchenyi elgondolásában.

⁷ Gray, John: *Liberalizmus*. Pécs, 1996. 14.

Politikai eszmetörténeti tankönyvemben már írtam arról, hogy a *Hitel* a csinosodás politikai nyelvét is beszéli;⁸ azóta Bodrogi Ferenc Máté nagyobb tanulmányban fejtekte ki, hogy a csiszoltság/csinosodás diszkurzusa s a hozzá kötődő eszmények nemcsak műveinek nyelvét, de Széchenyi egész politikai habitusát meghatározták.⁹ E politikai nyelv a *Hitel* megjelenésekor már legalább négy évtizede beszélt „idióma” magyar írásművekben. Az általam ismert első írásmű, amely alapelbeszélését, a vadság–csinosodás/pallérozódás narratívát használta, Bessenyei György *Magyar nézője*; 1790-es évekbeli szövegekben (például Decsy Sámuel *Pannóniai Fénikszeben*, Kármán József *A nemzet tsinosodása* című írásában) pedig már a politikai gondolkodás keretének számított. Tankönyvemben azt feltételeztem, hogy e politikai nyelv az 1830-as évektől fokozatosan felszívódott a liberalizmus beszédébe; például a magyar szabadelvűség mintakövető jellegét a csinosodás beszédmódjából vezettem le. A *Hitel*, úgy vélem, közelebb áll a megelőző negyven év ezen „idiómát” beszélő írásműveéhez, mint az 1840-es évek liberális diszkurzusához. Ugyanakkor nem ez a *Hitel*ben beszélt egyetlen politikai nyelv, noha – mint majd alább igazolni próbálom – ez a legfontosabb.

Széchenyi írásművének másik mindig jelenlevő képi sémája (az előre-hátra), e sémát megjelenítő metaforikus kifejezése (előrehaladás – hátramaradás) és fogalmi metaforája (az út vagy versenypálya) részben ugyanazon jelenségek magyarázatára szolgál a szövegben, mint az uralkodó fel-alá képi séma, a felemelkedés metaforikus kifejezése és a polc metaforája. Ha képzeletben függőleges helyzetből feldöntjük és elfektetjük az országok, társadalmak besorolására használt polcunkat, megkapjuk azt a vízszintes egyenest, amelyet általában útként jelenít meg a szöveg. Az alábbi szövegrészben – mint a műben oly sokszor – együtt jelenik meg a két domináns képi séma, metaforikus kifejezéseik s fogalmi metaforáik: azaz egyszerre láthatjuk a függőleges polcot s a vízszintes utat. Azt fejtegeti a szerző egy bekezdésen át (70–71.), majd a következő oldalakon is, hogy a nemzetek kétféle módon érhetik el a nagyságot: vagy vadsággal (fanatizmussal), vagy műveltséggel. A „félszeg felvilágosodás” közbülső állapota káros, veszedelmes. A vadság–felvilágosultság elbeszéléssémát itt a magyar történelem menetére alkalmazza a szerző (sok más szerzőt követve):

„Mi már ősi vadságunk nagy részét, mely Osmán dühének valaha határt vont, letettük, elhagyott bennünk a hitbéli viszálykodás s hasonlós ördöge, hála az egeknek” – olvashatjuk. A protestáns-katolikus vallásfelekezeti egyenetlenség tehát a szerző szemszögéből fanatizmusnak, vadságnak minősül. A jelenben, folytatódik a gondolatmenet, gyenge a nemzetünk, „s mind addig azok is maradunk, míg a felvilágosodás felütjából ki nem lábólunk, s azon pontra nem emelkedünk, mellyről minden vadságot s fanatizmust meggyőzhetünk”. A vadságból a „kiműveltségbe” tartó folyamatot egyrészt útként látatja a szöveg, amelynek most a felénél jár a nemzet; másrészt felemelkedésnek nevezi, egymás alá-főle rendezve a vadság, illetve a kiműveltség állapotát. A szöveg sok-sok „előrehaladása” és „hátramaradása” alapvetően ennek a vadságból (durvaságból, fanatizmusból, tudatlanságból) a műveltség (felvilágosultság, csinosodottság, szelídség) állapotába tartó útnak a képzetét hozza magával, akár egy gazda, egy vidék vagy az ország előmeneteléről vagy hátramaradásáról olvasunk.

A *Hitel* kanyargó gondolatmenete a végén, a „Bérekesztés”-ben tér vissza a kétféle nemzeti nagyság elgondolásához. Az idézendő mondatokban azon állítás ellen érvel, miszerint 'az őseink is csak úgy éltek, mint mi, ne változtassunk hát semmit az életünk keretein'. Íme az ellenérv: „Néhai bölcs és dicső atyáink s eldődeink éppen nem éltek úgy mint mi, hanem

⁸ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 20. A csiszoltság/csinosodás magyar politikai nyelvről összefoglalóan ugyanott: 19–21.

⁹ Bodrogi Ferenc Máté: *Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 2. sz. 150–176.

kemény vadságokban háborúhoz s veszélyekhez edzve lóháton vagy váraikban sáncz és mocsár közt igazán nagyok voltak; mi ellenben ellágyultan s elpuhulva se vadságunk se civilizációi súlyunk által félelmesek többé nem vagyunk. Megváltozott az idő s azzal mi. [...] De ha megengedtük magunknak azon cardinalis változást végbe vitetni, mellyen az okos csak örülhet, mert azon új úton mindent elhomályosíthat, ami eddig magyar földön dicső valaha csak volt – azon cardinalis változást mondom, hogy örökös katonákból kirekesztőleg földművelők, tudósok, írók, ügyvédek s efélék lettünk, midőn azonban csak az adófizető nép katonáskodik igazán – hogy ellenezhetjük” e változás velejáróit? (244.)

E szövegrész eltérő utaknak mutatja a vad-katonait és a civilizáltakat, de ezeken az utakon ugyanaz a „mi” mozog: a nemzet. Az ősök vad, katonáskodó útja is elvezetett valamiféle nemzeti nagysághoz, ám a civilizáció új útja nagyobb dicsőséghez vezethet. A civilizáció gazdálkodást, tudományt, literatúrát, jogot jelent e szövegrészben, amely utal arra is, hogy a társadalom túlnyomó része, az adózó nép vélhetően nem ment át az említett „cardinalis változason”. A földművelés szó nem rájuk utal az idézetben, hanem a földbirtokosokra. Akárcsak a 71–72. oldalról idézett szövegrész, ez is köztés helyzetben lévőnek mutatja a nemzetet, amelyben a vadság kiválósága már nem, a civilizációé még nem érvényesül. A következő bekezdés metaforikus kifejezései („a régi iskolabéliek vissza akarnak vezetni országságunkra”, „az emberiséget rák gyanánt hátra léptetgetni” akarják) már inkább *egy* utat képzelgetnek el az olvasóval, amelyen a nemzet mozog, s ezen az úton akarja a közösséget a „rég iskola” vissza, hátra a vadság kiválósága felé elmozgatni, a szerző pedig előre, a csinosodás, a „kicsinosított emberfő” felé (245.).

Azt állítottam fentebb, hogy amikor ’a nemzet úton mozgó élőlény/tárgy’ fogalmi metaforával találkozunk a *Hitel* szövegében, akkor az utat úgy kell elképzelnünk (egy másik metafora révén), mint az elfektetett csinosodási polcot. Eszerint tehát a nemzetek, országok olyan közös úton mozognak, amely az emberiség vad állapotától a csinosodott, kiművelt állapota felé halad. Ahogy a polcrendszeren voltak országok a Magyarország fölötti polcokon, úgy az úton ugyanezen országok elének kerülnek. Lássunk most egy olyan szövegrészt, ahol versenypályára emlékeztetően jelenik meg a nemzetek útja: „Ki a külföld mai állapotját s némelly vidéknek mostoha fekvése mellett még is bámulásra méltó virágzását ismeri – melly progressíve terjed, – s aztán hazánk szomorú állását tekinti, s hogy mindezekben századi távolságban kullog más nemzetek után ezen föld...” stb. (258.) A *Hitel* érvelésének egyik alapvető módszere az összevetés: más (nyugat-európai) országok és Magyarország összehasonlítása. Az idézett mondatban ez oly módon valósul meg, hogy az olvasó valamiféle versenypályát láthat maga előtt, amelyen a magyar nemzet csak kullog, s messze lemaradt más nemzetek mögött. Azt, hogy „századi távolságban kullog más nemzetek után”, bizonyára úgy kell értenünk, hogy a magyar nemzet most tart ott (a versenypályán), ahol az előrébb járó nemzetek száz évvel korábban. A távolság (a tér) időként jelenik meg e mondatban.

Minden metaforának sajátos értési következményei vannak: a versenypályának többek közt az, hogy a versenyidőnek csak az élen futó versenyző térbeli pozíciója felel meg igazán, a többi versenyző térbeli helyzete nem. Amikor a *Hitel*ben olyan kifejezésekkel találkozunk (s különösen a szöveg utolsó negyedében gyakran találkozunk velük), mint „e század szelleme” (262.) vagy „az idő lelke” (223., 235.), akkor az valójában az élenjáró ország szellemét jelenti: a „század szelleme” vagy „az idő lelke” mindig az élenjáró országban, országokban testesül meg – s válik általános normává a többi ország, nemzet számára. Az alábbi idézetben hátramaradásról (majd később, a már nem idézett részben előremenetelről) az „idő lelkéhez illeszkedés” normájával együtt esik szó: „S ebéli [hitelügyi] hátramaradásunk, mivel annyi dicséretre méltó van bennünk, korunk s körülállásinkhoz képest mi szégyenünkre válhat? *Nagy szégyenünkre* valóságosan, ha jónak hirdetjük [...] s a mellett maka-

cson maradunk meg a mi helytelen, s az idő lelkéhez nem illik ezentúl...” stb. (222–223.) Hasonló módon olvashatunk később a „mai időkhez többé nem illő feudális létünk”-ről (254.), vagy „az időhez s a század szelleméhez illő változások s ujitások”-ról (262.).

A korszerűség szempontja mint a politikai és társadalmi intézmények és gyakorlatok, törvények és magatartásformák mércéje s vele a hit, hogy ha az intézményeink, jogunk vagy viselkedésmódunk nem korszerű, akkor meg kell változtatni őket, hozzá kell igazítani a korszerűség kívánalmaihoz, a reformkornak nevezett történelmi szakasz egyik uralkodó (liberális) érvelésmódja lett. Nem a *Hittel* kezdődött a magyar története: a Tudományos Gyűjteményben például 1822-ben névtelen szerző intett arra, hogy „a mai társalkodás”-nak a tárgyai gyakran „a revolutionalis Szem által felnevelt Szószóllók” írásaiból valók, amelyek „a világ vagy idő lelkének nevezetnek”, majd megvizsgálta, mit is érthetünk „az idő lelke” kifejezés alatt, s milyen viszonyban áll a „nemzeti lélekkel”.¹⁰ Cikke talán kimondatlanul Gömbös Antal Vas megyei táblabíró néhány évvel korábbi (1819-es) figyelemreméltó tanulmányára is válaszolt, mely szintén a Tudományos Gyűjteményben jelent meg, s amelyben vitatta a nemzeti lélek változhatatlanságát, hiszen „változik az időknél lelke is (der Geist der Zeit) és mindennek a szerént szükséges módosulni: melynek olly hathatos és ellentállhatatlan az ereje, hogy a mi vagy a melly polgári társaság annak lelkével egybe nem foly, vagy mindent magával sebesen ragadó hullámi ellen szegezi vitorlát, magával vagy elragadja, vagy örvénybe temeti”.¹¹

Széchenyi írásművében is találkozhatunk az „idő szellemének” kényszerítő erőként való megszemélyesítésével: „Bölcsebb azt önkényesen s nemes indulattal tenni most, mire az idő s világ szelleme elébb utóbb multhatlanul ugy is kinszeritend...” (235.) Gömbös Antal írásában „az idő lelke” tengeri viharként jelent meg (kihasználva a jól ismert állam = hajó metafora lehetséges következményeit), a *Hitelben* olyan meg nem testesülő hatalomként, erőként, amely elől nem lehet kitérni, amelynek nem lehet ellenállni. A jó politika eszerint csakis az „idő szelleméhez” való illeszkedés lehet. A *Hitel* szövegében e szempont azáltal erősödött fel, hogy összekapcsolódott a Jeremy Benthamtól átvett, a változhatatlan törvény elve elleni érveléssel¹² és továbbírásával a mű utolsó negyedében. Széchenyi „az idő szelleme” érvelés használatokor hazai vitákra, megfogalmazásokra is támaszkodhatott, ugyanakkor ezen érvelést, legalábbis a *Hitelben*, 'a nemzet úton/versenypályán mozgó élőlény/tárgy' fogalmi metafora következményének is tekinthetjük.

Mind a polc-, mind az út-metaphora teremtette „világból” mintakövető politika következik. A legmagasabb csinosodottsági polcra felért vagy a közös úton élenjáró országok, nemzetek mintául szolgálhatnak a többi ország, nemzet számára. A *Hitelnek* ez az egyik legerősebb, sok megfogalmazásban olvasható politikai üzenete. Egy példa: „...mennyevel kevésb hátramaradás, elaljasodás, nyomoruság s tán szomorú epedések, ha számtalan systema, projectum s még experimentumok helyett is tüstént az előbbi vagy külföldi tapasztalásokat vettük volna példányul s illesztettük volna hazánkra!” (179.) Olyan oldalakat is találunk a műben, ahol elméleti indoklását igyekszik adni annak, miért helyes vagy lehetséges a mintakövetés a politikában (a szó tág értelmében érte itt a politika fogalmát). Az egyik ilyen szövegrész (herderiánus, noha nem biztos, hogy Herder-olvasáson nyugvó) történetfilozófiai áttekintéssel kezdődik az emberi műveltség eredetéről és terjedéséről, amely az utánzás

¹⁰ N. n.: *Némelly hazafiúi emlékeztető szavak a Magyarok Nemzeti Lelke, és Charactere felől*. Tudományos Gyűjtemény, 1822. VI. 30–56.

¹¹ Gömbös Antal: *A Nemzetiségről*. Tudományos Gyűjtemény, 1819. XI. 49.

¹² Lásd Ifj. Iványi-Grünwald Béla bevezetését és szövegkiadásának lábjegyzeteit: Széchenyi István: *Hitel*. Szerk. és bevezetéssel ellátta: Ifj. Iványi-Grünwald Béla. Budapest, 1930.

gyakorlatát követi. „A római görögöt; francia rómaid s görögöt; angol görögöt, spanyolt utánazott, – a német mindegyikét s a nemzetiség akármi rejte volt is, több vagy kevesebb léte irányában egyik vagy másik nemzet több vagy kevesebb sajátságát fejtegete ki a másoktól kölcsönzött alapon.” (128.)

A műveltség nemzetek közti terjedésének tehát az utánzás, a kölcsönzés a rendes útja, s több vagy kevesebb nemzetiségi sajátságukat ezen a kölcsönzött alapon fejtik ki az egyes nemzetek. Érdekes itt újra emlékeztetni magunkat, hogy a műveltség fogalma Széchenyi számára jóval szélesebb volt, mint a mi számunkra: az idézet utáni sorokban a földművelést említi példaként arra, hogy a külföldiek utánzása nagy haszonhoz vezethet. Más helyen arra az ellenvetésre válaszol, hogy 'egy-egy intézkedés, intézmény jó lehet másutt, de attól még nem biztos, hogy megfelel idehaza'. „Ugy éppen azon egy oknak akárhol hasonló következtetési vannak – hangzik a szerző első, racionalista ellenérve –, s ha más országokban tapasztaljuk, milly nagy hasznot következett a czéhek, de kivált a limitatio megszűnése, ne kételkedjünk, hogy ide haza is áldott következtetéseket ne szüljön s annál bizonyosabban, mert Hollandia, Britannia, Németország s honunk közt olly különbség se éghajlatra, se életmódra nincs, mint tesztem Grönlandia s a Jöremény-foka közt. Mi a keresztény vallás s józanabb philosophia által Európában, mellynek hossza s széle olly csekély, inkább csak egy familiabéliek vagyunk.” (99.)

Eszerint nagy éghajlati vagy életmódbeli eltérés esetén kétséges lenne, hogy ugyanazon intézkedés ugyanolyan eredménnyel jár-e egy másik országban, ám ha ugyanazon éghajlati, vallási, kulturális, életmódbeli közösséghez tartozik a két ország – ahonnan átveszik az intézkedést, s ahol alkalmazzák –, akkor nincs kétség: a minta követhető. E közösséget fejezi ki a szöveg familia-metáforája. Széchenyi a család metáforát a nemzet értelmezésére is használta művében (163.); azaz ugyanazon forrástartományból vett metáforát az európai országok/nemzetek közösségének, illetve a nemzet közösségének megjelenítésére. Az előbbi idézetből úgy tűnik, hogy e műben a nemzeti különbségek nem feltétlen érvényűek, s közös alappal rendelkeznek, legalábbis azonos földrajzi-kulturális nagytérben belül. A fenti két bekezdésben az is feltűnhetett az olvasónak, hogy két helyen is a várható haszonnal érvelt a szerző a külföldi példák követése mellett. A haszonközpontú érvelés jellegzetes vonása a *Hitel*nek. E gazdasági metáfora alkalmazásával befektetésként tudja megjeleníteni a politikai intézkedéseket is, kalkuláló, a gazdálkodáshoz hasonló tevékenységként a politikát; a gazdálkodásban érvényesülő ésszerűséghez igyekezve közelebb tolni a politikai ésszerűséget.

A *Hitel* szövegében megszerkesztett magyar politikai tér kétpólusú. E két póluson egymástól élesen elkülönülő, ellentétes látószögű, lojalitású, viselkedés- és beszédmódú férfiakat találunk. Az egyik póluson lévőket általában udvarinak vagy külföldiesnek nevezi a szerző, a másik póluson lévőket falusinak vagy törzsökösnek. A politikai tér kétpólusú kialakítása és a két pólus párhuzamos bírálata azt igyekszik lehetővé tenni, hogy a beszélő saját magát a kettő közé, független, közvetítő szerepbe hozza. „S ugyan hány áll köztünk őszintén a lelki függetlenség középpontján, valljon! S ki nem hajlik kissé egy vagy más részre. Mintha Király és hazaszeretét olyan volna, mint eczet és olaj, melly soha egyé nem vegyül. [...] a törzsökös Magyar, ki egy lépésnyire sem akar a világban haladni, midőn még a föld is forog, úgy áll az igen is külföldies Magyar ellenében, mint Róma és Alba a Horatiusok és Curiatiusok megküzdésekkor – mint ellenségek, s nem mint földiek s barátok – holott legjózanabb volna egyiknek s másoknak is egy kissé engedni s egymáshoz közelíteni.” (65.)

Máshol e pólusok az udvari ember és a nép embere ellentétéként jelennek meg (itt perze a nép a *populust*, a köznemesi rendet jelenti, s nem a *misera plebs*et, a „nyomorú népet”): „A nép embere a hivatalbelieket vagy Urunknál [a királynál] kedveseket igen gyakran

hazaárulónak, lelkek fenekéig elromlott s minden ármánnyal s rossz mesterkedéssel felruházott uri személyeknek tartja... A hivatalt s felemelkedést [itt: kariert] vadászó ellenben mindenütt zavart, titkos egyesületeket s több efélét lát..." (173.) Ezt az ellentétet a szerző alább „osztályok közötti bokrosságként” értelmezi, arra utalva, hogy akiket „a nép embereinek” nevezett, azok köznemesek, míg a hivatalviselők többnyire mágnások. A következő oldalakon pedig e „bokrossággal”, „visszavonással” szemben fejt ki a szerző a maga egyesülés-, központosulás-koncepcióját.

A *Hitelben* élénk táruló kétpólusú politikai teret akár a rendi dualizmus politikai tere tárgyilagos leírásának is tekinthetnénk. „A magyar alkotmánynak a rendi dualizmusból adódóan mindig volt egy nemzeti és egy udvari szemlélete” – írta Péter László,¹³ s a szöveg által élénk állított ellentét voltaképpen e kétféle szemlélet következménye. A szerző azonban némely helyen a két pólust aszimmetrikusan jellemzi, s a rendi dualizmus politikai terének leírására rámontírozza a vadság–csinosodás elbeszéléssémát, az egyik pólust a durvaság, a másikat a kifinomultság jegyeivel ellátva. Épp azon bekezdésben, amely a gubás és a városi ember, a hazáját kívülről soha nem látott és a sokat utazott ember közötti előítéletek megszüntetése érdekében íródott, azt olvashatjuk, hogy az utazott ember okkal láthatta faragatlannak, előítéletek közt élőnek a hazájából ki nem mozdulót, míg az utóbbi oktatlanul vélte „puha és asszonyos urfiknak” a „kényes öltözetűek”-et (177.). E sorokban valószínűleg akaratlanul válik láthatóvá, hogy a beszélő nem középen áll a két pólus között.

Széchenyi nyilvánvalóan meg kívánta haladni a rendi dualizmus politikai tere által kiszabott szerepköröket, megszólalási lehetőségeket és mintázatokat: a *Hitel* szövege részben erre tett nyelvi kísérlet. Ám, azt hiszem, felemás sikerű kísérlet. A két ellentétes, meghaladandóként beállított pozíció közül az egyiknek, a külföldiesnek a látószögéhez nagyon is közel áll a szerző látószöge. Sok-sok szövegrészben hangsúlyozza a külföldet látott ember fölényét a hazáját csak belülről ismerővel szemben, sőt, autoritásának (beszélői tekintélyének) a külfölddel való összevetés képessége az egyik legfontosabb eleme. Ugyanakkor sok-sok szövegrész gúnyolja a másik pólushoz kötődő szemléletet és nyelvezetet, azokat, akik „egy lépésnyire sem akarnak a világban haladni”. Széchenyi a *Hitelben* egyszerre próbált megoldani két feladatot: kialakítani saját politikai szerepkörét a rendi dualizmus tere által biztosított mintázatok meghaladása révén, s lefolytatni nagy vitáját a régi szokásra, régi törvényekre és a nemzeti múltira hivatkozó politikai kultúrájával. E két törekvés azonban keresztelte egymást.

Mint valószínűleg minden politikai írásmű, a *Hitel* is elvégzi a politikai ellenfél, ellenfelek létrehozásának a munkáját: már az előszóban megjelennek. Ők azok, akik „szomorúan füttyörészik el a Mohácsi veszedelem nótáját” (XIII.), úgy vélvén, hogy a nemzeti dicsőség ott veszett el; akik „a jó régi időt siratják” (XIV.); akik már a „Bévezetés”-ben „azt ordítják: »maradjunk a réginél«” (26.), akik azt vallják: „extra Hungariam non est vita” (70.), akik a régi törvényeknek nagyobb hitelt adnak, mint az újaknak (195.). Sok oldallal később nevet is kap a politikai ellenfél: a „heves patrióta” ő, akiről azt írja a szerző, hogy „idővel valamely új munkám tárgya [fog] lenni” (119.). Magát a *Hitelt* is tekinthetjük olyan munkának, amelynek egyik fő tárgya a „heves patrióta”, azaz a rendi dualizmus nemzeti (nemesi) szemlélete és érvélmódja. Engem elsősorban az érdekel, milyen politikai nyelven beszélteti az ellenfelét a *Hitel*, mert úgy látom, nem is egy politikai szereplő az igazi ellenfele, hanem egy nyelv, érvelésmód.

¹³ Péter László: *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben*. In: uő.: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998. 227. A rendi dualizmusról lásd még Szijártó M. István kiváló monográfiáját: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1782*. Budapest, 2005., különösen „A rendi dualizmus szociális rendszere” című fejezetét.

Példa a beszéltetésre: „»Eldődeink bölcsesége, – régi idő belátása, elmés hajdankor, az ó világ szemessége, méltósága s. a. t.« azon számtalan balvélemények közé tartoznak, mellyek szokás által fogadtattak el s mint valamely igazságok apáru fiúra hagyományként mennek át, s mellyek alapja hófuvaton nyugszik s egy kis nyomozás után szintugy el is szlik, mint az egy kis meleg által.” (196.) Mivel ez a mondat a változhatatlan törvény elve ellen íródott részben olvasható, röviden azt mondhatjuk, hogy a régi törvényekre hivatkozás (amely egyben, szokásjogi alkotmányról lévén szó, a régi szokásra hivatkozás is) beszédmódja az ellenfél.¹⁴ De látható, hogy Széchenyit nemcsak a régiség tekintélyére hivatkozás irritálta, hanem e tekintély létmódja is, a szokás általi elfogadottság és a nem reflektált áthagyományozódás. Jellegetesen racionalista módon állítja szembe a szokás általi elfogadást és a nyomozást (értsd: ésszerű elemzést); föl sem merül sehohol a könyvben, hogy a szokás általi elfogadásban esetleg több nemzedék tapasztalatai sűrűsödhetnek össze.

Az egyik olyan szövegrész, amely a kétpólusú politikai tér udvari és nemzeti (nemesi) sarkait állítja szembe, így jellemzi az utóbbit, részben a beszédmódját utánozva, részben bírálva: „...azzal csalja magát, hogy ő a régi jó fenntartása végett, hogy a nemzeti szellem s drága szabadság éljen, áldozza fel magát, midőn nem is tudja, mi a szabadság s a korlátlan-ságot, betyárságot tartja annak s a nemzet palladiumát nem ritkán kirekesztőleg magyar tánczra és zsinóros nadrágra állítja.” (160.) E szöveg szerint a nemzeti (nemesi) póluson lévők a régi szokások, intézmények, törvények fenntartása, a nemzeti szellem és szabadság megőrzése érdekében politizálnak (vagy legalábbis így tudják magukról). A szerző bírálata azt állítja, hogy félreértik mind a nemzeti szellem, mind a szabadság fogalmát, mert az előbbit külsődleges jelekkel (viselettel) azonosítják, az utóbbi alatt pedig a nemesi előjogokat értik. Véltetően azért bírálta e fogalmak félreértését, mert helyes jelentésükben számára is fontosak voltak. S azért nem bírálta itt a „régijó fenntartása végett” folytatott politikát, mert azt mindenestül elutasította. A könyvnek e szemszögből nézve a változhatatlan törvény gondolata ellen s az „idő szükségéihez” igazodó törvény mellett íródott része a legfontosabb. E tíz oldal (190–199.) ugyanis frontális támadás a rendi alkotmány nemzeti (nemesi) szemlélete ellen.

A *Hitel* beszélőjének a vitája politikai ellenfelével, a „régijó iskolával” egyfajta „Querelle” is, „régiek és modernnek vitája”. Nemcsak a mű nyomán kialakult Széchenyi–Dessewffy vitára igaz tehát Vaderna Gábor remek tanulmányának a megállapítása, miszerint a *Taglalatban*, majd a *Világban* „a régiek és modernnek vitájának érvekészletét” használják a szerzők¹⁵ – már a *Hitelben* is zajlik e vita. Különösen a „Bérekészítés” oldalain válik világossá ez, olyan szövegrészekben, mint amilyen az antikizáló beszédmód ironikus felidézése a 223. oldalon, vagy a „Végszó”-ban Curtius hőstettének a megemlézése, amely elismeri ugyan hősi tettének nagyszerűségét, ám meghaladandónak mutatja hazafiságát: „...nálunk több s nemesb hazafiság kell” (267.), egyszeri hősi tett helyett folytonos tevékenység. A könyv utolsó oldalai egyikén arra szólítja fel olvasóit, hogy a hazafiság megfelelő módja végett vessük szemünket a történelemre: „Nézzük régibb nemzetek évrájit” (268.). Ám ezzel nem a görög vagy

¹⁴ Már idézett 1998-as tanulmányomban (*Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*) én „az ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódjának” neveztem azt a politikai nyelvet, amelyet Dobszay Tamás később „régijó törvényekre hivatkozó érveléstípusnak”. Itt most kiváló tanulmányának a megnevezését követem: „*Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához*”. *A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban*. Századvég, 47. évf. (2008) 1. sz. 113–150.

¹⁵ Vaderna Gábor: *A Hamuvédő filozófiája. A Hitel-vita eszmetörténeti helyéhez*. Századvég, 55. évf. (2010) 1. sz. 69.

római história, hanem a francia, holland, német, angol stb. hazafiak életének tanulmányozására szólít fel – igazi modernként a régiek ellenében.

Már az említett Curtius-értékelés is jelzi a *Hitel* beszélőjének idegenkedő viszonyát a republikánus elbeszéléssémáktól. Ugyanakkor van egy első látásra nagyon is republikánus elem a mű egészében: a közjónak a magánszempontok fölé rendelése, amely olyan (nagyon nem liberális) kijelentésekben is tettest ölt, miszerint a birtokosoktól elvárható, hogy éves jövedelmük jelentős részét közcélra fordítsák. Amikor polgári erényről esik szó a *Hitel* szövegében, az döntően a közjó elsődlegességének elfogadását jelenti. De olvassunk csak bele a mű „Polgári erénybül” című alfejezetébe, s láthatjuk, hogy ’sánta’, féloldalas republikanizmus ez. Egy-egy ország ereje és „bátorsága” nem az alkotmány „szabadabb vagy függőbb léte”-n múlik, írja itt, hanem a polgári erény meglétéén. Republikánus szótárt s részben érveket használ e bekezdésekben (159.), mégis úgy választja el egymástól az alkotmány szabadságának a kérdését és a közjó elsődlegességének a normáját, ahogyan a republikanizmus valamely hagyományos híve nem tenné.

A *Hitel* szövegében a republikanizmusból voltaképpen csak a közjó elsődlegességének a normája marad meg, pontosabban ennek hierarchikus változata, miszerint a magasabb társadalmi „polcon” állónak nagyobbak a kötelességei, mint az alacsonyabb helyzetűeknek: „Sok azt gondolja, hogy az úgy nevezett közlélek, melly az önhasznát a közhaszon mögé teszi s azt csak az egész előmozdításában s felemelkedésiben keresi, nálunk kimult...” (224.) – írja a „Bérekészítés”-ben, hogy egyből meg is cáfolja e vélekedést. E közlélek azért nem nyilvánul meg tettekben, folytatja gondolatmenetét, mert nincsenek emlékei múltbeli sikerességének: „Lenne bár egyetlen egy classicus emlékünk, mellyet gyermekinknek s a külföldinek édes büszke érzéssel mutathatnánk [...], mennyire emelhetné az lelkünket!” (225.) A republikánus érvelésben az elődök tettei, a múlt emlékei példaszerűek és eligazítóak a jelenbeli cselekvésre nézve. Széchenyi modernizált (ókortalanított) republikanizmusában a múltnak nincs funkciója; a jelenbeli cselekvést jövőbeli közcélok hívhatják elő.

Az imént idézett mondat után úgy folytatja fejtegetését a szerző, hogy ha volna legalább egyetlen tárgy a magyar előtt, amely a közös siker bizonyítéka volna, akkor „szépen egybe olvadna, s egy testté válna mind azon számtalan felekezet, írói gög, státus, személyes haszon, mania s. a. t. úgy mint a könnyen eldarabolható követ a fövény, eddig egymáshoz csak gyengén tartott s hazánkat töredékeny mosaikhoz tett hasonlónak, midőn akarnók, olly könnyen válna gránittá.” (225.) E szövegrésznek bizonytalan az alanya: első felében „a magyar”-ról van szó, tehát a nemzetről (talán a nyelvi nemzetről s nem a nemesiről), a második felében pedig az országról. A metaforák (a nemzet = fémötvözet, majd: ember, a haza = kő) mindegyike az egységet, egységességet emeli ki a sokféleség rovására; az utóbbi metaforapár (mozaik, gránit) tartóssággal, ellenálló-képességgel társítja az egységességet, mulandósággal, gyengéséggel a sokféleséget.¹⁶ Fogalmi nyelvre lefordítva az idézet első felét, alapvető nacionalista normához jutunk el: a nemzeti lojalitásnak felül kell írnia a vallási, foglalkozási, rendi közösségekhez tartozást éppúgy, mint a magánhaszon, magánkedvtelés szempontjait. Az idézet végén az akarati hangsúlyozása létrehozandónak s nem már meglévőnek mutatja a nemzeti egységet: én ebből kihallom az epokalista nacionalizmus jellegzetes akcentusát.¹⁷

¹⁶ A nacionalizmus nyelvét, mint Maurizio Viroli írta, azért dolgozták ki, hogy „megvédelmezze egy nép etnikai, nyelvi és kulturális egységét és egységességét”, ezért a nacionalista számára a legfőbb érték az egység. Lásd: *Per amore della patria. Patriotismo e nazionalismo nella storia*. Roma–Bari, 2001. 5–6.

¹⁷ Az epokalista nacionalizmusról Clifford Geertz nyomán lásd: Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 64. skk.

A nemzetről, a nemzetiség érzelméről szóló szövegrészek a *Hitel*ben egyébként a 19. század első fele magyar politikai szövegeinek nacionalista érvelésében használatos többrétegű, kevert republikánus–organicista alapnyelvet „beszélnek”. A „Nemzetiség” című alfejezetben a nemzet metaforikusan hol növényként (161., 168.), hol emberként (162.), hol családként (163.), hol épületként (165.) jelenik meg. Az organikus metaforák lehetővé teszik, hogy a nemzetiség érzését természetadta (lényegében megkérdőjelezhetetlen) érzelmeként állíthassa be a róla beszélő (162.), a nemzetet magát pedig természetadta (lényegében nem emberi akaratok formálta) egységként. Az épület-metaphora épp ellenkezőleg, arra biztosít lehetőséget, hogy emberi tevékenység által formálhatónak mutassa a nemzetet (167.). A nemzetről folyó beszédet ugyanezen oldalakon a republikánus diszkurzus jellegzetes törmelékei dúsitják: szó esik a nemzet „elfajulásáról”; harcok erényekről a gyáva katona történetében; utalást találunk a nemzeti hősiesség antik mintáira, Marathónra és Rómára stb. Ebben az alfejezetben biztos, hogy nem a nemesi nemzet értendő a nemzet fogalmán, hiszen az utolsó bekezdés a nyelvet nevezi meg a nemzet legfontosabb jeleként.

A *Hitel* szűkített, modernizált, nacionalista republikánizmusra egyrészt korrigálja a politikai elmélkedésnek a csinosodás-diszkurzus által biztosított, már említett keretét, másrészt beleilleszkedik e keretbe: úgy illeszkedik be, hogy egyben korrigálja is. A nemzetiség érzelméről az alábbiakat olvashatjuk a műben: „Mélyebben fekszik azért lelkünkben, mint sokan gondolnák, azon ki nem mondható édes aggodalom, melly anyaföldünkhöz vonz s melly a halandó port félistenné magasíthatja, s lelki rothanat jele, hol a természet ezen szent törvényei ki vannak már dörzsölve.” (161–162.) Az idézet utolsó szava a csiszoltság, csiszolódás fogalmaira utal, s azt a lehetőséget utasítja el, hogy a kezdeti vadság, durvaság, faragatlanság lecsiszolódásának társadalmi folyamata egészen odáig vezessen, hogy az emberből „kidörzsölődik” a nemzetiség érzelme, amely érzelm már a vadság állapotában is megvan – s meg kell maradnia, csinos formában, a csiszoltság állapotában is. Ezt a tételt neveztem az imént a csinosodás-keret nacionalista korrigálásának. Ám egyben összeegyeztetés is ez: az idézet a nemzetiség érzésére úgy is tekint, mint az egyéni morális felemelkedés lehetőségére.

Olyan szövegrészt is találunk a műben, amely e modernizált republikánizmusnak a csinosodás-keretbe való beleillesztését tanúsítja. Már idéztem korábban a szövegnek a kétféle (vadságon, illetve „kiműveltségen” alapuló) nemzeti nagyságot taglaló bekezdéseit. Az egyik ilyen fejtegetés (70–73.) arra a következtetésre jut, hogy „a mi valaha nemzetiségünk talpköve s ereje volt [ti. a harcok erények], időjárával elbomlott” (72.), s e múltat visszahozni immár lehetetlen. „Szükséges inkább – nehogy homokon állapodjon minden léteünk, – új nemzetiségünk lelkét mind jobban kifejtenuk. Elégge meg nem becsülhető szerencse, hogy a Mindenható olly században engedett élnünk, mellyben nem korlátlan bátorság s felhevült képzelet, vagy testi erő, hanem csak polgári erény s felvilágosított emberi elme teszik a nemzet tartós sarkalatját. A vad ember nem erős b védelme, nem keményebb paizsa az országnak, mint a tanult, s szelid, készüljünk azért inkább éppen olly erősek s bátrak lenni a harcban, mint régi apáink valának, de kiműveltebbek, tanultabbak, nyájassak, mint ők, s kivált otthon.” (72–73.)

Az idézett két mondat az emberiség, a nemzetek általános, a vadság állapotától a szelidség, felvilágosultság állapota felé tartó fejlődési modellje (elbeszélésmájja) keretében fogalmazza meg a régi és az új nemzetiség lelkének különbségét (ott harcok erények: korlátlan bátorság, felhevült képzelet, testi erő – itt: polgári erény, felvilágosított elme, műveltség, nyájasság), azt állítva, hogy e században az utóbbi s nem az előbbi erények, tulajdonságok által tehető erőssé egy-egy ország. E szövegrészben mind az „új nemzetiség lelkének” képzelete, mind az idő kívánalmaira hivatkozás, mind a polgári erény (értsd: a közjó elsődle-

gességének normája) fogalmának elválasztása a régi harcos tulajdonságoktól s hozzákötése az újabb, csinosodott tulajdonságokhoz e kerethez (fejlődési modellhez) igazodik, e keret függvénye. Ám talán nemcsak igazodásként értelmezhetjük, amit a fenti sorokban látunk, hanem összeegyeztetésként is, hiszen a második mondat nem veti el az elődök régi katonai erényeit, hanem csak kiegészítendőnek mutatja őket új, csinos erényekkel.

Ugyanígy a *Hitel* modernizált-szűkített republikanizmusának a csinosodás-diszkurzus biztosított kerethez illeszkedésére lehet példa a „Bérekesztés”-nek az a hosszabb bekezdése is, amely a „nemességünk nemesítése” program meghirdetését követi, s amellet igyekszik érvelni, hogy az embernek a belső megelégedés állapota elérése végett is érdemes a közjóra áldoznia. A vagyon magánérdekű felhasználása esendő, időleges megelégedéshez vezethet csupán, írja, míg a közérdekű felhasználása tartós eredményekhez. „Közhasznu intézetek ellenben, csinos épületek, mellyekben a nemzet kincsei tartatnak, s mellyekből a közértelmesség nőtten terjed, szép hidak, jó utak, helyes communicatiók, virágzó vidékek, mellyek a hazát gazdagítják, midőn mindenki sorsát javítják s emelik, századokon hatnak keresztül s kétségen kívül jobban kielégitik lelkünket, mint közönséges pénzfecsérlésünk.” (236.) A közjóra irányuló cselekvésnek a csinosodás a célja: a közcélokak a listája, amit az idézett mondat tartalmaz, voltaképpen a csinosodott ország jellemzőinek a lajstroma.

Nem minden politikai nyelv nyoma lelhető fel a *Hitelben* az 1820-as, '30-as években használatosak közül. A természetjogi érvelés például csekély szerepet játszik benne¹⁸ – érthető módon, hiszen nehéz volna összeegyeztetni a hierarchikus társadalom kívánalmával. Néha szó esik ugyan a jobbágyok „természeti jussairól”, ám ez alatt nem jogegyenlőségi elv értendő, inkább valamifajta minimális jog (és jogbiztonság) garantálásának a szándéka: „...a jobbágy, ha földje, rétje s. a. t. elég, s bátorsága van, hogy természeti jussait áthághatni soha se tapasztalhasssa” (230.). A bekezdés, amelyből e mondatot idéztem, egyértelmű jogegyenlőtlenségi deklarációval indult: „Minden rendnek van külön foglalatossága s máséba nem elegendhetik a nélkül, hogy az egész rendes forgását zavarba ne hozza.” A közgazdaságtan beszédmódja ellenben jelentős szerepet játszik a szövegben (erről sokat írtak a szakirodalomban, ezért nem taglalom), de a belső fogyasztásról, munkamegosztásról, adózásról stb. szóló oldalak nem mindig simulnak bele a mű más „nyelvű” érvelései közé. Például a munkamegosztás, a specializálódás és a piac összefüggéseit taglaló oldal (181.) után nem sokkal olvashatjuk azon már idézett szövegrészt, amely szerint mindenkinek „természeti álláshelye tökéletes betöltése” a kötelessége, s a tudás és az erény e hierarchikus társadalomban felülről lefelé terjed (182.). A munkamegosztáson alapuló piac elképzeléséből – mai fejjel gondolkodva – másmilyen társadalomkép következne. Persze, Széchenyi István 1830-ban csak 1830-as fejjel gondolkodhatott.

¹⁸ Újabb tanulmány a természetjogi érvelés 1830-as évek elejei használatáról: Völgyesi Orsolya: *Kölcsey és a magyar nyelv ügye az 1832–36-os országgyűlésen*. In: Háda Béla és mások (szerk.): *Két világ kutatója*. Urbán Aladár 80 éves. Budapest, 2009. 451–467.

Hat levél a 18. század végének Magyarországról

Charles-Marie d'Yrumberry, de Salaberry-t a vendée-i ellenforradalom egyik katonai vezetőjeként, francia íróként, valamint Loir-et-Cher megye restauráció korabeli (1815–1830) ultraroyalista küldötteként tartják számon. Bennünket elsősorban Salaberry, az író, pontosabban az útleíró érdekel. A baszk néveredet (Salaberry) régi navarrai nemesi családot takar.¹ Párizsban született 1766-ban, apja a párizsi számvevőszék elnöke volt, akit a „nagy terror” idején – meggyőződéses királypárti lévén – 1794 tavaszán kivégeztek. Fia még az emigráció egyik első hullámában 1790-ben elhagyta Franciaországot. Németországban, Magyarországon, Erdélyben, Törökországban és Itáliában utazgatott, majd csatlakozott Condé herceg² koblenzi királypárti alakulatához. Ezt követően titokban visszatért Franciaországba, ahol a legendás La Rochejaquelein³ oldalán harcolt Vendée-ban a forradalom ellen. Bonaparte Napóleon államcsínyét követően visszatért családjához Blois-ba, ahol mezőgazdasággal és szépirodalommal foglalatoskodott. Mivel politikai szempontból tudomásul vette a császári uralmat, nem háborgatták, igaz – meggyőződéses Bourbon-párti lévén –, Salaberry gróf egészen 1814-ig politikai felügyelet alatt állt. Nem csoda, hiszen a császári titkosszolgálat azt is tudta róla, hogy 1810-ben Anne-Louise Germaine Necker, de Staël-Holstein bárónőt, ismert nevén, Madame de Staël titokban vendégül látta Fosséban lévő kastélyában. A híres író nő közismerten csodálta Napóleont, ám gyűlölte politikáját.

A Bourbonok visszatértekor természetesen elsőként csatlakozott XVIII. Lajoshoz, és aktívan bekapcsolódott a francia politikai életbe. 1815 márciusában, midőn Bonaparte partra szállt, a blois-i kerület nemzetőrsége első légiójának ezredesévé nevezték ki. Ő volt Loir-et-Cher département királyi önkénteseinek parancsnoka. Napóleon száznapos uralma idején elhagyta családját, és ismételtén a vendée-i királyi sereghöz csatlakozott. Az utalkodó megtartotta zászlóaljparancsnoki beosztásában, majd érdemei elismeréséül Szent Lajos-keresztel tüntette ki. 1815-től 1830-ig, a Bourbonok bukásáig Loir-et-Cher megye királypárti képviselője volt, s élete végéig a régi, forradalom előtti Franciaország híve maradt. Politika nézeteit jól érzékelteti az a néhány mondat, amelyet 1815. október 28-án a lázításról folyó vitában mondott el. E szerint „a gonoszok csak a szigorú törvényektől félnek. Ezek

¹ Charles-Marie d'Yrumberry, comte de Salaberry életének monografikus feldolgozásáról nincsen tudomásunk. Tevékenységének átfogó, legrészletesebb bemutatását az ún. Michaud, illetve a Hoefér-féle életrajzi lexikonokban találjuk. *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*, t. 80. Paris, 1847. (a továbbiakban: Michaud) 437–739.; *Nouvelle Biographie Générale sous la dir. de M. Le Hoefér*, t. 43. Paris, 1864. (a továbbiakban: Hoefér) 163–165. A Bourbon restauráció idejére eső politikai tevékenységének emlékiratait ükunokája adta ki 1900-ban. Salaberry, Charles-Marie d'Yrumberry (1766–1847; comte de): *Souvenirs politiques du Comte de Salaberry sur la Restauration, 1821–1830 publiés, pour la Société d'histoire contemporaine, par le Comte de Salaberry, son petit-fils...* Paris, 1900.

² Condé herceg: Condé, Louis Joseph de Bourbon, prince de (1736–1818), 1792-ben emigrált, és Koblenzből irányította az ellenforradalmat. Tulard, Jean – Fayard, Jean-François – Fierro, Alfred: *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*. Paris, 1987. 670.

³ La Rochejaquelein, Henri du Vergier (1772–1794), a régi királyi gárda tagja, a vendée-i ellenforradalom egyik legendás alakja. *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*, 933–934.

a francia névre méltatlan emberek, a rend született ellenségei; mindig készen állnak arra, hogy a társadalomellenes eszmékhez, az örökletes királysággal szembenálló rémtettekhez csatlakozzanak. Mindegy nekik, ki a vezérük, milyen színű a kokárdájuk vagy a zászlójuk. Csak az számít, hogy vezérük éppolyan bűnös legyen, mint ők, ne tehessen nekik szemrehányást, s ne kelljen pirulniuk előtte. Ilyen körülmények között bármelyik pártütő számíthat ezekre a bűntársakra, s a magasba emelheti a lázadás szövetnekét. [...] Halálbüntetést javaslok arra az esetre, ha ilyen merényletet hűsz fegyveres követ el; de arra az esetre is, ha hűsz fegyvertelen ember lázad.”⁴ 1819-ben elmondott híres beszéde nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a választásokat megnyerő liberálisok támogatása ellenére Grégoire abbét kibuktatták a törvényhozásból.⁵ A királyi tekintély meggyőződéses híveként következetesen szembefordult minden olyan politika megfontolással, amely – megítélése szerint – a forradalom szellemiségét idézhette, legyen szó a sajtószabadságról vagy éppen a hadsereg szervezésével kapcsolatos teendőkről.⁶ Soha nem tagadta, hogy egy halálraítélt fiaként csak azt követelné vissza a forradalomtól, amit a királyság sem tud már visszaadni: az apja életét.

Chateaubriand-nal⁷ együtt részt vett a *Conservateur* királypárti lap szerkesztésében is. Az 1830-as forradalom után visszavonult fosséi kastélyába, ahol csak mezőgazdasággal és szépirodalommal foglalkozott 1847 januárjában bekövetkezett haláláig.

A *Bibliothèque nationale de France* (BnF) katalógusai alapján az alábbi műveket hagyta hátra. 1/ *Voyage à Constantinople par l'Allemagne, la Hongrie, les îles de l'Archipel* (Utazás Konstantinápolyba, Németországon, Magyarországon és a görög szigettengeren keresztül), név nélkül, Párizs, 1799, in-8; 2/ *Mon voyage au Mont-d'Or* (Utazásom az Aranyhegyre), Párizs, 1802, in-8; második kiadás: 1805; 3/ *Corisandre de Beauvilliers*, történelmi regény, 1-2. köt. in-12, Blois-Párizs, 1806; 4/ *Lord Wiseby, ou Le Célibataire* (Lord Wiseby avagy az agglegény), 1-2. köt. in-12, Párizs, 1808; 5/ *Histoire de l'empire ottoman* (Az oszmán birodalom története), 1-4 köt. in-8, Párizs, 1813; 6/ *Développement des principes royalistes* (A királypárti eszmék fejlődése), Párizs, 1819-1820, in-8 (több, a *Conservateur*-ben közölt cikk); 7/ *Essais sur la Valachie et la Moldavie, théâtre de l'insurrection dite Ypsilanti* (Értekezés Oláhföldről és Moldáviáról, az úgynevezett Ipszilanti-felkelés színteréről), Párizs, 1821, in-8, brosúra formátum; 8/ *La Première..., La Dixième aux hommes de bien* (Az elsőtől a tizedikig jóra való embereknek), Párizs, 1828, in-8 (Ez tulajdonképpen tíz levél különféle politikai és vallási témákról); 9/ *Loisirs d'un ménage en 1806* (Családi időtöltés 1806-ban), Párizs, 1828, in-12. Ez a kötet két novellát tartalmaz: *Le mariage de convenance* (Érdekházasság), illetve *Projet de mariage ou Robertine et son cousin* (Házassági terv, avagy Robertine és unokabátyja). Itt jegyezzük meg, hogy Salaberry gróf közreműködött az általunk is nagy haszonnal forgatott Michaud-féle *Biographie universelle* munkálataiban, hiszen az *Egyetemes biográfia* számos francia, illetve török személyiségéről készített szócikkeket, sőt több vidám, szatirikus politikai töltetű dalt is komponált.⁸

⁴ Michaud, 438.

⁵ Grégoire Henri Jean-Baptiste, azaz Grégoire abbé (1750–1831), a francia politikus, a forradalom egyik emblematisz figurája, *Historie et dictionnaire de la Révolution française*, 859–860.; Demier, Francis: *La France de la Restauration (1814–1830)*. Paris, 2012. 319–321.

⁶ Demier: *La France de la Restauration*, 227–229., 253–255.

⁷ Chateaubriand, François-René vicomte de (1768–1848), a royalista mozgalom elkötelezett híve, író, politikus, a francia romantika kiemelkedő és egyik legnagyobb hatású figurája. *Historie et dictionnaire de la Révolution française*, 856–860.

⁸ Hofer, 164–165.

Utazóként naplószerű feljegyzéseket készített, és ezeket levél formában 1799-ben kiadta névtelenül *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie (Utazás Konstantinápolyba, Itáliába és az Archipel szigetcsoportha*⁹ *Németország és Magyarország át)* címmel.¹⁰

1790 őszén indult el Párizsból, a német területeken átutazva Bécsben időzött, majd Magyarországon és Erdélyen át folytatta útját Konstantinápoly felé. Útleírása tulajdonképpen hatvan levélből áll, amelyek közül a XV-XX. levél szól magyarországi tartózkodásáról. A XV. levél Pozsonyt, a nemesi diéta (*la diète*) városát mutatja be, ahová 1790 novemberében érkezett meg, s szemtanúként részletesen leírja Lipót magyar királlyá koronázásának ceremóniáját.¹¹ A XVI. levélben, Magyarország pontos földrajzi koordinátáinak megadását követően, II. József politikája tétetik mérlegre. Véleménye szerint a magyarok már születésük pillanatában rendelkeznek mindazokkal a hajlamokkal és ítéletekkel, amelyek lelkületüket éppúgy különállóvá teszik, mint arcvonásaik és öltözködésük a fizikai megjelenésüket. A magyarokat jellemezve a következőket írja: „Ha olyan emberekkel találkozunk, akik szabadságukat szinte gyermek módjára szeretik, akik jobban kötődnek a szavakhoz, mint a való világhoz, akik hazájuk iránt – amely meggyőződésük szerint az országok legszebbike, és amelyet persze oly könnyen hagynak el – szélsőségesen elfogultak, akik különleges képességgel rendelkeznek arra nézvést, hogy több nyelven kifejezzék magukat, és akik a lehető legkomolyabban beszélnek országgyűlésükről, valamint alkotmányuk maradványairól (amely leginkább durcás gyerek kezébe adott játékszerhez hasonlatos, hiszen mind az országgyűlés, mind pedig az alkotmány a lakosság nagyobbik hányadának inkább kárára, sem mint hasznára van), nos, ha ilyen férfiakkal és nőkkel – legyen akár ifjú, akár időskorú – találkozik az ember, biztos lehet abban, az illető magyar.”¹²

Ezt a nehezen kezelhető nemzeti karaktert vette semmibe II. József, akinek Salaberry legnagyobb hibájául azt rója fel, hogy nem tudott megbékélni a magyarok jellemével. Így aztán hiába volt célkitűzéseiben üdvös a józsefi reformok zöme, az uralkodó úgy járt, „miként a keménykezű orvosok, akik gyógymódjaikban bízva oly kíméletlen erőszakkal viseltetnek a beteggel szemben, hogy az tönkreteszi a gyógyszerek hatását. József jó szándékai csak szitkozódást váltottak ki egy olyan népből, mely mind a gyűlöletben, mind a szeretetben hajlamos a szélsőségekre. Ők már csak zsarnoknak nevezik, vagy pedig így: II. József, aki „Magyarország királynának mondotta magát. [...] Királyként még jobban negligálta az alkotmányt. A magyarok egyik leginkább ún. sarkalatos kiváltsága az adó önkéntes megszavazása; II. József azonban megkérdésük nélkül szedetett tőlük akkora összeget, amekkorát akart.”¹³

Elismerő szavakkal ír ugyanakkor az új uralkodóról, akitől nagyon sokat várnak. Úgy véli, hogy a magyar trónra lépő II. Lipót igen bölcsen döntött akkor, amikor első intézkedéseként

⁹ Az Archipel vagy másképpen Égei szigetcsoportha a Mediterráneum keleti részén, a Balkán félsziget és Anatólia között található.

¹⁰ Salaberry és Magyarország vonatkozásában lásd: Humbert, Jean: *La Hongrie du XVIIIe siècle, vue par des voyageurs*. Nouvelle Revue de Hongrie, septembre, 1938, 239–240. E cikkben semmilyen utalás nincs a mű szerzőjének kitérőre vonatkozóan! Vö. G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. Budapest, 1991. 32–33.; Kövér, Lajos: *Soldats, colons et voyageurs français en Hongrie au XVIIIe siècle*. Cahiers d'études hongroises, 9. (1997–1998) 187190.

¹¹ Salaberry: *Voyage*, 62–67.

¹² Salaberry: *Voyage*, 68–69.

¹³ Salaberry: *Voyage*, 69–70.

azonnal visszaadta a magyarok kiváltságait és előjogait, hiszen „a zúgolódást felváltotta az örömujjongás”.¹⁴

A XVII. levélben hosszasan értekezik Magyarország államigazgatásáról és kormányzati gyakorlatáról. Leírja, hogy Magyarország területe 52 vármegyéből áll, a vármegyék élén a mágnások sorából kikerülő főispánok állnak, közülük tizenkettő örökletes főispán. Egyéb funkcióik mellett a főispánok dolga vármegyéjük nemesi gyűlésének összehívása a közügyek megtárgyalása céljából. Figyelme még olyan apró részletekre is kiterjed, amit nyilván Pozsonyban a diétán vett észre, például hogy a megyei nemesek mindig a saját főispánjuk címerét hordják a tarsolyukon (*sabretache*).¹⁵

A magyar nemesség élén négy báró áll: a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester. Rajtuk kívül még további hat báró, az 52 főispán és a spanyol grandokhoz hasonlítható mágnások alkotják az országgyűlés felsőházát. Az alsóházban a nemesség, az alsópapság és a városok követei üléseznek. A legjelentősebb magyar főnemesi családok: az Eszterházy, a Batthyány és a Grassalkovics família.

Az ország elsőszámú méltósága a nádor. Ő tulajdonképpen az alkirály, aki rendelkezik olyan előjogokkal is, amelyekkel egy alkirály nem. Bizonyos esetekben a koronára visszaháramló magánvagyon őt illeti, ő hívja össze az országgyűlést. Háború és béke kérdésében döntő szava van. Meneztéséhez a király és a nemzet együttes döntése szükséges, hivatalát csak hűségesküje megszegésekor veszti el.

Az ország második méltósága a primás. A harmadik az országbíró. Ő az igazságszolgáltatás feje. E hivatalt mindig a legjelentősebb magyar főnemesi családok töltik be.¹⁶

Salaberry éles szemű, jól felkészült utazó; magyar állapotokra vonatkozó alapos ismereteit mutatja, hogy az Aranybulla híres ellenállási záradéka kapcsán hangsúlyozza: „...ami leginkább meghatotta Lipótot, az a bizalom, hogy a magyar rendek hatályon kívül helyezték II. András nevezetes statútumát; ez ugyanis korábban megengedte a magyaroknak az alkotmányra törő fejedelem életének kioltását.”¹⁷

Rátérvén a magyarországi közállapotokra helyteleníti, hogy csaknem az összes adóteher a parasztokat sújtja. „A parasztoknak semmilyen tulajdonuk nincsen; a földesurak földjeit csupán bérliként bírják. Ezeket a földeket – járadékkötelezettség mellett – haszonbérletbe kapják; azonban a földet csak akkor lehet elvenni a paraszttól, ha másikat adnak helyette. Ők pedig nem hagyhatják el a földet, röghöz vannak kötve.

Azt nem tudom, hogy milyen erősek az ipart sújtó korlátozások; mindazonáltal úgy tűnik, hogy a földesúri gazdálkodás csapdájában vergődő nemesek egyetértenek az osztrák kormánnyal a fellendülés minden apró lehetőségének elfojtásában. E Magyarország jólétével ellentétes irányú politika nem használja ki a természet adta áldásokat.”¹⁸

A magyar bor kapcsán leírja, hogy Magyarország nem egy alkalommal került gazdaságilag lehetetlen helyzetbe Bécs méltatlan politikája miatt, hiszen azért, „hogy kelendőbbé tegyék az osztrák borokat, a magyarokat illetékekkel terhelték meg. Először Magyarországon fizetnek utánuk igen jelentős összeget, majd az Ausztriában megkövetelt tranzitvám és úthasználati illeték következik. Így egy vedernyi bor után, amely nyolc frankot ér, tizenöt frankot kell fizetni. Ha a magyar bort az örökös tartományok területén tárolják, akkor teljes összegű fogasztási adót kell leróni. Ez vödörként öt fontot jelent; éppúgy, mintha ott, helyben meg is itták volna.

¹⁴ Salaberry: *Voyage*, 71.

¹⁵ Salaberry: *Voyage*, 72.

¹⁶ Salaberry: *Voyage*, 72–74.

¹⁷ Salaberry: *Voyage*, 75.

¹⁸ Salaberry: *Voyage*, 76–77.

Eme, a kereskedő számára igencsak tetemes előleget csak akkor térítik vissza, ha a határ menti vámhivatalok által kiállított igazolással bizonyítja, hogy a bor valóban elhagyta az ország területét. Ráadásul, ha északon akarják kivinni a bort, vödörként huszonnégy krajcárt kell fizetni; ha pedig a költségek csökkentése végett vízi úton kívánják szállítani, ugyanakkora mennyiségű osztrák bort is fel kell vásárolni.

Ezen részletek alapján láthatjuk, hogy minő igába hajtja az országot a birodalmi érdek.¹⁹

Jóllehet Magyarország és Ausztria közel fekszenek egymáshoz, a két náció között igen komoly ellentétek feszülnek. „Ízlésük, oktatási módszereik, fegyelmük, öltözködésük, lelkiviláguk egymásnak szöges ellentétei; az egyik fél lelkesedésével szemben áll a másik fél józansága. A jelen Európa politikai berendezkedése, országaik érdekei és erkölcsi indokok egyaránt szétválasztják őket. A két nép közötti markáns különbség sokkal inkább természetből fakadó; nem olyasféle, mint, mondjuk, a spanyol és a portugál náció közötti máság.”²⁰

Mit bizonyítanak e fentebb vázolt töredékes képek? Mindenekelőtt azt, hogy Salaberry magyarságképe a személyes tapasztalás élményanyagán és a közelmúltbeli magyar történesek krónikájához kötődő események olvasmányélményén nyugszik. Kiváltképp igaz ez a század osztrák–török háborúira; a legutóbbi pusztításának eleven nyomait saját szemével láthatta Erdélyben.

Ízig-vérig 18. századi utazó Salaberry. A konstantinápolyi célállomása mögött még ott kísért a misztikus Kelet egzotikuma iránti vonzalom, ám egy-egy megélt esemény leírása mögött már nemcsak a hallomások ellenőrizhetetlen mendemondája, hanem valós információ, komoly ismeretanyag is keresendő. Gondoljunk II. Lipót magyar királlyá koronázására; ez nemcsak egy rendkívüli esemény amolyan helyszíni tudósítást idéző színes, plasztikus leírása, nemcsak a pletykák, sugdolózások világa, hanem a magyar kormányzattörténet áttekintésének apropója is.

Megfigyelései sajátos iróniával ötvöződnek, kiváltképp érezzük ezt a magyar jellem megrajzolásakor. Mozaikszerű életképei a korabeli hétköznapiak egy-egy jellegzetes színfoltját villantják fel. Írása egy tájékozott, tisztafejű intellektuel gondolatait tükrözik, némi arisztokratikus fölényvel, de hát mégiscsak arisztokratáról van szó. Magyarországra vonatkozó levelei arról tanúskodnak, hogy tisztában van a térség gazdasági, társadalmi és politikai helyzetének alapvető problémáival. Ám nemcsak azért élvezetes olvasmány, mert egy külföldi szemével láttatja Magyarországot, hanem azért is, mert olykor kifejezetten szellemes észrevételei, adomái stílusát könnyedé, tényszerű megállapításait, információit pedig színessé, emberközelivé teszik. Illusztrációképpen íme egy adoma a XX. levélből: „...a megyei elöljárónak [...] küldtünk egy értesítést Lugosba jövetelünkről, aki ezt továbbította az illetékes járási szolgabírónak. Emez – épp bálban lévén – két óra késéssel szerzett csak tudomást ittlétünkről, ezért aztán a megyei elöljáró – hanyag kötelemteljesítés okán – megbotoztatta őt; a szolgabíró viszont a parancsait végrehajtó pandúrt, a pandúr pedig a parasztokat fenytette, akik jobb híján lovaikat verték meg. Így esett, hogy érkezésünk apropóján Lugosban legalább ötven botütés lett kiosztva.”²¹

Ellentéparokon nyugvó párhuzamai szellemesek, tömörek, sokatmondóak. („Amennyire közel fekszik Magyarország és Ausztria, olyannyira nagy az utálat magyar és német között.”²²) Metaforái, hasonlatai a fennkölt stíl tartozékai; például akkor, amikor Magyarországot az osztrák korona egyik legszebb virágaként említi (*un des plus beaux fleurons de la*

¹⁹ Salaberry: *Voyage*, 77–78.

²⁰ Salaberry: *Voyage*, 79.

²¹ Salaberry: *Voyage*, 87–88.

²² Salaberry: *Voyage*, 85.

couronne autrichienne);²³ vagy akkor, amidőn a klasszicizáló Salaberry Vergilius mottója a közelmúltban lezajlott háborúk még eleven nyomainak dramatizálására hivatott. („*Quae ipse miserrima vidi, quamquam animus meminisse horret luctuque refugit*”, azaz „mit láthattam siratni való, bár lelkem borzad, mert visszariasztja az emlék.”)²⁴

A 18. század vége táján – Salaberry írása legalábbis ezt mutatja – nyoma sincsen már a magyarokról szóló régebbi századok toposzainak. Nem említetik a kereszténységet védő magyar vitéz, aki nagyívó, nagyszívú rettenthetetlen, barbár, de állhatatlan hős is, hiszen hol a török, hol pedig az osztrák szolgálatába szegődik. A magyart nyíltszívű, emocionális és épp ezért könnyen félrevezethető népléleknek tartja. A nemes ősi jogokhoz való görcsös ragaszkodása viszont már nemcsak a Bécstől való függetlenség letéteményese, amint azt a korábbi útelíróknál olvashatjuk, hanem a fejlődés gátja is lehet. Az osztrák vezetés és a magyar nemesi politikai elit érdekharmónizációja persze korántsem egyszerű feladat; II. József – aki mellékesen a francia király feleségének a testvére és XVI. Lajos szövetségese – ezzel a helyzettel nemigen tudott mit kezdeni.

Salaberry azonban nemcsak politikai elemző, nemcsak a közelmúlt háborús eseményeinek taglalója, hanem a korabeli magyarországi mozaikok krónikása is, legyen szó akár a pesti egyetemről, akár a Nancyból érkező, közel kétezer kilométert megtett, Szeged alatt franciául beszélő, Délvidekre igyekvő telepesről. Ezen pillanatképek sajátos egyvelege teszi érdekes, tanulságos és élvezetes olvasmánnyá Charles-Marie d'Irrumberry, comte de Salaberry magyarországi leveleit.

²³ Salaberry: *Voyage*, 78.

²⁴ Salaberry: *Voyage*, 88.

Utazás Konstantinápolyba, Itáliába és az Archipel szigetcsoportra²⁵
 Németországon és Magyarországon át²⁶

XV. levél

Presbourg,²⁷ november

A pozsonyi koronázást,²⁸ amely önmagában nézvést is rendkívüli eseménynek számított, még érdekesebbé tették az apró részletekben rejlő kulisszatitkok. Az a tény, hogy tudniillik a Császár az egyik fiát jelölte ki a nádori méltóságra,²⁹ különféle háttéralkuszokra és mind a

²⁵ Amint arra már a 9. lábjegyzetben utaltunk, az Archipel szigetcsoport értelemben ma földrajztudományi fogalom; több, egymáshoz közel fekvő szigetet, szigetcskét jelöl, de a 18. században a mai Égei szigetcsoport régies nevét, magyarul a görög szigettengert jelentette.

²⁶ Salaberry, Charles Marie d'Irrumberry, comte de: *Voyage à Constantinople en Italie, aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie, de l'imprimerie de Crapelet*, Paris, chez Maradan, Libraire, rue Pavée-André-des-Arcs, n° 16. [1799.] Lásd még a 10. jegyzetet.

²⁷ Pozsony, németül Pressburg, 1919-től használt elnevezéssel Bratislava, jelenleg az 1993-ban létrejött Szlovák Köztársaság fővárosa. Itt jegyezzük meg, hogy a sokszor korántsem egyértelműen feloldható földrajzi nevek beazonosításánál az alábbi munkákat használtuk. Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára I-II*. Pest, 1851.; Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helység-névlexikon*. Budapest, 1989.; Hajdú-Móharos József: *Magyar Településtár, Kárpát-Panonn*. Budapest, 2000.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II. köt.* Budapest, 1988.; Vályi András: *Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle természeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerént feltaláltnak, I-III*. Budán, A Királyi Universitásnak Betűivel, 1796–1799. Vistai András János: *Tekintő – Erdélyi helynévkönyv online* 2013. 10. 23.

http://www.lorincz-veger.hu/magyar/documents/erdelyi_helynev_A-H.pdf;

http://www.lorincz-veger.hu/magyar/documents/erdelyi_helynev_I-P.pdf;

http://www.lorincz-veger.hu/magyar/documents/erdelyi_helynev_Q-Zs.pdf. Ezeket csak akkor tüntetjük fel, ha szó szerint idézzük valamelyiket!

²⁸ II. Lipót (Bécs, 1747. május 5. – Bécs, 1792. március 1.) német-római császár, apostoli magyar király, Csehország királya, Ausztria szuverén főhercege (1790–1792.) I. Lipót néven korábban Toszkána nagyhercege volt 1765 és 1790 között. Először német-római császárrá koronázták meg Frankfurt am Mainban 1790. október 9-én. Mozart erre az alkalomra komponálta az ún. „Koronázási” zongoraversenyét (Piano Concerto No.26 „Coronation” K.537.) 1790. november 15-én Pozsonyban tették fejére a magyar koronát, végül pedig 1791. szeptember 6-án cseh király lett Prágában. (Mozart erre az alkalomra írta az oly sokat vitatott Titus kegyelme, *La Clemenza di Tito*, K. 621. című operáját.) http://de.wikipedia.org/wiki/Leopold_II._%28HRR%29 Letöltés: 2013. 10. 20.

²⁹ Habsburg–Lotaringiai Sándor Lipót (Erzherzog Alexander Leopold Johann Joseph von Habsburg) osztrák főherceg, magyar és cseh királyi herceg, Toszkána hercege, 1790-től haláláig Magyarország nádora 1772. augusztus 14-én született Firenzében, és 1795. július 12-én halt meg az alsó-ausztriai Laxenburghban. Apja a Habsburg–Lotaringiai-házból való Lipót toszkánai nagyherceg (1747–1792), a későbbi II. Lipót osztrák főherceg, német-római császár, magyar és cseh király, anyja a Bourbon-házból való Mária Ludovika spanyol infánsnő (María Luisa de España, 1745–1792). http://hu.wikipedia.org/wiki/Habsburg%E2%80%93Lotaringiai_S%C3%A1ndor_Lip%C3%B3t_magyar_n%C3%A1dor. Letöltés: 2013. 10. 20.

mai napig suttogott mendemondákra adott okot, ezenkívül pedig azt eredményezte, hogy az Udvar kiváltképp szigorú rendszabályokat léptetett életbe.

A Pálffyak³⁰ és a Zichyek³¹ szintén igényt tartottak erre a méltóságra. Végül, a két frakció többségi támogatását élvezve, Sándor Lipót főherceg nyerte el a tisztséget. Ez szerte-foszlatta Zichy és az őt feltétel nélkül szép számmal támogató magyarok reményeit, aki elismertségét többek között annak köszönhette, hogy országbíró (*iudex curiae*) volt.

Egyébiránt az Udvar viselkedése szintúgy különös figyelmet érdemelt. A magyarok jóindulatának elnyerése végett a lehető legnyájasabban és legkedvesebben viselkedtek velük, testvéri érzelmeket mutattak irányukban úgy, hogy mindezt igen kifinomult finom rafinériával ötvözték. Először is a szemeket akarták elkápráztatni. Minden udvarhölgy magyar viselkedést öltött magára. A külsínt a politika szolgálatába állították. Egy leheletvékony fátyolszövet díszítés segítségével tökéletesítették a magyar ruhákat, melyek így ügyesen elfedték a legapróbb hiányosságokat is. A természetes magyar hölgyek túlméretezett bájai pedig még félelmetesebbnek tűntek Lujza hercegnő légius kecsessége mellett.³²

A gyémántokkal ékesített fekete hajkoronák csodálatos látványt nyújtottak: a főúri szalonok fogadótermei káprázatosak voltak, és mintegy négy száz személy vett részt a rendezvényeken. Többek között megjelent a nápolyi királyné,³³ Ferdinánd főherceg³⁴ hitvese, aki

³⁰ Erdódi herceg Pálffy Károly József Jeromos (Karl Joseph Hieronymus Pálffy, Bécs, 1735. szeptember 30. – Bécs, 1816. május 25.), politikai karrierjét Zemplén vármegye főispánjaként kezdte, rövidesen az Aranygyapjas Rend lovagja lesz, 1783. augusztus 4-én pedig a *curiae regiae magister* méltóságot kapta II. József császártól, aki 1787. március 4-én Magyar- és Erdélyország udvari kancellárjává nevezte ki, és egyúttal kiténtette őt a magyar Szent István-Rend Nagykeresztjével. 1791-től Pozsony vármegye örökös főispánja és Pozsony várának kapitánya, 1807-ben pedig szolgálataiért hercegi rangra emelik. A magyar irodalom egyik legjelentősebb mecénásaként tartják számon, aki szabadkőműves lévén a magyarországi páholyok nagymestere volt.
http://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1lffy_K%C3%A1roly_J%C3%B3zsef_Jeromos. Letöltés: 2013. 10. 20.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, X. köt.* (Ótocska–Popea) Budapest, 1905. Online hozzáférés, letöltés: 2013. 10. 20.

³¹ Vázsonkőy Zichy Károly József Ferenc Xavér Kázmér János Nepomuk (1753. március. 4 – 1826. szeptember 28), a bécsi Theresianumban nevelkedett, 1782-ben II. József Békés megye főispánjává nevezte ki, 1788-tól pedig országbíró s a helytartótanács elnöke. Az 1790-i országgyűlésen ő volt az alkotmányos kiegyenlítés egyik támogatója. 1808-tól az Aranygyapjas Rend lovagja. Szolgálataiért (hadügy-, államminiszteri tevékenység) 1821-ben a Szent István Rend gyémántjait kapta meg.
<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC17155/17267.htm>. Letöltés: 2013. 10. 20.

³² Lujza Mária Amália Terézia, (Luisa Maria Amelia Teresa di Borbone-Due Sicilie, Nápoly, 1773. július 27. – Bécs, 1802. szeptember 19.), a Bourbon-ház nápolyi ágából származó királyi hercegnő, Mária Terézia császárné és királynő unokája, Toszkána nagyhercegnője, mivel Ferenc császár öccséhez, Habsburg–Toscanai Ferdinánd József János főherceghez (1769–1824), a későbbi III. Ferdinánd toszkánai nagyherceghez ment feleségül.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Bourbon%E2%80%93Sic%C3%ADliai_Lujza_toszk%C3%A1nai_nagyhercegn%C3%A9. Letöltés: 2013. 10. 9.

³³ Habsburg–Lotaringiai Mária Karolina Lujza Jozefa Johanna Antónia főhercegnő (Erzherzogin Maria Karolina (Caroline) Luise Josepha Johanna Antonia von Österreich, olaszul Maria Carolina d'Asburgo-Lorena, Bécs, 1752. augusztus 13. – Hetzendorf, 1814. szeptember 8.), I. (Lotaringiai) Ferenc német–római császár (1708–1765), és Mária Terézia császárné, osztrák uralkodó főhercegnő, magyar és cseh királynő (1717–1780) 13. gyermeke. Osztrák főhercegnő, magyar és cseh királyi hercegnő, Nápoly és Szicília királynéja.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Habsburg%E2%80%93Lotaringiai_M%C3%A1ria_Karolina_Lujza_f%C5%91hercegn%C5%91. Letöltés: 2013. 10. 9.

a magyar hölgyek barátságát kérte leánya számára. Az új uralkodó és gyermekei magyaros öltözékben jelentek meg, a nápolyi király viszont civil ruhát viselt, kicsiny szablyával az oldalán hangoztatva: ezentúl kizárólag pantallóban és bundában fog járni. Nyájas kedélyességével viszont épp annyi szívet hódított meg itt, Pozsonyban, mint amennyit korábban Bécsben.

Végül pedig tűzijáték zárta a káprázatos eseményt, ám ki gondolta volna: attól tartván, hogy a nép kőhajításokkal nyilvánítja ki a pompa iránti elkeseredett megvetését, – félvén az üvegcserepektől – legyen bár főúr, dáma vagy csupán egyszerű kíváncsiskodó, az ablakmelyedések közelébe se mertek menni.

Másrésről, hogy a ceremónia biztonságos lefolyását garantálják, hatezer állig felfegyverzett gránátost sorakoztattak fel, fejenként hatvan lőszerrel, továbbá húszezer katonát helyeztek harckészültségbe a környéken, hogy szükség esetén azonnal a városba teremjenek. Mindezt arra az esetre irányozták elő, ha bizonyos személyek nem értettek volna egyet az eseményekkel, és nem csupán örömlüknek szándékoztak volna hangot adni.

A magyar királyi koronázási szertartásnál nehéz lenne szebbet találni. Nem könnyű eldönteni, hogy az eseményt kísérő pompa vagy maga a szertartás fenségesebb-e! A régmúlt időkben Székesfehérvárott zajlott le ez az esemény; e város mindmáig őrzi az Alba Regia nevet; később Buda, utóbb Pozsony lett a koronázó város. A ceremónia folyamán az uralkodó, a főurak, a papság és a nép más-más szerepet játszik. Az esemény egymást követő részei a város más-más pontjain játszódnak. Az uralkodó lóháton érkezik a templomhoz német és magyar csapatok gyűrűjében, a polgárőrségtől kísérve. A német gránátosok sorfala a kordon.

Ez utóbbi már csak azért is figyelemreméltó, mert eleddig idegen katonák sohasem vettek részt a magyar király megkoronázásán. Az uralkodó a templomot az ellenkező oldalon lévő kijáraton hagyja el. Lóháton érkezett, míg most gyalog távozik. Vállán Szent István palástja, amelyet szentek piciny alakjainak domborúan hímzett figurái borítanak. Kezében tartja az országalmát és a jogart, új hatalmának a jelképeit. Az utcákat virágok borítják, a drapériák piros, fehér, illetve zöld színben pompáznak. Mindenütt katonák és bámésködők hada.

Ez ideig a túlzottan keskeny utcák miatt nem teljességében élvezni a látványt. A ceremónia legszebb része a Ferencesek terén zajlik, ahol az egyházi szertartás katonai parádéval egészül ki. Ezen fegyelmezett alakzatok menetelésének sajátos ellenpontja a magyar nemesség kuszaságában is oly pompázatos megjelenése, akik csodás lovaik hátán ugratnak fel-alá, majd a szélrózsa minden irányába szétszélednek és vágatnak. A katonai sorfal egy-egy harci öltözete szinte vonzza a tekinteteket: a sisakforgók, a gyémánt, arany, türkiz és skarlát színű díszítések csillog-villognak a napsütésben, míg a lovas századok mint megannyi megszülető és elillanó szivárvány kápráztatják el az ember szemét. A magyarok lóhá-

³⁴ I. Ferdinánd, teljes nevén Ferdinando Antonio Pasquale Giovanni Nepomuceno Serafino Gennaro Benedetto (Nápoly, 1751. január 12. – Nápoly, 1825. január 4.), Bourbon-házból származó királyi herceg, VIII. Károly nápolyi király és Mária Amália lengyel királyi hercegnő harmadik gyermeke. 1759–1816 között III. Ferdinánd néven Szicília uralkodója, 1759–1799, 1799–1806 és 1815–1816 között IV. Ferdinánd néven Nápoly királya, majd 1816-tól haláláig I. Ferdinánd néven egyesíti a két területet, és létrejön a Nápoly–Szicíliai Királyság. Ezt az államalakulatot az angol, a francia, az olasz, a német stb. szakirodalom kettő, mindkettő „Szicília-ként” tartja számon; lásd Kingdom of the Two Sicilies, Royaume des Deux-Sicules, Regno delle Due Sicilie, Königreich beider Sizilien. http://fr.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_Ier_des_Deux-Sicules. Letöltés: 2013. 10. 9. http://hu.wikipedia.org/wiki/I._Ferdinand_n%C3%A1nd_n%C3%A1polyi_E2%80%93szic%C3%ADliai_kir%C3%A1ly. Letöltés: 2013. 10. 9.

ton olyanok, mint a regék kentaurjai. Elég megnéznünk a ruházatukat, szörméiket, cobolyprém süvegeiket, tollforgóikat, csodálatos ékkövek díszítette szablyáikat, lószerszámjaikat, és a gyöngyökkel kirakott aranyszállal hímzett sárga, piros vagy zöld csizmáikat, amelyek láttán hajlamosak vagyunk azt gondolni: több mint a felük akár tíz évre elzalogosította javaikat, hogy mindezt megengedhesse magának.

Dicső eleink viselkedhettek így a lovagi tornák alkalmával, amikor is erdeiket, váraikat és malmaikat zálogosították el a nemes cél érdekében. A látvány csúcspontjaként végül megjelenik az uralkodó, az érsekek és a püspökök kíséretében, akik püspöksüvegükkel a fejükön, pazarul díszített öltözékekben vonulnak fel. A sok öregurat szolgálók hada kíséri, akiknek többek között az is a feladatuk, hogy segítsék uraikat bizton a nyeregben maradni.

Miután az uralkodó a Ferencesek terén esküt tett arra, hogy megtartja a magyarok ősi jogait, a város közepén, a Duna-parton található ... nevű hegyre kísértetik.³⁵ A király lóháton felvágta a hegyre, kirántja a szablyáját, majd a levegőben megsuhogtatva azt, a földet négy részre osztja általa. Ez a mozdulat ama tatár szertartást idézi, midőn a fővezér – felállván az asztaltól – engedélyezi, hogy alattvalói is nekiláthassanak a vacsorának. Bálók, tűzijátékok, és bajnívás zárta le ezt a kizárólag keresztény uralkodónak kijáró megismételhetetlen eseményt.

XVI. levél

Magyarország

Magyarországot északon Morvaország és Német-Lengyelország, keleten Erdély és Oláhföld, délen Szlavónia és Szerbia, nyugaton Horvátország, Stájerország és Ausztria határolja.

Jóllehet a természet a magyarokat az osztrákok szomszédságában helyezte el, jellemük annál inkább távol áll egymástól. A különféle korszakokban Magyarország területét elárasztó népcsoportok neveinek feltárása a történelem feladata. Az írástudók véleménye megoszlik ebben a kérdésben. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az első településeket a mandzsú-tatárok hozták létre.³⁶ Ezek különböző néven és más-más történelmi korszakokban egész Magyarországon folyamatosan jelen voltak.

Vannak olyan népek, ahol a nemzeti karakter a fajok keveredése révén elhalványul, így aztán igen nehezen ragadható meg. A magyarok viszont már a születés pillanatában rendelkeznek mindazokkal a hajlamokkal és vélelmekkel, amelyek lelkületüket éppúgy egyedivé teszik, mint arcvonásaik és öltözködésük és egész megjelenésük. Nem kell a sárga–fekete határsorompót figyelni ahhoz, hogy – Ausztriát kelet felé elhagyva – megtudjuk: Magyarországon vagyunk.

³⁵ A pozsonyi Koronázási Dombról ír itt Salaberry. Amint a szövegből is kiderül, erre a dombra lovagolt fel az újonnan megkoronázott magyar király, és tett négy kardvágást a négy égtáj felé, jelezve ezzel: a királyságot bármely égtájból jövő támadással szemben megvédi.

³⁶ Kínát csaknem ugyanazokban az évszázadokban árasztották el a barbárok, mint Eurázsia nyugati felén a Római Birodalmat. Ezeket a különféle barbár törzseket a 18. századi francia történétírók egy része „*les Tartares Manchoux*”, azaz mandzsú-tatárok névvel jelöli Eurázsia nyugati felén is. Lásd például Joseph Jouve híres munkáját *Histoire de la conquete de la Chine par les Tartares manchoux à laquelle on a joint un accord chronologique des annales de la monarchie chinoise, avec les epoques de l'ancienne histoire sacree & profane, depuis le deluge jusqu' a Jesus-Christ tom. I-II...par M. Vojeu de Brunem B. & P.D.M. [pseud.] Lyon, Frères Duplain, 1754.*

Ha olyan emberekkel találkozunk, akik szabadságukat szinte gyermek módra szeretik, akik jobban kötődnek a szavakhoz, mint a való világhoz, akik hazájuk iránt – amely meggyőződésük szerint az országok legszebbike, és amelyet persze oly könnyen hagynak el – szélsőségesen elfoglaltak, akik különleges képességgel rendelkeznek arra nézvést, hogy több nyelven kifejezzék magukat, és akik a lehető legkomolyabban beszélnek országgyűlésükről, valamint alkotmányuk maradványairól (amely leginkább durcás gyerek kezébe adott játékszerrel hasonlatos, hiszen mind az országgyűlés, mind pedig az alkotmány a lakosság nagyobbik hányadának inkább kárára, sem mint hasznára van),³⁷ nos, ha ilyen férfiakkal és nőkkel – legyen akár ifjú, akár időskorú – találkozik az ember, biztos lehet abban, az illető magyar.

II. József legnagyobb hibája az volt, hogy nem tudott mit kezdeni a magyarok jellemével. Az általa bevezetni kívánt változtatások nagy része üdvös volt; ehhez azonban úgy kezdett hozzá, miként a vaskalapos orvos, aki gyógymódja csálhatatlanságában bízva – nem kímélvén a beteget –, tönkreteszi a gyógyír hatását. József jobbító szándékai csak szitkozódást váltottak ki egy olyan népből, amely mind a gyűlöletben, mind a szeretetben szélsőségekre hajlik. Maguk között csak így hívták: hogy II. József a zsarnok, aki Magyarország királyának mondotta magát. Miután egyetértenek abban, hogy a néhai császár reformjaiban voltak megszívlelendő dolgok is, azt kérték Lipóttól: semmisítse meg bátyjának minden intézkedését, miközben maguk hitet tettek a reformok nagy részének elfogadására mellett, de immár alkotmányos úton. Igaz viszont az is, hogy II. József eléggé lekezelően viseltetett oltalmazó pajzsuk, a szívüknek oly kedves alkotmányuk iránt: futárral hozatta el a királyi koronát és Szent István palástját; holt ez utóbbit a magyarok hite szerint az uralkodó az ő jelenlétükben kellett volna magára öltönn.

Jóllehet a magyarok egymásra roppant irigyek, az egyik legföltettebb, mondhatni, sarkalatos joguk az adók önkéntes megszavazásának a joga. Csakhogy II. József a megkérdésük nélkül, saját kénye-kedve szerint vetett ki rájuk terheket. Végül ez a nép, amellyel ilyen kíméletlen módon bántak el, a zavargások élharcosa lett, a forrongás pedig keresztülhúzta a néhai császár reményeit és nagyszabású terveit. El kellett ismernie vereségét; büszke jellemét meghajlásra kényszerítették. Utolsó napjaiban visszaküldte Budára a királyi jelvényeket, és ígéretet tett a koronázására. Most II. Lipót lépett eme még mindig ingoványos talajra. Úgy kezdte, hogy visszaadta a magyaroknak jussaikat és kiváltságait, akik persze nem voltak maradéktalanul elégedettek, mivelhogy az ősi jogaikat megerősítő császári diploma helyett mindössze egy magánoklevelet kaptak, a zúgolódást mégis örömujjongás váltott fel; csakúgy, mint a gyermeknél, hol a sírást nem sok választja el a nevetéstől. Lipót ily könnyedén nyert békét, és egyúttal megszerzte negyedik fiának, a főhercegnek a nádori méltóságot. Ennek a döntésnek igen érdekes következményei lehetnek; ám ahhoz, hogy ezt jobban megértsük, szemügyre kell vennünk az ország kormányzati formáját.

³⁷ Salaberry, aki XVI. Lajos feltétlen híve, meg volt győződve arról, hogy az ősi jogai védelmében az uralkodóval szemben fellépő francia nemesség is felelős azért a zűrzavarért, amely 1789-ben kiobbant Franciaországban.

XVII. levél

Magyarország

Magyarországon 52 vármegye található, amelyeknek a vezetői közül tizenkettő örökletes főispán, míg a többiek egyszerűen csak főispánok. Közvetlenül a korona alárendeltjei. Minden mágnás, még az egyszerű báró is lehet főispán. Ennyi a különbség az egyszerű és az örökletes főispánság között. Ugyanígy bármelyikük lehet nádor is. Egyéb feladataik mellett a főispánok dolga vármegyéjük nemesi gyűlésének az összehívása a közügyek megtárgyalása végett; a megyei nemesek pedig mindig főispánjuk címerét hordják tarsolyukon.

A magyar nemesség élén négy báró áll: a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester. Rajtuk kívül még további hat báró, 52 főispán és a spanyol grandokhoz hasonlítható mágnások alkotják az országgyűlés felsőházát. A másik házban található a nemesség, az alsópapság és a városok követei. A mágnások között három herceg is van; ők azonban birodalmi hercegek, hiszen Magyarországon csak grófok és bárók vannak. A három herceg: Esterhazy,³⁸ Bathiani³⁹ és Czalkovich.⁴⁰ A legelső éves jövedelmét kilencszázezer forintra, a harmadikét négyszázezer forintra becsülik.

Az ország első méltósága a nádor; ő az alkirály. Rendelkezik azonban olyan előjogokkal is, amelyek egy alkirályt soha nem illethetnek meg. Bizonyos esetekben a koronára visszaháramló magánvagyon is őt illeti; ő hívja össze az országgyűlést. Menesztéséhez a király és a nemzet együttes döntése szükséges; így hát leváltásához csupán az egyik fél akarata nem elegendő. Hivatalát csakis hűségesküje megszegésekor veszti el. Háború vagy békekötés esetén csak a nádor adhatja ki a menetparancsot, és ő vezényli a csapatokat.

Az ország második méltósága a primás. A harmadik az országbíró, aki az igazságszolgáltatás feje; e tisztséget Magyarország legbefolyásosabb famíliái töltik be. Szerepe kiváltképp akkor jelentős, amikor az országnak nincsen nádora.

³⁸ Esterházy (melléknevén a „fényes”) Miklós József herceg (Bécs, 1714. december 18. – Bécs, 1790. szeptember 28.), az Esterházy család fraknoi ágából született magyar főrend, aki nem sokkal Lipót koronázása előtt halt meg, így elsőszülött fia, Esterházy Antal (1738–1794) örökölte apja hercegi rangját, jóllehet még 1783-ban – a pompát kedvelő „grand seigneur” és vitéz katona – elérte a császári udvarnál, hogy az Esterházy család minden férfitagját hercegi rangra emeljék.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Esterh%C3%A1zy_Mikl%C3%B3s_J%C3%B3zsef. Letöltés: 2013. 10. 9.

³⁹ Németújvári gróf Batthyány József Félix János Nepomuk Ádám (Bécs, 1727. január 30. – Pozsony, 1799. október 23.), esztergomi érsek, bíboros, hercegprimás. Batthyány Lajos grófnak, a későbbi nádornak és Kinsky Teréziának a fia volt. Itt nyilvánvalóan a hercegprimás – hercegi rang téves áthallásáról van szó! http://hu.wikipedia.org/wiki/Batthy%C3%A1ny_J%C3%B3zsef. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁴⁰ A koronázáson jelen lehetett Gyaraki gróf Grassalkovich Antal, (Ürmény, 1694. március 6. – Gödöllő, 1771. december 1.), királyi személynök, kamaraelnök, koronaőr, Mária Terézia királynő egyik fő bizalmasa, a fia, és az unokája. Fia, Gyaraki herceg Grassalkovich Antal (Pest, 1734. augusztus 24. – Bécs, 1794. május 6.) birodalmi herceg, Bodrog és Zólyom vármegye főispánja. Az unoka, szintén Antal (Pozsony, 1771. szeptember 12. – Gödöllő, 1841. szeptember 9.), birodalmi herceg, királyi kamarás, aranygyapjas vitéz, Csongrád vármegye főispánja.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Grassalkovich_Antal_%28korona%C5%91r%29. Letöltés: 2013. 10. 9.;
http://hu.wikipedia.org/wiki/Grassalkovich_Antal_%28f%C5%91isp%C3%A1n,_1734%E2%80%931794%29. Letöltés: 2013. 10. 9.;
http://hu.wikipedia.org/wiki/Grassalkovich_Antal_%28f%C5%91isp%C3%A1n,_1771%E2%80%931841%29. Letöltés: 2013. 10. 9.

A diétát a már említett két kamara alkotja. A nemesek házának elnöke a személynök, a mágnásoknál pedig személyesen a nádor elnököl. Az elnök ugyanazon jogokkal bír, mint a mi nemzetgyűlésünk elnöke; senkibe nem fojthatja bele a szót. Az ülések és a határozathozatalok egyaránt sajátos módon zajlanak. Mindenki egyszerre beszél, egyesek az asztal tetején ülnek, mások a székeken lovagló ülésben; aki beszédet akar tartani, az feláll. Amennyiben hajlandóak a résztvevők az illetőt meghallgatni, egyetértésüket „halljuk”⁴¹ felkiáltással fejezik ki; ezt olyankor is mondják, amikor a már megunt szónokot el akarják hallgattatni. Épp olyan ez, mint az angol parlament *hear-him*⁴²-je. A felsőházban latin nyelven beszélnek. Itt születnek meg azok a lélek hevítette döntések, amelyek arról tanúskodnak, hogy a magyarok nagy jó szívűségre sokszor a józan ész rovására megy. A II. Lipót által visszaállított országgyűlésüket⁴³ az első adandó alkalommal arra használták fel, hogy megszavazzanak a császárnak négyszázezer, a császárnénak pedig százezer forintot. Abbéli félelmükben, hogy a császár a népre nehezedő újabb adótehertől tartván esetleg visszautasítaná ezt az ajánlatot, úgy döntöttek, hogy a nemesség egyedül állja a költségeket. Azt beszélik, hogy Esterhazy herceg a maga részéről hatvanezer forintot adott. Ugyanezen a gyűlésen történt az is, hogy a II. József törekvéseivel mindig szembeszálló magyarok kijelentették: ha a scistowai békekongresszuson⁴⁴ olyan feltételeket szabnának, amely új uralkodójuk felségjogát sérti, úgy ők viselik a háború minden terhét, emberben és pénzben egyaránt. Én átutaztam Magyarországon; itt aránytalanul megdrágult minden az elmúlt két év alatt. Ez az örült ígéret, amennyiben megpróbálnák valóra váltani azt, csak tovább súlyosbítaná a nélkülözést.

Ami leginkább meghatotta Lipótot, az bizalom, hogy a magyar rendek hatályon kívül helyezték II. András nevezetes statútumát;⁴⁵ ez ugyanis korábban megengedte a magyaroknak az alkotmányra törő fejedelem életének kioltását.

A magyar bírósági hierarchia a következőképpen épül fel: Kerületi tábla, Királyi tábla, Hétszemélyes tábla. A Királyi tábla tisztségviselőit a császár nevezi ki. A Hétszemélyes táblán az országbíró elnököl. Magyarországon csaknem az összes adóteher a parasztokat sújtja; kiváltképp így van ez az állatállomány vonatkozásában, amelynek nagy száma ékes bizonyosága a magyarok tatár eredetének. A parasztoknak semmilyen tulajdonuk nincsen; a földesurak földjeit csupán bérlőként bírják. Ezeket a földeket – járadékkötelezettség mellett – haszonbérletbe

⁴¹ Az eredeti szövegben: „ayouc”

⁴² *Hear him, hear him*, azaz „úgy van, úgy van, halljuk, hallgassuk őt, halljuk, hallgassuk őt” jelentéstartalommal a 17. század óta ezzel fejezték ki a szónoklattal történő egyetértést az angol parlamentben. A 18. század végén ezt a formulát a *hear-hear* formula kezdi felváltani – hasonló értelemben. http://en.wikipedia.org/wiki/Hear,_hear. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁴³ Az eredeti szövegben „*la liberté de s'assembler*”, azaz „a gyűlekezés szabadsága” szerepel. Ez az ún. sarkalatos magyar nemesi jogok elidegeníthetetlen része, amelyeket a koronázási hitlevélnek kellett tartalmaznia, illetve megerősítenie, úgymint 1. a magyar nemesi alkotmány és az öröklési rend megtartása; 2. a Szentkorona őrzése Magyarországon; 3. az ország területi épségének őrzése; 4. a nőág megszakadása esetén szabad királyválasztás; 5. a későbbi királyok koronázási hitlével kiadási kötelezettsége, ami az első négy pont garanciája. II. József semmibe vette, a trónra lépő II. Lipót az 1791-ik évi X. törvénycikkben elismeri, hogy a magyarok önálló alkotmánnyal rendelkeznek, ennél fogva a törvényesen megkoronázott király és az ő utódai is, Magyarországot annak saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára fogja kormányozni.

⁴⁴ Szvistov (Свищов) városa Bulgária északi részén, a Duna jobb partján fekszik. 1791. augusztus 4-én itt kötötte meg a békét Ausztria a Török Birodalommal (szisztovói béke).

⁴⁵ Az ellenállási jog (*ius resistendi*) az Aranybulla 31. cikkelye értelmében megadja a nemességnek azt a jogot, hogy ellenállást szervezzen a király ellen, amennyiben az uralkodó hűtlenné válik a népéhez, azaz a nemességhez.

kapják; azonban a földet csak akkor lehet elvenni a paraszttól, ha másikat adnak helyette. Ők pedig nem hagyhatják el a földet, röghöz vannak kötve.

Azt nem tudom, hogy milyen erősek az ipart sújtó korlátozások; mindazonáltal úgy tűnik, hogy a földesúri gazdálkodás csapdájában vergődő nemesek egyetértenek az osztrák kormánnyal a fellendülés minden apró lehetőségének elfojtásában. E Magyarország jólétével ellentétes irányú politika nem használja ki a természet adta áldásokat. Sikeres a selyem- és a dohánytermelés; az előbbi bérletbe van kiadva, az utóbbi pedig a császár bevételeit gyarapító jövedék. A dohány az ország egyik legfigyelemreméltóbb terméke; azt mondják, hogy ez az áru évente kétmillió hétszáz ezer ezüsfontot hoz Magyarországnak külföldről. 1779-ben egyedül Trieszt kikötőjében százezer font porított és hárommillió háromszáz ezer font leveles dohányt adtak el. Jelentős az égetett szeszek forgalma is, elsősorban Pesten.

Franciaországban úgy isszák a tokaji bort, mint a nevezetes fokföldi fajtát.⁴⁶ Ez egy eléggé édeskés fehér bor; nem hinném, hogy rászolgált a hírnevére. Ebből Magyarországon kevesebbet isznak, mint Lengyelországban és Oroszországban; az 1790-es évben csaknem milliós értékben adtak el belőle ebbe a két országba. Hogy kelendőbbé tegyék az osztrák borokat, a magyarokat illetékekkel terhelték meg. Először Magyarországon fizetnek utánuk igen jelentős összeget, majd az Ausztriában megkövetelt tranzitvám és úthasználati illeték következik. Így egy vedernyi bor után, amely nyolc frankot ér, tizenöt frankot kell fizetni. Ha a magyar bort az örökös tartományok területén tárolják, akkor teljes összegű fogyasztási adót kell leróni. Ez vödörként öt fontot jelent; éppúgy, mintha ott, helyben meg is itták volna. Eme, a kereskedő számára igencsak tetemes előleget csak akkor térítik vissza, ha a határ menti vámhivatalok által kiállított igazolással bizonyítja, hogy a bor valóban elhagyta az ország területét. Ráadásul, ha északon akarják kivinni a bort, vödörként huszonnégy krajcárt kell fizetni; ha pedig a költségek csökkentése végett vízi úton kívánják szállítani, ugyanakkora mennyiségű osztrák bort is fel kell vásárolni.

Ezen részletek alapján láthatjuk, hogy minő igába hajtja az országot a birodalmi érdek. Azért taglaltam kissé hosszasan a terheket, hogy szembe tudjam mindezt állítani a nádor jogkörével és hatalmával, rámutatva: a nyughatatlan magyarok beárnyékolta kormányzás bizonyos politikai hibát követett el azzal, hogy a nádor székét nem hagyta üresen, mint ahogy eleddig volt, vagy hogy egészen egyszerűen nem adta azt a magyar nagyurak kezére vissza. Törekvéseiktől ugyanis nemigen kellett tartani, és ha a nádori rangra emelkedésük maradéktalanul nem is teljesítette be vágyaikat, az egymás iránti irigység féken tartotta volna őket. Azonban egy királyi vérből származó nádor, aki eléggé taktikus ahhoz, hogy közjük vegyülve kellő ügyességgel kihasználja ezt a jelleménél fogva könnyen illúziók kergetésére hajló népet, egy szép napon kivonhatja bátyja vagy unokaöccse fennhatósága alól az osztrák korona egyik leg szebb virágát.

Amennyire közel fekszik egymáshoz Magyarország és Ausztria, olyannyira nagy az utálat magyar és német között. Ízlésük, oktatási módszereik, fegyelmük, öltözködésük, lelkiviláguk egymásnak szöges ellentétei; az egyik fél lelkesedésével szemben áll a másik fél józansága. A je-

⁴⁶ A francia szövegben „*On boit en France du vin de Tokai comme on boit du vin de Constance.*” Constantia, vagy vin de Constance, dél-afrikai desszertbor. Az 1680-as évek dereka táján kezdik el termesztetni Afrika déli nyúlványán, a fokföldi (Cape Colony, brit gyarmat) Constantia régióban; innen az elnevezés. A tizennyolcadik és a tizenkilencedik század egyik legismertebb bora a világpiacra, ám a 19. század utolsó harmadának nagy filoxéra járványa ezt a szőlőültetvényt sem kímélte. Újjátelepítése és termelése 1980 táján kezdődött. (Klein Constantia 1980; Groot Constantia 2003.). http://en.wikipedia.org/wiki/Constantia_%28wine%29. Letöltés: 2013. 10. 9.; <http://www.kleinconstantia.com/>. Letöltés: 2013. 10. 9.; <http://www.grootconstantia.co.za/our-heritage/overview/?id=11>. Letöltés: 2013. 10. 9.

len Európa politikai berendezkedése, országaik érdekei és erkölcsi indokok egyaránt szétválasztják őket. A két nép közötti markáns különbség sokkal inkább természetből fakadó; nem olyasféle, mint, mondjuk, a spanyol és a portugál náció közötti másság.

XVIII. levél

Buda, 1791. január 1.

1791. január elsején⁴⁷ nekivágtam a Bécstől Konstantinápolyig tartó, igen hosszú útnak; ez utóbbi városba végül március elsején érkeztem meg. Egy négykerekes német kocsim volt, amely a Bécstől Szvístovig tartó hitvány utat kiválóan bírta; csupán Budán volt egy kisebb balesetem. Mindenesetre a bérkocsis (*veturino*), aki eladta, esküdzött a jóistenre („*dio sanctissimo*”). Így aztán én felkészültem minden rosszra! Az út egészen Budáig kikövezett; eléggé szép is, de a sietős utas számára csak kevés figyelemreméltó dolog van rajta. Az utolsó birodalmi várost, Fischamentet⁴⁸ elhagyva megszabadulunk a sorompókkal járó gondoktól. Rackendorfban a Bathiani hercegnek⁴⁹ van szép kastélya; ez csakúgy négyszögletet formáz, mint az országban látott összes többi kastély. Kedvelik az angolkertet, és nagy előszeretettel használják a zöld zsalugátereket. Sík vidéket látunk, a föld fekete színe termékenységről árulkodik. Már csak arra lenne szükség, hogy a termelők tulajdonába kerüljön; a hiba éppen az, hogy nagyon kevés ember kezén van az összes földterület. A falvak rendszerint egy utcából állnak, s eléggé elvadult képet mutatnak. Győr városa a törökök 1683-as vereségéről nevezetes,⁵⁰

⁴⁷ Az itt következő szöveg Salaberry saját jegyzete. „Tulajdonképpen december 31-én indultam el; ennek oka igen egyszerű: féltettem az erszényemet az újévi jókívánáságtól. Az egész német szolgazemélyzet, lakájok és lovászok egyaránt *buona manciat* (borralalót) kérnek az embertől elutazása előestéjén, illetve az uruknál vett vacsora másnapján. Ez nemcsak költséges, hanem ellentétben is áll uraik fényűzésével és gőgjével.”

⁴⁸ Fischamend, ausztriai város, Alsó-Ausztria tartomány Bécs környéki kerületében található.

⁴⁹ Kiszsidány (németül Roggendorf, horvátul Lukindrof), község Vas megyében, a kőszegi járásban. Vályi András ország leírásában „Német Zsidány, Rochendorf. Német falu Sopron Várm. földes Ura Hg. Eszterházy Uraság, lakosai katolikusok, és evangélikusok, fekszik Peresznyének szomszédságában, mellynek filiája; Sopronhoz 4, és Kőszeghez 1 mérföldnyire; hegyes határja 2 nyomásbéli, búzát, rozst, árpát, zabot, és pohánkát terem, bora savanyú, erdeje, legelője van.” Kastélyról tehát szó sincsen. Salaberryt itt nyilvánvalóan becsapja emlékezete. Kőszeg környékén járván viszont láthatta a mai formájában 1710-ben felépült Patthy-kastélyt, ahol ez idő tájt gróf Festetics Imre (1762–1847), a magyar örökléstan és állatnemesítés egyik úttörő alakja élt és alkotott. A már citált Vályi András írja: „Kis és Nagy-Paty, 2 magyar falu, Vas vmegyében, ut. p. Kőszeghez 1 óra, 263 kath. lak. Birja h. Eszterházy.” Vályi András (1764 – 1801), statisztikus, földrajztudós, pedagógus, a pesti egyetemen a magyar nyelv első tanára 1799-ben. Fő műve a Magyarországnak leírása. Mellyben minden hazánkbeli vármegyéket, városokat, falvakat, pusztákat, uradalmakat, fábrikákat, kutakat, hámorokot, savanyú és orvosló vizeket, fürdőházakat, nevezetesebb hegyeket, barlangokat, folyó vizeket, tavakat, szigeteket, erdőket, azoknak hollételeket, földes urakat, fekvéseket, történeteket, külömbféle természetbeli tulajdonságaikat, a betűknek rendjék szerint feltaláltatnak. I–III. köt. Buda, 1796–1799. (<http://www.arcanum.hu/fszek/> Letöltés: 2013. 10. 8.) A továbbiakban a helységnevek feloldásakor – ha egyéb jegyzés nincsen – hivatkozás nélkül Vályi András ezen ország leírását használjuk, hiszen ez időben szinte egybeesik Salaberry magyarországi útjával. A mai alakok feloldásához pedig – ha szükséges – a Wikipédiára támaszkodunk!

⁵⁰ Az itt következő szöveg Salaberry saját jegyzete. „Bécs második ostroma, amelyet a százezer embernek parancsoló Kara Musztafa nagyvezír vezetett, 1683-ban volt. A császár és a császárné elmenekült. Az ostromot szeptember 12-én Sobieski János lengyel király törte meg. A visszatérő császár azonban – valószínűleg azért, mert túl sokkal tartozott neki – elég hidegen bánt vele.”

menekülésükkor Bécestől egyhuzamban a több mint negyven mérföldre fekvő Győrre futottak. Az ország amennyire termékeny, olyannyira kevésbé művelt.

A magyarok szerint Buda a világ elsőszámú városa, valahogy úgy, mint ahogy Westfália legszebb kastélya Thunder-ten-Tronckh báróé.⁵¹ A Duna fenségesen hömpölyög egy viszonylag magas domb aljánál; és valószínűleg a lehető legjobb megfontolásból építették a legszebb városukat két hegyszoros közé, amelyeket csak a várból lehet észrevenni. Még katonai szempontból is nagy nyereség lenne egy megerősített várost oly magasra építeni, ahonnan az országot Temesvár irányában legalább húsz mérföld mélységig állandóan ellenőrizni lehet. A budai vár elég szép, a város azonban legalább annyira csúnya, mint amennyire drága ott az élet; az Elefánthoz címzett fogadóra mindig is emlékezni fogok. *Perfidus hic caupo*.⁵² Jóval előnyösebb átmenni Pestre, amelyet hajóhíd köt össze Budával. Budát 1686-ban foglalták vissza a törököktől, akik 1541 óta birtokolták azt. Egy pasalik fővárosa volt. Nagy késztetést éreztem arra, hogy megnézzem a török művészet, vallás és erkölcsök elsődleges emlékeit. Láttam templomokat, amelyek egykor mecsetként szolgáltak, jóllehet nem sokat segítettek abban, hogy képet alkossak eredeti mivoltukról. Láttam még termálfürdőket és egy egész várost, amelyet Rascienstadtnak⁵³ hívnak, és szláv kolónia lakja.

Pest több látványosságot kínál, mint Buda. Nagy nehezen találtunk csak szállást, miután Mitterpocher abbé⁵⁴ úrhoz fordultunk, aki nagy műveltségű, rendkívül egyszerű és érdemes férfiú; mellesleg egy a mezőgazdaságról szóló, nagy becsben tartott munka szerzője. Ő mutatta meg nekünk az eredetileg jezsuiták számára készült, tetszetősen megépített kollégiumot. A természetrajzi terem gyönyörű, gazdag ásványtani gyűjteménye zsúfolásig megtölti a helyiséget. Magyarországon és Erdélyben rengeteg vasércbánya található, sőt aranybánya is van. A legnagyobb becsben tartott opálok Carchawból⁵⁵ származnak. Igen értékes malachit darabokat

⁵¹ Salaberry metaforikus áthallása Voltaire *Candide* című híres regényére utal. Eszerint a vesztfáliai Thunder-ten-Tronckh báró úr kastélya maga a földi paradicsom; innen úzik el a főhóst, mivel „Kunigunda és Candide találkoztak egy spanyol-fal mögött; a leány leejtette zsebkendőjét, Candide felemelte. Kunigunda egészen ártatlanul megfogta az ifjú kezét, a fiatal ember szintén ártatlanul, de mégis különös izgatottsággal, érzéssel és kimondhatlan bájjal kezét csókolt a fiatal lánynak; ajkaik találkoztak, szemükben tűz villant meg, térdeik megremegették, és kezük el-eltévelygett. Thunder-ten-Tronckh báró úr történetesen a spanyol-fal mellett haladt el, s látván ezt az okot és okozatot, Candide-ot szapora farba-rugások közepette kikergette a kastélyából... Kiűzve a földi paradicsomból, sokáig mendegélt Candide...” – írja Voltaire. (Fordította Kemény Gábor)

⁵² *Perfidus hic caupo*, azaz Csaló e kocsmáros; utalás Horatius: *Szatírák*; Quintus Horatius Flaccus, *Sermones* I.1.29

⁵³ Ráckeve (németül Rautzenmarkt) Pest megyében, a Csepel-sziget déli részén található település a Duna partján.

⁵⁴ Mitterpacher Lajos (Bellej, 1734. augusztus 25. – Pest, 1814. május 24.), egyetemi tanár, az agrártudományok hazai úttörője. Amikor a nagyszombati egyetemet Budára, majd innen Pestre helyezték át, őt bízták meg az agrártudományok és mellette a természetrajz és technológia oktatásával. Ő lett az első agrártudományi tanszék, az *Oeconomica ruralis* vezetője és az agrártudományi oktatás első hazai professzora. A Pallas lexikon összekeveri bátyjával, Józseffel, hiszen Mitterpacher József néven írja le Mitterpacher Lajos életútját, tevékenységét. Színyei, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>. Letöltés: 2013. 10. 7.

⁵⁵ Carschaw, Eperjes, német nyelvű megfelelőjének (Perschau – Carschaw) áthallása. Az egyik legfontosabb opál lelőhely Vörösvágás, amely alig egy mérföldnyi távolságra van Eperjestől! „Vörösvágás Cservenicza. Tót falu Sáros Várm. földes Ura a' Kir. Kamara, lakosai többfélék, fekszik Eperjeshez 1 1/4 mértföldnyire; határja néhol nehezen műveltetik, de jó, legelője, erdeje, és réttye elég van, Opál kövek is találtnak vidékén” – írja Vályi András. Az opál bányászat némi túlzással „világszenzáció” Salaberry ittjártakor, hiszen 1771-től kezdték bányászni, és 1778-tól – nagy hasznót hajtva – állami kezelésbe vették azt. A nemes opál Európa-szerte leghíresebb lelőhelye ez idő tájt a

is gyűjtöttek össze. A terem két részből áll: az elsőt, amelyet az egyetem vásárolt Marianna főhercegnő⁵⁶ halálakor, huszonötezer forintba becsülik; a másik rész eladó. Ez egy professzor tulajdonát képezte. Ennek az állattani anyaga sokkal gazdagabb, mint az előzőé, hogy a kétfejű nyúlról, a kéttestű bárányról és a többi apró-cseprő csodákról ne is beszéljek.

XIX. levél

Budától Temesvárig csak a sík vidék unalma, csúnyasága és az utak kellemetlensége szembeötlő; ez gyakran elrettent a gyalogszerrel járástól. A selymesen lágy hangzású magyar falvak neveinek sajátos kontrasztja a szegénység, amelyről a házak lakóinak külleme tanúskodik. Kítsea, Ais, Komora, Nesmüli, Oesa⁵⁷ neve a fülnek kellemesen hangzó, ám magukról a városokról ez már korántsem mondható el. Ide tartozik például az a prémekebe burkolózó magyar nő is, aki rövid szárú csizmájában a leglucskosabb ország sarát dagasztva imígyen szól heves szeretőjéhez: *bassani*. Körülbelül Magyarország közepén található, a legszomorúbb és legsárgább folyó mentén Fregedin.⁵⁸ Temesvár mellett találkoztam egy három férfiből, két asszonyból és két gyerekből álló francia családdal. Nancyból⁵⁹ jöttek Magyarország eme peremvidékére részben a Dunán, Béctől pedig úgy, ahogy tudtak, egyetlen német szó ismerete nélkül tájékozódva, felváltva hordozva kisgyermeküket, akiknek frissessége legalább olyan meglepő volt egy ilyen út után, mint amilyen megható a velük való bánásmód. Ezek a jóemberek rokonaik után

vörösvágási hegyekben található. Vörösvágás Sáros vármegyében fekszik (ma Červenica, Szlovákia, eperjesi kerület.). Fényes Elek írja a 19. század közepén, hogy „a nemes tüzelő és szivárványzó opál Vörösvágás helység mellett, Dubnik és Libanka hegyeiben darlai torolványoktól körülvevett erekben és zugokban találtak. Közéleben gyakran találtak még opaljaspis, faopál, viaszopál...Vörösvágás egész Európában nevezetessé teszi opálkobányája, mellyben igen szép s különféle színeket játszó nemes opálkő ásatik, melly talán egész világon legszebb.” Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847. 286., 291.

⁵⁶ Habsburg–Lotaringiai Mária Anna Jozefa főhercegnő (Erzherzogin Maria Anna Josepha Antonia Johanna von Österreich; Bécs, 1738. október 6. – Klagenfurt, 1789. november 19.), Mária Terézia császárné második leánya, osztrák főhercegnő, német-római császári hercegnő, magyar és cseh királyi hercegnő. A családban használatos neve: Marianna, nemigen kedvelte anyja, viszont apja, Ferenc császár nagy szeretettel fordult a fiatal korától egészen élete végéig csont-tuberkulózisban szenvedő lánya felé. Bevezetette saját természettudományos olvasmányai, kutatásai. Ettől kezdve Marianna különös érdeklődést mutatott a kőzetek iránt. Ő rendszerezte apja hatalmas gyűjteményét. Később ez a gyűjtemény szolgált a bécsi Természettudományi Múzeum (*Naturhistorisches Museum Wien*) gyűjteményének alapjául. A főhercegnő önálló ásvány- és rovargyűjteményt is létrehozott; ebben nagy segítségére volt Born Ignác (Ignaz Edler von Born 1742–1791) erdélyi származású szabadkőműves tudós, akit korának egyik legnagyobb geológusaként tartottak számon.

http://hu.wikipedia.org/wiki/Habsburg%E2%80%93Lotaringiai_M%C3%A1ria_Annaf%C5%91hercegn%C5%91. Letöltés: 2013. 10. 5.;

http://de.wikipedia.org/wiki/Maria_Annavon_%C3%96sterreich_%281738%E2%80%931789%29. Letöltés: 2013. 10. 5.

⁵⁷ Köpcsény, németül Kitzsee, szlovákul Kopčany, horvátul Gijeca az ausztriai Burgenland tartományban található falu; Ács, város Komárom-Esztergom megyében; Neszmély, németül Nessmühl, község Komárom-Esztergom megyében; Komárom városa Komárom-Esztergom megyében; Ócsa, város Pest megyében.

⁵⁸ Szeged, németül S(z)egedin, Csongrád megye székhelye.

⁵⁹ Nancy város Franciaországban, a lotaringiai Meurthe-et-Moselle megye székhelye.

jöttek, akik egy I. Ferenc császár⁶⁰ által lotaringiaiakkal betelepített magyarországi faluban rendezkedtek be. Ilyen faluból több is van a Bánátban;⁶¹ mások meg német vagy szlovén ajkúak. Magyarországot azonban nem szabad csupán az általam leírtak alapján megítélni, hiszen ez az ország közepének rajzolata; a legműveltebbek részek viszont az Erdély felé eső és Horvátországgal szomszédos területek.

XX. levél

Bánát

„*quae ipse miserrima vidi, quamquam animus meminisse horret luctuque refugit.*”⁶²

Temesvár Magyarország kulcsa, a Bánát fővárosa, ama utolsó nevezetes csata színtere, amely óriási emberáldozatot követelve rengeteg pénzt emésztett fel, az osztrák generálisok legjava odaveszett, az egykor virágzó táj pedig az enyészeté lett.⁶³ Ez egy kiválóan megerős-

⁶⁰ I. (Lotaringiai) Ferenc német-római császárról van szó (Nancy, 1708. december 8. – Innsbruck 1765. augusztus 18.).

⁶¹ A délvidéki térségnek, ahová többek között a 18. századi újjátelepítések is irányultak, egyik kiemelt térsége volt a Bánát, vagy más néven Bánság. Ez gyakorlatilag a Duna, a Tisza, a Maros és a déli Kárpátok nyugati széle által határolt terület. Fényes Elek leírásában a Bánát azt a 38 526 km²-es területet foglalja magában, amelynek határait északon a Maros, keleten a Tisza, délen a Duna vonala jelzi. Fényes: *Magyarország leírása*, 1847. 332., 342.; Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest, 1994. 78. A Bácska elnevezés a Duna–Tisza közének a Baja Szeged vonaltól délre eső részét takarja, míg a Temesköz a Bánság síkvidéki része. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1988. 1. köt. 133., 162–163., 2. köt. 633. Annak ellenére, hogy mind a lotaringiai, mind pedig a luxemburgi adminisztráció kemény retorziókkal igyekezett tiltani a délvidéki térségbe irányuló emigrációt, közel 25 ezer főre tehető a Luxemburg-Lotaringia régióból főképp Magyarországra kivándoroltak összlétszáma a század folyamán. Hiegel, Charles: *Répression de l'émigration lorraine en Hongrie au XVIIIe siècle dans les bailliages de Bitche et Sarreguemines*. Annuaire de la Société d'Histoire et d' Archéologie de la Lorraine, t. LXX, 1970. 101–168.; Stangalica, Franz: *Die Auswanderung der Lothringer in das Banat und die Batschka im 18. Jahrhundert*. Selbstverlag des Elsass-Lothringen-Instituts, 1934. 15–33.; Hannick, Pierre: *Colons luxembourgeois au Banat au XVIIIe siècle*. Luxembourg, 1978. 55–57.

⁶² A mottó mozaikszerű idézet; Vergilius Aeneis második ének 5-15 Lakatos István fordítása. Ebben a szövegösszefüggésben a Trója pusztulását elbeszélő Aeneas metaforikus párhuzamában idézi fel a 18. század térséget érintő háborús borzalmaikat Salaberry. A kiemelés a latin szöveg magyar fordítása.

Csendbe merültek mind, arcuk figyelőn odafordult.

S Aeneás atya kezdte a szót a magas kerevetről:

„Szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni, királynő.

Azt akarod, nyomorunk érezzem ujólag, amelyben

Volt részem nagyon is, **mit láthattam:** hogy alázta

Trója **siratni való**, dús országát danaóknak

Népe a porba. Ki tudná ezt könny nélkül idézni,

Lenne Ulixés híve, dolops vagy myrmidon ámbár?

S múlik máris a harmatos éj, csábít elaludni

Minden csillag - azonban a vágy ha szivedben e szörnyű

Történetre olyan nagy, hogy tudd Trója bukását,

Bár lelkem borzad, mert visszariasztja az emlék,

Elkezdem...”

⁶³ Salaberry itt Temesvár török uralom alóli felszabadítására utal, amelyre hosszú, kemény, véres küzdelmet követően 1716 októberében került sor. Szentkláray Jenő Temesvár történetéből kiderül,

sített város, amely egyesíti Coehorn⁶⁴ és Vauban⁶⁵ rendszerét. Soro tábornok⁶⁶ irányítja Temesvárt és az egész Bánátot. A városban körülbelül 12 000 fős őrség tartózkodik. Található itt egy kétezer férőhelyes kórház és egy másik, városon kívüli a sebesültek számára. A katonáknak igen jól megy itt a sora. A bölcs adminisztrációban fel lehet ismerni mindazon tapasztalások gyümölcsét, amelyre II. József utazásai során szert tett. Minden katonának saját ágya van. A levegőt folyamatosan tisztítják tömjénnel, ecettel stb. A kórház jövedelmének egy részét a katonák ellátmánya képezi, amelyet ottlétük időarányában visszatartanak. A város némely területeit el lehet árasztani, de ez a védekezési mód éppúgy ártalmas az ostromlóknak, mint az ostromlottaknak a posvány terjesztette nyavalyákból kifolyólag.

Nem lehet szívélýesebb fogadtatásban részesülni, mint ahogy azt Soro gróf tette velünk. Rendelkezésünkre bocsátotta saját kocsiját, színházi páholyát, fejedelmi lakomát rendezett tiszteletünkre, amelyre hivatalosak voltak a város legszebb asszonyai, továbbá az orruk alatt motyogva pipázó német tisztek. Ők kicsiny dohányfüst karikákat eregetnek az önmagukat nemigen kellettő testes szépségek felé, kik mégis abban a hitben ringatják magukat, mintha Bécsben vagy netán Párizsban volnának.

hogy a francia utazó értesülései pontosak, állításai egyáltalán nem túlzóak. „Savoyai Jenő vitéz seregéből meghalt Temesvár falai alatt: 1 vezérőrnagy (Hochberg), 3 ezredes, 6 őrnagy, 23 kapitány, 42 hadnagy, 21 zászlós, 47 őrmester, 68 tizedes, 2189 közlegény és 7 mérnök; összesen: 2407 ember. Megsebesültek Emánuel portugáli kir. herczeg, Würtembergi Sándor és Frigyes herczegek, Ahrenberg herczeg, Ahumada, Browne, Livingstein és Elster tábornokok, 7 ezredes, 6 alezredes, 9 őrnagy, 18 kapitány, 53 hadnagy, 35 zászlós, 29 őrmester, 49 tizedes, 3968 közlegény és 10 hadmérnök; összesen: 4192 ember. Az egész veszteség halottakban és sebesültekben 6599 ember volt. [...] Maga Temesvár és a leégett külvárosok az iszonyat képét mutatták. Rettentően össze volt löve minden épület. [...] Még a több ölnyi magasságú várfalakon és palánkos földsánczokon is kapu-nagságú öblös rések tátongtak... Temesvár egykori fényének rommá lőtt monumentális emléke, a váron és városon uralkodó Hunyadi-kastély, a török helytartók rezidenciája, szintén szánalmas képet nyújtott... Elhomályosult a város, mely négy századdal előbb a világlátott, művelt fejedelemnek, Anjou Károlynak ízlésében oly kiváló díszre emelkedett. Nyomorulttá lón Temesvár, melyet Hunyadi János újjáépített, hol egykoron királyok és királynék fényes udvart tartottak s az ország nagyjai, főpapjai és előkelő nemessége tanácskozásokra gyülekezének.” Borovszky Samu (szerk.) Magyarország vármegyéi és városai I-XXIV. Temesvár története, Irta Szentkláray Jenő dr. apátkanonok. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0023/5.html>. Letöltés: 2013. 10. 8.

⁶⁴ Menno baron van Coehoorn (1641–1704), svéd származású kiváló holland katonai vezető, hadmérnök. Számos újítást vezetett be az ostrom és az erődítés technikák vonatkozásában; már a kortársai olyannyira tisztelték, hogy „holland Vauban”-ként emlegették. http://fr.wikipedia.org/wiki/Menno_van_Coehoorn. Letöltés: 2013. 10. 8.

⁶⁵ Sébastien Le Prestre, marquis de Vauban, Franciaország marsallja (1633. május 1. – 1707. március 30.), nemcsak korának leghíresebb hadmérnöke és hadi építész volt, hisz jeleskedett a városrendezés területén, elmélyült a hidraulika rejtelseiben, és teoretikusként is számon tartották. Többek között felépítette a Maginot-vonal elődjének számító erődrendszert, megalkotta a paralel ostromtechnikát, felújította a Canal du Midi-t, és alkotásai közé tartozik a Marly vízátemelő szerkezet, amely a Szajna vizét használta Versailles szökőkútjainak működéséhez. A Marly-gépet 1681–1684 között készítették el. XIV. Lajos személyesen is részt vett a gép beüzemelésén, amelyhez többek között 800 tonna ólomot, 170 000 tonna vasat, 100 000 tonna fát használtak fel, a berendezés 1817-ig, tehát 133 évig működött. Virol, Michèle: *Vauban: de la gloire du roi au service de l'État*. Champ Vallon, Seyssel, 2003. 44–55.

http://fr.wikipedia.org/wiki/S%C3%A9bastien_Le_Prestre_de_Vauban. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁶⁶ Gróf Soro (Saureau), Sebestyén János tábornok, várparancsnok. 1751-ig a Bánság katonai közigazgatás alatt állt, ezt 1778-tól polgári adminisztráció váltotta, azaz a régió újra a magyar királyság részévé vált, és ezzel megszűnt Temesvár császári tartományi székhely státusza. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0023/5.html>. Letöltés: 2013. 10. 8.

Temesvár után következik Ragos.⁶⁷ Itt hálunk meg először. A tájat nagyon sűrű erdő borítja. Kiválóan megeterem itt a törökbúza és a dohány. Az erkölcsök és a ruházkodás változása ehelyütt már nagyon szembeötlő. Az első falu, ahová eljutunk, görög. A nők itt még a magyar menyecskéknél is bájosabbak. A fejükön egy színes kendőből formált turbánt viselnek, mezítláb járnak, és igen kurta szoknyát hordanak. Ez a helység igen szép és sűrűn lakott. Nem hiányoljuk Magyarország sarát, sőt azon sem bánkódunk, hogy errefelé nem látni a lábakon az odaát mindenki által hordott csizmát. A második pihenőhely Lugos.⁶⁸ Ide a Mercy generális parancsára épített csatorna mentén jutunk el.⁶⁹ Eme a csatorna a transzszilvániai erdők mélyéről érkezik, ezért rendkívül fontos útvonal. Lugos jelentős hely, roppant mocsaras területre épülten. A fűtőcső szegélyező fák inkább emlékeztetnek egy körüli sétányra, semmint egy sártenger közepén elterülő városra. Feltűnő a magyarországi, illetve a bánáti kormányzás módja közötti különbség. A törökök Lugostól két mérföldnyire nyomultak előre. A várost megkímélték ugyan, de a Bánát többi részét könyörtelenül pusztították, így szembeötlő a romlás, amelybe ezt a nem is oly rég még virágzó, szép vidéket taszították.⁷⁰

Lugosban már óvakodni kell a brigantiktól, akik kifosztják a gyanútlan utazót. Ezek rablóbandákba verődnek. A józan ész azt súgja, hogy január végén remélhetően nem lépnek akcióba. Egy akasztott ember látványa és ama hat, minden hájjal megkent, de ártalmatlannak tűnő csirkefogó, akikkel az úton találkozunk, mindenesetre arról győzött meg minket, hogy a helyzet korántsem olyannyira veszélyes. Soro generális szigorú rendet tart errefelé. Az ő szava annyit ér itt, a Bánátban, mint a fetfa⁷¹ Isztambulban. Ennek kézzelfogható bizonyítékát megérkezésünkkel láthattuk is. A megyei előjárónak ugyanis küldtünk egy értesítést Lugosba jövetelünkről, aki ezt továbbította az illetékes járási szolgabírónak. Emez – épp bálban lévén – két óra késéssel szerzett csak tudomást ittlétünkről, ezért aztán a megyei előjáró – hanyag kötelemteljesítés okán – megbotoztatta őt; a szolgabíró viszont a parancsait végrehajtó pandúrt, a pandúr pedig a parasztokat fenyegette, akik jobb híján lovaikat verték meg. Így esett, hogy érkezésünk apropóján Lugosban legalább ötven botütés lett kiosztva.

⁶⁷ Rékas, románul Receaş, németül Rekasch; ma Romániához tartozik, a 18. század végén német-horvát faluként ismerik, Temes vármegyében, Temesvártól három órányira fekszik.

⁶⁸ Lugos, románul Lugoj, németül Lugosch, Romániában, Temes megyében.

⁶⁹ Claude Florimond de Mercy gróf, németül Claudius Florimund Graf Mercy (Longwy, Lotaringia, 1666. – Párma, 1734.), lotaringiai származású, császári szolgálatban álló tábornagy. 1716 őszétől – Temesvár töröktől történő visszavételét követően – Savoyai Jenő megbízásából ő lesz a Temesköz ideiglenes katonai kormányzója; ezen funkciójában megerősíti a császár, és egyúttal 1718-tól kinevezi a Temesi Bánság császári kormányzójává. Nevéhez fűződik a térség német, olasz, francia telepésekkel történő benépesítése és a mocsaras terület lecsapolása, így a Béga folyó első szabályozása. Ekkor készült el a Béga csatorna. Salaberry ennek mentén haladt.

http://hu.wikipedia.org/wiki/Claude_Florimond_de_Mercy. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁷⁰ Az 1787–1791-es osztrák–török háború 1788-ban lezajlott eseményeiről van szó.

⁷¹ Fetva török szó magyarul felelet, rendelet jelentéstartalommal bír; a mufti véleménye és egyben ítélete olyan jogi kérdések tárgyában, amelyre nincs válasz vagy csak bizonytalan feleletet ad a Korán, illetve a Mohamed próféta életéről, személyéről és tanításairól szóló Hadisz. A fetva tehát megfellebbezhetetlen erejű bizonyíték, rendelet. Fontos államügyekben a szultánok is bocsáttattak ki a főmuftival fetvékat. A Pallas Nagy Lexikona - MEK HTML változat

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/036/pc003653.html#1>. Letöltés: 2013. 10. 10.

Karánsebes a császár beláthatatlan következményekkel járó tévedésének és a török kegyetlenkedésnek a mementója.⁷² Csupán annyi maradt ebből a városból, hogy sejteni lehessen: milyen is volt egykoron. Lassan hozzáfogtak néhány ház újjáépítéséhez. Az utcák szélesek, mégis keskenynek bizonyultak akkor, amikor 1787-ben⁷³ 12 000 birodalmi lovas kelepcebe esett itt. A törökök előlről és hátulról egyszerre rontottak rájuk, miközben azokra a házakra tüzeltek, amelyeket utóbb felgyújtottak. Kis híján fogságba esett Ferenc főherceg is,⁷⁴ ám a német gránátosok sorfala megvédte őt, miközben a tévedések eme gyászos éjszakán két osztrák hadtest lőtte egymást. Maga az uralkodó is elvesztette fővegét a gyors menekülés közepette, mi több, üdvösségét csakis lóva gyorsaságának köszönhette; igen, üdvösségét, hiszen nem került az ellenség kezére, ámbar menekülése csak siette halálát.⁷⁵ Lóva felbukott, és miközben újra talpra állt, megütötte a mellkasát, jöllehet minden erejével meg akarta fékezni a paripát, de az csak tovább vágatott.⁷⁶

⁷² Karánsebes (románul Caransebeș, németül Karansebesch). Salaberry itt az 1788–1791-es osztrák–török háború 1788. szeptember 20-ról 21-re virradóan lezajlott katasztrofális fiaskójáról ír, amikor az éjjeli menet alatt az utóvédet alkotó bánsági hadtestnél az a téves hír terjedt el, hogy a törökök támadnak. Erre pánik tört ki, majd a császári egységek tévedésből egymást kezdték löni. A helyszínen tartózkodó II. József – Marczali Henrik idézetében – így írja le ezt a demoralizáló eseményt: »Minden a legnagyobb rendben ment és Karánsebesre értünk volna, a nélkül hogy észrevesz az ellenség, mert éjjel volt. Egy perc alatt néhány szerencsétlen oláh, vagy szabad csapathoz tartozó lovas, alarme-ot kiált, ló, ez által megzavar egy csapat huszárt és dragonyost, kik szintén lónek, ezek a gyalogságra vetik magokat, és egy pillanat alatt teljes feloszlásban van az a hadoszlop, melynél én voltam. Az ágyúk és ágyúszekerek feldőltek, a sátrakat és kazánokat ledobták: egy szóval ez borzalom volt, a sereg egyik része lődözte a másikat. Némi idő múlva mégis helyreállott a nyugalom, és szerencse, hogy egy török sem üldözött minket, különben elvesz az egész sereg; így is elveszett, nemcsak minden sátrunk és kazánunk, hanem sok podgyásznunk is és 3 ágyúnk. Ki hitte volna, hogy tiszték 6 mérföldnyire előre vigyék a rémületet Lugosba, hol futva kiabálták: minden elveszett, meneküljön mindenki. És e nagy helység lakói vakon elrohantak, a sereg ott hagyott szekerkeit összetörték, ledobták a felszereléseket, a futó szekerészlegények és más odaválók rabolni keztek és az egész várost, valamint a vidéket Temesvárig kirabolták, egy szóval borzalom, melyet leírni sem bírok, de kegyetlenül átérzek.« (Marczali Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815. A magyar nemzet története.* 8. kötet, Harmadik könyv Hatodik fejezet.) Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898.
<http://mek.oszk.hu/00800/00893/html>. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁷³ Az 1788-as esztendőről van szó. 1787 szeptemberében – a krími és az örmény területekre irányuló orosz terjeszkedés orosz–török háborúhoz vezetett; 1788 februárjában II. József is hadat üzen a törököknek, ekkor kezdődik az osztrák–török, amely egyúttal osztrák–orosz–török háború is. Ebből tulajdonképpen kiszáll Ausztria az 1791. augusztus 4-i szisztovói békével. Az orosz–török háborút az 1792. január 9-én megkötött jasi-i béke zárja le. Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe - XVIIe – XVIIIe siècle.* Paris, 1992. 135–137., 178–181.

⁷⁴ A Ferenc elírás, Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saalfeld (1737–1815) osztrák főhercegről van szó. A tábornagy karrierje a hétéves háborúban kezdődik, majd 1778-tól tíz éven át Pozsony főparancsnoka, az osztrák–török háború egyik legsikeresebb hadvezére; ezért megkapja a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztjét (*Österreichischer Militär-Maria-Theresien-Orden*). 1792-től a francia forradalmi háborúkban az osztrák seregek főparancsnoka. 1863-óta I. Ferenc József – akaratából – neve ott szerepel „Ausztria híres és hallhatatlan hadurai és tábornokai” között (*berühmtesten, zur immerwährenden Nacheiferung würdiger Kriegsfürsten und Feldherren Österreichs*). http://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Josias_von_Sachsen-Coburg-Saalfeld. Letöltés: 2013. 10. 14.

⁷⁵ Utalás arra, hogy miután II. József hazatért, a táborban szerzett betegsége következtében 1790 februárjában elhunyt.

⁷⁶ Salaberry dramatizálja az eseményeket. A lövöldözés persze teljes káoszba torkollott, hisz „az eszeveszett futásnak eredt osztagok egymásra lövöldöztek, egymásba ütköztek s az egész menetoszlop

Ekkor hívta vissza Laudhon⁷⁷ tábornagyot. A törökök sikerei ebben az első hadjáratban könnyen megmagyarázhatók, főként ha igaz az az állítás, hogy akkor, amikor de Bréchainville-t a haditanács elé akarták citálni, mivelhogy ellenállás nélkül elhagyta azt a magaslatot, amit 16 000 emberrel elfoglalt, felmutatott egy az uralkodó által aláírt titkos parancsot.⁷⁸

Állítólag a haldokló uralkodó levelet írt Lacy tábornoknak.⁷⁹ Talán ez lehet a kulcs azoknak a kudarcoknak megértéséhez, amelyeket a létszámfölény ellenére elszenvedni

ban csakhamar óriási zűrzavar és rendetlenség kapott lábra. Hiába állottak a tábornokok, hiába állott maga a császár is a futamlók elé, a rettenetes zűrzavarban a jó szóra már senki sem hallgatott s a menekülők magát a császárt is magukkal ragadták.” Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*, 19. III. Károly, Mária Terézia és II. József kora (1716–1790); II. József kora; B) II. József török háborúja. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0019/1794.html>. Letöltés: 2013. 10. 14.

⁷⁷ Ernst Gideon Freiherr von Laudon (1716–1790), császári tábornagy, akit a 18. század egyik jelentős hadvezéréként tartanak számon. Leghíresebb csatáját 1758. október 14-én vívta Hochkirchnél, ahol a császári haderő szétverte Nagy Frigyes összevont erőit. Sokáig mellőzték, végül az osztrák–török háborúban ért el sikereket. Miután Hadik tábornagy megbetegedett, Laudon lett a főparancsnok. Utolsó haditetteként 1789 októberében bevette Belgrádot, majd Szendrőt. http://hu.wikipedia.org/wiki/Ernst_Gideon_von_Laudon. Letöltés: 2013. 10. 14.

⁷⁸ Salaberry szóbeli értesüléseit nehéz ellenőrizni, de az biztos, hogy az osztrák–török háború kezdetén világgossá vált: az osztrák katonai vezetés lanyha, határozatlan. 1788 augusztusának elején stratégiailag kulcsfontosságú helyek maradtak őrizetlenül. Így Wartensleben tábornok a mehidai állást, a Bréchainville gyalogezred az Almás folyót hagyta el, ezért a császár Karánsebes irányába kényszerült visszavonulni. Ettől kezdve török portyázók raboltak a környéken majd az „oláhság, kapva az alkalmon, egyaránt rabolta a magánvagyonot és a kincstári bányákat.” Szilágyi: *A magyar nemzet története*, 8. köt. Harmadik könyv Hatodik fejezet) <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>. Letöltés: 2013. 10. 9.; Petz Aladár: *Győr Szab. Kir. Város Szentháromság Közkórházának Múltja és Jelene (1749–1928)*. Győr, 1929. 125.

⁷⁹ Salaberry eme sora a korabeli híreszteléseket tükrözi. Franz Moritz von Lacy (Lascy-ként is írják) gróf; Franz Moritz Graf von Lacy 1725–1801), „tankönyv íző” hadvezérként, ám zseniális hadseregszervezőként tartják számon. A császár személyes kérésére vállalja 1788-ban az osztrák–török háború vezetését, ám a sorozatos baklövéseket követően lemondani kényszerül. A orosz nyelvek szerint a katonai hibákért inkább a császár okolható. Azt már a kortársak is tudták, hogy nemcsak II. József bizalmasa, katonai tanácsadója, hanem lelki, atyai jó barátja is. Amire Salaberry utal, az a császár híres levele, amelyet egy nappal halála előtt tollba mondott.

„Kedves Lascy tábornagyom!

Csakis kezeim reszketése teszi számomra lehetetlenné, hogy e néhány sort sajátkezüleg írjam meg Önnek, csak ez képzelt arra, hogy idegen személy segítségét kérjem, mivel látom, gyorsan közeledik a pillanat, amely mindörökké el fog választani bennünket egymástól.

Nagyon hálátlan lennék, ha anélkül hagynám el ezt a világot, hogy ki ne fejezném azt a hálát és elismerést, amellyel Önnek, hűséges Barátom, oly sok tekintetben adósa vagyok, és meg ne szerezem az elégtételt, hogy e tényt az egész világ tudomására hozom.

Igen! Azt, hogy én ezen a világon valakivé lehettem, Önnek köszönhetem, mivel Ön volt az, aki engem oktatott, megvilágosított, akitől emberismeretet tanultam. Mindenezen felül az egész hadsereg Önnek köszönheti jó kiképzettségét, megszolgált dicsőségét és tekintélyét. A biztos tanácsok, amelyekre Öntől bármely helyzetekben bizton számíthattam, a személyem iránt tanúsított hűsége, amit nem rendített meg sem kisebb, sem nagyobb történés: mindezekből együttesen következik, kedves Vezértábornagyom, hogy nem tudok Önnek érdemei nagyságához illő mértékű köszönetet mondani.

Láttam az Ön könnyeit miattam hullani, egy nagy és bölcs ember könnyeit, ez a legszebb igazolás. Fogadja ezért gyengéd ölelésemet, búcsúzásként.

Az egyetlen ezen a világon, a kis számú jóbarátom, kiket igen sajnálók itthagyni, és kik között Önt bizonyossággal a legelső helyre állítom. Emlékezzen reám, legőszintébb és szerető barátjára:

kényszerültek a császáriak; a derék tábornok menteni igyekezett ura dicsőségét. Az bizonyosan igaz, hogy Lacy Úr magára vállalta az uralkodó baklövését: talán II. József lelkiismeretességéből szerette volna ezt a szolgálatot viszonzni, olyan udvariassággal, amelyre az idős tábornok sohasem válaszolt.

A híres szorosok néhány mérföldnyire Karánsebestől, Flatina környékén kezdődnek.⁸⁰ Nem oly félelmetesek, mint a hírtük. Számos utat rendbe hoztak már errefelé, és néhányat leszámítva valóban nagyon keskenyek, de mégsem ezek a legveszélyesebb szakaszok. A hegyen átvezető ösvények helyett inkább használják ezeket a szűk utakat; a szurdok alján gyors patak folyik, és úgy kétféldnyire távolságban a hegyormok olyannyira összeborulnak, hogy szinte alig maradt hely az útnak és a zuhatagnak. A szikla szoros csúcsait ezüstbe fonó holdfény – nagy szolgálatot téve az utazónak – bevilágította a teljes szépségében pompázó tájat. Minél inkább behatolunk a szurdokok mélyébe, annál több védvonal és sánc tűnik fel a szemünk előtt. Terra-Nova⁸¹ közelében átvágunk azon a kis magaslatokkal körülölelt síkságon, ahol Clerfayt⁸² tábornok olyan vakmerő húzással vereséget mért a törökre. Ezután leértünk Mehádiába.⁸³ A város ugyanolyan állapotban van, mint Karánsebes. Itt egy nagyon magas hegyen antik romok találhatóak, amelyek látványa mélyen bevésődött emlékezetembe. Itt ért az éjszaka, és kis híján itt tértem nyugovóra. Ami még említésre méltó errefelé, azok a törökök által lerombolt melegfürdők és a híres Veterani-barlang,⁸⁴ ahol Stein őrnagy oly keményen ellenállt a törökökkel szemben.⁸⁵ Igaz, a Bréchainville ezred egyik kapitánya készítette elő számára e sikert, hiszen lekötötte a törököket, mialatt az őrnagy visszahúzódott a barlangba; végül elfogták őt. Több szó nem esett róla.

József.” [http://hu.wikipedia.org/wiki/Franz Moritz von Lacy](http://hu.wikipedia.org/wiki/Franz_Moritz_von_Lacy). Letöltés: 2013. 10. 15.

⁸⁰ Salaberry útvonulatát követve Flatina helyesen Slatina Timis (magyar neve: Temesszlatina) község Krassó-Szörény megyében.

⁸¹ Terra-Nova valójában Teregova Krassó-Szörény vármegye járási székhely nevének áthallása! 1789 augusztusában Clerfayt tábornagy bátor manőverrel Teragovánál kiszabadította szorult helyzetéből Vécsey egységeit és egészen Mehádiáig nyomul, kiűzve onnan a törököket. Bánlaky József, <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0019/1794.html>. Letöltés: 2013. 10. 16.

⁸² Charles Joseph de Croix, comte de Clerfayt; François Sébastien Charles Joseph de Croix; Graf von Clerfayt und von Carbonne (Clerfayt vagy Clairfayt alakban is írják a nevét, 1733–1798), vallon származású osztrák tábornagy. A hétéves háborút ezredesként harcolta végig, az osztrák–török háborúban már altábornagy, igazi katonai sikereit azonban a Közép-és Alsó-Rajna menti hadsereg parancsnokaként éri el 1795-ben. [http://de.wikipedia.org/wiki/Charles Joseph de Croix, comte de Clerfayt](http://de.wikipedia.org/wiki/Charles_Joseph_de_Croix,_comte_de_Clerfayt). Letöltés: 2013. 10. 15.

⁸³ Miháld, később Mehádia (románul Mehadia) falu Romániában, a Bánságban, Krassó-Szörény vármegyéjében. A rómaiak Ad Mediam néven települést és katonai tábort alapítottak itt; „határában régi római vár hatalmas maradványai vannak” írja a Pallas Nagylexikon.

⁸⁴ Magyarország török uralom alól történő felszabadításának (1683–1699) egyik apró mozzanat köztödik e barlanghoz. 1692 februárjában ugyanis Veterani tábornok egy Orsova fölött 22 kilométerre, a Duna bal partján lévő sziklabarlangba kényszerült visszavonulni. Ezt a környékbeli nép Pescabara-barlangnak hívta. Az osztrákok ettől fogva Veterani-barlangnak keresztelték el, hiszen több mint 2000 török elesett, mire sikerült megadásra bírni a maroknyi császári csapatot, jöllehet ez évben Arnau százados volt e barlang védője. Bánlaky József. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0017/1481.html>. Letöltés: 2013. 10. 16.

⁸⁵ 1788. augusztus 10-én egy több ezer főből álló török csapat megtámadta Stein őrnagynak a stratégiaiul fontos Veterani-barlangot megszállva tartó maroknyi egységét. Végül szabad elvonulás fejében augusztus 30-án az őrnagy feladta azt, mivel sem löszere, sem élelme nemigen volt már. Bánlaky József, <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0019/1794.html>. Letöltés: 2013. 10. 16.

Shuppaneck⁸⁶ éppúgy, mint Karánsebes és Mehádia kopár látványt nyújt. Mindössze néhány nyomorult lakja, akik úgy festenek, mint sírok között bolyongó árnyak.

Balról elhagyjuk a Temest, amely nem sokkal ezután a Dunába torkollik. Jobboldalon egy téglavízvezetékét láthatunk, amelyet a törökök építettek egy francia mérnök irányításával, sőt az a hír járja, hogy ő volt az utolsó előtti háború okozója.

Shuppaneck egy pontjáról a Duna oly szépek és oly szélesnek tűnik, mint még soha. A folyó közepén épült Orsova,⁸⁷ ha egyáltalán mondhatjuk azt, hogy épült, hiszen egy olyan várról van szó, aminek egyedül a temploma emelkedik a földfelszín fölé. Az erődítések alig érik el a mellmagasságot. Minden lakó alkalmatosság a föld alatti kazamatákban található. Orsova teljesen egészében egy kis szigetet foglal el a Duna közepén.

Amikor átkelünk a fahídon, a mindössze néhány viskóból álló, kissé nagyképűen városnak nevezett Orsovába érünk. Az a Tocsa⁸⁸ tábornok erősítette meg, akinek fejét vették Belgrádban, amiért Nist feladta.⁸⁹ Laudhon tábornagy elfoglalta Orsovát, és az osztrákok egyetértenek abban, hogy a törökök, bármely másik európai haderővel összehasonlítva, két hónappal tovább bírtak ellenállni. Most egy Daun nevű tábornok parancsol itt. Meglehetősen rosszkedvű volt, merthogy érzékünk készletette a vacsoráját. Egyébként a világ legjobb embere, oláh nyelvű parancsot adott ki számunkra azért, hogy kapjunk élelmet és szállítást abban az új országban, amelyet be kell járnunk.

⁸⁶ Zsupány település Krassó-Szörény vármegyében. A 18. század vége táján Also-Supanek, Felső-Supanek; Ó-Zsupanek, Új-Zsupanek; Ózsupanek, Alt-Schupanek Újzsupanek, Neu-Schupanek alakjai ismertek.

⁸⁷ Orsova (románul Orșova, egykor Rușava, németül Orschowa, szerbül Opšava vagy Ryšava). Salaberry a Duna szigetén fekvő várról ír; ez a későbbi Óorsova. Nem mesze innen megépítették a Cserna torkolata alatt fekvő másik szigeten Újorsova Vauban-rendszerű erődjét, amelyet a törökök Ada Kalehként tartanak számon; az 1739-es belgrádi békében a Habsburg Birodalom lemondott Újorsováról a törökök javára, de az 1791. augusztus 4-én kötött szisztóvi béke a Bánsághoz csatolta az Al-Duna partján fekvő Orsovát.

⁸⁸ Tocsa, azaz Doxat; Nicolas Doxat de Démoret; Nikolaus; Moriz Nikolaus; Doxat de Moretz avagy Doxat von Morez; továbbá Dochat; névváltozatai vannak (1682. nov. 3. Yverdon – 1738. márc. 20. Belgrád.), svájci származású katonatiszt, hadmérnök.
http://de.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Doxat. Letöltés: 2013. 10. 19.

⁸⁹ Niš, város a mai Szerbiában, az osztrák–orosz–török háború idején (1735–1739) fontos katonai és adminisztrációs központja az Oszmán Birodalomnak. Salaberry meglehetősen jól ismeri ennek a háborúnak az eseményeit, ami azért nem meglepő, mert 1786-ban megjelent Friedrich Wilhelm Karl – a porosz királyi hadsereg tábornoka – erre az időszakra vonatkozó emlékirata. (*Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738, et 1739. Avec des réflexions critiques, par Mr. de comte de Schmettau, Francfort, 1786.*) A teljes szöveget lásd: <http://books.google.hu/books?id=xYVBAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q=NIS&f=false>. Letöltés: 2013. 10. 18. Az emlékirat szinte napi pontossággal taglalja a Niš körüli eseményeket (87–99). E szerint 1737 augusztusában a stratégiailag oly fontos erőd kapitulál a császári hadak előtt, de két hónappal később, október derekán ismét török kézre kerül, miután a várparancsnok, Nicolas Doxat kapitulál. Bécsben úgy ítélik meg, hogy elhamarkodottan adta fel a várat, ezért halálra ítélték és lefejezték Belgrádban. Erre utal itt Salaberry. http://de.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Doxat. Letöltés: 2013. 10. 24. Egyébként az 1720-as években a törökök építette, tipikusan balkáni jegyeket viselő niši erődöt Humbaraci Ahmed pasa foglalta vissza, aki török szolgálatba szegődött francia katonatiszt. Régi nemesi családból származik, eredeti nevén Claude Alexandre, Comte de Bonneval (1675–1747), aki – szembekeverülve Savoyai Jenő herceggel, (Eugen von Savoyen 1663–1736), korának mindenható katonai zsenijével – a porta szolgálatába szegődött. http://fr.wikipedia.org/wiki/Claude_Alexandre_de_Bonneval. Letöltés: 2013. 10. 20.

Orsovát elhagyva a Duna mentén követjük a töltést, mely igen hosszú, igen magas és keskeny. Orsova választja el a Temesi Bánátot a Krajovai Bánáttól, avagy kis Valenciától. A várostól úgy 200 lépésre a Duna jobbra kanyarodik Bulgária mentén, hogy aztán csodálatos vízával termékennyé tegye a síkságot. Ugyanígy Bulgária felől, ott, ahol elhagyjuk a töltést, található Gladora körzete. Ez a kegyelt szultánnő fennhatósága alá tartozik⁹⁰, mert-hogy itt készülnek a híres tús ruhakapcsok.⁹¹ Eme közigazgatási terület közel 100 000 forint bevételt hoz évente, és ez a törökök szent territóriumáé is.⁹² Sajátos ellentmondás, hogy az állam mily kiszolgáltatottságban tarja a nőket, és ugyanakkor minő tiszteletet kér és követel számukra; az európaiaknak épp azt hányják a szemükre, hogy nem tisztelik kellőképp a nőket.

Fordította, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta KÖVÉR LAJOS

⁹⁰ Kadin effendi-ként a szultán feleségeit nevezik. Közöttük a legjelentősebb az első asszony, a baskadin, akinek a lakosztálya a legdíszesebb és szolgálóinak száma is a legnagyobb, sőt a muszlimok kitüntetett napját, a péntek éjszakákat a szultán rendszerint vele töltötte.

⁹¹ Salaberry magyarító jegyzete szerint „ez egy régi Ázsiából származó öltözék kiegészítő eszköz. Olvashatunk róla Herodotosnál, Halicarnassusi Dionysusnál stb. Ezen leírások szerint Ióniából és Cariábanól szállították; az egyik leginkább a felső ruházat, a másik az övek összekapcsolására szolgált. Ezeket a tús ruhakapcsokat Parysatis (I. Atraxexes törvénytelen lánya a ford.), illetve Statira (III. Dareiosz lánya, Nagy Sándor felesége) előszeretettel használta.”

⁹² Kladovo körzetről van szó, de a Galodora elnevezés alapján úgy tűnik, hogy Salaberry hallhatta azt a feltételezett névetimológiát, amely szerint a térség a 9. századba uralkodott bolgár Glad herceg nevét őrzi. Kladovo (szerb: Kladovo vagy Кладово, román: Claudia) város a Duna jobb partján, Szerbia keleti részében. A magyarok 1502-ben felégették, de a törökök 1524-ben újjáépítették; ettől kezdve Fethi Islam, illetve Fetislam, néven említik, azaz „az Iszlám Kapuja”. A ma használatos nevét először 1596-ban az osztrák katonai dokumentumokban olvashatjuk.
<http://fr.wikipedia.org/wiki/Kladovo#Histoire>. Letöltés: 2013. 10. 20.

Magyar koronázás francia szemmel*

Riporterek, celebek II. Mátyás koronázási fesztumán

Különösen izgalmas olyan témát tanulmányozni, melynek eseményeit több forrásból lehet összeilleszteni, főként, ha ezek különböző időben és nyelveken íródtak. Esetünkben a koronázási szüzséből magából fakad a téma iránti fokozott érdeklődés, de így is számottevő az 1608. november 19-én II. Mátyás számára megrendezett szertartás krónikásainak száma. A hazai és a szomszédos országokbeli érdeklődés mellett némiképp kuriózumként hat a távolabbi népek figyelme, így a fordításunk tárgyát képező 16 oldalas francia nyelvű kisnyomtatvány is, melynek elbeszélőjéről még a szokásosnál is kevesebb adat áll rendelkezésünkre.

A „*Cérémonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme roy de Hongrie*” című kiadvány két kiadásban¹ is megtalálható a párizsi *Bibliothèque Nationale*-ban, mindkettő 1609-ből származik. A kor szokásainak megfelelően az első kiadáson szerepel a kiadó megnevezése, „J. Périer”², majd a jogok tisztázása végett annak megjelölése, hogy a Párizsban, majd Lyonban napvilágot látott szöveg engedéllyel került ismét nyomtatásra. Az a tény pedig, hogy az első párizsi s a második lyoni megjelenést egy további, feltehetően ismét párizsi kiadás³ követett, arra enged következtetni, hogy nem volt érdektelen a téma a francia közönség számára. Ez a szöveg ugyanis kifejezetten nekik íródott, ahogy a szerző maga is hangsúlyozza. Arra, hogy az események krónikása személyesen is jelen volt az ünnepségen, a krónika címéből tudunk következtetni, miszerint azok „megfigyelt”, „obszervált” szertartás nyomán kerültek feljegyzésre. Érdekes azonban a szerző kilétét kutatva, hogy az elbeszélés fonalat minden személyes hozzáfűzés vagy ajánlás nélkül indítja, minek folytán kiléte még inkább homályba borul. Nem tudjuk tehát szerzőnk megfigyeléseinek sekélyességét és feljegyzéseinek hiányait igazolni, ha csak nem azzal, hogy nem állt szándékában felesleges részletekkel untatni a francia közönséget. Az összes forrást egybevetve itt szerepel ugyanis a legkevesebb név (ezek is a sajátosan francia átírással sokszor nehezen

* Ezúton szeretném megköszönni munkámhoz nyújtott elengedhetetlen segítségét, útmutatásait, türelmét témavezetőmnek, Dr. Kövér Lajosnak (SZTE BTK). Külön köszönettel tartozom Dr. Papp Sándornak (SZTE BTK), aki felhívta figyelmemet a Magyar Országos Levéltárban lappangó kéziratra, illetve ennek kikutatásáért Dr. Molnár Lászlónak (Semmelweis Egyetem Levéltára igazgató) és Reisz T. Csabának (Magyar Nemzeti Levéltár, c. főigazgató).

¹ *Cérémonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme roy de Hongrie* Paris : J. Perier, 1609, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb33291154f/PUBLIC> illetve a következő kiadói adatokkal: Prins sur la copie Imprimé à Paris, et depuis à Lyon, 1609, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb33291155s/PUBLIC>

² Jérémie Périer 16–17. századi párizsi könyvkereskedő, aki 1588–1624 között tevékenykedett. Bizonyos feltételezések szerint Thomas Périer párizsi könyvkereskedő fia, és minden valószínűség szerint Adrien Périer öccse. A kálvinista meggyőződésű kereskedő 1594-ben Thomas Périer címére költözik, a Saint-Jacques utcába, és a szárnyasló cégért kezdi használni. 1624-től fiával, Christophe Périer-vel dolgozik együtt.

³ Ez a nyomtatvány, mely az első párizsi és a lyoni nyomán készült, található meg a Gallica elektronikus könyvtárban, mely szöveg a fordítás alapdokumentuma volt. Lásd a 21. jegyzetet.

felismerhető verzióban), illetve a legtöbb eltérés a többi, szinte teljesen egybehangzó leíráshoz képest. Így például egyedül itt találkozunk Liechtenstein Miksa⁴ nevével mint Széchy György⁵ ceremóniamester társával, míg a többi helyen „Czobor Mihály⁶ Uramat” jelölik erre a posztra.

A források tényadatainak összevetésekor óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy melyik mi alapján íródott, illetve amennyiben későbbi kiadásról van szó, mi volt a forrásdokumentum. A korabeli leírások esetében valószínűleg kevesebb aggályunk támad, és könnyebben hitelt adunk annak, aki az események szemtanújaként rögtön papírra vetette az általa látottakat. Némi kétely már a szemtanúk kapcsán is felmerül, miként is voltak képesek hosszú esküszövegek feljegyzésére, és hogyan lehetséges az, hogy két külön forrásban nem lehet ugyanazt az esküszöveget beazonosítani.

II. Rudolf, majd II. Mátyás udvari orvosa, Jan Jessen⁷ (Johannes Jessenius, Jeszenszky János) Mátyás legfőbb híveként írja meg „*Regis Ungariae Matthiae II. coronatio*” című munkáját, önmagát, mint „*equus Ungarus*”-t aposztrofálva a bevezetőjében. A korábban Rudolfnak szolgálatot teljesítő orvos a protestáns vallásgyakorlat kiteljesítését nem véletlenül várta attól az uralkodótól, akinek koronázása alkalmával a protestáns Illésházy István nádor kérdezte a híveket, hogy akarják-e Mátyást királyuknak. Várakozásai azonban csúfos véget értek, hiszen felségárulás címén több protestáns vezetővel együtt letartóztatják és kivégzik tizenhárom évvel az ünnepséget követően. Reményei és lelkesedése azonban meglehetősen szemléletes és pontos leírásra sarkallják, olyan epizódokkal, mint az új király olajjal való felkenése, mely a francia nyelvű szöveg írójának is érzékelhetően fontos momentum volt. Jessenius részletekre való érzékenységét mi sem mutatja jobban, mint az avatott aransarkantyús lovagok felsorolása, szám szerint 33 nevet említve, és egyben a legteljesebb listát szolgáltatva a vitézek kilétéről. Különösen hálásak lehetünk neki olyan kedves életképekért is, mint amilyen a poharaikat a király egészségére lendítő magas rendű-rangú vendégek az ünnepi vacsorán: „*proque regis novi auspiciis secundis pocula libantes*”.

Grossinger József⁸ (Grossing József) jezsuita, majd világi pap 1784-ben adta ki az A. E. C. H. T. A. rövidítéssel aposztrofált szemtanú korabeli kéziratát „*Acta coronationis Matthiae II. in regem Hungariae 19. Nov. 1608 peractae*” címmel, saját nevét J. G. H. C. (Josephus Grossinger Hungarus Comaromiensis) formában említve a bevezetője végén. Az itt feltárt szándéka szerint azért mentette meg a molyok martalékából (*e tinearum faucibus vindicasse*) az iratot, hogy némi adalékot tudjon szolgáltatni hazája történelméhez. Egy újabb szemtanú leírásának lehetünk tehát részesei, mely elbeszélés több szempontból sem

⁴ Liechtenstein Miksa, azaz Maximilian von Liechtenstein (1578–1645), ezredes, 1638–1643 között a győri vár főkapitánya.

⁵ Rimaszécsi Széchy György (1572–1625), gömöri főispán. Balog nemzetségből származó ősnemes család tagja, annak rimaszécsi ágából. Aransarkantyús vitéz, királyi főkamarásmester, akit 1625-ben saját szolgálói gyilkoltak meg.

⁶ Czoborszentmihályi Czobor Mihály (1570 körül – 1617), költő, katona, főnemes.

⁷ Nagyjeszeni Jeszenszky János (1566–1621) orvosprofesszor, a wittenbergi és prágai egyetem rektora, filozófus, politikus. Különösen elhíresült nyilvánosan végzett boncolásai folytán. Magyarországhoz való kötődését mutatja, hogy önmagát „Johannes Jesenius de Magna Jesen”-nek, azaz, Nagyjeszeni Jeszenszky Jánosnak nevezte.

⁸ Grossing József (1751–1830), komáromi születésű előbb jezsuita, később világi pap, II. Lipót besúgója.

érdektelen, és valószínűleg nem véletlenül került bele Kovachich Márton György,⁹ a 18–19. század fordulóján alkotó levéltáros forrásgyűjteményébe is. Az 1790-ben Pesten kiadott „*Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habspurgo-Austriaca Sacra Corona apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt*” ugyanis teljes terjedelmében közli II. Mátyás kapcsán a Grossinger által megjelentetett kéziratot, sőt egy „*additamentum*”-mal, azaz toldalékkal is kiegészíti. Kovachich valóban értékes kiegészítésekkel gazdagítja az adatok sorát, úgy mint a királyi palást mintázatának leírásával és a nemesek által a koronázásra küldött katonaság számbeli és fajtabeli megjelölésével. Majd a címben megfogalmazott intenciójának megfelelően Hevenesi Gábor¹⁰ és Révai Péter¹¹ kéziratából tudósít Mátyás feleségének, Annának¹² 1613. március 25-én megtartott királyné koronázásáról.

A Grossinger által közzétett „*Acta coronationis Mathiae II.*” volt tehát Kovachich forrásszövege, melynek magyarázata olvasmányossága mellett talán az is, hogy köztudottan ebben jelenik meg először a magyar trikolór mint nemzeti jelkép a királyi koronázásokról készült rapportok sorában. A leírás végeztével, némi rendszerező szándéktól vezérelve, kronologikus felsorolásban tekinthetjük át ismételtelen az eseményeket és a szereplő személyeket. A lakomán asszisztáló és felszolgáló nemesek névszerinti enumerációja pedig elvezet minket egy korabeli, de 1786-ban a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára számára átírt dokumentumhoz, melyet a Magyar Nemzeti Levéltár őriz,¹³ nehezen reprodukálható és olvasható formátumban. Mégis különös kincs ez az alig olvasható, nem egységes kézírással jegyzett kora-újkori magyar szöveg a következő címmel „*Modus ac pompa coronandi Hungariae regem, Minemű modon kellien tartani az ú Felsőge coronazattiban*”. A viszonylag röviden lejegyzett szertartás ízletes magyarsággal tekinti át a ceremónia főbb pontjait. A szent koronát díszes hintó vitte a várból a városba, a templom előtt magyar főurak emelték le az erre az alkalomra készített koronázási ékszereket tartalmazó ládát: „Minek előtte mindazáltal ú Felsőge az várból alájőne, az Nagyságos Ur Comes Trauczonius,¹⁴ s az Tekintetes, s Nagyságos Draskovitz János is ideien az Várba mennienek es az ország Szent Coronaiat szekérre teven az Szent Márton Temploma eleibe tisztességesen alá hozassak: mely coronat az Nagyságos Török István,¹⁵ Pálffy István,¹⁶ Hommonay

⁹ Kovachich Márton György (1744–1821), jogtörténész, levéltáros, forráskutató. Bejárta az ország fontosabb levéltárait és rendszeres kutatásokat végzett, melynek eredményeképp jelentek meg forráskiadványai, jogtörténeti munkái.

¹⁰ Hevenesi (Kishevenesi) Gábor (1656–1715), jezsuita pap, bölcész és teológiai doktor, történétíró, 1711–1714 között az osztrák-magyar jezsuita rendtartomány tartományfőnöke. Kéziratgyűjteményét, 91 kötetni anyagot őriz az ELTE Egyetemi Könyvtára, *Collectio Hevenesiana* címmel.

¹¹ Bárány Révai Péter (1568–1622), Turóc vármegyei főispán, koronaőr.

¹² Habsburg-Tiroli Anna (1585–1618), német-római császárné, magyar és cseh királyné, a Habsburg-ház tiroli ágának utódja.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár 43485. jelzet, F 9. Miscellanea, Cista 1. Fasc. 4. Nr. 4.

¹⁴ Trautson Sixtus Pál (1548–1621), Falkenstein grófja.

¹⁵ Enyingi báró Török István (1564–1618), pápai főkapitány, nagybirtokos főúr. Forrás: [http://hu.wikipedia.org/wiki/Török_István_\(nagybirtokos\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Török_István_(nagybirtokos))

¹⁶ Pálffy (II.) István (1586–1646), főúr, Pozsony vármegye örökös főispánja, a pozsonyi királyi vár főkapitánya, dunántúli főkapitány, koronaőr, II. Mátyás magyar király és II. Ferdinánd magyar király híve. Forrás: [http://hu.wikipedia.org/wiki/Pálffy_István_\(hadvezér\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Pálffy_István_(hadvezér))

Georgy¹⁷ és Czobor Imre¹⁸ az szekérral le vegyenek es nagy becsülettel az Kapolnaba vigyk es mikor ú Felsége az Templomba be kezd menni trombiták es dobok zeongyenek mind addig, míg ú Felsége az Segrestiehez jut.” Feljegyzi továbbá, hogy az utcákat borító posztó darabjaiért olyan dulakodást támadt, hogy őriztetni kellett azt a felvonulás során: „Az városbeli nép pedig fegyverben szép magijával az Szent Márton Templomátul fogva, mind az Monostorigh oly sűrűn állion, hogy mikor ú Felsége egyik templomból, más Templomba megyön, senki akadályt ne szerezhessen, avagy az posztót el ne ragadhassa.” Igazi kuriózum az az eltérő kézírással jegyzett szöveg, melynek tárgya, hogy „minemű ajándékat es menyit vit” a vendégek sora, és melynek beazonosítható foszlányaiból világossá válik, hogy miért írja francia mesélőnk, hogy „a pompa és fényűzés egész sorát” mutatja be. A pazar ünnepség további elbeszélőket is megihletett országhatáron belül és kívül, így is hozzájárulva az utókor minden részletre kiterjedő kíváncsiságának kielégítéséhez.

II. Mátyás (Bécs, 1557. február 24. – 1619. március 20.) magyar király, a Habsburg-ház osztrák ágából származó főherceg, I. Mátyás néven lett német–római császár.

Miután bátyján, II. Rudolf császáron¹⁹ az örökség jelei mutatkoztak, engedély nélkül, 1608 januárjában összehívta a pozsonyi országgyűlést, mely alkalomból a magyar, valamint a felső- és alsó-ausztriai rendek konföderációra léptek a császár lemondatására. Mátyás seregeik élén betört Csehországba, minek eredményeképp Rudolf lemondott a Magyar Királyságról és az osztrák örökös tartományokról, de a cseh királyi és német–római császári címét megtartotta.

Mátyást a fent említett időpontban koronázták magyar királlyá a szent koronával Pozsonyban, hírül adva a piros–fehér–zöld magyar nemzeti színű díszítések első ízben történő használatát, mely momentumról azonban az alábbi, francia nyelvről fordított szöveg nem tesz említést. A magyarországi rendek 23 törvénycikkelyben fogalmazták meg azokat a feltételeket, melyek mellett Mátyást királlyá koronázzák. Ezekből a bécsi és zsitvatoroki szerződések²⁰ által megelőzött cikkelyekből lettek az 1608-i országgyűlés koronázás előtti törvényei, melyek alaptörvények jelentőségére emelkedtek. Ezekben már Pozsonyt jelölték meg a szent korona őrzése helyéül, felügyeletére kizárólag magyarokat rendeltek, ezzel kifejezve, hogy Magyarországot felszabadították az idegen befolyás alól. A rendek olyan eredményeket értek el, mint a szabad vallásgyakorlat, az országgyűlés és a nádori tisztség reformja, a jobbagyköltözés vármegyék hatáskörébe helyezése. Megerősítette továbbá Mátyás a Bocskai Istvánnal kötött bécsi békét, és garantálta a hajdúk privilégiumait.

¹⁷ Homonnai Drugeth György (1583–1620), Zemplén vármegye főispánja, az ungvári és a homonnai uradalom birtokosa. Unokabátyja, Drugeth Bálint révén igényt tartott a fejedelmi trónra Bethlen Gáborral szemben.

¹⁸ Czoborszentmihályi Czobor Mihály (lásd a 6. jegyzetet) fia.

¹⁹ Rudolf magyar király (1576–1608), II. Rudolf néven német–római császár (1576–1612) és cseh király (1576–1611), a Habsburg-uralkodóház tagja.

²⁰ A bécsi béke (1606) Bocskai István és Rudolf király közötti megegyezés, amely lezárta a Bocskai által vezetett felkelést. A zsitvatoroki béke a tizenöt éves háborút lezáró békekötés, melyet Bocskai István közvetítésével Rudolf, valamint I. Ahmed oszmán szultán kötött 1606. november 11-én a Zsitva folyó torkolatánál.

II. Mátyás magyar király koronázási szertartása²¹

Mindazok, akik magasztosan emlékeztek meg a királyság intézményéről, a királyokat Isten gyermekeinek, ezek igazi hasonmásának, barátainak és bizalmasainak hívták, sőt maguknak isteneknek, emberi isteneknek, földi isteneknek és angyaloknak, valamint az isteni léthez közelítették őket. És valóban, aki király, annak csak kívánni kell a földön. Mivel a királyok a jószerencse házában laknak, és ennek pártfogoltjai és kedveltjei: boldog gyermekek ők, a gazdag Junó dicsőséges részei. Így például mikor Porus király²² fogságba estekor Nagy Sándor megkérdezte tőle, hogy bánjanak vele, azt felelte, hogy királyként és hozzátette, hogy amikor ezt mondja, akkor mindent megmondott, és nem is kell mást tovább magyaráznia.

Mindezeket annak a személynek a most lezajlott koronázása kapcsán mondom, aki frissen vette kézbe Magyarország jogarát. Mátyás főhercegről, az uralkodó²³ testvéréről van szó, aki az utóbbi években megszerezte magának a mi Mercure hercegi címünket, mint a magyarországi királyi hadak fővezére. Ezúton szeretnék számot adni a ceremóniáról Franciaországnak, és bemutatni a franciáknak a pompa és fényűzés egész sorát, melyeket itt megőriztek, abból a célból, hogy inkább Istenként ismerjék el azt, aki másképp tekint fejedelemekre, mint a többiek (hiszen más szemmel látja a Napot Jupiter, mint Szaturnusz), és aki kiválasztotta őket arra, hogy a királyság csodáit megmutassa nekik, melyekből különlegeseket adott számukra, jóval magasztosabb és fenségesebb jeleket, minek folytán annál inkább lekötelezettjei, hiszen nemesen és dicsőségesen ruházta fel őket mindezzel. Velük szemben olyan dolgokat tett meg, mondom, mint amit Perzsia királyai megtettek legidősebb fiaik javára, olyan előnyökhöz juttatták őket, melyeket egyáltalán nem tettek meg a másodszüllötteknek.

Ez az Isten által választott és elrendelt király tehát, akit a koronához legközelebb vitt és őrzött meg, valamint fivére, Miksa főherceg²⁴ magyar ruhában,²⁵ lóháton tették meg a körülbelül nyolc órát Pozsonyból indulva, az akkor létező összes nemes kíséretében, hogy abba a kastélyba vonuljanak, ahol a koronázási szertartás zajlott.

²¹ A fordítás a *Bibliothèque Nationale de France, Bibliothèque numérique Gallica* dokumentuma alapján készült. *Ceremonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme Roy de Hongrie*, (Paris), 1609. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb373045900>

²² Pórosz, Pauravasz királya a Kr. e. 4. században a jelenlegi pakisztáni területen található Pandzsáb, valamint a Chenab és Jhelum folyók torkolatában. Kr. e. 327-ben Nagy Sándor az Indus völgye felé indított hódító hadjáratot, ahol az Óperzsa Birodalom rádzsái uralkodtak. A hydaspesi csatában, Kr. e. 326-ban Nagy Sándor legyőzte Pórosz királyt és harci elefántjait, valamint ebben a csatában pusztult el Nagy Sándor lova, amikor halálos sebet szerzett az ütközet folyamán.

²³ II. Rudolf

²⁴ III. Miksa, Maximilian der Deutschmeister (1558 –1618), osztrák főherceg, a Német Lovagrend nagymestere.

²⁵ A magyaros ruhára mindegyik forrás felhívja a figyelmet. Vö. „*rex ipse cum Maximiliano fratre Hungarico habitu insignes*” in *Acta coronationis Mathiae II. in regem Hungariae* 19. Novembr. 1608 peractae, e synchrono A. E. C. H. T. A. manuscripto in lucem edita per J. G. H. C. = Grosinger, Johannes-Baptista, Wien: Wucherer, 1784; „*[Rex] paulo post, Generosorum Hominum equitatu circumseptus, Ungarico habitu preciose vestitus, equoque nobili & ditissime phalerato vectus, cum fratre Maximiliano similiter amicto, Arce descendit...*” In Jessenius a Jessen, Johannes: *Regis Ungariae Matthiae II coronatio Adjuncta regni regumque Pannoniae, brevis chronographia; Viennae Austriae primum, at nunc auctoris venia emendatius recusa, Hamburgi : sumtu Frobeniano, 1609.*

Két nemes ember²⁶ a két királyi, ma már Magyarországhoz kötődő tartomány lobogóit és zászlóit vitték legelől.

Utánuk egy hírnök,²⁷ aki oldalán fegyvert viselt, magyar pajzzsal elől-hátul, fehér bottal a kezében.

Majd azok következtek, akik a királyi felség díszeit hozták, nevezetesen az alábbiak.

Draskovics²⁸ uraság, horvát bán²⁹ a királyi palástot. Batthyány³⁰ uraság egy igen régi keresztet, melybe Jézus Krisztus igaz és dicsőséges keresztjének egy darabja volt beágyazva. Zrínyi gróf³¹ egy további értékes és gazdagon díszített ereklyetartót.³² Erdődi gróf³³ a jogart, a királyi hatalom és tekintély jelképét. Forgách Zsigmond³⁴ uraság az országalmát. Thurzó György³⁵ gróf hozta azt a királyi kardot, amely díszszemlére hivatott volt. Illésházy³⁶ nádor³⁷ a gyöngyökkel és kövekkel ékesített aranykoronát. Közvetlenül a király előtt Kolonics Szigfrid³⁸ uraság öklében kivont kardot viselt³⁹ mint a Haditanács tanácsosa és Magyarország főkapitánya.

²⁶ A többi forrás tíz nemest említ, részletesen felsorolva az országok zászlóit és a zászlóvivők neveit.

²⁷ „*subsequentibus Nuntio Pontificis Pauli V. Placidio de Marra*” In Acta coronationis azaz Placidus de Marra, pápai követ.

²⁸ Draskovich János (Ivan Drašković) (1550 – Pozsony, 1613), trakostyáni báró, horvát bán, a lovaság vezére. Az egyetlen horvát, aki magyar nádori kinevezésben is részesült, és a „*defensor Croatiae*” elnevezést érdemelte ki. Az 1606. évi béke után lemondott báni hivataláról és nyugalomba vonult; azután többnyire Bécsben és Pozsonyban élt. Mint udvari tanácsos és a dunántúli hadsereg parancsnoka részt vett a haditanácsban.

²⁹ Könyves Kálmánt (magyar király 1095–1116 között) 1102-ben koronázták Horvátország első magyar királyává, ezután 816 évig állt fenn a két ország szövetsége. Kálmán a bánok hatáskörét kiterjesztette, azok mintegy a király helyettesei, a monarchia ezen a részén katonai parancsnokként és kormányzóként működtek.

³⁰ Batthyány Ferenc (?–1625), Sopron főispánja, Dunántúl főkapitánya 1604 és 1609 között.

³¹ Zrínyi Miklós (Csáktornya, 1580-as évek – ? 1625. március 24.), 1608-ban dunántúli főkapitánnyá nevezték ki. 1619-ben csatlakozott Bethlen Gáborhoz, és végig hú maradt hozzá.

³² Vö. Zrínyi vitte Magyarország nagyságának, erejének jelképét: „*Nicolaus Zrinus Hungariae, geminum quidem armorum insigne veteris illius amplitudinis: quatuor fluvios, Danubium, Savum, Dravum, Tibiscum, quibus & potentia & robor Hungariae continebatur*” In Acta coronationis.

³³ Erdődy Tamás (Toma Bakač Erdedi) (1558–1624), horvát bán 1608–1615 között. Különösen mint törökverő hadvezér tűnt ki, 1581-ben Szkender pasát ejtette foglyul, 1584-ben a Krajnából visszatérő Ferhát pasát ölte meg, majd Ali béget győzte le és lefejezte.

³⁴ Forgách Zsigmond (Zigmund Forgáč) (1565 – Nagyszombat 1621), 1606-ban országbíró, 1611-től kezdve felső-magyarországi főkapitány volt, a magyarországi rendek nádora 1618–1621 között. 1619-ben Pozsonyt védelmezte Bethlen Gábor ellen, majd meghódolt a fejedelemnek. Később II. Ferdinánd király érdekeit igyekezett szolgálni, közvetített közte és Bethlen között, végül pedig elpártolt Bethlentől és II. Ferdinándhoz csatlakozott.

³⁵ Bethlenfalvi gróf Thurzó György (Juraj Turzo) (Zsolnalitva, 1567. szeptember 2. – Nagybicse, 1616. december 26.), nádor 1609–1616 között, valamint Árva vármegye örökös főispánja.

³⁶ Illésházy István (1541. – Bécs, 1609. május 5.), protestáns főnemes, főispán, 1608–1609 között Magyarország nádora. II. Mátyás trónra lépésének ő volt legfőbb elősegítője. 1608-ban a koronázási országgyűlésen úgy volt jelen mint királyi főudvarnok. Liptó és Trencsén vármegyék örökös főispánjává nevezték ki.

³⁷ A nádor vagy nádorispán (latinul *palatinus, comes palatinus, comes palatii*) a király után a legnagyobb országos méltóság volt Magyarországon. A király helyettese, a 13. századtól a rendek hatalmi törekvéseit szolgálta a királlyal szemben.

³⁸ Kollonics Szigfrid (1572–1623), császári generális, Érsekújvár kapitánya, Miksa király által kinevezett fraknoi és kismartoni kapitány.

Ebben a rendben és apparátusban vonultak a Szent Márton dómba, ahol báró Liechtenstein Miksa⁴⁰ és Széchy György⁴¹ voltak jelen kora reggeltől mint ceremóniamesterek,⁴² hogy megakadályozzák a tumultust, a felfordulást és a nagy számban ideáramló népgyülekezetet.

Az utcák ünnepien telve voltak a templom főbejáratáig, és a szokás szerint előírt előkészületek megtörténtek. A szentély közepén igen magasan volt elhelyezve a királyi trón⁴³ kárpitokkal gazdagon díszítve, és mint egy emelvény kimagasodva a főoltárral szemben, a királyi szék aranykelmével fedve, felette mennyezet avagy égbolt ugyanabból az anyagból.

Mihelyt a király megérkezett a templom⁴⁴ bejáratához, a győri⁴⁵ és a zágrábi püspök⁴⁶ fogadta őt a papsággal, és a főoltárig kísérték, mely előtt fogalt helyet Esztergom bíborosa,⁴⁷ több püspökkel és főpappal együtt papi díszbe öltözve a mise tiszteletére és a koronázási szertartáshoz előkészülve. A győri püspök kérte, hogy királlyá kenhesse fel⁴⁸ és koronázhassa meg ezt a derék lovagot, akit elé vezettek. És mivel szent és dicséretes dolog megszerezni törvényes urának védelmét, mindegyikük esküjét, javait és saját életét ajánlotta neki. A bíboros ennek végén egy befogadó imát tartott, majd maga a király is ezt tette teljes odaadással, hogy megkapja Istentől (akitől minden királyok uralkodása függ) annak kegyelmét, hogy jól uralkodjon népe felett, és hogy a nemesség támogatásával, valamint alattvalóinak szeretetével megerősítve, ne legyen oka, se alkalma félni az ellenség bármilyen tervétől vagy támadásától koronája ellen.

Miután pedig ezt az imát befejezték, a bíboros a szokott módon ünnepi misét énekelt, majd az apostoli levél után a király vállai fölött felemelve egy skarlátvörös palástot, feladta azt a vállára és karjára a keresztény királyok régi szokása szerint. A váll azt a fejedelemséget jelképezi, melyet gondosan Saul számára tartott fenn Sámuel a lakomán, mikor is Izrael királyává tette őt.

A zsidó királyokat szokták szent olajjal felkenni az Ótestamentum idejében, mint ahogy Sault, Dávidot, Asaelt és Jéhut tették. Ezzel a bőséges felkenéssel a szentlélek kegyelme láthatatlanul eltelítette őket, hogy bővelkedjenek. Ezt kapta meg Saul is, és abban a pilla-

³⁹ „Mikor ú Felsége az várból alá jű, Kolonitz Uram, úgy mint fű lovász Mester, az ú Felsége mezitelen kargyát ú Felsége előtt viszi” In Modus ac pompa coronandi Hungariae regem – Miscellanea; MOL 43485. Jelzet, F 9. Miscellanea, Cista 1. Fasc. 4. Nr. 4.

⁴⁰ Lásd a 4. jegyzetet.

⁴¹ Lásd az 5. jegyzetet.

⁴² A többi forrás Czobor Mihályt jelöli meg Liechtenstein Miksa helyett mint ceremóniamestert. Vö. „Mindeneknek eleötte kik az templom aijtáját órizzék valasztatnak az urak közül ezek: Czobor Mihály uram, az Széchy György uram.” In Modus ac pompa coronandi.

⁴³ A források mindegyikében nagyon hasonlatos leírást kapunk a trónusról. Vö. „Ibi supra suggestum tres gradus altum, collocatus Thronus, aureo pallio vestitus; & ex simili materia pensili tecto umbellatus Altare, ad quod religiose induti consedebant Regni Pontifices, exornatissimum...” In Regis Ungariae.

⁴⁴ Szent Márton Dóm vagy ismertebb nevén a Koronázó templom

⁴⁵ Naprágyi Demeter (1556 – 1619. március 25.), 1607-től veszprémi és győri püspök, 1608-tól kalocsai érsek.

⁴⁶ Bratulics Simon (Simon Bratulic) (†Zágráb, 1611), dalmát vagy isztriai származású megyéspüspök.

⁴⁷ Forgách Ferenc; vö. „A Nagyságos Cardinal Úr pedig az pap Urak dolgaira gondot visel, és az Király Felsigh bejövetelit is idem az Templomban megvárja.” In Modus ac pompa coronandi.

⁴⁸ Az olajjal való megkenést, felkenést Jessenius is fontos momentumnak véli: „Oleo, scribit, antiquitus Sacerdotes & Reges sacrabantur, Spiritalem, intelligi volentes, sacris mysteriis inesse pinguedinem: & sicuti Oleum omnibus liquoribus superfertur; ita Sacerdotalem & Regalem Dignitatem omnium esse excellentissimam.” In Regis Ungariae.

natban a szívét ez mássá változtatta a korábbihoz képest, majd ezt követően ugyanez a szentlélek segítette Dávidot, és minden más uralkodó felett virágoztatta.

És ma pedig a keresztény királyok egy dicséretes szokás folytán megkenetnek a koronázásuk alkalmából, azért, hogy az égi áldás a fejükre hulljon, mintegy az őket királlyá tévő isteni kegyelem alattvalóik számára történő megnyilatkozása folytán.

A megkenés után ugyanaz a bíboros feladta a királyra azt a két öltözetet, melyeket ilyen eseménykor szoktak felvenni a fehér ingre,⁴⁹ úgymint cambrai-i vászonból a tunikát, avagy dalmatikát,⁵⁰ a diakónusok és aldiakónusok mintájára, azt mutatván, hogy a papság méltóságában osztozkodnak a vallásosság megőrzése és védelme érdekében. Ezt követte a királyi palást,⁵¹ kifejezván a királysághoz való felemelkedését, hogy alattvalóinak parancsoljon és népének javakat és üdvösséget szerezzen.

Felkötötte a bíboros az oldalára a kardot⁵² is, miután megáldotta, majd a király kihúzva azt a hüvelyéből két csapást tett vele a levegőben,⁵³ mintegy keresztet rajzolva értésre adva, hogy kardjának hegyén fogja viselni a keresztre feszített Jézus Krisztus nevét, a keresztények ellenségével, a mohamedán csapatokkal szemben, és hogy ellenük fogja használni a csatákban.

Ezután egyik kezébe adta a jogart,⁵⁴ a másikba az országalmát.⁵⁵

Még mielőtt fejére helyezték volna a koronát,⁵⁶ a nádor,⁵⁷ aki a bíboros közelében állt, a jelenlévőktől háromszor megkérdezte magyar nyelven, hogy akarják-e őt királyuknak,⁵⁸ és

⁴⁹ Vö. kamizol, a középkori latin *camisia* szóból

⁵⁰ A dalmáciai tunika a kamizol (fehér ing) fölött viselt hosszú, ujjas koronázási ruhadarab.

⁵¹ A koronázási ornátus egyetlen fennmaradt darabja, félkör alakú, aranyfonállal sűrűn kivarrt textil, melyet II. Mátyás kijavított, és új bélést varratott hozzá. Ezt a Regis Ungariae-ben így említik: *S. Stephani, auro, Dedalaeo opere contexto Pallium (Sanctitatis & Honestatis amiculum)*.

⁵² A kard, melyet bár Szt. István kardjának mondanak, a 16. századból való lehet. Alakja tőrre emlékeztet, kétélű, alul vékony, hegyes csúcsba fut, hossza két és fél láb. Felül, a kardmarkolat alatti lappon kétfelől, bevésést emberi alakok jelennek meg, hüvelye vörös bársonnyal bevont.

⁵³ Vö. „*Tunc surgens Rex eductum gladium valida dextra ter in aera vibravit & ad singulas vices in terram defixit aciem, devoto sacrosanctae pro Aris militiae praeludio.*” In Acta coronationis.

⁵⁴ A királyi jogar alakjában eltér minden más ismert jogartól, a koronával és a paláttal egykorú lehet.

⁵⁵ Az országalma aranyozott fémlemezéből készült kettős kereszttel a tetején. A kereszt egyenes vonalú képzése, valamint a magyar címernek alakja arra utal, hogy az alma Róbert Károly vagy Nagy Lajos idejében készülhetett.

⁵⁶ Rudolf lemondási ceremóniái között kiemelt helyet kapott a Szent Korona átadása 1608. június 7-én, amikor azt a Vencel-templomból nagy diszmenetben átszállították Prága utcáin át a II. Mátyásnak a városon kívül, a malosevicei mezőn állomásozó, nagyrészt magyar csapatokból álló seregeihez. A koronázás előtti országgyűlési tárgyalásokon megegyezés született arról is, hogy a koronát ezentúl Pozsonyban őrzik. A már megkoronázott király által kijelölt négy személy közül az országgyűlés Pálffy István gróf pozsonyi és Révay Péter báró turóci főispánt választotta meg koronázórnak.

⁵⁷ Illésházy István

⁵⁸ Ezt a fontos szerepet kapta Illésházy nádor a katolikus szertartásban, miután egy protestáns főnemesnek kellett feladatot osztani. Vö. „*Ennek utanna az Kardot kezében forgatvan az Nador Ispan, tettetes magas helyre felmenien es felemelven kezében az Coronat az Népre fordultan és magyar nyelven ez szokkal kergie őket: Akarjátok-é, hogy ez Kiral ti nékiek meghcoronáztassék?*” In *Modus ac pompa coronandi*. ; „*Postea cum Palatinus autoritate hujus muneris veteri solitaque monitu Cardinalis ad altaris locum eminentiorem ascendisset circum fusamque omnium Procerum, Ordinum, & statuum concionem clara voce Hungarica trina vice interrogasset: An Serenissimum Principem Mathiam Archiducem Austriae in Regem illorum coronan*

hogy elégedettek-e vele, miután pedig egyöntetűen azt válaszolták, hogy igen, megkoronázta őt, és befejezte a szertartáskönyvben benne foglalt rituálét.

Miután így feldíszítették a királyt a királyi ékekkel, a bíboros a jobb karjánál fogva a trónjához vezette leülni, ahonnan lejövén a *Te Deum*-ot kezdte el énekelni, melyet két kórus folytatott. Ezt követően a tüzérség adott ki lövést örömeinek és vidámságának jeléül.

Felajánlaskor a király egy 50 dukát értékű aranypénzt mutatott fel, majd a mise végén megkapta Jézus Krisztus drága testének és vérének szent áldozatát.

Az isteni szolgálat teljes végeztével az így felékesített király a ferencesek templomába ment,⁵⁹ ahol 41 magyar lovagot⁶⁰ avatott, akiknek egyenként 3 kardcsapást adott a vállára.

Miközben pedig egyik templomból ment a másikba, hogy a népet üdvrivalgásra buzdítsa, bőkezűen osztotta az arany és ezüstpénzt, mind a forgalomban lévő pénzből, mind azokból, melyek babérággal körülfonva kifejezetten neki készítettek és feliratoztak,⁶¹ melynek egyik oldalán a jobb kezében pálmaágot tartó nőalak látható, másikon pedig bőségszarú üdvös koronázásának évének és napjának megjelölésével, körben a következő felirattal: „II. Mátyás Magyarország királyának megkoronázása”.⁶²

A lovagi szertartás után mindannyian lóra szálltak⁶³, és a Szent Mihály kapun túlra mentek, ahol a király egy erre az alkalomra emelt színpadon⁶⁴ letette a hasonlatos alkal-

vellent ? omnes uno ore & plausu velle se tertio clare testati sunt.” In Acta coronationis ; „*Abdito a Rege rursum Ense, Palatinum Cardinalis adscivit, in eiusque manus Diadema resignavit, qui id attolens, conversus ad Populum, ex veteri consuetudine, vulgari Sermone, Numne Hunc Regem esse jubeant? Ter alata voce rogavit, a quibus cum toties acclamatum esset, Placet, Fiat, & Vivat Rex, Coronam Cardinali restituit.*” In Regis Ungariae.

⁵⁹ A trikolor említésére ebben a szövegkontextusban kerül sor: „*Factus erat pons ex asseribus in ipsius platearum vis tribus aut quatuor palmis terra altior, instratus peripetasmate ex triplici panno, viridi, rubeo, & albo consuto a fano D. Martini usque ad ecclesiam Fratrum Franciscanorum, ex cuius utriusque parte ordine duplici armata acies disposita assistebat.*” In Acta coronationis.

⁶⁰ Az aranysarkantyús lovagok avatása a koronázási szertartás fényét emelte. A magyar történeti hagyományok részét képezte a koronázás szertartásrendjében, amikor a megkoronázott király első tette az arra alkalmas személyek lovaggá ütése volt. Az avatott vitézek számáról nem egyeznek a források, de az itt említett 41 főnél mindenhol kevesebbet tartanak számon. Az Acta coronationis szerzője ezt írja: „*In Manuscripto nostro quidem viginti otto dicuntur fuisse creati in Milites Equites auratos, verum nullibi ego his quindecim plures reperire poteram.*” Ezzel szemben Jesse-nius 33 vitéz lovag nevét sorolja fel a következő szövegkörnyezetben: „*Hosce vero ad pedes devolutos, atque e Scheda seriatim a Palatino recitatos, Georgium Homonnai; Thomam Nadasdy; Stephanum & Johannem Palffy; Ludovicum Rakoczy; Michaellem Czobor; Stephanum & Christophorum Erdödi; Johannem & Georgium Keglovitz; Georgium Zechy; Nicolaum Forgach; Stephanum Doczy; Benedictum Pograny; Stephanum Ostrosith; Johannem Destöffy; Stephanum Korlatz; Thomam Bosniack; Georgium Pograny; Nicolaum Abaffy; Laurentium Poliany; Georgium Ketcze; Aegidium Nag; Christophorum Mrianchich; Georgium Peteö; Johannem Petrichovitz; Wolfgangum Baycortum; Baronem Herberstainium; Stephanum Balaskovuyth; Matthiam Kralich; Johannem Peteö; Matthiam Dorodit; Georgium Barilovvith.*”

⁶¹ Sackh (Sockh) Mihály műve

⁶² Vö. „*Erat autem numisma, quod largiebatur, Regis effigiem cum inscriptione MATHIAS II. REX HUNGARLÆ ab una parte insculptam habens, ab alia vero ejusdem Regis sphageticum signum.*” In Acta coronationis.

⁶³ Vö. „*Mikor ú Felsege ki megien az Baratok Templomából. immár nem gyalog mennien tovább ú Felsege, hanem lovon. Ezokáért szükségesh, hogy az urak es a fű rendek lovai az Templom meget allianak az uczan, hogy úk is a Felseget lovakon kísérhessék.*” In Modus ac pompa coronandi.

makkor és szertartásokkor szokásos esküt, a nép pedig háromszor kiáltott fel, hogy „éljen a király”, olyan hangosan, hogy az égit hatolt fel.

Innen mindannyian egy kis domb felé vonultak, a király pedig lovát teljes sebességgel a tetejére vezetvén és kezébe fogva kardját több csapást tett a levegőben, a négy égtáj felé fordulva.⁶⁵

Akkor a tüzérségnek másodjára is lövést parancsoltak,⁶⁶ miután a gyülekezet visszavonult a kastélyba, ahol is a király fenségesen vacsorázott,⁶⁷ a legfőbb koronaörök jelenlétében.⁶⁸

Testvére, Miksa főherceg, Esztergom bíborosa, a pápai nuncius és Illésházy nádor vele egy asztalnál vacsoráztak.⁶⁹

Fordította, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta GAUSZ ILDIKÓ

⁶⁴ A nemzeti színek említésére itt is sor kerül az Acta coronationis szövegében: „Fuit autem extra urbem theatrum in morem arcus triumphalis extractum, ab ipsa humo usque ad fastigium aulaeis pretiosis & panno tricolore circumvestitum.”

⁶⁵ A négy égtáj felé történő kardcsapás a király teljes védelmét volt hivatott kifejezni. „Progressus Rex, in ea praeurbii parte, quae Danubium adspicit, dedita opera excitatum aggerem, sive tumulum, equo calcaribus commonito, cursu petit; eductumque D. Stephani Gladium versus quator Mundi plagas vibrans, quacunq[ue] parte Hostibus infestantibus (Romanorum exemplo, quo a Columna Campi Martii in partem transferendi belli Consul hastam jacere consueverat) bellum interminatus.” In Regis Ungariae.

⁶⁶ Vö. „Quo peractro majores machinas magno sonitu fulgureque urbe arceque exonerant.” In Acta coronationis.

⁶⁷ A király személyének éljenzését egységesen minden forrás különös jelentőséggel említi. Vö. „In humilioribus Arcis Conclavibus, Antistites, Barones, Nobiles, Splendide epulati, proque REGIS novi auspiciis secundis pocula libantes; Vivat Rex, iterumque Vivat, vocales, exoptarunt. Proximo vero Pomerio, aliquot Heydonum centuriae, refectae; quae assiduo Regis nomine inclamato & collaudato, rara ipsis pascua exsaturatae, plurimisque vini vasis exantlatis, pergraecati sunt.” In Regis Ungariae.

⁶⁸ Vö. „Ű Felsége mikor ebéllik ezek udvarollianak előtte. Az mosdot tartya Dóczy András Uram. Az kézkenőt elibe agyia Nádor Ispán Uram. Tálnok Mester léssen Comes Thurzó Georgy Uram. Eleibe metél Battiani Uram. Pohárnok Mester tiszti leszen Dóczy Andreas Uramon, minthogy most betegh az Aiton állo Mester, az okáért ez tisztet visellie Révai Péter Uram. Étket fognak ezek: Comes Erdődy Thomas Uram, Forgách Sigmond Uram, Draskovits János Uram, Széchy Tamás Uram, Kolonitz Uram, Zrinyi Comes Uram, Teoreok István Uram, Hommonay Georgy Uram, Czobor Mihály Uram, Pálffy István Uram, Thurzó Szaniszló, Miklós és Christof Uraim, Nadasdi Thomas Uram, Balassa Sigmond Uram, Comites Erdeodi Istvan és Christof Uraim, Banfi Christof Uram, Keglevich Janos és Georgy Uraim, Listius Istvan Uram, Vizkelethy Thomas Uram, Apponyi Pal Uram.” In Modus ac pompa coronandi.

⁶⁹ Az asztalfőt a király foglalja el, jobbján Miksa főherceggel, balján a bíborossal és a pápai követtel, mellettük Illésházy náddal. Vö. „Regio habitu, capiti mensae, Rex accubuit; quem propter Patina aurea collocata, post temporis intervallum, nimium aggravans sexpoundium Diadema, except: Dextrum latus, paulatim remotius, Archidux Maximilianus occupavit; Sinistrum Cardinalis, cum Pontificis Legato: Postremo loco, Palatinus consedit; Regale Convivium, diverso, at suavissimo concentu, Chorocitharedis exhilarantibus.” In Regis Ungariae.

A historiográfia antropológiai megközelítése felé

Beszélgetés Jo Tollebeek belgiumi történésszel

Kérem, mondjon néhány szót családi háttéréről és egyetemi éveiről!

Egy Belgium közepén fekvő faluban nőttem föl. Édesapám orvosként dolgozott, szorgalmas és a munkája iránt mélyen elkötelezett volt. Édesanyám sokkal inkább művészi lelkületű, egy kicsit 'bohém' volt. Iskolába a faluban kezdtem el járni. Kilenc éves koromban azonban a brüsszeli jezsuita kollégiumba kerültem. Ebben a hatalmas iskolában több száz diák tanult, és klasszikus oktatásban részesültünk: latin nyelvet és számos humán tárgyat tanultunk, melyek között a történelem kiemelt helyet foglalt el. 1978-ban – röviddel tizennyolc éves korom előtt – egyetemre mentem. Belgium holland nyelvű részén három egyetem található, melyek közül Leuven volt a legrégebbi és a leghíresebb. Nővérem jogot tanult ott. Ezért döntöttem úgy, hogy én is Leuvenben fogok tanulni. Kiváló benyomást tett rám az intézmény. Az 1970-es évek végére a diáklázadások ideje véget ért, azonban a politikai viták nem szűntek meg. Sőt, az egyetem csodálatos szellemi vállalkozások világának bizonyult számomra, ahol a kutató diákok nem korlátozták figyelmüket csupán az általuk választott téma vizsgálatára. Élveztem, hogy az új felfedezéseim hatására látóköröm szélesedett.

Tanulmányaim során a történelemre specializálódtam. 1978-tól 1982-ig a Leuveni Egyetem Modernkori Történelem Tanszékén tanultam. Képzésünk hagyományos, rendkívül gyakorlatias és – bizonyos mértékben – 'pozitivistá' volt: a hangsúly a forráskritika különböző változataira esett, amelyeket a tizenkilencedik század végén Charles-Victor Langlois és Charles Seignobos, előttük pedig – 1876-ban, ha nem tévedek – a bollandista Charles de Smedt rendszerezett. Mindemellett kitekintettünk a szakma új fejleményeire is: tudtunk a francia *Annales* történészeiről és újításaikról, kultúrtörténetet olvastunk, történetelméleti kérdéseket vitattunk meg. Jőmagam elsősorban középkorász képzést kaptam. Az első kutatási témám a zsidók késő középkori történelme volt, első tanulmányaimban erről írtam.

Miután elvégeztem a történelmi tanulmányaimat, úgy döntöttem, filozófiát fogok tanulni a Leuveni Egyetem Filozófia Intézetében. Három éven keresztül – 1982-től 1985-ig – középkori filozófusokat (hiszen Aquinói Szent Tamás az intézet „patronus”-a), Kantot és Hegelt, fenomenológusokat (az intézet őrizte a javarészt kiadatlan Husserl-hagyatékot) és francia egzisztencialistákat olvastam a tanáraimmal. A perspektívám ismét szélesedett, s történetfilozófiára specializálódtam.

Mely professzorok gyakorolták Önre a legnagyobb hatást?

Két személyt szeretnék megemlíteni. Az első Reginald de Schryver, aki a közelmúltban hunyt el nyolcvan éves korában. De Schryver a kora újkorral foglalkozott, és végzettsége szerint politikatörténész volt. Akkoriban azonban a tizenkilencedik és huszadik század kultúrtörténetéről tartott előadásokat, különös tekintettel a romanticizmusra. Nem szakértő, hanem tudós úriember, értelmiségi volt, nagy erudícióval. Továbbá oktatta azt a témát is,

amely később a saját kutatási területemmé vált: a történetírás történetét. De Schryver megismertette velünk a klasszikus görög és római történetírókat, a középkori krónikák és történetek hosszúra nyúló tradícióját, a reneszánsz és a felvilágosodás történetíróit, a *Monumenta Germaniae Historicát*, Burckhardtot és Huizingát... Színes és gondolkodásra ösztönző, új világ nyílt meg számomra. A másik professzor, akiről szeretnék beszélni, a filozófus Sam Ijsseling. Ő tanította meg olvasni az 'új' francia filozófusokat: Althusser, Lacan, Derrida és mindele előtt Foucault műveit – ez az elszigetelt filozófusokból, irodalomteoretikusokból és antropológusokból álló generáció radikálisan megújította a humántudományokat. Ijsseling ismerte a párizsi történéseket, és ezt a tudását megosztotta velünk.

Hogyan alakult pályafutása az egyetem elvégzése után?

A történelem és filozófia szak leuveni elvégzése után PhD-képzésre jelentkeztem a *National Research Foundation*nál. Négyévnvi ösztöndíjat kaptam a doktori kutatásaimra a Leuveni Egyetem Történelem Tanszékén. 1989-ben védtem meg a disszertációmát. Ez volt az első könyvem: egy hosszab értekezés arról, hogyan tematizálták szakmájukat a tizenkilencedik és a huszadik században olyan holland történészek, mint Johan Huizinga és Pieter Geyl. A disszertációm elkészítése után Leuvenben maradtam, és posztdoktori kutatásokat végeztem a tizenkilencedik századi történelmi kultúráról, a szó tág értelmében: a professzionális történészek történetírásával, de a történelmi festéssel, a történelmi regénnyel, a történelmi felvonulásokkal, az emlékművek felhasználásával, a népszerű történelemmel is foglalkoztam. 1992-ben elhagytam Leuvent és Belgiumot Groningenért és Hollandiáért. Négy évig maradtam ott, először posztdoktori kutatóként, majd egyetemi adjunktusként. Ezek az évek fontos szerepet játszottak a történésszé válásomban, hiszen akkor egy csapat kiváló kultúrtörténész dolgozott Groningenben, akik élénken megvitatták egymással kutatási eredményeiket. Klaas van Berkel tudománytörténetről és egyetemtörténetről írt. Frank Ankersmit tanulmányai a történetelmélet (és politikaelmélet) köré csoportosultak. Mások 'politikai kultúrával' foglalkoztak. Én a francia romantikus történészek (Prosper de Barante, Augustin Thierry, Michelet), valamint a romantikus festők és költők kapcsolatára koncentráltam. A kultúrát mind úgy értelmeztük, mint reprezentációt. Csodálatos évek voltak ezek.

Mi vonzotta vissza, hogyan került vissza a Leuveni Egyetemre egyetemi tanárként?

1996-ban meghívást kaptam Leuvenbe, hogy legyek Reginald de Schryver utódja. Megtisztelőnek éreztem a felkérést és elfogadtam, bár egy kicsit haboztam: a groningeni élmény még élénken élt bennem.

Mit tanít jelenleg, és milyen oktatási tapasztalatokat szerzett?

Leuvenben tartok egy általános kurzust Németalföld történetéről, egy áttekintő jellegű előadást a történetírás történetéről, egy kurzust az európai kultúra történetéről 1750-től kezdve, valamint én tartom egy a kultúrkritika történetéről szóló kurzus egy részét. Ezek közül a történetírás története kurzus áll a legközelebb a saját kutatásaimhoz. Elődömhöz, de Schryverhez hasonlóan meg akarom ismertetni a hallgatókat a történetírás hagyományaiival, a különböző műfajokkal, stílusokkal és módszerekkel, amelyekkel a történészek megragadják a múltat.

Melyek voltak és melyek most kutatásai főbb irányai?

Mint azt korábban említettem, figyelmem középpontjában a történetírás története áll. Különböző módokon próbáltam tanulmányozni ezt a műfajt. Néhány tanulmányomban elsősorban azt kutattam, hogyan hatottak a politikai és ideológiai tényezők a történetíráásra, például a nemzeti történelem esetében: a nemzeti 'mítoszok' felhasználását a nemzetállam létrehozásában és eredetének, folyamatos létezésének legitimálásában. Mind tudjuk, hogy a nacionalisták még most is félrekezelik a múltat. Más tanulmányaimban és könyveimben megpróbáltam kiszélesíteni a kutatást azért, hogy a történelmi kultúrát vagy történetírást mint kulturális formát tanulmányoztam, amelyet így más kulturális formákkal, például a regénnyel is össze lehet hasonlítani. Körülbelül négy évvel ezelőtt kezdett el érdekelni a történetírás antropológiája is: hogyan vált a történelem modern tudományos szakmává, hogyan formálódott a tudósok közössége e szakmán belül, hogyan vettek fel és képeztek új tudósokat, hogyan fejlődtek ki az irányelvek, rutin eljárások, és így tovább. Az ilyen kutatáshoz speciális forrástípusok szükségesek, például részletes naplók és más 'ego-dokumentumok'. 2008-ban megjelent egy könyvem a történetírás 1900 körüli fejlődéséről, amelyben a belga történész, Paul Fredericq, valamint a Genti Egyetemen *collega proximus*a és az első világháború előtti évtizedekben az európai egyetemek történetírói praktikáinak fejlődéséről írt számos tanulmány szerzője, Henri Pirenne naplói jelentették a kiindulópontot. Végül a figyelmem a történelem és emlékezet kapcsolatára is ráirányult.

Szerzőként és szerkesztőként is kivette a részét a „Writing the Nations” sorozat nagyszabású kutatási programjában. Milyen tapasztalatokat szerzett ennek során, és mi a véleménye erről a programról?

E kiterjedt, a *European Science Foundation* által támogatott program célja a nemzeti történetírás vizsgálata Európában a tizenharmadik század végétől. Ilaria Porciani olasz történésszel, a Bolognai Egyetem professzorával közös feladatunk volt a „nemzeti történetírás” intézeteinek, közösségeinek és hálózatainak kutatása. Az Európa minden szegletéből érkező szerzőink csapata megpróbálta feltérképezni a nemzeti történelem intézeteit (a levéltárakat, forráskiadványokat, életrajzi szótárakat, történelmi múzeumokat), a nemzeti történelmet létrehozó közösségeket és hálózatokat, valamint a történelem 'nacionalizációja' és a professzionalizáció közötti kapcsolatot. A kutatás eredményeit összegző könyv hamarosan megjelenik a Palgrave kiadó gondozásában. A program rengeteg energiánkba és időnkbe került. Azonban nagy öröm volt számos különböző európai ország gyakran fiatal történészeivel együtt dolgozni. Meggyőződésünk, hogy ennek az együttműködésnek köszönhetően új megvilágításba került a nemzeti közösségek nemzeti történetírása.

A program egyik alapvető célja, hogy meghaladja a történelem és a történetírás tanításának, illetve kutatásának nemzeti, nacionalista szemléletét? Ön szerint hogyan lehet ezt megvalósítani?

Pontosan. A kutatás egyik legfőbb eredménye annak a ténynek a megállapítása volt, hogy Európa legtöbb országa nagyon hasonló módon alkotta meg nemzeti történelmét. A nemzetállam eredete, a nemzeti hősök, a nemzeti karakter, a 'Volk' története szempontjából döntőnek tekintett csaták: úgy néz ki, ezek a nemzeti történetírás alapvető elemei, függetlenül attól, hogy Írországból, Olaszországból vagy Görögországból írták. Más szavakkal, a *European Science Foundation* összehasonlító és mindent átfogó megközelítése nyomán kiderült, hogy a nemzeti történelem egy konstrukció, nacionalisták ritkán egyedi mechanizmusokkal dolgozó konstrukciója.

Európa egyik legégetőbb nemzetiségi konfliktusa a flamand–vallon ellentét, amely Önt közelebről is érinti. Mit gondol erről, és Ön szerint milyen eszközöket nyújt a történelem, a történetírás ezen problémák megoldására?

A Belgium holland és francia nyelvű csoportjai – a flamandok és a vallonok – között húzó-dó ellentét valójában nacionalista konstrukció, ami nem újkeletű. Már körülbelül az első világháború idejétől hangsúlyozták flamand nacionalisták (és azok, akik a Hollandiában és Flandriában élő holland nyelvű népek uniójában reménykedtek), hogy az 1830-ban létrejött belga nemzetállam diplomaták által létrehozott mesterséges entitás. Szerették volna megsemmisíteni ezt a nemzetállamot. Mint minden nacionalista, ők is a történelmet használták fel e politikai cél eléréséhez. Megalkották a létrehozni vágyott független Flandriának a saját múltját (amelyben a középkori, 1302-es courtrai-i csata volt az első mérföldkő: a flamand nép győzelme a francia király és lovagjai fölött). Az 1970-es évek óta, az 1831-es alkotmány számos módosítása után Belgium valójában föderatív állammá vált. A flamand nacionalisták nem elégszenek meg ennyivel; fel akarják osztani az országot és autonómiát akarnak adni Flandriának (valamint az ország vallon részének). A legfőbb flamand nacionalista párt (elnöke Antwerpen, Flandria legfőbb városának polgármestere) politikája hasonló az olaszországi *Lega Nord*éval: azt hirdetik, az ország déli (franciául beszélő) része, amely szegényebb, mint a (hollandul beszélő) észak, már nem tartozik az északi részhez.

A történészeknek rá kell mutatniuk a történelem nacionalisták által való felhasználására és „félrehasználására”. Ismertetniük kell, hogyan alakítja át a nacionalista diskurzus a történelmet politikai mitológiává, olyan zártkörű mitológiává, amelyben nincs helye a kívülállóknak, azoknak, akiket nem tartanak a 'Volk'-hoz tartozóknak.

Van valamilyen „krédója”?

A legfőbb krédóm az, hogy ragaszkodnunk kell a kutatásaink sokoldalúságához. A historiográfiát tanulmányozó történészek vizsgálhatják a történetírást politikai eszközként, de tekinthetnek rá kulturális formaként, mint kulturális gyakorlatra, esetleg folyamatosan 'mozgó' történelemfilozófiára. A lehető legtöbb szemszögből kell megpróbálnunk értelmezni a historiográfia különböző formáit, mint a múlt kezelésének eltérő módjait – egy kitétel: a múltnak ezt a kezelését mindig történelmi, kontextuális perspektívában kell felfognunk.

Milyen tervei vannak a jövőre, elsősorban fő érdeklődési körére, a historiográfiára nézve?

A következő években kiterjesztem a kutatásaimat a humán tudományok – a történetírás, továbbá a régészet, művészettörténet, illetve a zenetudomány, nyelvészet, irodalomtudományok, filozófia és teológia – 1900 körüli történetére. 1870 és 1914 között váltak a humán tudományok tudományos tárgyakká az egyetemeken abban a formában, ahogyan ma ismerjük őket. Szeretném Európa-szerte példákon keresztül vizsgálni ezen új tudományok episztemikus értékeit (episztemológiát és etikát összekapcsolva) és a rájuk jellemző módszereket. Mit jelent a „megbízhatóság”-ra való törekvés a humántudományokban? Miért gyűjtik olyan lázasan az új anyagokat (archívumok, ásatások, új képek, útikönyvek...) ezekben a tudományokban? Hogyan szerveződött meg a tudásátvitel az új tudományok között? Ezekkel a kérdésekkel szeretnék megbirkózni a következő pár évben.

Köszönöm a beszélgetést.

Leuven, 2012. október 1.

Az interjút készítette: ERŐS VILMOS

Jo Tollebeek műveinek válogatott bibliográfiája (2001–2013)

2013

1. *Gedachtenissen. Commemoratieve praktijken in de geesteswetenschappen omstreeks 1900* (Academiae Analecta), Brussels, Royal Flemish Academy of Belgium for Science and the Arts, 2013, 26 pp.
2. 'Usi della storia nell'età delle guerra fredda: il caso del Belgio e dell'Olanda', in: *Passato e Presente. Rivista di Storia contemporanea*, 31 (2013), no. 89, pp. 103–124.

2012

3. (with I. Porciani) (ed.), *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012, 436 pp.
4. (with G. Vanpaemel and M. Derez) (ed.). *Album van een wetenschappelijke wereld / Album of a Scientific World. De Leuvense universiteit omstreeks 1900 / The University of Louvain around 1900*, Leuven, Leuven University Press, 2012, 228 pp.
5. (with I. Porciani). 'Institutions, Networks and Communities in a European Perspective', in: I. Porciani and J. Tollebeek (ed.), *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*, Basingstoke, 2012, pp. 3–26.
6. *Exegi Monumentum. The Great Syntheses of National History*, in: I. Porciani and J. Tollebeek (ed.), *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*, Basingstoke, 2012, pp. 105–129.
7. (with I. Porciani). 'Historians and the Web', in: I. Porciani and J. Tollebeek (ed.), *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*, Basingstoke, 2012, pp. 415–422.

2011

8. (with S. Keymeulen). *Henri Pirenne, Historian: A Life in Pictures*, Leuven, Leuven University Press, 124 pp.
9. *Men of Character. The Emergence of the Modern Humanities*, Wassenaar, Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences, 2011, 72 pp.
10. 'L'historien quotidien. Pour une anthropologie de la science historique moderne', in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte / Revue suisse d'Histoire / Rivista storica svizzera*, 61 (2011), pp. 143–167.
11. 'An Era of Grandeur. The Middle Ages in Belgian National Historiography, 1830–1914', in: R.J.W. Evans and G.P. Marchal (ed.), *The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood, and the Search for Origins*, Basingstoke, 2011, pp. 113–135.
12. 'Historical Writing in the Low Countries', in: S. Macintyre, J. Manguerra and A. Pok (ed.), *The Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: *1800–1945*, Oxford, 2011, pp. 283–302.
13. 'Pirenne and Fredericq. Historiographical Ambitions around 1900', in: M. Boone, C. Billen and S. Keymeulen (ed.), *Henri Pirenne (1862–1935): a Belgian Historian and the Development of Social and Historical Sciences*, special issue of *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Revue belge d'Histoire contemporaine*, 41 (2011), nos. 3–4, pp. 383–409.
14. 'Begreep Geyl de Vlamingen?', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2009–2010*, 2011, pp. 67–81.

2010

15. (with E. van Assche, M. Derez, L. Nys, H. Vanhee and A. Verbrugge) (ed.) (being editor in chief). *Mayombe. Ritual Sculptures from the Congo*, Tielt, Lannoo, 2010, 176 pp.
16. (with M. Derez). 'A Complex Undertaking', in: J. Tollebeek (editor in chief), E. van Assche, M. Derez, L. Nys, H. Vanhee and A. Verbrugge) (ed.), *Mayombe. Ritual Sculptures from the Congo*, Tielt, 2010, pp. 10–15.
17. 'The Hyphen of National Culture. The Paradox of National Distinctiveness in Belgium and the Netherlands, 1860–1918', in: *European Review*, 18 (2010), pp. 207–225.
18. 'At the Crossroads of Nationalism. Huizinga, Pirenne and the Low Countries in Europe', in: *European Review of History / Revue européenne d'Histoire*, 17 (2010), pp. 187–215.
19. 'Belgium', in: I. Porciani and L. Raphael (ed.), *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession 1800–2005*, Basingstoke, 2010, pp. 137–140.
20. 'De samenleving in opspraak. Opmerkingen over de maatschappelijke betrokkenheid van de historicus', in: *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord* (Standpunten van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten), Brussels, 2010, pp. 31–38.

2009

21. (with H. te Velde) (ed.). *Het geheugen van de Lage Landen*, Rekkem, Stichting Ons Erfdeel, 2009, 272 pp.
22. 'Een labyrint van herinneringen. De Aula van de Gentse universiteit', in: J. Tollebeek and H. te Velde (ed.), *Het geheugen van de Lage Landen*, Rekkem, 2009, pp. 34–43.
23. 'Een begin, een einde. Het Twaalfjarig Bestand (1609–1621)', in: J. Tollebeek and H. te Velde (ed.), *Het geheugen van de Lage Landen*, Rekkem, 2009, pp. 138–145.
24. 'Een schooljongen op straf. Brieven van Karel van de Woestijne aan Gustave van de Woestijne, 1918–1919', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis / Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 175 (2009), pp. 595–634.
25. (with R. de Bont). 'Kevers en kinderen. De entomoloog als opvoeder', in: I. de Haan, W. ten Have, J. Kennedy and P.J. Knegtmans (ed.), *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad*, Amsterdam, 2009, pp. 113–126 and pp. 316–318.

2008

26. *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008, 284 pp.
27. (with G. Buelens, G. Deneckere, Ch. Kesteloot and S. de Schaepdrijver) (ed.) (being editor in chief). *België, een parcours van herinnering*, vol. 1: *Plaatsen van geschiedenis en expansie*, and vol. 2: *Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008, 2 vols., 461 + 512 pp.
28. "'Vaut le voyage.'" De Belgische plaatsen van herinnering', in: J. Tollebeek (editor in chief), G. Buelens, G. Deneckere, Ch. Kesteloot and S. de Schaepdrijver (ed.), *België, een parcours van herinnering*, vol. 1: *Plaatsen van geschiedenis en expansie*, Amsterdam, 2008, pp. 13–25.
29. 'Leuven / Louvain-la-Neuve: de universiteitsbibliotheek. Verdeeldheid in de wereld van de geest', in: J. Tollebeek (editor in chief), G. Buelens, G. Deneckere, Ch. Kesteloot and S. de Schaepdrijver (ed.), *België, een parcours van herinnering*, vol. 2: *Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie*, Amsterdam, 2008, pp. 138–151.
30. 'A Stormy Family. Paul Fredericq and the Formation of an Academic Historical Community in the Nineteenth Century', in: *Storia della Storiografia*, 2008, vol. 53, pp. 58–72.
31. 'A Diversity of Experiences. Belgian and Dutch Historians in Rome', in: H. Cools, M. Espadas Burgos, M. Gras, M. Matheus and M. Miglio (ed.), *La storiografia tra passato e futuro. Il X Congresso Internazionale di Scienze Storiche (Roma 1955) cinquant'anni dopo*, Rome, 2008, pp. 243–269.
32. 'La peinture dans les Pays-Bas: un voyage sans passeport', in: *Septentrion. Arts, Lettres et Culture de Flandre et les Pays-Bas*, 37 (2008), pp. 2–9.

2007

33. (with R. Mantels). 'Highly Educated Mission: The University of Leuven, the Missionary Congregations and Congo, 1885–1960', in: *Exchange. Journal of Missiological and Ecumenical Research*, 36 (2007), pp. 359–385.
34. 'Verboeckhoven's Sheep. The Rediscovery of Belgium's Nineteenth-Century Painters', in: *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands*, 15 (2007), pp. 105–111.
35. 'L'Université de Leuven depuis 1968: bilan', in: *Revue générale*, 142 (2007), no. 2, pp. 21–36.

2006

36. (with L. Nys). *The City on the Hill. A History of Leuven University, 1968–2005*, Leuven, Leuven University Press, 2006, 384 pp.
37. 'Het erf van de nijvere landman. Literatuurgeschiedenis in de negentiende en in de eenentwintigste eeuw', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 116 (2006), pp. 177–190.

2005

38. (with L. Nys, in collaboration with L. Gevers, L. Vos and R. Mantels). *De stad op de berg. Een geschiedenis van de Leuvense universiteit sinds 1968*, Leuven, Leuven University Press, 2005, 384 pp.
39. (with V. Vandekerchove) (ed.). *Tweede beweging. Beschouwingen over het museale bezit van de 19e eeuw*, Leuven, Municipal Museum Vander Kelen – Mertens, 2005, 73 pp.
40. 'Degeneration, Modernity and Cultural Change. A Belgian Perspective, 1860–1940', in: P. Dassen and M. Kemperink (ed.), *The Many Faces of Evolution in Europe, c. 1860–1914*, Leuven – Paris – Dudley, MA, 2005, pp. 53–70 and pp. 145–159.
41. 'Juste, Théodore', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, vol. 8, 2005, pp. 202–204.

2004

42. *Writing the Inquisition in Europe and America. The Correspondence between Henry Charles Lea and Paul Fredericq (1888–1908)*, Brussels, Royal Historical Commission, 2004, CXXXVIII–117 pp.
43. (with V. Vandekerchove) (ed.). *Eerste beweging. Beschouwingen over het museale bezit tot 1600*, Leuven, Municipal Museum Vander Kelen – Mertens, 2004, 69 pp.
44. "'Turn'd to Dust and Tears": Revisiting the Archive', in: *History and Theory. Studies in the Philosophy of History*, 43 (2004), pp. 237–248.
45. 'Writing History in the Salon vert', in: *Storia della Storiografia*, 2004, vol. 46, pp. 35–40.
46. (with T. Verschaffel). 'Group Portraits with National Heroes. The Pantheon as an Historical Genre in Nineteenth-century Belgium', in: *National Identities*, 6 (2004), pp. 91–106.
47. 'Consciéncies niemandsland. De Leeuw van Vlaenderen, de natie en de geschiedenis', in: P. Del-saerd and M. de Schepper (ed.), *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons*, Kapellen, 2004, pp. 329–338.

2003

48. (with G. Vanpaemel and K. Wils) (ed.). *Degeneratie in België 1860–1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken*, Leuven, Leuven University Press, 2003, 321 pp.
49. 'Degeneratie, moderniteit en culturele verandering. Een Belgisch perspectief', in: J. Tollebeek, G. Vanpaemel and K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860–1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken*, Leuven, 2003, pp. 299–319.
50. 'Indecent Places of Value', in: *Diplomatic News*, 2003, no. 13, pp. 40–41.
51. 'Henri Pirenne', in: *Kritisch Denkerslexicon*, Alphen aan den Rijn – Brussels, 2003, no. 32, pp. 1–20.

2002

52. (with L. Nys, H. de Smaele and K. Wils) (ed.). *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860–1914*, Groningen, Historische Uitgeverij, 2002, 416 pp.
53. (with T. Verschaffel and L.H.M. Wessels) (ed.). *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500–2000*, Hilversum, Verloren, 2002, 300 pp.
54. (with T. Verschaffel and L.H.M. Wessels) (ed.). *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500–2000. Fragmenten*, Hilversum, Verloren, 2002, 196 pp.
55. (with H. de Smaele) (ed.). *Politieke representatie*, Leuven, Leuven University Press, 2002, 315 pp.
56. (with G.H. de Vries a.o.). *Culturele vernieuwing en de grondslagen van de geesteswetenschappen*, The Hague, Netherlands Organisation for Scientific Research, 2002, 16 pp.
57. (with L. Nys, H. de Smaele and K. Wils). 'Een medisch object. Veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek', in: L. Nys, H. de Smaele, J. Tollebeek and K. Wils (ed.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860–1914*, Groningen, 2002, pp. 9–20.
58. 'De stethoscoop van de historicus. Geschiedenis, cultuurkritiek en pathologie', in: L. Nys, H. de Smaele, J. Tollebeek and K. Wils (ed.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860–1914*, Groningen, 2002, pp. 158–179.
59. 'Het essay. Geschiedschrijving zonder vanzelfsprekendheid', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel and L.H.M. Wessels (ed.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500–2000*, Hilversum, 2002, pp. 259–280.
60. (with T. Verschaffel and L.H.M. Wessels). 'Een epiloog. De historiciteit van een discipline', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel and L.H.M. Wessels (ed.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500–2000*, Hilversum, 2002, pp. 281–290.
61. (with H. de Smaele). 'Politieke representatie. De geschiedenis van een begrip', in: H. de Smaele and J. Tollebeek (ed.), *Politieke representatie*, Leuven, 2002, pp. 9–31.
62. 'De Franse Revolutie in de negentiende eeuw. Over de politiek als spiegelpaleis van de geschiedenis', in: H. de Smaele and J. Tollebeek (ed.), *Politieke representatie*, Leuven, 2002, pp. 171–186.
63. 'Le culte de la bataille des Eperons d'or de la fin du XVIIIe au XXe siècle', in: R.C. van Caenegem (ed.), *1302. Le désastre de Courtrai. Mythe et réalité de la bataille des Eperons d'or*, Antwerp, 2002, pp. 194–239 and pp. 292–294.
64. 'The Archive. The Panoptic Utopia of the Historian', in: F. Musarra et al. (ed.), *Eco in Fabula. Umberto Eco in the Humanities – Umberto Eco dans les sciences humaines – Umberto Eco nelle scienze umane*, Leuven – Florence, 2002, pp. 339–355.
65. 'Het ketelruim van de vroomheid. Zola, Huysmans en Lourdes omstreeks 1900', in: H. de Dijn and W. van Herck (ed.), *Heilige plaatsen. Jeruzalem, Lourdes en shopping malls*, Kapellen – Kampen, 2002, pp. 55–82 and pp. 134–140.
66. 'De conjunctuur van het historisch besef', in: B. Raymaekers and G. van Riel (ed.), *De horizonen van weten en kunnen. Lessen voor de eenentwintigste eeuw*, Leuven, 2002, pp. 167–193.
67. (with T. Verschaffel). 'Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool', in: P. Trio, D. Heirbaut and D. van den Auweele (ed.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, pp. 183–205 and pp. 260–261.

2001

68. "Renaissance" and "Fossilization": Michelet, Burckhardt, and Huizinga', in: *Renaissance Studies. Journal of the Society for Renaissance Studies*, 15 (2001), pp. 354–366.
69. 'National Identity', "International Eclecticism" and Comparative Historiography', in: *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 1 (2001), pp. 3–7.
70. 'De zuigkracht van het medium. Historici als televisiedeskundigen', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden / The Countries Historical Review*, 116 (2001), pp. 465–482.

JO TOLLEBEEK

Exegi Monumentum

*A nemzeti történelem nagy szintézisei**

A tizenkilencedik és a huszadik század Európájában figyelemreméltó történelmi infrastruktúra alakult ki a nemzeti történetírás hatására. Ennek a hagyományos építőköveit az előző fejezetekben tárgyaltuk: ide tartoznak a rohamosan virágzó levéltárak, a *Monumenta Germaniae Historica* mintáját követő forráspublikációk hosszú sorozatai, a történelmi folyóiratok és a nemzeti életrajzi szótárak. Mindeközben a nemzet történetét új múzeumokban mutatták be, és beszéltek el gyakran terjedelmes és nagy népszerűségnek örvendő nemzeti történeti szintézisekben.

A nemzeti történelmi szintézis elsősorban egy történetírói műfaj – csakúgy, mint a krónika, a törvénygyűjtemény, a pamflet, az egyetemes történet, a disszertáció, a tudományos tanulmány és az esszé, de még sorolhatnánk a múlt és a jelen más példáit is. E műfaj specifikus jellemzője egy olyan „nagy mesternarratíva” elbeszélése, amelynek a nemzet a főszereplője. A szintézisek szerzői általában a nemzet egész történelmének elbeszélését tűzik ki célul: a legtávolabbi múltba vezetik vissza (a történetet *desde los tiempos más remotos* mesélik, hogy egy tizenkilencedik század közepén írt spanyol szintézis címéből idézzünk), és egészen a közelmúltig (*hasta nuestros días*) folytatják. Ráadásul ez a hosszú narratíva kronologikus rendezőelvet követ. Mindent átfogó célkitűzésével az idő haladását kíséri.

A nemzeti történelem mindenre kiterjedő áttekintésének ambíciójából adódott, hogy ezen szintézisek közül számos óriási szellemi vállalkozással nőtte ki magát. Több kötetből álltak, és mint kiderült, megvolt a maguk dinamikája. Ugyanakkor ez az átfogó jelleg és terjedelem hosszú időre tartóssá tette őket: szerzőjük halála után is sokáig értekeztek róluk és olvasták őket, egyszerűen azért, mert nem jelentkezett rivális (vagy valaki jobb) azonnal. Ebből következően a nemzeti történelmi szintézis nem csupán egy műfaj, amelyben a nemzet múltjának egyfajta elbeszélése történik adott módon, bizonyos hangsúlyokkal. Egy intézmény is egyben, és itt intézményként foglalkozunk vele.

Az 1900 körüli évtizedekre fogunk fókuszálni. Választásunk nem önkényes, hiszen ebben az időszakban a történetírás metamorfózison ment keresztül, és ekkor alakult ki a modern történettudomány. Ez egy módszertani megújulásból (amely során egy új tudományos ethosz is kialakult), intézményesülésből (összefüggésben a történészi gyakorlat szakszerűbbé válásával) és professzionalizációból (ide értve a történészképzés specifikus formájának kialakulását és egy történészi közösség létrejöttét) álló összetett folyamat során ment végbe. Ezen átalakulással egy időben zajlott – 1870 és 1914 között – a történetírás további nemzetiesítése is. A két tendencia ösztönzőleg hatott egymásra: a nacionalista motiváció a

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Exegi Monumentum: The Great Syntheses of National History*. In: Porciani, Ilaria – Tollebeek, Jo (eds.): *Setting the standards: institutions, networks and communities of national historiography*. Palgrave Macmillan, 2012. 105–130.

korábbinál sokkal nagyobb erővel szervezte a történészeket intézmények, hálózatok és közösségek köré, cserébe pedig ezek a tudományos és professzionális közösségek felhatalmazták a történészeket arra, hogy nemzeti ügyekről fejthessenek ki véleményt. Okozhat-e bármilyen meglepetést ezek után, hogy a nemzeti történelem szintézise pontosan e periódusban élte virágkorát?

A romantikus generáció

Mindemellett más műfajokhoz és intézményekhez hasonlóan a nemzeti történelmi szintézis is hosszú tradícióra vezethető vissza. Már a kora középkorban a rómaiak helyébe lépő germán népeknek is megvolt a maguk története: Sevillai Izidor a hatodik és nyolcadik század között megírta a *De origine Gothorum*ot (a *Historia Wandalorum* és a *Historia Sueborum* által kiegészítve), Beda Venerabilis a *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*ot és Paulus Diaconus a *Historia Langobardorum*ot. A középkor vége felé a széttöredező Európában egy sor nemzeti krónika keletkezett, például – a tizenharmadik században – a *Grandes chroniques de France*. Ezeket a krónikákat egyfajta humanista történetírás formájában stilizálták: ilyen volt George Buchanan műve, a *Rerum Scotiarum historia*, Juan de Marianától a *Historiae de rebus Hispaniae* és a Mézeray által írt új *Histoire de France*.

Ezek az áttekintések azonban nem egy nemzet történetét beszélték el. Szerzőik inkább fejedelmekre és az általuk uralt népekre koncentráltak. Ebben a tekintetben a tizennyolcadik század második felében és a tizenkilencedik század első felében következett be változás: az új történetekben a saját akarattal (például az uralkodó irányában) és karakterrel bíró nemzet került előtérbe. Korai példái az ilyen (proto)nemzeti történeteknek a tudományos igényű *Annali d'Italia* (1744–1749) Ludovico Antonio Muratori tollából, az amszterdami kereskedő, Jan Wagenaar által írt *Vaderlandsche historie* (Nemzeti Történelem, 1749–1759) és – a leghíresebb példa – a *History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688* (1754–1762), melynek David Hume volt a szerzője. 1777-ben a később királyi történetírói ranggal bíró Ove Malling megjelentetett egy összefoglaló elbeszélést „a Dánok, Holsteiniek és Norvégok nagy és nemes cselekedeteiről”, akik akkoriban a Dán Királyság uralma alá tartoztak. Három évvel később a lengyel nemes – valamint költő, történész, drámaíró, fordító, újságíró, jezsuita és püspök –, Adam Naruszewicz megkezdte a *Historia naroda polskiego* (A Lengyel Nemzet Története) megírását. 1815–1825 között készült el Fessler Ignác Aurél *Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen* című munkája.¹

A romantikus mozgalom felerősítette ezt a folyamatot, és különleges színezetet adott a nemzeti történeteknek: a nemzet múltjának áttekintése gyakorlatilag Európa-szerte nemzeti eposzá vált. Így jött létre a nemzeti történelmi szintézisek első generációja – egy romantikus generáció. A sort a Johannes von Müller által írt *Geschichten schweizerischer Eidgenossenschaft* (1786–1808) nyitotta meg a késő tizennyolcadik században. A példát elsőként Észak követte akkor, amikor a romanticizmus a tizenkilencedik század második negyedének kezdetén a virágkorát élte. 1825-ben írta meg Erik Gustav Geijer a *Svea rikes häfder* (A Svéd Királyság krónikái) című művét, amelyet 1832–1836 között a *Svenska folkets historia* (A svéd nép története) követett. Ugyanezen időszakban a fiatal Carl Ferdinand Allen tollából egy dán nemzeti történet is született.

¹ Az életrajzi adatokhoz lásd többek között: Woolf, Daniel R. (ed.): *A Global Encyclopedia of Historical Writing*. 2 vols. New York – London, 1998. Más példákra lásd: Porciani, Ilaria – Raphael, Lutz (eds.): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession 1800–2005*. Basingstoke, 2010.

A romantikus generáció különösen jelentős volt az olyan fiatal nemzetállamok, mint például a függetlenségét 1830-ban elnyert Belgium esetében. Itt a nemzeti történetírás kezdetei legkorábban a késő tizennyolcadik századra datálhatók, amikor a régiót még mindig „Oszták Németalföld”-nek nevezték. 1787-ben a Császári és Királyi Tudományos Akadémia titkára, Jan des Roches elkészítette a végül be nem fejezett *Histoire des Pays-Bas autrichiens* első kötetét. Amikor először a franciák, majd őket követően a hollandok irányításuk alá vonták a régiót, új nemzeti szintézisek születtek, mindig az adott uralomhoz alkalmazkodva. 1830 után az egyik *Histoire de Belgique* a másik után jelent meg.² Az autodidakta Théodore Juste, aki alig huszonnégy évesen írta meg *Histoire de Belgique* című művét 1840-ben, „Belgium nemzeti történésszé”-vé vált.³ Mint levéltáros és a „Csehország történéssze” tudományos folyóirat szerkesztője, František Palacký egészen más pályát futott be. Az 1836-tól megjelenő *Geschichte von Böhmen* című munkája a szintézisek romantikus generációjának legjelentősebb cseh reprezentánsa volt.⁴

Franciaországban a pályáját (történelmi) regények írójaként kezdő Henri Martin ugyanekkor (1833–1836) írta meg a *Histoire de France*-t. Roppant népszerű munka volt, melyet később kibővítettek, és elnyerte az *Académie française* díját. Még eredetibb és sok tekintetben sokkal kritikusabb – druidákról és más hasonlókról szóló kitalált mesék nála nem szerepelnek – volt azonban Jules Michelet. Az ő *Histoire de France*-ja szintén az 1830-as években indult, azonban csak három évtizeddel később készült el. Hasonlóan közkedvelté vált. Martin és Michelet egészen a tizenkilencedik század végéig meghatározták a francia történelem képét.

Ugyanez érvényes *mutatis mutandis* a Thomas Babington Macaulay által 1848-tól kezdve kiadott angol történelmi szintézisre. A politikus már 1841-ben is úgy utalt a múlt századra és a nemzet történelmének felére, mint ami „még a tanult emberek számára is 'terra incognita'”.⁵ Azonban a *History of England from the Accession of James the Second* soha nem készült el a szerző 1859-ben bekövetkezett halála miatt. Ezzel ellentétben Macaulay kortársa, Modesto Lafuente y Zamalloa sikeresen befejezte nemzeti történelmét, amelyet a Mariana által írt *Historiae* folytatásának szánt. Amikor 1850-ben megjelent a *Historia general de España* (ennek volt az alcíme a *desde los tiempos...*) első kötete, Lafuente már komoly karriert futott be. Kezdetben filozófiát, majd teológiát oktatott, később újságíróvá vált és politikai szatírákat írt (egybegyűjtve megtalálhatók: *Viajes de Fray Gerundio*, 1837–1856). Ez tekintélyes hírnevet szerzett számára, melyet a *Historia general*

² Lásd többek között: Schryver, Reginald de: *Tussen literatuur en wetenschap: tweeëntwintig maal Belgische geschiedenis, 1782–1872*. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 87. (1972) 396–410.

³ Tollebeek, Jo: *Juste, Théodore*. In: *Nouvelle biographie nationale*. Vol. 8. Brussels, 2005. 202–204.

⁴ Palackyról mint romantikusról lásd többek között: Baár, Monika: *Heretics into National Heroes. Jules Michelet's Joan of Arc and František Palacký's Johan Hus*. In: Berger, Stefan – Lorenz, Chris (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Basingstoke, 2010. 128–148.

⁵ Idézi: Stuchtey, Benedikt: *Literature, Liberty and Life of the Nation. British Historiography from Macaulay to Trevelyan*. In: Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin (eds.): *Writing National Histories. Western Europe since 1800*. London – New York, 1999. 30.

de España tovább növelt. Az 1867-ben befejezett *Historia general* kelendősége és hatása óriási volt.⁶

A Svájból induló kürtjelet követően így terjedtek el a nemzeti történelem szintézisei 1825 és 1850 között Európa-szerte – Svédországtól Spanyolországig. Ezek a szintézisek mind a nemzet nagy történetét beszélték el. A romanticizmus és a nacionalizmus gyakran társult liberalizmussal: a szabadság és a haladás kiemelt témák voltak. Ez érvényes Geijer, de ugyanúgy igaz Lafuente narratívájára is: a *Historia general*ban a spanyol történelem a haladó polgári erők győzelmének története az Inkvizíció és a Habsburgok által megtestesített régi Spanyolország felett.⁷ A romantikus szintézisek így kettős célt szolgáltak. Egyrészt a nemzetet (és azokat a tartóoszlopokat, melyekre támaszkodva most felépítették) egy távoli múltba vezették vissza. Bizonyították ősiségét, illetve olyan egység- és folytonosságképet alkottak meg, amelyben korábban csak káosz uralkodott. Másrészt azon vágy történetírói megnyilvánulásai voltak, amit ezen történészek közül sokan a kortárs politikában akartak megvalósítani. Palacký például a politika számos frontján aktívan fellépett 1848-tól kezdve, Lafuente pedig többek között a Cortes tagja volt.

Ezek a szintézisek a belőlük áradó pátoz szempontjából romantikusnak tekinthetők. Lenkesedés és képzelőerő termékei voltak. Sok szerzőjük kimondottan irodalmi célokat melengtetett. Ez igaz volt természetesen Michelet-re, továbbá Macaulay-ra, aki Hume-t, Edward Gibbont és Walter Scottot akarta túlszárnyalni ebben a tekintetben. Oroszországban Nyikolaj Mihajlovics Karamzin nevéhez köthető a romantikus generáció legfontosabb szintézise, az *Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo* (Az Orosz Állam története, 1818–1829). Karamzin korábban szentimentális történetek írójaként és „az orosz Sterne” néven szerzett jártasságot az irodalomban. Írországban Thomas Moore megírta a *History of Irelandet* 1835–1846 között. Moore többek között költő, dalszövegíró és énekes, illetve Lord Byron barátja, életrajzírója és kiadója volt.

Ezek az irodalmi ambíciók keveredhettek azzal az óhajjal, hogy a szintézist a nemzet saját nyelvén írják meg. Michelet természetesen franciául, Macaulay pedig angolul írt – ez magától értetődött. Máshol azonban a dolgok sokkal bonyolultabbak voltak. Palacký a *Geschichte von Böhmen* című művét németül kezdte el írni, de 1848 forradalmi eseményeinek hatására csehül folytatta munkáját, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* (A cseh nemzet története Csehországban és Morvaországban) címen. A változás egyértelműsítette, hogy „a nemzet atyja” megváltoztatta koncepcióját is: Palacký már nem egy terület (Csehország), hanem egy etnikai csoport (a csehek) történetét írta. Mások ugyanolyan jelentőséget tulajdonítottak a nyelvnek, amelyen munkájukat készítették. Finnországban a „Fennoman” mozgalom támogatója, professzor Georg Zacharias Forsman 1869–1872 között írta meg nemzeti történetét – nem svéd, hanem finn nyelven. Még „fennizálta” is a nevet „Yrjö Koskinen”-re.⁸ Ezen romantikusok számára a nyelv egyenlő volt a néppel.

⁶ Lásd többek között: De Vega, Mariano Esteban: *Castilla y España en la Historia general de Mosto Lafuente*. In: Moya, Antonio Morales – De Vega, Mariano Esteban (eds.): *Alma de España? Castilla en las interpretaciones del pasado español*. Madrid, 2005. 87–140.

⁷ Boyd, Carolyn P.: *Historia Patria. Politics, History, and National Identity in Spain, 1875–1975*. Princeton, 1997. 67–73.

⁸ Lásd: Ahtainen, Pekka – Tervonen, Jukka: *A Journey into Finnish Historiography from the End of the 19th Century to the Present Day*. In: Meyer, Frank – Myhre, Jan Eivind (eds.): *Nordic Historiography in the 20th Century*. Tid og Tanke, 5. Oslo, 2000. 51–58.

A virágkor: 1900 körül

A tizenkilencedik század közepe tájékán növekvőben volt az elégedetlenség a romantikus történetírással szemben. A nemzeti történelem szintézise, szólt az érv, a közölt anyag sokkal alaposabb és főleg sokkal kritikusabb tanulmányozását igényli, mint ahogyan a romantikusok jártak el mozgalmas elbeszélésekben. Ennek eredményeképp új, gyakran kimondottan dokumentációs jellegű szintézisek jöttek létre. Ismét Svájc járt az élen. Joseph Eutych Kopp, középiskolai tanár, és ami ennél fontosabb, a nagy német középkorász és forráskritikus, Johann Friedrich Böhmer barátja, 1835–1851 között megírta a *Geschichte der eidgenössischen Bünde* című művét, amelyben von Müller képe a hős nemzeti történelemről egy a történelmi dokumentumok elemzésén alapuló tanulmányra redukálódott. Kopp, aki 1828-ban *für Schulen und Liebhaber* formájában újra kiadta az elődje által írt *Geschichtent*, értetlenséggel szembesült.⁹

Kopp példáját Európában máshol követték. Portugáliában Alexandre Herculano annak ellenére, hogy *à la Scott* történelmi regényíróként kezdte pályáját, 1846–1853 között megírta a források tanulmányozásán alapuló *História de Portugal* című művét. Oroszországban a Karamzin utáni időkben Szergej Mihajlovics Szolovjev nevéhez köthető egy új nemzeti történelmi szintézis 1851–1879 között. Az *Isztorija Rossziji sz drevnjejsih vremjon* (Oroszország története a legkorábbi időktől) című művében szigorúbb szabályokat próbált bevezetni a nemzeti történetírással kapcsolatos kutatásokra nézve. Ugyanezekben az években kezdett el dolgozni a magyar Szalay László svájci száműzetésben nemzeti közössége történelmének egy szintézisén, a forráskritikára épülő *Magyarország történetén* (1852–1859). Végül Görögországban Konstantinos Paparrigopoulos 1860–1877 között készítette el az *Istoria tou Ellenikou Ethnous* című művét, amelyben a görög történelem (a legkorábbi időktől a függetlenségi háborúig) folytonosságát hangsúlyozta, és rehabilitálta a Bizánci Birodalmat.¹⁰ Ehhez a történethez Paparrigopoulos számos új forrást tanulmányozott, és olyan módszert alkalmazott, amely a századforduló környékén kivívta Spyridon Lambros elismerését.¹¹

Kopp, Herculano, Szolovjev, Szalay és Paparrigopoulos munkássága jelzi, hogy a tizenkilencedik század végére a romantikus generáció után megjelent a nemzeti szintézis második nagy hulláma: egy olyan generáció, amelynél a tudományos elvek alkalmazása teljesen elfogadottá vált. Ezen 1900-as generáció képviselői gyorsan követőkre találtak. 1887-ben – az ismét előtérbe kerülő – Svájcban megjelent Johannes Dierauer *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft* című munkájának első kötete (az 1880-as években Karl Dändliker is készített egy hasonló munkát *Geschichte der Schweiz* címen). 1888-ban a sort az *Istoria românilor din Dacia-Traiană* (A románok története a Traianus-kori Daciában)

⁹ Marchal, Guy P.: *Schweizer Gebrauchsgeschichte. Geschichtsbilder, Mythenbildung und nationale Identität*. Basel, 2006. 111–115.

¹⁰ Ezen szemlélet messzeható befolyásáról lásd: Millas, Hercules: *History Writing among the Greeks and Turks. Imaging the Self and the Other*. In: Berger, Stefan – Lorenz, Chris (eds.): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Basingstoke, 2008. 495. Lásd még: Niehoff-Panagiotidis, Johannes: *To Whom Does Byzantium Belong? Greeks, Turks and the Present of the Medieval Balkans*. In: Evans, R. J. W. – Marchal, Guy P. (eds.): *The Users of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and the Search for Origins*. Basingstoke. 2011. 139–151.

¹¹ Gazi, Effi: *Theorizing and Practising „Scientific” History in South-Eastern Europe (Nineteenth – Twentieth Century): Spyridon Lambros and Nicolae Jorga*. In: Berger–Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past, 192–208*.

követte, amelyet Alexandru Dimitrie Xenopol írt. 1890-ben megjelent a *Deutsche Geschichte* első kötete Karl Lamprecht tollából. 1892-ben vette kezdetét Petrus Johannes Blok munkája, a *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (A holland nép története). Ezt követte hat évvel később Mihajlo Hruszovszkij műve, az *Isztorija Ukrajni-Ruszi* (Ukrajna-Rusz története). Két évre rá, 1900-ban megjelent az *Histoire de Belgique* első kötete Henri Pirrenne gondozásában.

A generáció első tagja, Dierauer *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft*ja a *Geschichte der europäischen Staaten* című sorozat keretein belül jelent meg. Ez a sorozat számos fent említett szerző számára jelentett kapcsolódási pontot. Felelős kiadója a német Gotha városában működő Perthes kiadóház volt, melynek publikációs listáján történelmi, teológiai könyvek, tankönyvek, mesekönyvek, továbbá ifjúsági irodalom és *belles lettres* is szerepeltek.¹² A *Geschichte der europäischen Staaten* egyike volt a kiadó legmutatósbab darabjainak. A kezdetben Arnold Hermann Ludwig Heeren göttingeni professzor, valamint Friedrich August Uckert középiskolai tanfelügyelő és könyvtáros által szerkesztett munka egy több mint 100 részes sorozattá fejlődött. Johann Martin Lappenberg műve például, a *Geschichte von England* (1837–1858), vagy Karl Theodor Wenzelburger munkája, a *Geschichte der Niederlande* (1879–1886) ide íródott.¹³ 1874-ben maga a hazafias, ám tudományos jellegű *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* (1855–1888) szerzője, Wilhelm von Giesebrecht vette át a Heeren–Uckert szerkesztőpár posztját.¹⁴ Az 1889-ben bekövetkezett halálát követően Friedrich Andreas Perthes a fiatal Lamprechtet kérte fel a sorozat további gondozására.

Lamprecht elfogadta a felkérést, ám rögtön feltételül szabta a sorozat alapos megváltoztatását. Ez többek között azt jelentette, hogy a sorozatban megjelenő munkák ezentúl nem pusztán politikatörténeti szempontokat fognak követni: a tanulmányoknak gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti elemeket is tartalmazniuk kell. A modernebb szempontokhoz való ilyesfajta ragaszkodás abból a széleskörű képzésből táplálkozott, amelyben Lamprecht is részesült. Ugyanezt a vezérelvet követte a *Deutsche Geschichte* ekkoriban elkezdett írása közben is, amivel ezekben az időkben megerősítette unortodox eszmei pozícióját a német történészi céhen belül. De Perthes sorozatát is megújította. Az első munka, amely a Lamprecht által szerkesztett *Geschichte der europäischen Staaten* keretein belül 1896-ban megjelent, az Alekszandr Brückner (nem tévesztendő össze a vele azonos nevű, ám sokkal ismertebb lengyel szlavistával) orosz történész által írt *Geschichte Russlands bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* volt.¹⁵ E soha be nem fejezett szintézis célja az ugyanebben a sorozatban megjelent korábbi Oroszország-történet meghaladása volt. Nem csupán Oroszország „europaizálódásának” hangsúlyozásával próbálta ezt elérni, hanem a kulturális élet fejlődésére is komoly figyelmet fordított.

¹² Moldenhauer, Dirk: *Geschichte als Ware. Der Verleger F. C. Perthes (1772–1843) als Wegbereiter der modernen Geschichtsschreibung*. Cologne–Weimar, 2008.

¹³ A legújabban ehhez lásd: De Schryver, Reginald: *Over Karl Theodor Wenzelburger (1839–1918) of de vergeten auteur van een vergeten Geschichte der Niederlande (1879–1886)*. In: Mulier, E. O. G. Haitzma – Maas, L. H. – Vogel, Jaap (eds.): *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas*. Hilversum, 2000. 191–210.

¹⁴ Schieffer, Rudolf: *Wilhelm von Giesebrecht (1814–1889)*. In: Weigand, Katharina (ed.): *Münchener Historiker zwischen Politik und Wissenschaft*. Munich, 2010. 119–136.

¹⁵ Lásd: Loewenson, Leo: *The Historian Alexander Brückner 1834–1896. (A Neglected Page of Russian Historiography)*. *The Slavonic and East European Review*, 25. (1946) No. 64. 149–158.

Brückner *Geschichte Russlands* című művének egyik méltatója Pirenne volt, aki Lamprechtnek beszélt erről.¹⁶ S ez nem volt véletlen. A sorozata számára új könyveket kereső Lamprecht 1894-ben felkérte a ghenti professzort, Paul Fredericqet egy Burgundia hercegeiről szóló kötet megírására. Fredericq nem vállalta, viszont fiatalabb ghenti kollégáját ajánlotta a kívánt tanulmány megírására. Amikor Pirenne – mert róla volt szó – megkapta Lamprecht felkérését, elfogadta azt; korábban – 1885-ben – már írt a német történész által szerkesztett *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* folyóiratba. Az eredmény egy 1899-től publikált sorozat, a Pirenne által írt *Geschichte Belgiens* volt, amely 1900-tól franciául is megjelent. Egy német változat napvilágot látott Blok sorozatában is, a *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*ban 1902–1918 között; ugyanis Lamprechthez (és Pirennehez) hasonlóan, a holland történész is szélesebb alapokra szerette volna helyezni nemzete történetét.¹⁷ Így 1900 környékére a *Geschichte der europäischen Staaten* a nemzeti történelmi szintézisek valóságos nemzetközi hálózatává vált. Ehhez a hálózathoz olyan munkák tartoztak még, mint például a Magnus Gottfrid Schybergson által írt *Geschichte Finnlands* (1896) és a *Geschichte Italiens im Mittelalter* (1897–1915) Ludo Moritz Hartmann tollából.

Dierauer, Xenopol, Lamprecht, Blok, Hrusevszkij és Pirenne munkái, bár közülük néhányat összekötött a Perthes-sorozat, egyéni vállalkozások voltak. Ezenkívül az 1900-as generációba olyan nemzeti szintézisek is beletartoztak, melyek eredeti, közös munkák voltak. Hasonló közös vállalkozásokra a romantikus időszakból nincs példa. Most gyorsan elterjedtek. 1895-ben megjelent a Szilágyi Sándor szerkesztette magyar szintézis első kötete. Egy évvel később több dán történész közreműködésével napvilágot látott a *Danmarks riges historie* (A Dán Királyság Története) első része.

Mégis ez az új trend leginkább az 1900-tól megjelenő, Ernest Lavisse által szerkesztett *Histoire de France* esetében érzékelhető.¹⁸ Kötetei Franciaország történelmét átfogó egységben ábrázolták; a holland kommentátor 1907-ben „a finom romantikus ízlés emlékművé”-nek nevezte.¹⁹ Létrejöttét Lavisse szervezőtehetségének és az ezen a téren szerzett tapasztalatainak köszönhetette; korábban már Alfred Rambaud-val részt vett egy közös projekt, a *Histoire générale, du IVe siècle à nos jours* (1893–1901) szerkesztésében. Most egy tizenöt szerzőből álló csoport munkájáért felelt (továbbá két kötetet ő maga írt a XIV. Lajos korabeli Franciaországról), a háttérből pedig Lucien Herr, az École Normale Supérieure rendkívüli tudású könyvtárosa támogatta.²⁰ Ezen írók többsége Lavisse tanítványa volt, aki a szerzők csapatába nem engedett vitatott személyeket bekerülni. Együtt olyan *Histoire de France*-t írtak, amely Lamprecht, Pirenne és Blok történeteinek sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett a politikai folyamatokra, megközelítése azonban mégis széles körű volt.

¹⁶ *The Letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht (1894–1915)*. Ed. by Bryce Lyon. Bulletin de la Commission royale d'Histoire, 132. (1966) 203.

¹⁷ Blok és Lamprecht viszonyához lásd: Blaas, Piet B. M.: *De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving*. In: uő.: *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen*. Hilversum, 2000. 30–32.

¹⁸ Lásd: Nora, Pierre: *L'Histoire de France de Lavisse. Pietas erga patriam*. In: uő. (ed.): *Les lieux de mémoire*, vol. 2: La Nation. Paris, 1986. 1, 317–375.; Den Boer, Pim: *History as a Profession. The Study of History in France, 1818–1914*. New Jersey, 1998. 281–286., 341–357.

¹⁹ Colenbrander, Herman Th.: *Hedendaagsche geschiedschrijvers*. In: uő.: *Historie en leven*. Amsterdam, [1920], vol. 3. 202.

²⁰ Herr-ről lásd: Andler, Charles: *Vie de Lucien Herr, 1864–1926*. Paris, 1932.

A nemzeti történelem szintézisének 1900 körüli virágkora, amint az ebből az áttekin-
tésből is kiderül, összeurópai jelenség volt – ahogy a romantikus generáció is egy európai
generáció volt. Azonban nem mindenhol vezetett ugyanolyan sima út egy nagy tudományos
szintézis megszületéséhez. Az angol példa különösen szembetűnő ebből a szempontból.
Hume és Macaulay történetei után nem jelent meg új szintézis az 1900 körüli évtizedekben.
Korának legképzettebb történésze, Lord Acton nem nemzeti történeten, hanem a „*History
of the World*”: the *Cambridge Modern History* (1902–1912) elkészítésén dolgozott, melyet
a Cambridge-i Modernkori Történeti Tanszék regius professzora úgy jellemzett mint kísér-
letet „a nemzeti történetek pusztja egymás mellé helyezésének meghaladására”.²¹

Az egyedüli kivételt John Richard Green lelkész és könyvtáros műve, a negyedszázaddal
korábban, 1874-ben megírt *A Short History of the English People* jelentette – az angol tör-
ténelem rövid, ám széles körű áttekintése, melyben komoly figyelmet kaptak a különböző
társadalmi jelenségek is. A könyv pozitív fogadtatásban részesült.

Az új kezdeményezések Olaszországban és Spanyolországban is nehezen bontakoztak
ki. Olaszországban a partikuláris tendenciák még az 1862-es egyesítés után is erősek ma-
radtak, megnehezítve így egy nemzeti történet megírását. Mindazonáltal egy ilyen vállalko-
zás nem volt lehetetlen: 1874–1882 között megjelent a *Storia generale d'Italia, scritta da
una società di amici* Pasquale Villari firenzei professzor szerkesztésében. Már egészen ha-
mar, 1849-ben is írt az olasz történelemben érvényesülő közös nemzeti és a helyi partikulá-
ris közti ellentétről.²² Új szintézis 1900 körül nem készült. Spanyolországban kísérletet tet-
tek egy ilyen szintézis elkészítésére: 1890-ben Lafuente után a *Real Academia de la
Historia* kiadta az új *Historia general de España* első részét. Ezt a kollektív munkát Anto-
nio Cánovas del Castillo vezette, aki történész és befolyásos politikus is volt egyben. Azon-
ban 1897-es meggyilkolása egy olasz anarchista által az új *Historia general* végét is jelen-
tette, amelynek addigra nyolc része jelent meg.²³

Érdemes itt egy megjegyzést tennünk. Korábban kiemeltük, hogy a nemzeti mesternar-
ratívák nem minden országban jelentek meg ugyanabban az időben, ennek ellenére felépi-
tésük és tartalmuk ugyanaz volt. „Az aszinkronitás szinkronitása”²⁴ ugyanúgy érvényes a
nemzeti történelem új, tudományos szintéziseinek elterjedésére is. A Damião Peres szer-
kesztésében 1928-tól megjelenő *História de Portugal* volt a portugál megfelelője a három
évtizeddel korábban Magyarországon, Dániában, Franciaországban és Spanyolországban
megkezdett közös munkáknak. Herculano korábban említett *Históriáját* és Manuel
Joaquim Pinheiro Chagas 1867–1874 között kiadott, sokkal népszerűbb művét követően
Peres vállalkozása egy új korszakot jelentett országa történetírásában.

Ezen szintézisek – úgy az egyéni, mint a kollektív vállalkozások, függetlenül attól, hogy
Perthes sorozatában jelentek-e meg vagy sem – mindegyike terjedelmes munka. Ez érvé-
nyes volt már a romantikus történetekre is. Bár Juste *Histoire de Belgique* című műve

²¹ Idézi: Kenyon, John: *The History Men. The Historical Profession in England since the Renaissance*. London, 1993². 145. Lásd: Clark, George Norman: *The Origins of the Cambridge Modern History*. Cambridge Historical Journal, 7. (1945) No. 2. 57–64.

²² Lásd: Porciani, Ilaria: *L'Archivio Storico Italiano. Organizzazione della ricerca ed egemonia moderata nel Risorgimento*. Florence, 1979. 177. Villari-ról lásd: Moretti, Mauro: *Pasquale Villari storico e politico*. Naples, 2005.

²³ Lásd többek között: Matos, Sérgio Campos – Álvarez, David Mota: *Portuguese and Spanish Histories: Distance and Proximity*. In: Berger–Lorenz (eds.): *The Contested Nation*, 344–345.

²⁴ Berger, Stefan: *The Power of National Pasts. Writing National History in Nineteenth- and Twentieth-century Europe*. In: uő. (ed.): *Writing the Nation. A Global Perspective*. Basingstoke, 2007. 39.

mindössze egy kötetből állt, „Belgium nemzeti történése” ezen kívül még körülbelül negyvenezer oldalt írt (tele plágiummal és önplágiummal). Michelet *Histoire de France*-ja húsz könyvből állt, Lafuente *Historia generalja* pedig ennél tízzel több kötetre rúgott. A tizenkilencedik század közepének tudományos szintézisei hasonló súlyú munkák voltak: Szolovjev *Istoriája* például huszonkilenc részben jelent meg.

Az 1900 körül elkezdett szintézisek szerzői sem voltak kevésbé termékenyek. Xenopol, a dán történészek és Dierauer viszonylag visszafogottak voltak: amikor 1893-ban, 1907-ben és 1917-ben elkészültek, történeteik mind öt vagy hat kötetből álltak. Pirenne, Blok és a Peres vezetésével tevékenykedő portugál történészek ennél tovább mentek: a belga történész 1932-ben hét, dán kollégája 1908-ban nyolc kötetes munkát fejezett be, de a portugáloknak is nyolc kötetre – több mint hatezer oldalról van szó – volt szükségük, mint művük 1937-es befejezésekor kiderült. És most következik az igazán figyelemreméltó számok: Szilágyi szerzőgárdája 1898-ban tíz, Hrusevszkij 1934-ben tíz, Lamprecht 1909-ben tizenhét kötetes szintézist fejezett be, ahogy Lavissee is az 1911-ben elkészült francia története esetében (amely nyolcezer oldalra rúgott a portugálok hatezer oldalával szemben). Végül Cánovas del Castillo vállalkozása nem kevesebb, mint huszonnyolc kötetet eredményezett. A nemzet történetét valósággal monumentalizálták ezekben a szintézisekben.

A nagy terjedelem a szintézisek sajátos dinamikájával állt összefüggésben. Amint az időről időre bebizonyosodott, szerzőik túl optimisták voltak az előttük álló feladat felmérésekor, és a valóságtól elrugaszkodott munkatervet jelöltek ki a maguk számára. Minduntalan előfordult, hogy műveik folyamatosan bővültek, és minden egyes kötet a vártnál vastagabb lett, így azokat szükségszerűen újabb kötetek követték. Nem vagyunk híján a példának ezen a téren. 1894-ben Pirenne azt írta Lamprechtnek, hogy történetét egykötetesre, jóllehet hétszáz és nyolcszáz oldal közöttire tervezi – valójában végül hét részesre sikerült.²⁵ Blok újra és újra elnézést kért olvasóitól azért, hogy műve az eredetileg elképzeltnél sokkal hosszabbra nyúlt. Lavissee eredeti szerződésében a *Histoire de France*-ra vonatkozólag négy éven belül elkészítendő tizenöt kötet szerepelt – nem pedig tizenhét kötet tizenkét év alatt. Nem meglepő tehát, hogy a túlzott ambíciók okozták a problémát. A tizenkilencedik század végére a *Real Academia de la Historia* már nem volt többé elég erős egy huszonnyolc részes szintézis elkészítéséhez. Ezt még vezéralakjának meggyilkolása sem palástolhatta el.

Sőt mi több, sok szintézisnek született folytatása is. Ez nem volt új eljárás: számos középkori krónikának létezett *continuatiója*, amelyben az „anyaszöveg” mellett szerepelt egy lista és leírás az újabb eseményekről. A nemzeti szintézisek romantikus generációja ismét alkalmazta ezt az eljárást: 1878–1883 között Martin elkészítette a *Histoire de France depuis 1789 jusqu' à nos jours*-t, amely az általa negyven évvel korábban megírt, nemzeti történetét csak a Forradalomig elbeszélő szintézis kiegészítése volt. Valami hasonló történt az 1900-as generációnál is: a Peres vezetésével elkészített *História de Portugal* 1954-ben és 1981-ben két újabb kötetrel (és további ezerkétszáz oldallal) egészült ki, amelyek az 1918–1933 és az 1933–1974 közötti időszakot fogják át.

Peres esetében az utólagos munka kiegészítő jellegű köteteket jelentett. Azonban a folytatás jelentkezhett egy új sorozat formájában is. Ez történt a Lavissee által szerkesztett *Histoire de France*-szal: 1920 és 1922 között ismét csak különböző szerzők tollából kilenc rész jelent meg, amelyek együttesen a *Histoire de France contemporaine depuis la Révolution jusqu'à la paix de 1919* néven váltak ismertté. Lavissee segítségére volt ebben – és gyakran többről volt szó, mint segítségről – Herr, Charles Seignobos és Guillaume Bré-

²⁵ *The Letters of Pirenne to Lamprecht*, 189.

ton. A közreműködésre azért volt szükség, mert a munka méreteit ismét alábecsülték: az 1904-ben elkezdett második sorozatot eredetileg 1905-re tervezték befejezni. Viszont ha egyszer elindították, a gépezetet többé nem állíthatták le...

A tudományért és a hazáért

Az 1900 környékén megjelent szintézisek szerzői olyan könyveket akartak írni, amelyek demonstrálják a saját területükön frissen alkalmazott új tudományelveket. Háttér fordítottak a romantikusoknak és a korábbi szintézisekben uralkodónak tartott „mitologizálás”-nak. A tekintélyüket hivatásukból nyerték – ebből a szempontból egy alapvető változás következett be. Amíg a romantikus szerzők különböző elemekből, újságírókból, szépírókból, muzeológusokból, levéltárosokból, ügyvédekből és politikusokból verbuválódtak, addig az új szintézisek szerzői homogén csoportot alkottak: professzorok voltak, olyan szakemberek, akik a modern történettudomány eróműveiben – az egyetemeken dolgoztak.

Ez már a szintézisek „köztes generáció”-jának számos tagjára is igaz volt: Szolovjev professzor volt Moszkvában, Paparrigopoulos pedig az Athéni Egyetemen tanított. Az 1900-as generáció szerzőinél a professzori cím közhelynek számított. Lavisse harminc évig vezette a modern kori történelem tanszéket a Sorbonne-on, Blok Groningenben és Leidenben is folyamatosan professzor volt, Lamprecht Bonnban, Marburgban és Lipcsében tartott előadásokat, Pres pedig elcserélte tanári állását egy professzori címre Portóban, majd ezt követően Coimbrában közel három évtizedre tanszékvezető lett. Ugyanez elmondható Xenopol, Pirenne és Klucsevszkij esetében is: ők is professzorok voltak. Az egyetlen kivételt Dierauer jelentette: ő tanító és könyvtáros volt, ám Zürichben, Bonnban és Párizsban folytatott tanulmányai, valamint a Zürichi Egyetemtől kapott doktori címe elegendő felhatalmazást jelentett számára.

Nem meglepő módon ezek az írók jelentősen kivették a részüket abból a megújulási folyamatból, amely a történetírásban 1870 és 1914 között lezajlott. Mégpedig számtalan különböző módon. Xenopol a *Les principes fondamentaux de l'histoire* (1899) című elméleti tanulmányában olyan történetírás mellett érvelt, melyet módszere és értelmező megközelítése valódi tudománnyá tenne. Blok Groningenben „gyakorlati feladatok”-at szervezett tanítványai számára, és „vadászatot hirdetett a külföldön lévő holland dokumentumokra”.²⁶ Az 1880-as években Franciaországban és Németországban folytatott tanulmányai során Pirenne jártasságot szerzett a paleográfia és diplomatika segédtudományokban – mely tárgyakat ő is tanította akadémiai karrierjének kezdetén. Fontos szerepet játszott továbbá a „német” szemináriumok bevezetésében a belgiumi egyetemi oktatásban.²⁷ Azonban a kép nem mindenhol egyforma. Lavisse-t nem lehet tudósként jellemezni. Disszertációjától kezdve (melyet német témában megdöbbszentően hamar, 1870 után készített el) a tudomány számára a jelenre való fókuszálást jelentette. Eltérően az *alter ego de la nouvelle histoire*-től, Gabriel Monod-tól, ő a nagy előadótermék és salonok embere maradt.²⁸

²⁶ Tollebeek, Jo: *De tien jaren van Blok*. In: Santing, Catrien (ed.): *De geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Groningse Universiteit 1614–1939*. Hilversum, 1997. 57–84.

²⁷ Lásd többek között: Gérin, Paul: *La condition de l'historien et l'histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle*. Storia della Storiografia, vol. 11. (1987) 64–103.; Warland, Geneviève: *Rezeption und Wahrnehmung der deutschen Geschichtswissenschaft bei belgischen „Epigonen”*. Paul Fredericq, Godefroid Kurth und Henri Pirenne. In: Roland, Hubert – Beyen Marnix – Draye, Greet (eds.): *Deutschlandbilder in Belgien 1830–1940* (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, 22). Münster – New York – Munich – Berlin, 2011. 219–261.

²⁸ Nora: *L'Histoire de France de Lavissee*, 322–323.

Az viszont így is mindenki számára egyértelmű volt, hogy a szintézis komoly tudományos szerepet tölt be. Az új történettudománynak köszönhetően, állították, növekvő számban jelentek meg a nemzeti történelem specifikus területeit aprólékosan és részletekbe menően vizsgáló tanulmányok. Pontosan az ilyen méretű bőség és specializáltság miatt volt szükséges a felhalmozott új tudást a kortárs tudományos kritériumoknak megfelelően egybeszerkeszteni egy olyan munkában, amely átláthatóságot biztosított. A szintézis a tudásszerzés új formájának egyenes következménye volt: az olyan történészek, mint Blok és Lavissee a szintézis megírását tudományos érvekkel igazolták. Azonban ellentétben a romantikus idősakkal, 1900 körül szintézis írása a nemzeti történelemtől már nem volt magától értetődő érték: a szintézis ugyanis alkalmatlannak látszott arra, hogy megfeleljen a tudományos szigor új követelményeinek. Az Oxfordban modernkori történelmet oktató Herbert Fischer 1894-ben kijelentette, hogy elege van a nagy lendületű leírásokból. Eljárt felettük az idő: most már „aprólékos és kritikus vizsgálatra van szükség, mégpedig az egyetemeken. A hosszú, dicső történeteket már megírták, a »nagy áttekintések« már ismeretek.”²⁹

Azok, akik még ilyen körülmények között is vállalkoztak szintézis elkészítésére, a tudományos életben kínos következményekre számíthattak. Az újító szellemű Blok például csak *en passant* merte tanárárt értesíteni arról, hogy szintézist szeretne írni – ez a tanár Robert Fruin volt, aki a tudomány terén szigoráról és óvatosságáról volt ismert. Amikor röviddel a *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* első kötetének megjelenése előtt Fruin meglátta a kiadó prospektusát, és magyarázatot kért Bloktól, ez utóbbinak gyakorlatilag bocsánatot kellett kérnie – nemcsak azért, hogy nem szólt a dolgról, hanem magáért a „kockázatos” munkáért is.³⁰

A kollektív munkák bizonyos értelemben kiutat jelentettek ebből a zsákutcából. A munkamegosztás elvére épültek, azaz nem egy nemzete teljes történetét uralni törekvő, vakmerő tudósoknak kellett megírnia, hanem egy csapat szakember munkájává vált – az ország legkiválóbb történészeiről volt szó (számukra presztízst jelentett részt venni), akik mind olyan témákról írtak, amelyekben önálló kutatásaik során jártasságot szereztek. Különböző lehetőségek adódtak: vagy minden kötetet egy az adott területen otthonos szakemberre bíztak, mint az (általában) Lavissee és Cánovas del Castillo vállalkozásainál történt; vagy felosztottak minden kötetet különböző, egy-egy szakemberre bízott fejezetekre, ahogyan az Peres *História de Portugaljában* látjuk.

A szintézisek megírását tehát a történetírás küszöbön álló káoszában történő, a tudományos elvekkel összhangban álló rendteremtés vágya motiválta. Jóllehet nem ez volt az egyetlen indíték: a szintézisek megírásának célja volt továbbá – ez érvényes az 1900 körüli évekre is –, hogy egyesítsék és megerősítsék azt a közösséget, amellyel a szerzőjük azonosította magát. Más szavakkal élve, nem került ellentmondásba egymással a tudományos elvek alkalmazása és a meggyőződés, hogy a történetírásnak társadalmi szerepet kell betöltenie.³¹ Ezeknél a szintéziseknél ezt a szerepet automatikusan a nemzet fogalomrendszerében

²⁹ Idézi: Parker, Christopher: *The English Historical Tradition since 1850*. Edinburgh, 1990. 88.

³⁰ *Correspondentie van Robert Fruin 1845–1899*. Eds. by Smit, H. J. – Wieringa, W. J. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), 4th series, 4), Groningen–Jakarta, 1957. 345., 401. Fruinról lásd: Paul, Herman – Velde, Henk te (eds.): *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis*. Amsterdam, 2010.

³¹ Lásd többek között: Warland, Geneviève: *Towards Professional History in Belgium and France: „l'école de la méthode” and “l'école de la citoyenneté*. Leidschrift, 25. (2010) No. 1: special issue *Een goede historicus? Negentiende-eeuwse idealen en praktijken*, 33–53.

értelmezték. Dierauer, Xenopol, Blok és kollégáik mind egy *Nationalbiographie* szerzői voltak, amelyben igyekeztek tükröt tartani nemzetük elé – így a nemzet felfedezheti és felismerheti magát művükben, illetve a művükön keresztül. Ezek a szintézisek emléket állítottak a nemzetnek és ünnepelték azt, néha a szó szoros értelmében. Peres *História de Portugalja* a Sao Mamede-i csata (1128) óta eltelt nyolc évszázadra utaló alcím szerint egy „*Edição monumental comemorativa do 8.º centenário da fundação da nacionalidade*” volt.

A nemzet sajátos karakterét eltérő módon határozták meg ezekben a szintézisekben. A Pirenne által írt *Histoire de Belgique* kiemelte, hogy Belgiumot a középkortól kezdve a germán és a római kultúra „szinkretizmusa” jellemezte, és így „Európa mikrokozmosz”-ának’ egyfajta útelágazásnak tekinthető.³² Ezzel szemben még Moore romantikus *History of Ireland* című művét követően is lényegében szigetként jellemezték az országot, amely azáltal őrizte meg egyediségét, hogy mindig is elkülönült Európa többi részétől és az európai történelem jelentős hányadától.³³ Blok *Geschedenis van het Nederlandsche volkja* Hollandiát olyan nemzetállamként mutatta be, amelyben a politikai és társadalmi ellentéteket mindig is felülírta a nemzet történelmének folytonosságát biztosító nemzeti egység. Tehát léteztek eltérések, ám gyakoriak voltak az egyezések is: például az 1900-as szintézisek generációjának számos szerzője liberális elveket vallott a vallásról, illetve az egyház és állam kapcsolatáról.³⁴ És mindig igyekeztek meggyújtani a hazaszeretet lángját...

A népes olvasótábor

Amennyiben egy történész a hazaszeretet megerősítésére akarta felhasználni művét, széles tömegeket kellett megszólítani. Ez nem volt könnyű feladat: ha valami, akkor a tudományos és professzionális elvek bevezetése hátráltató tényezőt jelentett. Az akadémikusok leginkább kollégáiknak írtak, ugyanis az új tudományos életben egyre fontosabb volt kivívni a társak elismerését. Az efféle elismerést elsősorban a „szakfolyóiratok”-ban közölt recenziók közvetítették. Ez nagy jelentőséggel bírt a szintézisek szerzői számára is. Pirenne fontosnak tartotta, hogy kollégája, Fredericq a *Histoire de Belgique* minden egyes újonnan megjelent kötetét ismertesse a Monod által szerkesztett *Revue historique*-ben.³⁵ Ebből a szempontból többé naivnak hatott az a célkitűzés, hogy „valami olyat írjunk, ami egy pár napra felváltja a legújabb népszerű regényt a fiatal hölgyek asztalán”, amint azt Macaulay hirdette, vagy Lafuente reménye, hogy műve előkelő helyet vív ki majd magának a felső- és középosztály irodáiban és könyvtáraiban.³⁶

Ennek ellenére a szintézisek még 1900 körül is szélesebb olvasóközönséget céloztak meg, mint az akadémiai kollégák köre. Elvégre nem kellene minden kulturált polgárnak ismernie nemzete történelmét? Ezt a művelt réteget próbálta egy olyan szerző, mint Lavissee

³² Tollebeek, Jo: *At the Crossroads of Nationalism. Huizinga, Pirenne and the Low Countries in Europe*. *European Review of History / Revue européenne d’Histoire*, 17. (2010) 187–215.

³³ Leerssen, Joep: *Setting the Scene for National History*. In: Berger–Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past*, 76–85.

³⁴ Warland, Geneviève: *Wars of Religion in National History Writing at the Beginning of the Twentieth Century: P.J. Blok, Karl Lamprecht, Ernest Lavissee and Henri Pirenne*. In: Berger–Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past*, 107–127.; lásd még: De Roodde, Sven: *Changing Images of the Nation in England, Germany and the Netherlands. A Comparison*. *History Compass*, 7. (2009) 894–916.

³⁵ Tollebeek, Jo: *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap*. Amsterdam, 2008. 149–154.

³⁶ Idézi: Stuchtey: *Literature, Liberty and Life of the Nation*, 30., Boyd: *Historia Patria*, 68.

megszólitani figyelemfelkeltő és elegáns prózájával a *Histoire de France* általa írt kötetiben. Kerülték továbbá a szakmai ballasztokat. Pirenne megígérte Lamprechtnek, hogy nem fog túl sok lábjegyzetet használni a *Geschichte Belgiens* című művében, hogy így könyve szélesebb közönség számára is elérhető legyen.³⁷ Másrészt a tudományos képzettségüket túlzottan bizonygató írónak a körmére koppintottak. A *Danmarks riges historie* elkészítésével kapcsolatos incidens beszédes ebből a szempontból. Kristian Ersley professzor és egy több kiadást megélt módszertani tanulmány (*Historisk Teknik*, 1892) szerzője – ellentétben a projekt többi résztvevőjével – az adott időszakra vonatkozó elérhető anyag hosszas bemutatásával kezdte a rá bízott kötetet, továbbá rendszeresen kritikai megjegyzésekkel szakította félbe elbeszélését. Amikor azonban azt javasolta, hogy minden kötetet egy bibliográfiával zárjanak, a kiadó határozottan visszautasította ezt az „akademikus elképzelés”-t.³⁸

Ez az incidens szemlélteti azt a szerepet, amit a kiadók – maguk a történészek (és a politikai hatóságok) mellett – a szintézisek elkészítésében játszottak. Az írni-olvasni tudás terjedése és a könyvkereskedés növekvő professzionalizációja 1900 környékére kibővítette ezt a szerepet. Kezdetben kereskedelmi kiadók voltak érintettek, mint például a Longman és a Methuen Angliában, azonban az új és a régi egyetemi nyomdák hamarosan a történelem területére is kiterjesztették profiljukat.³⁹ Így a nemzeti szintézis minden szerzőjének megvált a „maga” kiadója, amellyel bizonyos esetekben több évtizedes kapcsolatot ápol. Lamprecht számára ez nem a Perthes volt, amellyel túl későn építette ki a kapcsolatát, hanem a berlini Gaertner (azt megelőzően Alfons Dürr Lipcsében visszautasította a *Deutsche Geschichte* kiadását arra hivatkozva, hogy Lamprecht egy korábban kiadott könyve kevés példányszámban kelt el). Pirenne művének francia kiadását a brüsszeli Lamartin kiadó vállalta magára. Blok könyveit a groningeni Wolters és később a leideni Sijthoff adta ki. A kapcsolat szerzők és kiadók között többnyire jók voltak.⁴⁰

Ez különösen igaz Lavissee és a párizsi Hachette, az *Histoire de France* kiadójának esetében. Már az *Histoire de France* kiadásának megkezdése előtt is összeköttetésben álltak, amit a kiadó olyan nagyra értékelt, hogy a francia történelem új szintézisének megírására tett javaslatot. Miután a kezdő lépéseket ily módon megtette, a Hachette a továbbiakban is részt vett a projekt megvalósításában: kialakította a szöveg felépítését, nagy gondot fordított az elrendezésre, valamint hatékony marketinget folytatott (minden kötetet nyolc *fasciculus*-ban adott ki).⁴¹ Természetesen ezt a beavatkozást nagymértékben kereskedelmi megfontolások is motiválták. A vállalkozásnak haszonnal kellett járnia – és ez a szempont gyakran spórolásra kényszerített: Pirenne-nek tájékoztatnia kellett második kötete harmadik kiadásának vásárlóit, hogy „*par motif d'économie*” Hollandia tizennegyedik századi térképe, amely a korábbi kiadásokban szerepelt, sajnos kimaradt a könyvből.⁴²

A nemzeti szintézisek magasan jövedelmező vállalkozásnak bizonyultak. Még a romantikus generáció idején is akadt néhány igazi *bestseller*. Amikor a Karamzin által írt *Istoriia*

³⁷ *The Letters of Pirenne to Lamprecht*, 187., 189.

³⁸ Nielsen, Carsten Tage: *Between Art and Scholarship. Danish Scholarly and Popular History in the 19th and 20th Centuries*. In: Meyer–Myhre (eds.): *Nordic Historiography*, 311–313.

³⁹ Vázlatos áttekintést nyújt erről: Blaschke, Olaf: *Publishers and Historians in around 1900*. In: Porciani–Raphael (eds.): *Atlas*, 26–27.

⁴⁰ Ezt szemlélteti a mód, ahogyan Blok említette a kiadóváltást: Blok, Petrus Johannes: *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*. Leiden, 1915² vol. 4.

⁴¹ Hachette-ről lásd: Mistler, Jean: *Histoire de la Librairie Hachette*. Paris, 1954.; Mollier, Jean-Yves: *Louis Hachette, 1800-1864. Le fondateur d'un empire*. Paris, 1999.

⁴² Pirenne, Henri: *Histoire de Belgique*. Brussels, 1922³ vol. 2. V.

első kötetei 1818-ban megjelentek, 3000 példány talált gazdára mindössze egy hónap alatt. Macaluary, aki mindig is többet akart eladni, mint Hume, még ennél is sikeresebb volt: a *History of England* egyedül Angliában 140 000 példányszámban kelt el egy generáció alatt, és Lord Acton szerint további 100 000 darabot adtak el az Egyesült Államokban.⁴³ Az 1900-as generációnál az ilyen sikerek ugyanúgy gyakoriak voltak. A sokkal kisebb piacra dolgozó Pirenne röviddel az első kötete megjelenése után 1000 példányt adott el. Mellékesen megjegyzendő, hogy a hatóságok támogatását élvezte: az önkormányzati iskolákért felelős brüsszeli városi tisztviselő röviddel a kötet megjelenése után minden történelemtanárnak küldött egy levelet, amelyben ajánlotta számukra az *Histoire de Belgique*-et.⁴⁴ Az első világháború kezdetéig Lamprecht *Deutsche Geschichte* című művéből több mint 100 000 példányt értékesítettek.

Így tehát lehetségesnek bizonyult a széles közönség szerzők (és kiadóik) által remélt megszólítása. De kiből is állt tulajdonképpen ez a „széles közönség”? Konkrét képet nyújt erről a Lafuente által írt *Historia generalra* előfizetők listája. Az első kiadásra 1600-an fizettek elő, és összesen 2600 példányt vásároltak meg. Az egynél több könyvre feliratkozók többsége természetesen könyvkereskedő volt. Szerepelnek továbbá magánszemélyek is, például a királyi család tagjai, diplomaták, a nemesség kevés képviselője, tábornokok és professzorok. Intézményeket is találunk a listán: önkormányzati hatóságokat, vidéki szervezeteket, olvasótermeket és magánklubokat, katonai főiskolákat és könyvtárakat, valamint olyan intézményeket, mint az *Archive of Simancas*.⁴⁵ Ez volt a tizenkilencedik század. Kik alkották a „széles közönséget” a tizenkilencedik század végén – például Lamprecht esetében? Kevés munkást találunk annak az embernek az olvasói között, akit ellenfelei számos alkalommal „történelmi materialistá”-nak bélyegeztek. Azonban Lamprecht tényleg nagy olvasótáborral rendelkezett, nem utolsósorban azért, mert a kötetek nem voltak túl drágák, és a könyv – még a kritikusok szerint is – „modern” stílusban íródott. Ennek ellenére a *Deutsche Geschichte* nem volt könnyű olvasmány: jelentős mennyiségű előtudás meglétét feltételezte, és a latin, görög, angol, francia és holland nyelvű idézetek sem könnyítették a helyzetet. Az olvasók elsősorban a *Bildungsbürgertum* sorából kerültek ki.⁴⁶

Ennek a hatalmas olvasótábornak köszönhetően az 1900 körül megjelenő nemzeti történelmi szintézisek gyakran több kiadást is megéltek. Lamprecht *Deutsche Geschichtejének* első kötete már az ötödik kiadásánál járt az első világháború előtt. A Pirenne által írt *Histoire de Belgique* első részének ötödik kiadása akkor jelent meg 1929-ben, amikor még az egész munka el sem készült. Halála előtti éveiben Blok elkészítette a *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* harmadik, átdolgozott kiadását.

A kiadások és az újranyomások számánál még többet árulnak el a szintézisek 1900-as generációjának népszerűségéről a „melléktermékek”: a fordítások, a speciális kiadások, az átdolgozások, a tankönyvváltozatok. A fordítások készülhettek a nemzeti nyelvre is. Pirenne a szintézisét franciául írta meg, amit majd Lamprecht sorozata számára németre is lefordítottak, ám rögtön tisztázta, hogy szeretné, ha művéből egy francia változat is készülne: a belgák, írta Lamprechtnek, nem tudnak németül olvasni, és a nemzet történelméről

⁴³ Kelley, Donald R.: *Fortunes of History. Historical Inquiry from Herder to Huizinga*. New Haven – London, 2003. 110–111. A számszerű adatokat lásd: Kenyon: *The History Men*, 75–76.

⁴⁴ Lyon, Bryce: *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study*. Ghent, 1974. 134–135.

⁴⁵ www.filosofia.org/ave/001/a270.htm és www.filosofia.org/ave/001/a271.htm (Utolsó hozzáférés: 2011. augusztus 10.)

⁴⁶ Chickering, Roger: *Karl Lamprecht. A German Academic Life (1856–1915)*. New Jersey, 1993. 321–323.

nem áll rendelkezésre jó, francia nyelvű áttekintés.⁴⁷ Amikor a francia verzió első kötete megjelent, gyorsan követték egy hollandra, az ország második nyelvére lefordított változat 1902-ben. Ezt az elvet megtartották a következő részeknél is: gyakorlatilag egyidejű német és francia kiadásokról volt szó, melyeket minden alkalommal rögtön követett egy holland változat. De megjelenhettek az anyanyelven kívül más nyelvű fordítások is. Blok művének készült például egy angol–amerikai adaptációja (*A History of the People of the Netherlands, 1898–1912*) és – mint említettük – egy német változata is Perthes *Geschichte der europäischen Staaten* sorozatában.

A speciális kiadásnak is léteztek különböző variánsai. Egyrészt említhetjük a nemzeti szintézisek luxusváltozatait. Nagy alakban, gazdagon illusztrálva és korlátozott példányszámban jelentek meg, így akár a könyvespolcok státusszimbólumaivá is válhattak. Másrészt napvilágot láttak népszerű kiadások – gyakran olcsó, egyszerűen előállított puhakötésű könyvek. 1915-ben például újra kiadták a Green által írt *Short History of the English People*-t az *Everyman's Library* részeként, amely egy gondosan összeválogatott, kötetenként egy shillingbe kerülő, klasszikusokból álló, Joseph M. Dent által 1906-ban kezdeményezett sorozat volt. A *Dankmarks riges historie* köteteit, beleértve Ersley részeit is, rögtön kisebb füzetekre osztották, melyeket később össze lehetett gyűjteni és egybekötni, így álltak össze kötetté. A kiadónak sikerült mindegyikből 9000 és 10 000 közötti példányszámot eladnia.

Az átdolgozások is különböző formát ölthettek. Lehetek az eredeti rövidebb változatai – kivonatok, *abrévés*: példának okáért Martin 1867-ben az *Histoire de France* című művének egy kivonatolt változatát adta ki. Azonban születhettek bővített verziók is. Három évvel az *A Short History of the English People* után Green elkészült a később négy kötetes művé váló *History of the English People* (1877–1880) első kötetével. Ezt követően belefogott egy, saját bevallása szerint „történészek számára” készülő újabb feldolgozásba. Ennek első kötete, a *The Making of England* 1881-ben jelent meg. Green halálát követően özvegye, Alice Stopford készített egy második részt, ami a *The Conquest of England* (1883) címet viselte, ám a bővítés bővítése ennél nem jutott tovább.⁴⁸

Ismerünk továbbá olyan átdolgozásokat is, amelyek egy meghatározott közeg számára készültek. Ez az eljárás nem volt új. Hume *History of England*jének például „számos kísérleti mellékterméke” jelent meg az évek során.⁴⁹ 1816-ban a *Hume's History of England Revised for Family Use*. Ezt követte a *The Student's Hume* 1859-ben. Az alcíme világossá tette, mire számíthatnak az olvasók: *A History of England from the Earliest Times to the Revolution in 1688, Based on the History of David Hume, Abridged, Incorporating the Corrections and Researches of Recent Historians; and Continued down to the Year 1858*. Ezen átdolgozott változat szemléltette, hogyan voltak képesek a régi szintézisek használatban maradni egészen a tizenkilencedik század derekáig. A meghatározott közeg számára készült szöveg lehetett akár maga az eredeti is. Paparrigopoulos műve, az *Istoria* eredetileg egy gyerekkönyv volt, amelyet a görög történész ugyanezzel a címmel adott ki 1853-ban. A szélesebb közönség köreiben elért sikere indította azután arra, hogy egy terjedelmes, hat kötetes nemzeti történelemmé alakítsa át.

Bizonyos fokig a tankönyvek (mint a nemzeti történelem nagy szintézisének „melléktermékei”) bajnoka az átlagos sémától eltérő úton járt. Lavisse – mert róla van szó – óriási befolyást gyakorolt az oktatásra a Francia Köztársaságban. Célja a tanárképzés volt: ő maga *insti-*

⁴⁷ *The Letters of Pirenne to Lamprecht, 186–187.*

⁴⁸ Alice-ről lásd Mary O'Dowd tanulmányát ugyanebben a kötetben.

⁴⁹ Kenyon: *The History Men*, 59.

tuteur national lett.⁵⁰ Ez negyedszázaddal az *Histoire de France* első részének megjelenése előtt, 1876-ban történt. Ettől kezdve Lavisse az oktatás minden szintje számára készített kézikönyveket (falitáblákat is beleértve). Tevékenységének csúcsa a Franciaország történelméről írt *cours élémentaire* volt, melynek első változatát 1884-ben készítette el. WA fiatal gyerekek számára a történelemoktatás” – hangzott a mottója annak, ami hamarosan *Petit Lavisse* néven vált ismertté –, „egy sor olyan történetből kell álljon, amilyeneket a nagyapák mesélnek unokáiknak”. A kiadó – nem az Hachette, hanem az Armand Colin – óriási gondot fordított a kiskönyv szövegének megjelenítésére és az illusztrációk elkészítésére.

Amikor a *Petit Lavisse* végső változata 1913-ban napvilágot látott, a könyv nem állt messze egy példa nélküli siker megvalósításától: 1920-ig 15 millió példányt adtak el belőle, a második világháború idejére pedig már a negyvenedik kiadásnál járt.⁵¹ Addigra az *Histoire de France* is megjelent. Arra már úgy utaltak, mint „*Grand Lavisse, a l'étage supérieur du petit, infiniment plus répandu*”.⁵² Mindez szemlélteti, hogy ezen szintézisek mindegyike olyan szöveghálózat részeként létezett, amelyben azok régebbi szintézisekhez, fordításokhoz, népszerű feldolgozásokhoz, kivonatokhoz, bővített változatokhoz és rövidített (vagy eredeti), oktatási célra szánt verziókhoz kapcsolódtak. Ez a fajta intertextualitás hozzájárult a szintézisek tartósságához.

A vállalkozás jelentette presztízs

Magas eladási számok, széles olvasóközönség, újrakiadások, továbbá mindenféle „melléktermék”: ha mindezeket figyelembe vesszük, nem meglepő, hogy szerzőiket a nemzeti szintézisek híressé tették. Ha az olvasókról a szerzőkre irányítjuk figyelmünket azt tapasztaljuk, hogy a vállalkozás kezdetén általában fiatalok voltak. Hrusevszkij 32, Lamprecht 34, Blok 37, Pirenne 38, Peres 39 éves volt műve első kötetének megjelenésekor. Valamivel idősebb volt ezeknél a harmincas éveikben járó férfiaknál Xenopol, aki 41 éves volt az *Istoria românilor din Dacia-Traiană* első részének publikálásakor, valamint Dierauer, aki 45 éves volt, amikor a *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft* útjára indult. A kollektív munkák szerkesztői közül ketten voltak ennél idősebbek: Lavisse 58, Szilágyi 68 éves volt az általuk vezetett projekt első részének megjelenésekor.

Azonban bár általában fiatalok voltak ezen szerzők, mégis már megszerzett státusszal a hátuk mögött vágtak bele e feladatba. Már rámutattunk, hogy Dierauert leszámítva mind professzorok voltak. Számos esetben más érdemet is fel tudtak mutatni. Pirenne például 1893-ban írt egy fejezetet (a késő középkori Hollandiáról) a Lavisse és Rambaud szerkesztette *Histoire générale, du IVe siècle à nos jours*-ba.⁵³ Ezzel komoly elismerést vívott ki akadémiai körökben; amikor Fredericq visszautasította Lamprecht felkérését egy sorozatához készülő rész megírására, és Pirenne-t ajánlotta alternatívaként, nem véletlenül említette meg ezt a publikációját. Amikor 1892-ben először megjelent a *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, Blok már Fruin kijelölt utódja volt a nagy tekintéllyel bíró leideni nemzeti történeti tanszék élére. 1894-ben, amikor ténylegesen kinevezték tanszékvezető-

⁵⁰ Nora, Pierre: *Lavisse, instituteur national. Le "Petit Lavisse", évangile de la République*. In: uő. (ed.): *Les lieux de mémoire*, vol. 1: *La République*, 1984. 247–289.

⁵¹ Lásd: Mollier, Jean-Yves: *L'univers de l'édition, du livre et des périodiques*. In: Amalvi, Christian (ed.): *Les lieux de l'histoire*. Paris, 2005. 203–206.

⁵² Nora: *L'Histoire de France de Lavisse*, 363.

⁵³ Lyon: *Pirenne*, 97–98.

nek, a fiatal Vilma királynő magántanítójaként működött. Három éven keresztül rendszeresen látogatta a palotát, hogy nemzeti történelmet tanítson.⁵⁴

Ennélfogva a nemzeti szintézisek szerzői fiatal koruk ellenére gyakran központi szerepet játszottak hazájuk történetírásában. Különösen igaz volt ez a kollektív munkák szerkesztőire. Érthető, hiszen egy ilyen sorozat koordinátorának vagy *animateurjének* nem csupán szakértőnek kellett lennie: szüksége volt a társszerzők tiszteletére és bizalmára is.⁵⁵ Kétségtelenül megállta a helyét ezen a téren Lavisse, aki az *Histoire de France* első kötetének 1900-as megjelenésekor már hosszú karriert tudhatott maga mögött. Az 1860-as években az oktatásügyi miniszter magántitkára és a *Prince Impérial* oktatója volt. A birodalom bukása után, bár kelletlenül, de kiegyezett a köztársasággal. Ezt követően gyorsan az új egyetemi kultúra egyik legbefolyásosabb figurájává vált – *Son Excellence Ernest Lavisse*, ahogyan alkalmanként nevezték.⁵⁶ Mindössze egy – közismert – kivételről tudunk: Lamprecht esetéről. Újító hajlama 1895-ben egy hosszú és elkeseredett *Methodenstreithoz* vezetett, amely marginalizálta a lipcsei professzort. A *Deutsche Geschichte* soron következő részei nem tudták megtörni ezt az elszigeteltséget – épp ellenkezőleg: lerombolták Lamprecht hírnevét a céhnél, ahol többek között azzal vádolták, hogy túlságosan általánosító megközelítést alkalmaz.⁵⁷

Általában fiatalon, de nem minden tudományos tekintély és pozíció nélkül álltak: rendszerint ez jellemezte a szintézisek szerzőinek kiindulópontját. Ami ezután következett, az egy rendkívül hosszú út volt. Ugyanis az is hozzátartozott ezen szerzők profiljához, hogy szintéziseik gyakran egy egész élet munkáját követelték. Ez kevésbé volt igaz a kollektív vállalkozásokra, amelyek viszonylag hamar elkészültek. Lavisse, Peres és Szilágyi csapatukkal 12, 9 és 3 év alatt teljesítették feladatukat. Azonban az egyedül álló szerzőknek ez sokkal tovább tartott. Művük első és utolsó részének megjelenése között Blok esetében 17, Lamprechtnél 20 év telt el. Dierauer, Pirenne és Hruszevszkij pedig 30, 33 és 36 évet fordítottak munkájukra. E szempontból Xenopol volt a különc: műve elkészültének időtartamát 5 évre csökkentette.

Ez azt jelenti, hogy nemzetük történetének elbeszélése – tehát a könyvük – állandó *compagnon* volt ezen szerzők számára, egy őket soha el nem hagyó társ. Blok és Pirenne példája jól szemlélteti ezt. Az általuk megtett hosszú út során mindkét történész szigorúan betartott rutint és szabályos napirendet fejlesztett ki. Blok naponta reggel kilenc és délután egy óra között írt (*nulla dies sine linea*), és tilos volt közben megzavarni.⁵⁸ Pirenne visszavonult minden nap délután négytől este nyolcig a genti házában lévő *cabinet de travailjába*, hogy az *Histoire de Belgique*-en dolgozzon; ezek az órák számára szentek voltak.⁵⁹ E társ nyaralás idejére sem hagyta el őket. Blok a nyarat a tenger mellett töltötte, Pirenne pedig az Ardenneknben – az ország erdővel borított déli területén – épített vidéki házát ja-

⁵⁴ Tollebeek, Jo: *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. Amsterdam, 1990. 88. A leideni tanszékről lásd: Ottenspeer, Willem: *De Leidse School. De leerstoel vaderlandse geschiedenis, 1860–1925*. In: uő. (ed.): *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden, 1984. 38–54.

⁵⁵ Az 'animateur' fogalmáról lásd: Nora: *Lavisse, instituteur national*, 247.

⁵⁶ Nora: *L'Histoire de France de Lavisse*, 321.; Amalvi, Christian: *Introduction. Les lieux de l'histoire en France: Clio en ses murs du Moyen Age au XXI siècle*. In: uő. (ed.): *Les lieux de l'histoire*, 9.

⁵⁷ Lásd többek között: Iggers, Georg G.: *The Historian Banished: Karl Lamprecht in Imperial Germany. Central European History*, 27. (1994) 87–92.

⁵⁸ Ottenspeer, Willem: *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Hollandse historische reeks, 18. The Hague, 1992. 396.

⁵⁹ Lyon: *Pirenne*, 103–106., 153–154.

vítgatta, miközben a reggeleket mindig a nagy mű írásának szentelte. Egyiküket sem kínozták kétségek; Blok egyik nekrológ írója megjegyezte, hogy „olyasvalaki volt, aki nagyon nem szívesen írt újra egyetlen oldalt sem”.⁶⁰ A munkát mindennap élvezettel végezték, azzal az optimizmussal, ami az egész *Belle Epoque*-ot jellemezte, és ami éles ellentétben állt Lamprechtel, aki – kifáradva, kimerülve és unottan – egyre növekvő nehézséggel tudott csak haladni az „*oeuvre de longue haleine*”-nel.⁶¹

Magányos útról volt szó. Jóllehet amint egy következő rész elkészült, sokan bekapcsolódtak az „apróbb munkakörök” ellátásába: névmutató készítése, nyelvtani hibák kijavítása, a bizonyítékok ellenőrzése... A kollégákhoz fordultak segítségért e munkák elvégzéséhez, akik néha a tartalomra vonatkozóan is sokféle javaslatot tettek. Néhányukra speciális szakértelmük miatt volt szükség: például ők készítették el a térképeket. Esetenként egy doktoranduszt kértek fel, példának okáért a névmutató ellenőrzésére.⁶² Sokkal gyakoribb volt azonban, hogy családtagok kapcsolódtak be. Ez mindig egyfajta családi jelleget kölcsönzött a nemzeti szintézis megírásának, ahol a nemi aspektusok meghatározott módon érvényesültek. Pirenne felesége egy szebb változatban lemásolta férje átdolgozott kéziratát a nyomda számára.⁶³ Műve első részének előszavában Blok köszönetet mondott „annak az »őszinte hűséggel« dolgozó kéznek, amely megmentett a névmutató készítésével járó időigényes és fárasztó munkától, és ezáltal részt vett e mű, mint életem oly sok más művének elkészítésében is, »jó és balsorsban« egyaránt”. Az utolsó rész előszavában a felesége helyett a leányának fejezte ki háláját.⁶⁴

Mindezen munkamegosztás ellenére a mű változatlanul személyes ügy volt – legalábbis az egyéni projektek esetében biztosan. Amikor két vagy három évtized után az utolsó oldal is elkészült, a szerzőt melankólia érzése járta át. Megisméltódtak a szavak, melyeket 1788-ban Gibbon írt a *Decline and Fall of the Roman Empire* végén. Blok 1907-ben felidézte a „kijózanító melankóliá”-t és a „rég, szeretetre méltó társ végleges elhagyása”-t.⁶⁵ Pirenne esetében Gibbon szavaira egy genti kollégája emlékeztetett az *Histoire de Belgique* 1932-es befejezésekor: „Tollad leeresztésekor talán abból a melankóliából tapasztalhattál meg valamit, amit Gibbon érzett...” De Horatiustól is idéztek: „*Exegi monumentum*” – ezeket a szavakat most már Pirenne is a sajátjának tekinthette.⁶⁶

Ez a melankólia csak egy eleme volt annak az érzelmi repertoárnak, amelyből a nemzeti szintézisek szerzői válogattak munkájuk jellemzésénél. Akadt más példa is. 1896-ban Blok arról tájékoztatta olvasóit, hogy a fiatal Holland Köztársaság történetének írása „leírhatatlan öröm és felemelő érzések forrás”-át jelentette számára.⁶⁷ Paul Vidal de la Blanche megjegyezte a Lavisse által írt *Histoire de France* nyitányaként 1900-ban megjelenő híres *Tableau de la géographie de la France* lapjain, hogy országa vonásait „változatosnak, barátságosnak és vendégszeretőnek” találta.⁶⁸ Mint az ismételten kiderült, a nemzeti történelem emlékműveinek felépítését nagy és apró örömök egyaránt kísérték.

⁶⁰ Lásd: Tollebeek: *De toga van Fruin*, 86.

⁶¹ Idézi: Chickering: *Lamprecht*, 319.

⁶² Lásd: Pirenne: *Histoire de Belgique*, vol. 3. 1923³. V.

⁶³ Lyon: *Pirenne*, 153., lásd még: Tollebeek: *Fredericq & Zonen*, 108–109.

⁶⁴ Blok: *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, vol. 1. 1912², vol. 4. 1915².

⁶⁵ Blok: *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, vol. 4. 1915².

⁶⁶ Idézi: Lyon: *Pirenne*, 363–364., 367.

⁶⁷ Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, vol. 2. 1913².

⁶⁸ Vidal de La Blanche, Paul: *Tableau de la géographie de la France*, (Ernest Lavissee (ed.), *Histoire de France illustrée depuis les origines jusqu'à la Révolution*, vol. 1, 1). Paris, 1911. 4.

Eltekintve a nagy és apró örököktől, mit hozott a sok évnyi kemény munka a szerzők számára? Az a tekintély, amit egy nemzeti szintézis a folyamatosan nacionalizálódó történelmi életművön és magán a nemzetállamon belül élvezett, felbecsülhetetlen volt. A szintézis írója speciális státuszt szerzett, mindenekelőtt magán a szakmán belül. Pirenne például pályája során kétszer, 1902-ben és 1921-ben is elnyerte az Akadémia nemzeti történetíró-sért ötévente kiosztott díját (ezt az eredményt mellékesen romantikus elődje, Juste is magáénak mondhatta). Az egyik kitüntetést és elismerést a másik követte. Azonban ezeknek a gyakran hazafias és érzelmdús légkörben adományozott (mint az a háború utáni Belgium és Pirenne esetében történt) díjaknak volt egy nyilvános következménye is: a történész olyan személlyé vált, akinek társadalmi fontosságot tulajdonítottak. A szintézisek 1900-as generációjának számos történésze maga erősítette meg ezt a profilt azáltal, hogy modern értelmiségiként számos társadalmi kérdésben kifejtette nézeteit újságok hasábjain vagy beszédek alkalmával.

Az ezzel járó társadalmi szerep és tekintély átalakulhatott a politikában való elismertséggé. Sokan az 1900-as generációból politikailag is aktívak voltak, akárcsak az olyan romantikusok, mint Palacký és Lafuente. Hruszevszkij 1894-től kezdve egyike volt az ukrán nacionalisták politikai vezetőinek egészen addig, amíg az oroszok 1914-ben le nem tartóztatták, majd két évtizeddel később száműzetésben életét nem vesztette. Lambroszt Görögországban miniszterelnökké nevezték ki. Mások óvatosabbak voltak a politikában: Lavisse például, aki Monod-val ellentétben nem foglalt állást a Dreyfus-ügyben, vagy Pirenne, aki Fredericq-tól eltérően kerülte a nyílt politizálást. Azonban pontosan ennek a „diplomati-kus” viselkedésnek és a nemzeti történészként kivívott tekintélyüknek köszönhetően kerültek gyakran szóba alkalmas jelöltként egy-egy politikai tisztség betöltésénél. Lavisse nevét már az 1880-as években is mint lehetséges berlini nagykövetet emlegették. Pirenne-nek 1912-ben minisztériumot szántak.

A tudományos és társadalmi presztízst csak erősítette az a retorika, amit ezek a történészek használtak munkájukkal kapcsolatban. Ezt ismét Blok és Pirenne példáival tudjuk illusztrálni. Mindkét történész többek között olyan úttörőként jellemezte magát, aki a tudás határait igyekszik átrendezni. Blok bevallása szerint „ellenállhatatlan készletet”-t érzett szintézise megírására, bár tudta, ezzel „óriási felelősség”-et vállal.⁶⁹ Pirenne a késő tizenhatodik és a korai tizenhetedik századi Dél-Hollandiáról szóló kötetét visszafogottabban olyan áttekintésként ismertette, amelyen később mások javíthatnak, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ő volt az első, aki úttörő munkát végzett a történelem e rendkívül fontos időszakára vonatkozóan.⁷⁰

Ez a típusú retorika akár még erőteljesebbé is válhatott, mint azt bizonyította Pirenne reakciója 1918 után az első világháborúra.⁷¹ A háború mélyreható következményekkel járt: 1914 nyarán a németek megszállták Belgiumot. Pirenne megszakította kapcsolatát a német imperializmussal támogató Lamprechtel, akinek munkáját eközben az olyan társaságok,

⁶⁹ *Correspondentie van Robert Fruin*, 401.

⁷⁰ Pirenne: *Histoire de Belgique*, vol. 4. 1927³. VIII–IX.

⁷¹ Pirenne-ről és az első világháborúról lásd többek között: Warland, Geneviève: *Avatars de la "métahistoire" nationale et mise en récit de la Grande Guerre. Point de mire sur Henri Pirenne (1862–1935) and Ernest Lavis (1842–1922)*. In: Laserra, Annamaria – Leclercq, Nicole – Quaghebeur, Marc (eds.): *Mémoires et antimémoires littéraires du XXe siècle. La première guerre mondiale*. Brussels, 2008. vol. 2. 27–63.; Schöttler, Peter: *After the Deluge. The Impact of the Two World Wars on the Historical Work of Henri Pirenne and Marc Bloch*. In: Berger–Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past*, 404–425.

mint például az *Alldeutscher Verband* „*Quo vadis für unser deutsches Volk*”-ként ünnepelték.⁷² Amikor elsőszülött fia elesett a fronton, és 1916-ban őt magát Németországba internálták közel három évre, Pirenne élete teljesen összefonódott hazája sorsával. Az 1920-ban megjelent *Histoire de Belgique* ötödik kötetét elesett fiának ajánlotta. Előszavában kinyilvánította, hogy Belgium háborúban tanúsított hősie ellenállása alátámasztotta azt, ami mellett mindig is érvelt művében: az ország saját, elidegeníthetetlenül jellegzetes karakterrel rendelkezik.⁷³

Így vált Pirenne, akit egy háborús hős aurája lengett körül, az ország nagykövetévé és egyben a (hivatalos) történészévé. A kormány kihasználta ezt a teljesítményt: előadásokat szervezett számára (külföldön is), amelyeken a „kicsiny, bátor Belgium” független nemzetként való létezésének történelmi jogáról beszélt. Az *Histoire de Belgique* szerzőjét egyre inkább nemzete megszemélyesítőjeként emlegették. Amikor 1935-ben elhunyt, és gyakorlatilag állami temetésben részesült, Johan Huizinga a következőket írta: „Talán lehetetlen még egy olyan országot mondani, amely egész történelmét oly teljességgel kapta volna vissza egy embertől, mint Belgium Pirenne-től.”⁷⁴

Egy hosszú történet

Pirenne halálakor a nemzeti szintézis még mindig erős műfaj volt. Bár az 1900 körüli évek a nemzeti történelem szintéziseinek virágkorát jelentették, a történet itt nem ért véget. A történészek ezt követően is folytatták vakmerő próbálkozásait országuk történelmének egyetlen műben való összefoglalására. Romániában például Xenopol örökébe annak egykori tanítványa, Nicolae Iorga lépett, aki szintén baráti viszonyt ápolt Lamprechttel. Iorga, aki erőteljesen részt vett a politikában, 1936 és 1940 között tíz kötetben megírta az *Histoire des Roumains*-t.

Új kollektív vállalkozások is indultak, például Angliában. A Cambridge University Press 1900-ban újtára indította a *Cambridge Modern History*-t; 1934 és 1965 között – több mint három évtizedes periódus alatt – az Oxford University Press kiadta a tizenöt kötetes *Oxford History of England*-t. A sorozatot George Norman Clark szerkesztette, aki Lord Acton utódja volt Cambridge-ben 1943 és 1947 között, mielőtt visszatért volna Oxfordba, ahol korábban tanított. Az eredeti terv az volt, hogy tizennégy kötetben végigkövetik az angol történelmet egészen 1914. augusztus 4. délelőtt 11 óráig: addig a pillanatig, amikor Anglia hadat üzent Németországnak. Azonban egy további kötet egészen 1945-ig tolta ki a történetet, majd pedig az eredeti első részt az 1980-as években két újabb váltotta fel: a legújabb tudományos eredményeket bele kellett építeni a szintézisbe.⁷⁵ Az új szintézisek rendszerint a

⁷² Idézi: Van Elburg, Vincent: *Eigenzinnig rebel en onbegrepen nationalist. De historische ambivalentie van Karl Lamprecht (1856–1915)*. Groniek. Historisch Tijdschrift, 40. (2007) No. 176. 379. Pirenne-nek a Lamprechttel való szakításáról lásd: Sproemberg, Heinrich: *Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft*. In: uő.: *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen, (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte)*. Berlin, 1971. 375–446.; Van Werveke, Hans: *Karl Lamprecht et Henri Pirenne*. In: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 138. (1972) 39–60.

⁷³ Pirenne: *Histoire de Belgique*, vol. 5. 1920. IX–XIII.

⁷⁴ Huizinga, Johan: *Henri Pirenne (Verviers 22 december 1862 – Ukkel 24 October 1935)*. In: uő.: *Verzamelde werken*. Haarlem, 1950. vol. 6. 506. Idézi még: Van der Lem, Anton: *Het nationale epos. Geschiedenis in één greep*. In: Tollebeek, Jo – Verschaffel, Tom – Wessels, Leonard H. M. (eds.): *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden*. Hilversum, 2002. 190.

⁷⁵ Az angliai nemzeti szintézis további sorsához lásd: Collini, Stefan: *Writing „the National History”: Trevelyan and After*. In: uő.: *English Pasts. Essays in History and Culture*. Oxford, 1999. 9–37.

történetírás általános fejlődési irányaira is reagáltak, például a gazdaság- és társadalomtörténet előtérbe kerülésére, másrészt általában maguk mögött hagyták a régi nacionalista eufóriához köthető diadalittas hangvételt is.

Ez utóbbi fejlődési irány nem jelentette azonban a nemzeti motiváció eltűnését és a tudományos fővonal általi teljes háttérbe szorítását, mint ahogyan az az *Oxford History of England* esetében történt: a nemzeti történelmi szintézis nem csupán túlélte a huszadik századot, de további átalakulásokon ment keresztül. Az idő múltával a meglévő szintézisek új változatainak széles skálája fejlődött ki, nem elsősorban ideológiai természetű okok miatt (mint ahogyan az egyébként korábban történt⁷⁶), hanem a nemzeti öntudat fejlődésének alakulására, valamint magának a nemzetépítés folyamatára való reakciónak köszönhetően. Ez érvényes például Belgiumra és Hollandiára, ahol az efféle folyamatoknak köszönhetően Pirenne és Blok szintéziseinek számos alternatívája jelent meg. Belgiumban vette ez kezdetét, ahol először flamand, majd később vallon történészek is elkezdtek írni saját szintéziseiket, melyek Pirenne „egységes” Belgiama ellen irányultak. Ezt követően 1930-ban Blok egyik tanítványa, Pieter Geyl holland történész elkészítette a *Geschiedenis van de Nederlandsche stam* (A Holland törzs története) című munkáját, amelyben a nyelvi egység által összekapcsolt Hollandia és Flandria történetét mutatta be.⁷⁷ A második világháború után ezt a „Nagy Hollandia” projektet felülírta egy olyan történetírás, amelyben a régi Németalföld – Hollandia és Belgium együtt – játszotta a vezető szerepet. Ez vezetett 1949–1958 között a tizenkét kötetes *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Németalföld általános története) kollektív munka elkészültéhez.⁷⁸ Mindeközben Pirenne *Histoire de Belgique* című műve is megjelent új kiadásban.⁷⁹

Hasonló tendenciák máshol is megfigyelhetők voltak Európában. Spanyolországban például katalán, baszk és galíciai történészek írták fölül a meglévő hagyományt a „perifériák nacionalizmusainak tizenkilencedik század végi megjelenése”-nek eredményeként.⁸⁰ Ez a folyamat szemlélteti, hogyan volt képes a nemzeti szintézis régi műfaja továbbra is vonzó maradni a huszadik század folyamán annak ellenére – és egyben annak köszönhetően –, hogy a történettudomány folyamatos specializálódáson ment keresztül. Újra és újra több kötetes emlékműveket állítottak a nemzeteknek (és protonemzeteknek) abban a reményben, hogy a monumentalizálás mögött álló nacionalista mozgalmak számára széleskörű szimpátiát tudnak kivívni. S ez a remény gyakran nem bizonyult hiábavalónak.

Fordította: TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

⁷⁶ Hogy csak egy példát említsünk, a döntően protestáns Hollandiában a katolikus tudós, W. J. F. Nuyens 1871–1882 között húsz kötetben megírta az *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks* (A Holland nép általános története) című munkáját – egy negyedszázaddal Blok előtt.

⁷⁷ Lásd többek között: Wils, Lode: *De Grootnederlandse geschiedschrijving. Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 61. (1983) 322–366.; Van Sas, Niek: *The Great Netherlands Controversy. A Clash of Great Historians*. In: Frank, Tibor – Hadler, Frank (eds.): *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe*. Basingstoke, 2011. 152–174. A Geyl és Blok közötti kapcsolatról lásd: Berkelaar, Wim: „Als uw vrind verheug ik mij.” *De ingewikkelde relatie tussen Pieter Geyl en P.J. Blok*. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 119. (2006) 500–505.

⁷⁸ Beyen, Marnix: *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938–1947*. Amsterdam, 2002. 407–409.

⁷⁹ Witte, Els: *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa. Belgische historici en de naoorlogse politiek-ideologische projecten (1944–1956)*. Kapellen, 2009. 241–242.

⁸⁰ Matos, Campos – Álvarez, Mota: *Portuguese and Spanish Historiographies*, 339–340.

Mérlegen a historicus politicus Thallóczy Lajos

Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft. Hrsg. von Dževad Juzbašić und Imre Ress. In Zusammenarbeit mit Andreas Gottsmann. Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina – Ungarische Akademie der Wissenschaften, Inst. für Geschichte. Sarajevo–Budapest, 2010. 262 oldal

A balkáni történelem szakszerű feldolgozását megalapozó Thallóczy Lajos tragikus halála 1916-ban, majd röviddel később a Habsburg Monarchia felbomlása nem kedvezett az általa kezdeményezett kutatási irányok további művelésének. Egykori munkatársai, ismerősei és tisztelői közel másfél évtized múltán a nevét viselő társaságban gyűltek össze, hogy pályája egy-egy szeletéről közreadják visszaemlékezéseiket vagy a neki szentelt felolvasó ülések értékelő előadásait. Közéleti szerepvállalása, de még inkább a bécsi tartózkodása idején szerveződött kultikus köre – s tegyük hozzá, színes személyisége – nem csupán arra kínált lehetőséget, hogy az emlékezés apropóján a Monarchia egészének működéséről, miliójéről értekezzenek, de arra is, hogy ezek az alkalmak kellően emelkedett – jó adag nosztalgiát sem nélkülöző – hangulatban teljenek. Amennyire biztosítékul szolgált ez az érzelmi, hangulati túlfűtöttség ahhoz, hogy Thallóczy személye ne süllyedjen a feledés homályába, legalább annyira hátráltatta a nosztalgikus emlékezés tudományos és szellemi hagyatékának szakmai szempontú feltárását, mely tulajdonképpen csak az elmúlt néhány évtizedben indult meg. Az inkább csak fel-fellobbanó, folyamatosnak a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető Thallóczy-kutatás – több

szempontból – fontos állomása a 2008 októberében Szarajevóban megrendezett nemzetközi emlékkonferencia, melynek szerkesztett előadásait német nyelven adja közre ez a tanulmánykötet. A Thallóczy Lajos születésének százötvenedik évfordulója alkalmából összegyűlt kutatók – hét bosnyák, nyolc magyar és három osztrák illetőségű – arra vállalkoztak, hogy Thallóczy szellemi örökségét középpontba állítva elemezzék a történész-politikus működésének körülményeit, motivációit, tudományos módszereit és eredményeit, különös tekintettel Bosznia és Hercegovina történetével kapcsolatos kutatásaira.

A három részre osztott kötet első fejezetének hét tanulmánya a történész Thallóczy munkásságát, annak egyes részterületeit vizsgálja. Glatz Ferenc, aki az 1980-as évek elején a magyar történészek bécsi köréről írt monográfiát, „A Habsburg Monarchia történésze” címmel vázolja fel a Thallóczy-életmű historiográfiai jelentőségét, illetve azokat a keretfeltételeket, melyek mentén kialakult az a Thallóczy által is képviselt magyar, ugyanakkor birodalmi patriotizmus, melyet korszerűsége ellenére – vagy éppen emiatt – aztán minden oldalról jókora gyanakvás övezett. Glatz Ferenc tanulmányában nem hagy kétséget afelől, hogy a Monarchia balkáni gazdasági és külpolitikai törekvései által inspirált, Thallóczy nevéhez köthető forráskiadványok, tanulmányok nem csupán szaktudományos szempontból állták ki az idők próbáját, de máig mértékadó „mérsékelt” nemzetiségi politikai koncepciójuk tekintetében is.

A Bosznia független fejlődéstörténetét dokumentálni hivatott forráskiadvány-sorozatnak, a *Monumenta Bosniae* tervének a Thallóczy-életműben való elhelyezésére Ress Imre vállalkozott. Részletes elemzi, hogy a Kállay Béni által Bosznia-Hercego-

vina történetének megírására és áttélesen a bosnyák nemzeti történeti narratíva megalapozására felkért – nem mellesleg eredetileg levéltárnok – Thallóczy a kritikai történelemszemlélet módszereit követve miként fogott hozzá a nagyszabású forrásfeltáráshoz, egyúttal számba veszi Thallóczy bosnyák történelemmel kapcsolatos további munkáit is. Különösen érdekes Thallóczy-nak a boszniai elemi iskolák számára írt történelemtankönyve szellemiségének és fogadtatásának bemutatása: habár a tankönyv kapcsán elsősorban a történeti működés társsadalom esélyeit meglepő realitással szemlélő politikus képe is kibontakozik. Ress Imre a századfordulóig vizsgálja Thallóczy történeti tevékenységét, illetve a kötet végén nem kevés humorral fűszerezve tisztázza a Strommer Lajos néven világra jött történész pontos születési adatait (Kassa, 1857. december 8.) s azok egykori elferdítésének okait. Mivel a Thallóczy-kutatás egyik fehér foltja éppen az 1900 utáni működés vizsgálata, bizvást remélhetjük, hogy a témában rendkívül otthonosan mozgó Ress Imre kiterjeszti elemzését majd erre az időszakra is.

Thallóczy Lajos politikai szerepvállalásán keresztül, a Monarchia magas beosztású hivatalnokaként lett a boszniai történetírás megkerülhetetlen személyisége. Bár a nagy, összefoglaló országtörténettel nem készült el, a századelőn alapvető tanulmányokat közölt Bosznia középkori történetéről. A kötetben mai boszniai történészek a történész-politikus ezen kutatásaira reflektálnak. Dubravko Lovrenović, a szarajevói egyetem Európa középkori történelmével foglalkozó professzora Thallóczy-nak a középkori bosnyák–magyar kapcsolatok és az egyháztörténet területén elért eredményeit veszi számba. Nagyra értékeli, hogy Thallóczy leszámolt a középkori krónikák több mítoszával, egyúttal óva int attól, hogy a modern historiográfia látásmódját kérjük számon munkásságán. Különösen Thallóczy egyháztörténeti kutatásai és a felekezeti kérdés

kapcsán tartja ezt fontosnak. A szerző kiindulópontjából fakadóan sem vitatja Thallóczy megállapításait, csupán a bogumilizmus szerepét értékeli némiképp másként. Lovrenović nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a 13. század közepén a boszniai püspökség magyar fennhatóság alatti területen működött, úgy véli, éppen ez teremtette meg annak a lehetőségét, hogy megerősödjön és államegyházként működhessen.

Thallóczy történeti-földrajzi kutatásainak egyik fontos eredménye a *Bosna* szó eredetének magyarázata. Salmedin Mesihović, a szarajevói egyetem docense tanulmányában megerősíti Thallóczy eredményeit, mely szerint a szó jelentése 'só ország', országnévként való használatát azonban a Thallóczy által megállapítottnál későbbre teszi.

Emir O. Filipović Thallóczy Lajos heraldikai kutatásainak bosnyák vonatkozásait veszi számba. Thallóczy egyrészt összegyűjtötte a Boszniával kapcsolatos címereket, melyeket aztán felhasznált az egyes családok közötti genealógiai kapcsolatok felderítéséhez. Másrészről ez kifejezetten olyan területe volt Thallóczy működésének, ahol politikusként is megnyilvánult, hisz aktív szerepet vállalt az ország címerének kiválasztásában.

Edin Radušić a boszniai történetírás Thallóczy-képének felvázolására vállalkozott. Négy olyan kérdéskör mentén foglalja össze Thallóczy eredményeit és tevékenységét, melyek nélkülözhetetlen fejezetei lennének egy a történész–politikus Boszniával kapcsolatos működését áttekintő monográfiának. Ezek Kállay Béni Bosznia-politikájának megalapozása, a „*Beg*” cím („*gospodin Beg*”) jelentősége, valamint Thallóczy első világháború előtti kultúrpolitikai és politikai tevékenysége. Radušić cikkében részben elhatárolódik attól az elsősorban Robin Okley angol történész által konstruált Thallóczy-képtől, mely pikáns magánéleti adalékokkal fűszerezve tálal egy elsősorban a magyar – ugyanakkor a Monarchiához vég-

letekig lojális – geopolitikai vízió által befo-lyásolt tudós–politikusi pályát.

Horst Haselsteiner, a bécsi egyetem pro-fesszora Thallóczy pályájának fontosabb ál-lomásait számba véve arra hívja fel a fi-gyelmet, hogy a történész–politikus korszak-ának kiemelkedő Balkán-szakértőjeként olyan szellemi örökséget hagyott hátra, me-lyet a jelen kutatói sem hagyhatnak figyel-men kívül.

Thallóczy politikai tevékenységével öt tanulmány foglalkozik. Somogyi Éva Thalló-czynak egy a közös minisztériumokban szolgálatot teljesítő magyar hivatalnokok számára írt államjogi tankönyvét elemzi, melynek egyik markáns állítása, hogy a ma-gyar diplomaták az uralkodót, nem pedig az államot szolgálják. A kéziratként alacsony példányszámban kinyomtatott *Das Verhält-nis Ungarns zu Österreich* című munkát Somogyi Thallóczy – és általában a bécsi magyar bürokrácia – identitáskifejező és -közvetítő eszközeként vizsgálja. Aprólékos elemzésében a tankönyv állításait egybeveti az osztrák államjogi felfogással, így adva képet a két ország kapcsolatrendszeréről, annak különböző interpretációiról.

Andreas Gottsmann Thallóczy adriai térséggel, különösen Olaszországgal kapcsola-tos megállapításait összegzi. A szerző sze-rint Thallóczyt az albánok iránti érdeklődé-se – azon belül is a dél-itáliai katolikus al-bánok helyzetének vizsgálata – ösztökélte kutatási területének kiterjesztésére. Ezek alapján fogalmazta aztán újra a Monarchia adriai érdekeit, feladatait. Gottsmann úgy értékeli, Thallóczy tudományos alapokon foglalt állást napi politikai kérdésekben, és bár megállapításai fantáziadúsak, ugyanak-or nem ritkán utópisztikusak.

Thallóczynek az albán történeti kutatá-sokban és az albán nemzet kialakulásában játszott szerepét tekinti át tanulmányában Csaplár-Degovics Krisztián. Állítása szerint bár evidenciaként tekintünk arra, hogy Thallóczy az albanológia kiemelkedő szemé-lyisége, valójában vajmi keveset tudunk ez irányú tevékenységéről. Ezért is jelentős,

hogy a szerző bécsi és budapesti levéltári források alapján bemutatja, mivel járult hozzá a történész–politikus az albán nem-zetállam megszületéséhez. Részletesen is tárgyalja azokat a jelképeket, nemzeti szim-bólumokat, melyeket a történész Albánia számára készített.

A sarajevói merénylet óhatatlanul for-dulópontot jelentett Thallóczy életében is. Zijad Šehić, a sarajevói egyetem professzo-ra a Bosznia-Hercegovinai Levéltárban is fellelhető naplóbejegyzések alapján foglalja össze Thallóczynek közvetlenül a merénylet után elrendelt szolgálati útja (1914. szept-ember 2–11.) eseményeit, eredményeit. Ezeket a megbeszéléseken újra és újra fel-merült Bosznia felosztásának gondolata. A szerző új levéltári forrás alapján ismerteti a különböző etnikai és vallási csoportok, la-kosságszám és területnagyság szerinti át-szervezésre vonatkozó konkrét elképzelése-ket.

Mindeközben Bécsben jelentős erők mozdultak meg, hogy Thallóczyt eltávolít-sák a közös pénzügyi levéltár igazgatói posztjáról. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1916-tól Thallóczy a megszállt Szerbia polgári főbiztosaként tevékenykedett. Szabó Dániel tanulmánya azt vizsgálja, milyen erőviszonyok között formálódott a katonai közigazgatás, miért kerülhetett oda Thalló-czy, valamint hogy új pozíciójában miként próbált egyensúlyt találni a magyar és a bi-rodalmi érdekek között.

A kiadvány harmadik fejezete a törté-nész–politikus szellemi örökségét hordozó tanulmányokat közöl. Pálosfalvy Tamás egy Tallóci nevű ragúzai kereskedőcsalád le-származottainak kiemelkedően sikeres pá-lyáját követi nyomon az 1429 és 1452 közöt-ti időszakban. Hegyi Klára 16. századi zsold-listák alapján elemzi magyarországi török várakban állomásozó haderő összetételét. Vizsgálatainak eredménye az, hogy a kato-nák 90%-a a Balkán-félszigetről származott, legnagyobb részük annak is az északnyugati feléből. Molnár Antal a magyar történetírás boszniai ferencesekről kialakított képét ár-

nyalja. A téma historiográfiája mellett számba veszi azokat a területeket, amelyeken – elsősorban az utóbbi évtizedekben megkezdett római levéltári kutatásoknak köszönhetően – újabb eredmények várhatók a közeljövőben.

Vitathatatlanul a Thallóczy-örökség legértékesebb darabjai közé tartoznak a történet-sz-politikus harminc éven át vezetett naplói. Rüdiger Malli a naplók forrásértékét elemzi, egyúttal javaslatokat dolgoz ki a kiadás előkészítésére. A naplók meglehetősen rejtélyes sorsa, az újra és újra felmerülő, majd meghíúsuló, jó esetben csupán elhúzódozó kiadás hű tükrö a Thallóczy-kutatás jelen helyzetének. A naplókiadás mellett nagy fegyvertény lenne a tudós-politikus működésével kapcsolatos levéltári források szám-

bavétele. Erre találunk kiváló példát a kötetben: Mina Kujović és Sandra Biletić összeállította a Bosznia-Hercegovinai Levéltárban fellelhető, Thallóczyval kapcsolatos anyagok jegyzékét. Remélhetőleg lesz még folytatása a forrásfeltáró munkának, és másutt is készülnek majd hasonló tematikus kutatási segédletek.

A tanulmánykötet fontos kezdeményezés a tudósi mivoltában politizáló Thallóczy-jelenség értelmezéséhez. A kötet nem csupán az eddigi eredmények foglalata, de pontosan kijelöli a továbblépés lehetséges irányait is.

BOGNÁR SZABINA

Egy magyar történész a legnagyobb szlovákról

Demmel József: A szlovák nemzet születése; Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011. 373 oldal

A könyv szerzője, Demmel József fiatal magyar történész, szlovakista, fő kutatási területe a 19. századi szlovák társadalomtörténet. Ebben a témában jelent meg 2009-ben Pozsonyban, a Kalligram Kiadó gondozásában első önálló könyve is, mely az *„Egész Szlovákia elfért egy tutajon...”; Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről* címet viseli. Emellett számos cikket publikált már ebben vagy ehhez köthető témában. 2006 és 2008 között a *Sic Itur ad Astra* című folyóirat szerkesztője.

A szerző szerint akár az is indokolt lehetne, ha „életrajzi tanulmánykötetként” határoznánk meg a könyvet (15. old.), az ugyanis nem nevezhető hagyományos értelemben vett életrajzi munkának. Több egymással összefüggő tanulmányból épül fel, a kapcsolódási pontot Ludovít Štúr személye jelenti. Az ő élettörténetét végigkísérve – amennyire a források lehetővé teszik – az olvasó megismerheti a 19. századi felső-magyarországi társadalom viszonyait. A szerző által is említett töredezettségért az olvasót kárpótolja az olvasót a rengeteg új ismeret és egy merőben új megközelítési mód. Demmel elhelyezi Štúrt a kor társadalmában, majd gondosan szemügyre veszi, milyen lehetőségek álltak előtte különböző életszakaszaiban, és a források segítségével igyekszik megragadni cselekvéseinek mozgatórugóit.

A forrásanyag és a felhasznált irodalom valóban bőséges, nagy előnyt jelent a szerző szlovák nyelvtudása, hiszen így eredeti keletkezési nyelvén olvashatott nemcsak 19. századi forrásokat, hanem Štúrral foglalkozó szakirodalmakat is.

Demmel József határozott célja, hogy monográfiája a magyar és a szlovák olvasókör számára egyformán érvényes legyen. Ezt úgy szándékozik elérni, hogy egyrészt szakít a Štúr-kánonnal (így a magyar fél olvashat Štúrról objektív történelmi munkát), másrésztől „leszámol” a magyar történetírásban meggyökeresedett toposszal, miszerint Štúr csak mint a magyar nemzeti ügy esküdt ellensége és árulója lenne említésre méltó 1848–1849 kapcsán (ezzel pedig a szlovák fél felé tesz lépéseket). A munka mindenképp hiánypótló, hiszen ennyire elfogulatlan, ennyi forrást megszólaltató Štúr-biográfia eddig még nem látott napvilágot.

A szerző azzal magyarázza a kötet – az olvasást egyébként nem zavaró – töredezett szerkesztésmódját, hogy csak ilyen módon lehet úgy beszélni Štúrról magyarul, hogy a szöveg szlovák fordításában se veszítse el eredeti jelentését, és ne változzon meg tartalmi mondanivalója. Demmel kiemeli, hogy a leegyszerűsített, sematikus, sarkos múltmagyarázatokat szeretné kiváltani másfajta kérdések feltevése, más kontextusok bevonása, többféle szempontrendszer alkalmazása révén, nem akarja tehát mindezzel kétségbe vonni a (cseh)szlovák történetírás szakmai színvonalát. Mindamellett véleményem szerint nem sikerült minden esetben eltávolodni a nemzeti kontextustól, ez különösen észrevehető Štúrnak a magyar főnemességhez fűződő viszonyának tárgyalásánál: fontos ugyan kiemelni a nemzeti szempontokat is, és erről az oldalról is megvizsgálni a kapcsolatrendszert, hiszen a kötet „főszereplője” a 19. századi szlovák nemzeti mozgalom egyik legkiemelkedőbb alakja, a nemzeti ügy, általában a nemzet kérdésköre nem semleges terület számára, épp ellenkezőleg; azonban a nemzeti ellentétken túl egyéb tényezők is alakították Štúr és

a magyar nemesség viszonyát (melyet a szerző szintén kifejti). A meglévő nemzeti elmentétek megerősítése, illetve cáfolata azonban az összegzésben gyakran túlsúlyba kerül az egyéb körülmények tárgyalásához képest. Például a szerző leírja, hogy „Zay Károly és Ludovít Štúr viszonya jóval összetettebb, bonyolultabb volt, minthogy egyszerű nemzeti ellenségeskedésként jellemezhetnénk”, majd néhány sorral lejjebb rációfol iménti állítására, amikor a két fél közti viszony megromlásának egyedüli okaként a nemzeti ellentéteket említi: „...a nemzeti elmentétek azonban, úgy tűnik, ebben a kapcsolatban is kezelhetetlenek voltak, a vita pedig szétfeszítette a kliens–patrónus viszony kereteit.” (120. old.)

A könyv műfaji besorolása után Demmel megvizsgálja a Štúr-kultusz kialakulásának körülményeit. Megtudhatjuk, hogy az tulajdonképpen 1867 után kezdett kiformalódní Štúr egykori diákjai tevékenységének következtében (bár a szerző szerint már Štúr halálakor is voltak bizonyos jelek arra vonatkozóan, hogy később megkülönböztetett figyelemben részesül majd). Ilyen diák volt Jozef Podhradsky is, aki eképpen vélekedett Štúrról: „Ő volt számunkra az ablak, amelyen keresztül büszkén tekinthettünk egész Szlovákiára”. (29. old.) A kultusz kiépítésében élen járt Jozef Miloslav Hurban, az egykori „harcostárs” is, aki az 1880-as években jelentette meg Ludovít Štúrról írott életrajzát.

A „legnagyobb szlovák” képének megrajzolását nem egyszer tudományos körök végezték. Azonban arra is akadt példa, hogy Štúr negatív szereplőként jelent meg, különösen az első Csehszlovákia megalakulása után, amikor is az egységes csehszlovák nemzetadat kiépítésén fáradozó politika Štúr egyik legnagyobb vívmányát, a szlovák irodalmi nyelv megteremtését (egy közép-szlovákiai nyelvjárás irodalmi nyelvi rangra emelését) Štúr legnagyobb hibájaként könyvelte el.

Demmel József könyvét három részre tagolta. Az első tartalmazza az előszót, a

Štúr-kánon kialakulásának fontosabb csomópontjait, valamint a magyar és a szlovák Štúr-irodalom rövid áttekintését. A második rész (a tartalomjegyzékben I-gyel jelölve) 1588-tól, a Štúr-család nevének első felbukkanásától követi nyomon a család történetét. Megtudhatjuk, hogy a család fő tevékenységi köre a céhes ipar – azon belül is a posztókészítés – köré összpontosult a 17. század második felétől. Ez a megélhetési forrás körülbelül a 18–19. század fordulójáig biztosította a család megélhetését. Pavel Štúrnak (Ludovít nagyapjának) már el kellett hagynia a 16. század végétől a család központjának számító Trencsént, hogy biztos megélhetésre találjon. Pavel Štúr második fia, Samuel viszont a modori evangélikus gimnázium elvégzése után tanári állást kapott a trencsényi evangélikus algimnáziumban, amelyet később elhagyott, hogy Zayugróra tegye át székhelyét (feleségével és fiával együtt). A szerző elhelyezi a családot a kor társadalmában, továbbá gondosan elemzi megélhetési lehetőségeiket, házassági stratégiáikat. Kétségtelenül új megközelítési mód, hogy megvizsgálta a család kapcsolatrendszerét, kapcsolati hálózatát. Samuel Štúr gyermekeinek életét döntően befolyásolta az evangélikus egyházhoz való viszony. Már nem csak vallásgyakorlatukat határozta meg, amint az korábban tapasztalható volt, hanem például a számukra rendelkezésre álló „házassági piacot” is.

A szerző részletesen tárgyalja a Štúr nemzeti identitásának kialakulását befolyásoló tényezőket. Ennek egyik legfontosabb momentum a győri diákevekre tehető, ahol Leopld Petz – a gimnázium egyik tanára – Štúrra gyakorolt hatását lehet kiemelni. Petz soproni német származású tanító volt, aki az algimnáziumban szláv származású diákjait megismertette a szláv irodalommal, ez is hozzájárulhatott Štúr szláv identitásának kialakulásához. Demmel ezen a ponton újabb adalékkal szolgál, a kötet főszereplőjének kapcsolathálóját megvizsgálva rámutat, hogy Petz és Zay Károly már korábról ismerték egymást, s ez nem elhanyagolható

tény, mivel Samuel Štúr zayugróci tanítóként tudomást szerezhetett a kiváló pedagógusról, s ez döntően hozzájárulhatott ahhoz, hogy fiát hozzá küldte tanulni a gimnáziumba.

Ludovít Štúr életét vizsgálva látható, hogy folyamatosan megélhetési nehézségekkel küzdött. A külföldről érkező támogatások sem tudták minden esetben fedezni a kiadásait. Ezt magánnevelői tevékenységgel igyekezett kiegészíteni, így került kapcsolatba számos magyar főúri családdal, amelyekhez ellentmondásos viszony fűzte. Demmel kitér a magánnevelői foglalkozás 19. századi társadalmi gyakorlatára. (Ez a módszer egyébként a kötet egészében megfigyelhető, ha Štúr aktuális hivatására terelődik a szó, a szerző először megvizsgálja annak társadalmi körülményeit, elhelyezi azt a 19. századi Magyarország társadalmában. Erre nézve lásd még a „Zólyom város képviselői és képviselőjelöltjei 1832–1848”, „Képviselőválasztás 1847 őszén”, „Városi követek az országgyűlés munkájában” című alfejezeteket.)

A magánnevelői hivatás kötötte őt a magyar főnemesi családokhoz, például a Zay-, az Osztrólczy- és a Prónay-családokhoz. Az utóbbihoz fűződő viszonya különösen érdekes: nemzeti ellentétekkel terhelt kapcsolat, azonban az evangélikus társadalmon belüli kontextusok vizsgálata új megvilágításba helyezi Ludovít Štúr és Prónay János viszonyát. A Prónay-család egyik ága ugyanis sok szállal kötődött a szlovák nemzeti mozgalom evangélikus tagjaihoz, azonban Demmel erről nem közöl további információt.

Štúrt különleges viszony fűzte Zay Károlyhoz is. Ismeretségük szemléltetésére Demmel a patrónus-kliens viszony meghatározást használja. Ez a viszony, ahogy kimutatja, még egy generációval korábbra, Zay Imre és Samuel Štúr generációjára nyúlik vissza. A patrónus-kliens viszony a kora újkori európai politikai kultúra széles körben elterjedt jelensége, két eltérő társadalmi helyzetű személy között jön létre, szemé-

lyes kötődésen alapul. A magasabb társadalmi helyzetű fél (patrónus) hatalma, presztízse, gazdasági lehetőségei, kapcsolatai révén bizonyos előnyökhöz segíti az alacsonyabb társadalmi osztályú felet (kliens). A kliens cserébe hűséggel vagy szolgálattal „adózik” pártfogójának; fontos megjegyezni, hogy a viszony a felek önkéntességén alapul. Ilyen patrónus-kliens viszony állt fenn az Osztrólczyk és Štúr között is, mely 1849 és 1853 között volt a legintenzívebb. Ezt Demmel azzal magyarázza, hogy a magyar nemesi család a szabadságharc idején a császárhű erőket támogatta, ez pedig lényegesen leszűkítette a család kapcsolati hálóját, amely a királyhű, konzervatív, evangélikus rétegre korlátozódott. Így kerülhettek szorosabb kapcsolatba Štúrral.

Demmel könyvében tárgyalja Ludovít Štúr magánéletét is. A korábbi történeti munkák ezt a kérdést vagy nem érintették, vagy a „nemzettel házasságot kötő” férfiről szóltak. A Marie Pospíšilovához és az Osztrólczy Etelkához fűződő viszonyát nevezte a szakirodalom szerelmi viszonyának, de a rendelkezésre álló források alapján ezt nem lehet meggyőzően bizonyítani. A Štúr magánéletére vonatkozó források nem teszik lehetővé, hogy biztosan tájékozódjunk.

A harmadik nagyobb rész (a tartalomjegyzékben II-vel jelölve) Štúrnak a szlovák irodalmi nyelv megalkotásában játszott (fő)szerepét tárgyaló tanulmánnyal kezdődik. A szerző ugyancsak itt említi meg Kossuth Györgyöt (Kossuth Lajos nagybátyját), akinek szintén fontos szerep jutott abban, hogy a közép-szlovákiai nyelvjárás emelkedett irodalmi nyelvi rangra, hiszen a Turóc megyei szlovák anyanyelvű magyar nemeség – Kossuth György is – az 1840-es években támogatta a szlovák nemzeti mozgalmat.

Demmel kutatásai során forrásként felhasználta prenumerációs, azaz előfizetői listákat, utalva azok kiemelkedő forrásértékére. Az előfizetési rendszer vizsgálata során rendkívül érdekes megfigyelést tesz, miközben megpróbálja rekonstruálni a *Slovenské*

národňuje novini (a Štúr szerkesztette első szlovák nyelvű politikai lap) előfizetői körét: minél kiterjedtebb volt a kapcsolathálózat, annál több előfizetőt tudott felsorakoztatni egy-egy kiadó. Az előfizetési rendszerre is érvényes az a megállapítás, miszerint ez annál szélesebb körű, minél több úgynevezett gyenge (ismerősi) kapcsolattal rendelkezett a szerkesztő és/vagy kiadó. A baráti kapcsolatok ugyanis mindig behatároltak, hiszen a barátok ismerősi köre is jórészt megegyezik, ezzel szemben az ismerősök baráti köre jóval több ismeretlen emberből áll, így szélesedhet a kapcsolatháló.

A szerző vizsgálja Štúr szerepét az utolsó rendi országgyűlésen, ahol Zólyom szabad királyi város követeként vett részt. Az országgyűlésen védte „megbízói” érdekeit, valamint felszólalt a társadalmi változások szükségessége érdekében. Itt fűzte szorosabbra viszonyát a horvát nemességgel, valamint Josip Rajačić szerb metropolitával.

Érdekes kérdés Štúr esetleges öngyilkosságának vizsgálata. 1855 decemberében vadászni indult néhány társával Modor város határába, ahol saját puskájával lőtte lábba magát, majd január 12-én belehalt sebesülésébe. A szerző megvizsgálja, Štúr vé-

get akart-e vetni életének, vagy pedig bal-eset történt. A rendelkezésre álló források alapján azonban nem lehet minden kétséget kizáróan tisztázni ezt a kérdést, ám Demmel számos érvet felsorol az öngyilkosság teóriájának cáfolatára.

Demmel József hiánypótló munkája minden, a téma iránt érdeklődő olvasó számára ajánlott mű, ugyan rengeteg szak kifejezés szerepel benne, hiszen történészi szakmunkáról beszélünk, ezért elsősorban „szakmabeliek” számára íródott, de úgy gondolom a „laikusok” is bátran forgathatják. Rengeteg új információval gyarapítja tudásunkat. A kötet legnagyobb hibájának névmutató hiányát tartom, hiszen a mű bővelkedik a nevekben, ezért szükség lenne a könyvben szereplő nevek gyűjteményére egy külön fejezetben. Mindenképp emeli a munka színvonalát, hogy eltávolodik a korábbi Štúr-értelmezésektől, visszahelyezi őt a 19. századi Magyarország társadalmi viszonyai közé, s személyét a maga komplexitásában mutatja be.

BENYUS MÁTÉ

Az 1848/49-es Aradi Erekllyemúzeum története

Zakar Péter – Felicia Aneta Oarcea:
„Muzeului Revolutiei 1848–1849” din Arad.
„Az 1848–1849-es forradalom
múzeumának” története Aradról.
Editura/Kiadó Trinom, Arad, 2011. 345
oldal. Aradi Erekllyemúzeum –
Okmánytár. Válogatott iratok és
dokumentumok. Szerkesztette Hermann
Róbert. E-Press Nyomda Kft., Szeged,
2012. 388 oldal. Aradi Erekllyemúzeum –
Gyűjteményi Katalógus I-II. Szerkesztette
Kedves Gyula. E-Press Nyomda Kft.,
Szeged, 2012. 275, 319 oldal

Zakar Péter és Felicia Aneta Oarcea könyvekben arra vállalkoztak, hogy összefoglalják az Aradi Múzeum által őrzött 1848–1849-es Forradalom és Erekllyegyűjtemény történetét az írott és tárgyi források segítségével. A magyar történelem rendkívül fontos időszaka volt ez a két év, mivel a polgári Magyarország alapjait ekkor rakták le, a korabeli dokumentumok és relikviák jelentős része azonban a jelenlegi országhatárokon kívül található. Pályázatok révén azonban lehetőség nyílt 2011-ben az Aradi Erekllyemúzeum anyagának feldolgozása – a tárgyak katalogizálása, restaurálása és egy kiállítás rendezése – mellett a múzeum történetének feldolgozására.

Zakar Péter és Oarcea munkája két részből áll: elsőként Zakar Péter az Aradi Erekllyemúzeum történetét ismerteti 1920-ig, a második részben pedig Oarcea a jelenkori gyűjtemény történetét mutatja be. Mindkét fejezet egy-egy összefoglalással és függelékkel zárul. A könyv román és magyar nyelvű, tartalmilag megegyező egységből áll, s egy német nyelvű összefoglalást is tartalmaz. A kötetet egy illusztrációkkal teli album zárja.

Az aradi Kölcssey Egyesületet ugyan 1881. április 24-én alapították értelmiségiek

„...a nemzeti közműveltség és a magyar nyelv terjesztése, a hazai irodalom és művészet pártolása érdekében” (171. old.), de nyilvános működésüket csak 1882 januárjában kezdték meg. Az egyesület a megalakulása után több nehézségbe is ütközött, mégis egészen 1920. szeptember 1-jéig jelentős szerepet játszott az Aradi Múzeum, az Erekllyemúzeum és a Kultúrpalota megalapításában. Ahogy Zakar Péter is hangsúlyozza, az egyesület tagsága először csak egy megyei múzeum megalapítását tűzte ki célul, s csak később merült fel az Erekllyemúzeum gondolata, ehhez többek között az egyesület kapcsolatrendszere, sikerei és kiemelkedő személyiségei is hozzájárultak. Az Erekllyemúzeum létrehozását ugyanakkor elősegítették azon nagyszabású ünnepek is, amelyeket évről évre október 6-án Aradon rendeztek. Nem tisztázható, hogy valójában ki tette az első indítványt az Erekllyemúzeum alapítására – az 1910-es években Márki Sándor úgy emlékezett vissza, ő vette fel a gondolatot, másrészt Varjassy Árpád aradi tanfelügyelő is magának tulajdonította azt, sőt valóban jelentős szerepet játszott az Erekllyemúzeum megalapításában – , annyi biztos, hogy 1891 májusában a választmány egy szabadságharci múzeumi bizottságot állított fel. A tárgyak beszerzését a múzeum számára megnehezítette, hogy nem minden hozzátartozó volt képes megválni személyes tárgyaitól, így például Damjanich János özvegye ugyan örömmel vette az Erekllyemúzeum alapítását, mégsem tudott egyes tárgyaktól egészen haláláig megválni, néhányat azonban még életében a létesítendő kulturális intézménynek adományozott. A gyűjtőmunka egészéből mindenképp ki kell emelni a vértanúk földi maradványait célzó ásatásokat. A Kölcssey Egyesület elnökét, Varjassy Árpádot a budapesti sajtóban éles támadások érték amiatt, hogy

a rossz időjárási körülmények között is ásatási munkákat végzett. 1913 októberében végül exhumálták Lázár Vilmos és Schweidel József földi maradványait.

Az Erekllyemúzeum megnyitására végül 1893. március 15-én, a pesti forradalom 45. évfordulóján került sort, ezt tartják számon az alapítás hivatalos dátumaként. A múzeum négy szobából állt egy bérház második emeletén: az egyikben a vértanúk emléktárgyai, a másodikban fegyverek és honvédek által a várfogságban készített tárgyak, majd a kéziratok és proklamációk sokasága következett. A gyűjtés és az első világháborúig tartó tömeges adományozás révén jelentősen gyarapodott a gyűjtemény, a tárgyak már végül nem fértek el ebben a négy szobában sem, s a kiállítás tizenegy szobára bővült. Ezzel párhuzamosan a múzeum bevétele is lényegesen nőtt különböző forrásokból: az *Ezernyolcszáznegyvennyolc* című kötet bevételének egy része, sorsjegyek kiadása, takarékpénztáraktól, az Arad-Csanádi Egyesült Vasúti Társaságtól kapott támogatás, valamint belépődíj bevezetése révén. A szerző külön ismerteti a Kultúrpalota épületének történetét is, melynek tervrajzai már 1897-ben készen álltak, de az ügy egészen 1909-ig elhúzódott. Arad városa 1909 decemberében hozott határozatot az Erekllyemúzeum felépítéséről, s 1913. október 26-án nyitották meg azt. Trianont követően azonban a Kölcsey Egyesület működése megszűnt Aradon, a működtetésben a helyét a román közigazgatás vette át. A Kultúrpalota és az ehhez tartozó Erekllyemúzeum fejlesztése leállt, gyűjteményüket bezárták.

Felicia Aneta Oarcea a gyűjtemény jelenkori történetét mutatja be. Egy rövid bevezető után tulajdonképpen ott folytatta a történetet, ahol Zakar befejezte: a román közigazgatás megjelenésével. 1920-ban a Kultúrpalota az Erdélyi Múzeumok Felügyelete alá került, 1921 januárjában megalakult a Kultúrpalota Felügyeleti Bizottsága. Az „új közegben” meghatározó szerepet játszott Lazar Nichi, az első román igazgató

(1921–1944). Nichi támogatta a művelődéssel kapcsolatos kezdeményezéseket, elkezdődött a román népi emléktárgyak integrálása az Aradi Kultúrpalota Múzeumába. Ezen periódust az új román politikai közigazgatási struktúrákhoz való alkalmazkodás jellemezte, tehát egyfajta útkeresés és intézményes, kulturális szervezés időszakának tekinthető. A második világháborút követően a múzeum az új társadalmi rend eszméinek szócsövéné vált, propagandisztikus célokat szolgált. Az államosítási folyamat részeként számos magánkézben levő tárgy állami tulajdonba s így a múzeumba került. Az 1951–1960 közötti évek az Aradi Múzeum átszervezésének korszaka volt, önálló intézménnyé vált saját költségvetéssel: a gyűjteményeket tematikailag újra felosztották. Az intézmény nevet is váltott: az addigi „Erekllyemúzeum Gyűjteménye” elnevezés „1848–1849-es Forradalom Múzeumára” változott. 1953 és 1957 között az igazgatási feladatok mellett értékes tárgyakat szereztek a gyűjtemény számára, köztük Vukovics Sebő kormánybiztos levéltárának egy részét. Az 1958-as évben konzerválásra került az Aradon kivégzett 13 vértanú akasztófájának 24 darabja. Megemlítendő továbbá az aradi „Eternitatea” temető 24. számú, a Steiner-család sírboltjában talált csontok és az 1932-ben feltárt csontok, akasztófa-darabok és fémtárgyak vizsgálata. Az 1960-as években a „Forradalom Múzeumának” tematikája a Román Tudományos Akadémia utasításait követte, a múzeumi kiállítások uniformizált történelmet mutattak be. 1979 után egyre szűkült a részleg kiállítási tere is. Változást az 1989-es év hozott, amikor a kommunizmus bukása után helyi szinten a kiállítások száma és a nemzetközi együttműködés lehetősége is megnőtt. Ilyen kooperáció keretében jött létre például Békéscsabán 1998 novemberében és 1999 márciusa között *Rabok legyünk vagy szabadok?* címmel egy kiállítás az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. De több más kiállítás megszervezésében is folytatódott az együttműködés

2006 és 2008 között a magyar és román szakembereknek köszönhetően.

Zakar Péter és Felicia Aneta Oarcea élvezetes stílusban megírt, lényegre törő, átfogó történeti összefoglalást nyújt mind az 1848–1849-es forradalommal és szabadságharcral foglalkozó kutatók, mind a téma iránt érdeklődő olvasók számára. Írásaik tartalmilag és logikailag szorosan kapcsolódnak egymáshoz annak ellenére, hogy a múzeum történetének két külön korszakát tárgyalják. Az olvasó vizuális képet is alkothat a könyv végén található pár oldalas illusztrációból, a szerzők nemcsak az írott források segítségével tárják fel az intézmény történetét, hanem a tárgyi emlékek sorával életszerűvé és színessé formálják a szöveget. Mindennek eredményeként nemcsak a múzeum történetének leírását olvashatjuk, hanem a magyar szellemi és kulturális élet fejlődésének egy lényeges szeletét is nyomon követhetjük.

A múzeum történetébe egy forráskiadvány nyújt mélyebb betekintést, amely az 1836–1892 közötti dokumentumok egy részét tartalmazza. Ahogy Hermann Róbert is hangsúlyozza a bevezetőben, az Aradi Ereklyemúzeum létrehozói és gyarapítói nemcsak tárgyakat, hanem a korszakra és szereplőinek életére vonatkozó dokumentumokat is gyűjtötte. Így megtalálhatjuk Kossuth Lajos és Görgei Artúr iratainak egy részét. Kossuthtól például Török Gábornak írt levelét érdemes kiemelni, melyben a *Törvényhatósági Tudósítások* ellen indult kormányzati támadás miatt többek között Arad vármegye támogatását kérte. A vértanúk kézírataiból, a szabadságharc tábornokainak leveleiből, valamint a korszak más neves szereplőinek iratából is válogatást kapunk. Megemlíthetjük Lázár Vilmos és feleségének hagyatékát, melyből Lázár Prohászka Ferenc aradi levéltárosnak írt kö-

szönőlevele emelkedik ki. Továbbá Vetter Antal altábornagy azon közleményét is olvashatjuk 1849-ből, melyben Arad várának bevételéről és az ellenségtől megszerzett fegyverekről írt. A visszaemlékezések és naplók között egy olyan Aradhoz kapcsolódó okmányt emelhetünk ki, melyben Kovách Ernő honvédtábornagy, a 30. honvédszázalaj parancsnoka számolt be az aradi ostromseregnél teljesített szolgálatról.

Végül az olvasó képi áttekintést is kaphat az intézményben őrzött tárgyakról az Aradi Ereklyemúzeum kétkötetes gyűjteményi katalógusából. Az első kötet egyrészt az 1848–1849-hez kapcsolható fegyvereket és azok tartozékait tartalmazza, így többek között Kiss Ernő duplacsövű vadászpuskáját és Aulich Lajos honvédtábornok szablyáját. Másrészt szimbólumokat (zászlók, zászló- és koszorúszalagok, viselet, pecsétek, emléktáblák), emléktárgyakat, kitüntetések, érdemeket és képzőművészeti alkotásokat is szemlélhetünk. A több ezer tárgy közül kiemelném Leiningen-Westerburg Károly szívurnáját és Dessewffy Arisztid pipáját. Kivételes leletnek mondható azonban a Kossuth hajszálait tartalmazó ereklyetartó vagy éppen Schweidel József földi maradványai, melyeket az aradi várárokból emeltek ki. A katalógus második köteté grafikákat, fényképeket, kéziratokat és nyomtatványokat mutat be. Megemlíthetjük például Barabás Miklós grafikáját gróf Batthyány Lajosról, Damjanich Jánosné fényképalbumát, Arad megye bizottmányának feliratát Szemere Bertalan belügyminiszterhez, valamint Lázár Vilmos és Leiningen-Westerburg Károly egymással, titokban, az aradi várbörtönben váltott üzeneteit.

KOVÁCS ANITA

Nem kötő erők,

avagy egy ausztrál tornaklub tagjainak bemutatója az 1920-as években

Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerkesztette Cieger András. Atelier, Budapest, 2009. 322 oldal

Mindjárt az elején fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az egyébként nagyon szép kivitelezésű könyv ízléses borítójának egyik sarkába elhelyezett, tornászcsapatot ábrázoló kép apropóját tudni vágyó potenciális olvasó keressen inkább más kérdésre választ a kötetben, mert erre kézzelfogható magyarázatot nem fog kapni. Absztrakciós szinten persze bármi lehetséges: mintha az identitást konstruáló tényezők egymásra épülését asszociálnánk, esetleg a kollektív identitásokban feloldódó individuumokat összetartó erők megtestesülését látnánk az ausztrál férfiak alkotta gúlaszerűség képében.

A *Kötőerők* című kötet egy nagyon izgalmas célok megvalósítására törekvő kutatócsoport első, bemutatkozó kiállása. A 2007-es megalakulástól két év telt el a kötet megszületéséig. A kollektívát az ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományi, az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszéke, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdasági Karának Agrár-, Környezet- és Regionális Gazdaságtan Tanszéke, valamint az MTA Regionális Kutatások Központja alkotják. Az így felállt MTA TKI kutatócsoport megszervezésekor Gergely András (a kutatócsoport vezetője) előszava szerint a többnyire jótékony hatású interdiszciplinaritásra törekedtek, s a tanulmányok (témáikat, megközelítéseiket, módszereiket tekintve) mindenképpen reprezentálják ezt a többszínűséget.

A kötet alcíme szerint *Az identitás történetének térbeli kereteiben* jelölték meg a szerteágazó kutatások fókuszát. Tartalmilag kissé sutának tűnik „az identitás története” szó szerkezet, mivel bár konkrét identitás-

nak – minthogy az rendelkezik időbeliséggel – lehet története, de az elvont értelemben vett identitásnak már kevésbé. Mindenesetre a cím kollektív identitások időbeli változásairól való diskurzust feltételez.

Ars poeticájuk egy manapság már-már axiómaszámba menő megállapításra épül: „A teret a társadalom veszi birtokába; különböző méretekben, eltérő léptékben területté alakítja, s e terület – legyen az egy ország, egy város, egy utca – az identitás fontos, alkalmanként kulcsfontosságú eleme lesz.” (7. old.) A kutatási program „terjedelmes kérdéskörének” egyik (kissé költőinek tűnő) kérdése kézenfekvő módon az, hogyan történik meg egy terület kialakítása, annak birtokbavétele. (Ennél még sokkal érdekesebb lenne a tér és az identitás viszonyának elméleti átgondolása.) A többi konkrét, átfogó kérdés explicite itt nem kerül terítékre (és mint látni fogjuk, tulajdonképpen később sem), ám azt megtudjuk még az előszóból, hogy az Atelier-ben a *civilizáció, nemzet, régió, város* tudatosult tervekhez kapcsolódó témakörök álltak a kutatók érdeklődésének homlokerében, az Új- és Jelenkori Tanszék a *nemzet és identitás* viszonyának kutatásával csatlakozott, Pécssett pedig a *régiót* mint az identitás egyik lehetséges térbeli keretét kutatják.

Az előszó kedvesináló is egyben, néhány sorban egyesével bemutatja a tanulmányokat, és elárulja, hogy az adott szerző munkájával milyen módon kívánt hozzájárulni a kutatócsoport tudományos diskurzusához. Hálás köszönettel tartozunk mindezért Gergely Andrásnak, hiszen a mindenféleképp értekező írások szinte egyáltalán nem reflektálnak az ehhez a diskurzushoz való saját kötődésükre. Térbeli keretekkel találkozunk ugyan bőven, de a tér identitáskonstruáló, -formáló erejével csak ritkán. Az imént so-

rolt címszavak szerinti tematikus rendbe sorolás némileg enyhített volna a tanulmányokat összekötő erők hiányán (ami a kötet legnagyobb hibája). Talán a konferencián – melynek előadásából fogant a kötet – erre még kevésbé volt szükség. Némi mentegetőzés érződik ki Gergely szavaiból akkor, amikor az „egymással olykor még szorosabban össze nem függő eredmények” közreadásáról beszél. Az eredmények összehangolása természetesen csak hosszabb együttműködés és érlelés után várható, de annak tisztázása, világos rendszerbe szervezése, hogy az egyes szerzők a téma mely aspektusához szólnak hozzá, talán nem az előszót író feladata lenne.

Az identitás különféle térbeli keretei helyett a kötet tizenhárom tanulmányát három kulcsszó alá rendezték, a *Fogalmakhoz* és a *Kapcsolatokhoz* négyet-négyet, a *Helyek*hez pedig ötöt. Az első egység tehát fogalomtörténetet, fogalomtisztázást ígér. Erős az előzetes gyanú, hogy a kollektív koncepcióhoz legnehezebben kapcsolható tanulmányok kaptak itt helyet, hiszen a másik két címszó egyértelműen tükrözi az alcímhez és a kutatócsoport címéhez való közvetlen viszonyt. A *Kapcsolatok* az identitások és a térbeli keretek relációjának körülményeit feltételezi, míg a *Helyek* ugyanezen viszonyrendszer konkrét terek példáiból kiinduló identitásvizsgálatát. A tanulmányok olvastán erősödik a gyanú, hiszen míg a *Fogalmak* egységéből kilóg egy-egy munka, addig a többi egységben helyet kaptak közül több akár ide is rendeződhetne.

Az (itt) adekvát problémaközpontúságot nélkülöző, ezért kényszerűen a kakukktojás *Fogalmak* kategóriába került tanulmányok egyike Illés Iván *A „területi kohézió” szerepe az EU és a tagországok politikájában* című munkája, amely alapos elemzés tárgyává teszi a „területi kohézió” kifejezést, rávilágít annak különféle (egyszerre használatban lévő) értelmezéseire. Ezek természetesen nem esetlegesek, hanem politikai irányok és tematikai fókuszok által befolyásolt

mögöttes tartalmak. S bár a tanulmánynak az identitás kérdésköréhez való kapcsolódása szintén nem körvonalazott (ehhez még Gergely András sem tudott fogódzót adni), bizonyossá válik az olvasó számára, hogy az EU politikájában is érvényesül a fejlődés térbeli meghatározottságának szemlélete. Ugyancsak a régiók képezik a *Helyek* című fejezetben közölt, *Területi egyenlőtlenségek Kelet-Közép-Európában. A kutatás-fejlesztés példája* (Horváth Gyula) című, gyakorlatiasabb megközelítésű tanulmányhoz kapcsolódó kutatás térbeli alapját is.

Az először Foucault által használt „biopolitika” és „biohatalom” terminusok megjelenését és tartalmát vizsgálja Takács Ádám *Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója* címmel. A 18. század folyamán ment végbe a nyugat-európai társadalmakban az alattvalók csoportjának népszerűségként, azaz biológiai tulajdonságokkal rendelkező közösségként való felfogása, amit a biológiai tudás összegyűjtése és állami szintre emelése (biopolitika) követett. Foucault ezeknek a folyamatoknak a mikéntjét vizsgálja. Takács – továbblépve az ismertetésen – arra hívja fel a figyelmet, hogy bár Foucault szándékosan mellőzi a „nemzet”, „nemzeti kultúra”, „nemzeti azonosság” fogalmait, a biopolitikai-biohatalmi kérdéskör kapcsolatban áll a modern nyugat-európai nemzeti fejlődés több alapvető jelenségével. Ebből kiindulva új értelmezési keretet ad Foucault gondolatainak, amelyben lehetővé válhat a nemzeti identitás kortárs kérdéseire való válaszadás is. Ezek közül „a legális és illegális bevándorlás problémái, illetve a kezelésükre életbe léptetett politikai intézkedések racionalitásának kérdése kívánczik az első helyre”. (26. old.) Bár a kiemelt gondolat egy elméleti jellegű tanulmány lezárásaként szerepel, ígéretes a felvetés, amelynek gyakorlati megvalósítása lehet távolabbi cél.

Cieger András *Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. Vázlat* című tanulmánya inkább a *Kapcsolatok* című fejezetbe illenék.

A gondolatmenet rendelkezik ugyan egy központi fogalommal (alkotmányos patriotizmus), de bevallása szerint sem célja végigkövetni a fogalom saját történetét, csupán rövid, lényegre törő betekintést nyújt annak főbb használataiba. Elsődleges szándéka annak vizsgálata, hogy „az alkotmány, alkotmányosság fogalmakhoz milyen jelentéstartalmak, identitást megalapozó értékek, múltértelmezések kapcsolódnak a magyar tudományos és közbeszédben. Azaz mennyire létezik konszenzus az alapelveket illetően, és mennyire egységes a magyar alkotmányosság nemzeti történelemből fakadó kontextusa”, amire a politikai közösségek identitásai támaszkodnak. (48. old.) A tanulmány tehát kétségtelenül egy *kapcsolat* (a nemzeti identitásnak az alkotmánnyal való viszonya) feltárását tűzte ki célul mindamelllett, hogy a kapcsolat közegét, a magyar történelem kontextusába való beágyazottságát helyezte a történelmi tablóként működő tanulmány homlokterébe. Rendkívül izgalmas körképet nyújt az alkotmányos büszkeség 19. századi kiforrásától kezdve – annak 1945-ig tartó fokozatos gyengülésén keresztül – egészen a szocializmus évtizedeiig, vagyis az alkotmányos tudatlanság koráig, s az 1989 után fellépett zavaros, sokszólamú diskurzusig. (Olykor kevésbé átgondoltnak tűnik az *alkotmányos öntudat, azonosulás, büszkeség és bizalom* kifejezések használata az alkotmányhoz fűződő viszony jellemzésére, mintha legtöbbször csak egymás szinonimáiként szerepelnének, miközben fontos fokozati és attitűdbeli különbségeket érzékeltetnek. Erre a kétdimenziójú skálára azonban a szerző nem reflektál.) Mindeközben sor kerül a kollektív identitásképzésben szerepet játszó szimbólumok és emlékezeti helyek (hivatalos emléknapiak, az Országgház elhelyezkedése, stílusa kívül-belül stb.) elemzésére.

A kötet legtöbb tanulmánya a nemzet fogalmához kapcsolódik. Ezek egyike a *Fogalmak* témaköréhez kapcsolt „*Nemzeti történelem*” vagy *nemzet és történelem?*

(Lajtai L. László), amely historiográfiai megközelítésből veszi górcső alá a címben jelzett problémát. Hajdú Zoltán munkája *Hol él a magyar nemzet? Államterület, államhatár-változások, államföldrajz és a nemzet kölcsönviszonyok szemlélete a magyar földrajztudományban 1947-ig* címmel vezet át a *Kapcsolatok* tematikus egységhez. Ebben a nemzet története kifejezetten területi aspektusból jelenik meg, a magyar államfejlődés történeti és területi fordulópontjai mellett különös hangsúly esik a megszortott államterület problémáira (1526–1699), a Habsburg hatalmi térbe integrált magyar államterületre (1686–1848), az 1848-at követő politikai térfejlődés és az azzal kapcsolatos nemzeti problematikára.

Klement Judit ugyancsak egy nemzettel való kapcsolatot vizsgál *A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”* című tanulmányban. A kötet egyik legérdekesebb és legvilágosabban megfogalmazott kérdésfeltevése az övé: „...az ország vezető csoportjai közé kerülő, igen heterogén gazdasági elit »mennyire« volt magyar, mennyire tekintették őket mások annak, illetve »hogyan« éltek meg ők a magyarságukat.” (164. old.) A körültekintő fogalmi tisztázást követően kitér a nemzeti identitás vizsgálatának lehetőségeire. Gazdasági szereplők esetén jellemző a személyes narratív források hiánya (legalábbis kis száma), így a szerző olyan forrásokhoz nyúlt, amelyek beszédhelyzetében a nemzeti identitás sokkal közvettebb módon jelenik meg, s nehezebben, töredékesebben tapintható ki. Tisztában van azzal, hogy ha például érdekképviseleti és véleménynyilvánító fórumok beszédmódját vizsgálja aszerint, hogy milyen más csoportokkal szemben és hogyan használták a nemzet fogalmát (például a merkantilok hivatkozása a nemzet érdekeire az őrlési forgalom körüli vitában), akkor nem hagyhatja figyelmen kívül többek között az anyagi érdeket mint motiváló tényezőt sem a nemzeti identitás tudatosan átgondolt, de nem interiorizált megválasztásában.

Nem távolodva el túlságosan a nemzet problémakörétől, Tevesz László *Kossuth és a Pesti Hírlap hagyományelvűsége, 1841–1843* című munkájában a reformkori liberálisok gondolatvilágának fontos vonására, méghozzá a hagyományelvűség jelenlétére hívja fel a figyelmet. A nemzetiség fogalma az etnikai-nyelvi közösség mellett a kulturális javak összességét (kollektív emlékezet, közéleti nyelv, társasági szokások rendszere stb.) is takarhatja, amelynek a magyarországi polgárosodás folyamatában való átmentése (ezzel együtt a hagyomány és a korszerűség egyensúlyának megteremtése) a kollektív identitás és a társadalmi kohézió miatt válik fontossá.

A Michael Espagne- és Michael Werner-féle „*Kulturtransfer*” irányzat kereteibe illeszkedik, de ezt a viszonyt reflektálatlanul hagyja Csizmadia Dominika tanulmánya. Habár már a címben (*A fordítás mint a nemzetek közötti kapcsolatok vizsgálatának lehetséges eszköze*) megfogalmazott hipotézis helyességéről sikerül meggyőznie az olvasót, adós marad a válasszal arra a kérdésre, hogy a fordított művek kvalitatív és kvantitatív vizsgálata eredményez-e valóban többletet a nemzetek közötti kapcsolatok megismerésében. A közös problematikához való kapcsolódás megfogalmazása e tanulmány esetén is Gergely Andrásra maradt: „Az identitás térbeli kerete ekként egy imaginárius térrel, a külföldről felvállalt kulturális produktumokéval bővül. A fordítások csatornáin olyan szépirodalmi és társadalomtudományi anyag ömlik be, amely alakítani képes a befogadó ország kulturális identitását.” (9. old.)

Érhető módon a *Helyek* tematikai egység alá sorolták a várostörténetet művelő Granasztói György (*Az átmenet előtti magyarországi városok területhasználatának modellje*) és Czoch Gábor (*Lakóhely és társadalmi helyzet. A reformkori külvárosok problematikája Kassa példáján keresztül*) írásait, amelyek az eddigiéknél konkrétabb, valóságos terekkel foglalkoznak, bár az utóbbi munka éppen arra világít rá, hogy a

városfogalom változásából adódóan a város-terület határai korántsem egyértelműek. A külvárosok fokozatos emancipálódásának folyamatán keresztül bemutatja, hogy a fogalom változásai mögött milyen jelenségek húzódtak. Granasztói György a kora újkori Nagyszombat példáján keresztül az átmenet előtti Magyarország városi területhasználatának társadalmi modelljét alkotja meg korrespondencia-elemzések alapján, ennek során Henri Pirenne topográfiai dualizmus koncepciója mellett Max Weber elgondolásait használja fel a nem legitim hatalomról, valamint a chicagói szociológiai iskolát irányító Ernest Burgess elképzelését a koncentrikus körökből álló modern városról. Mindkét írásban érdekes és alapos kutatásokkal ismerkedhetünk meg, mégis csaldást keltenek az identitás kérdésköréhez való bárminemű kapcsolódás hiánya folytán.

Várostörténeti, de kérdésfeltevésében és módszereiben egyszerismind mikrotörténeti jellegű Erdősi Péter eleinte kissé imbolygó, de azután annál remekebb tanulmánya (*Imázsteremtés és kultúrpolitika az 1970-es években: Szentendre esete*). A mindenáron imázsteremtéssel foglalkozó keretet lehántva eljutunk a tényleges vizsgálati terepig: bepillantathatunk az 1970-es évek (kultúr)politikai döntéshozatali mechanizmusába, a városi úthálózat, kulturális intézményi karbantartás, köztéri szobor-elhelyezési ügyek mögötti, különféle protekciók érvényesítésével terhelt politikai döntések világába. A párhuzamosan futó, szentendrei városimázs-teremtésről szóló gondolatmenet ugyanakkor szemléletes példa az identitás és a térbeli keretek nem organikus összefonódására, amikor felülről irányítottan a városra aggatott, legkevésbé sem önazonos szerep az idő múlásával identitássá válik.

Sonkoly Gábor az egyetlen a kötet szerzői közül, aki egyáltalán reflektál a kutatócsoport tényére. A *Nemzeti örökségből – világorökség: Budapest példája* című tanulmánya adta kereteket arra használja fel, hogy a kollektívában végzett kutatásáról rövid ismertetést és ízelítőt nyújtson az olva-

sónak (*A budapesti világörökségi helyszínek mint történeti városi tájak* alfejezet), majd felvázolja a kutatás további menetét és lehetőségeit. A több általa felvetett kérdés között felbukkan egy a közös koncepcióhoz közvetlenül kötődő probléma is: hogyan ragadható meg a nemzeti örökségi helyszínek nemzeti identitásában játszott szerepének változása a világörökségi interpretációk által.

Mint láttuk, rendkívül széles spektrumon mozognak az itt felvázolt tanulmányok. Variációk egy témára, üdítő sokféleség, ami egyelőre kaotikus összképet mutat. Talán éppen egy félkész, instabil gúlaszerű alakzatot, ami mindenesetre biztos alapon áll.

MOLNÁR ESZTER EDINA

Az évszázadokon átívelő tudásközpont: az angers-i egyetem története a középkortól napjainkig

Histoire de l'Université d'Angers du Moyen Âge à nos jours. Dir. Yves Denéchère, Jean-Michel Matz. Presses Universitaires de Rennes, 2012. 328 oldal

A francia–magyar tudományos együttműködés egyik kiváló példája lehet a Szegedi Tudományegyetem és az Angers-i Egyetem között fennálló, évek óta eredményesen működő kapcsolat, amely nem csupán az Erasmus csereprogramban, hanem közös irányítású képzésben elkészült doktori disszertációkban, közösen szerkesztett kötetekben, tanulmányutakban is megmutatkozik. Akárcsak a két város lakosság száma (ha Angers populációját az agglomerációs körzet nélkül tekintjük), a két egyetem hallgatói létszáma is hasonló, párhuzamba állítható.

Az angers-i egyetem története 2012-ben jelent meg *Histoire de l'université d'Angers du Moyen Âge à nos jours* címmel, a kötet az angers-i egyetemen különböző korszakokkal foglalkozó, kiváló történészek összefogásának eredménye. A mű főszerkesztői a társadalomtudományi doktori iskola igazgatója, Yves Denéchère és a regionális történettudományi kutatócsoport (CERHIO) angers-i igazgatója, Jean-Michel Matz.

A kötet színvonalas nyomdai kivitelezése gazdag és színes képanyaggal párosul, amely megfelelően illusztrálja a szöveget. Másrészt tartalmilag is mindenképp hiánypótlónak számít: hiába sorolható Angers a legrégebbi francia egyetemek közé (Párizs, Toulouse, Montpellier, Avignon, Orléans, Cahors és Grenoble után 1364-ben, tehát az első közép-európai egyetemekkel hozzávetőlegesen egy időben alapították), történetét – ahogyan a kötet végén található bibliográfiából is kitűnik – viszonylag későn írták meg. A földrajzilag legközelebb található,

1460-ban alapított nantes-i egyetem történetét bemutató kötet már egy évtizeddel ez előtt elkészült.

A mű stílusa a többszerzős kivitelezés ellenére is egyenletes, s elegendő információt ad a franciaországi iskolafejlődésről ahhoz, hogy a témához kevésbé értő olvasóközönség számára is érthető legyen, ugyanakkor az egyedi részletekkel a hozzáértőbbeket is leköti. Kivételt képezhet talán a 11. fejezet, amely a személynevek és évszámok túlszűfoaltsága miatt meglehetősen nehezen emészthető.

A könyv négy nagy szerkezeti részre tagolódik. Az első két rész foglalkozik az egyetem középkori, illetve újkori történetével a francia forradalom kitöréséig (*L'université au Moyen Âge* és *L'université sous l'Ancien Régime*). Az angers-i egyetem története a székesegyházi iskola megalapításával vette kezdetét a 11. században. Az iskola első vezetői, akik kinevezésüket az angers-i püspököktől kapták, többségükben a Magyarországon sem ismeretlen Chartres-i Fulbert tanítványai voltak. Az intézmény népszerűsége ebben a kezdeti időszakban szinte teljes mértékben a vezetők egyéni tehetségétől és renoméjától függött; elsősorban ezek a tényezők vonzották a diákokat a Maine-parti városba, ahol a grammatika oktatására nagy hangsúlyt fektettek. A katedrális mellett működő iskola ekkor még nem rendelkezett saját könyvtárral, de a diákok hozzáférhettek a város bencés intézményeinek könyvtáraihoz, illetve az itt működő *scriptorium*okban másolt tudományos és liturgikus kéziratokhoz. A diákok leginkább a Loire-völgyből vagy Bretagne-ból érkeztek. A korszak gregorián reformjai az angers-i iskola egykori tanulóinak is kedveztek: közülük sokan fényes egyházi karriert futottak be, de az sem volt ritka, hogy a párhuzamosan zaj-

ló kulturális reneszánszhoz járultak hozzá kiemelkedő költői tevékenységükkel.

A 12. század közepétől a korábbi nagynevű iskolák, így például Reims és Chartres, hanyatlásnak indultak, s új központok emelkedtek ki. A Loire-völgyben Orléans és Angers jutott egyre nagyobb szerephez. Ezek az új tudományos centrumok húztak hasznát az 1229-es párizsi eseményekből, ugyanis a város és az egyetem közti konfliktus miatt az egyetemi hallgatók és oktatók vidéken vagy külföldön kerestek megélhetést. Ekkor jelent meg Angers-ban a jogi *studium* is, amely a következő két évszázadban folyamatosan erősödve az angers-i egyetem legnépszerűbb kara lett. A jogi fakultás először a városvezetéstől kapott támogatást, átvállalták ugyanis a professorok fizetését, majd ugyanehhez állami hozzájárulást is kapott az egyetem a 16. század végén. Mindezek ellenére egy rövid sikerperiódus után a kar a 17. század végétől gyors hanyatlásnak indult.

A 14. század végétől általános tendenciaként jelentkezett az egyetemi oktatók és diákok igénye autonómiájuk kiterjesztésére, s ebben, saját érdekeit is szem előtt tartva, támogatta őket a királyi hatalom. Az angers-i egyetem V. Károly, majd utódai alatt is jelentős kiváltságokat nyert el, ezekhez tartozott a rektori tisztség létrehozása is. A következő évszázadra az Angers egyeteme virágzó intézménnyé nőtte ki magát, amely 1432-ben három új karral bővült, és új épületeket kapott a városközpontban. Már nemcsak Anjou-ból és vonzáskörzetéből, hanem Flandriából, német területekről és a Brit-szigetekről is fogadott tanulókat, akik már nem az egyház, hanem a bürokratizálódó állam szolgálatába állították megszerzett tudásukat. A későbbiekben a vallásháborúk sokat rontottak az egyetem helyzetén, a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonása pedig megállította az északi területekről Franciaországba érkező protestáns diákseregletet. Bár a teológiai kar egyre népszerűbb lett, és leginkább ortodox szemléletéről vált híressé, az egyetem visszaesését jól

mutatja, hogy míg a 15–16. században 1000 diák tanult a 10–12 000 fős városban, addig az 1770-es években minden kart tekintetbe véve csak 400–500 diákról lehetett szó.

Mindkét korszak esetében a kötet szerzői nagy figyelmet szenteltek az oktatás hétköznapi aspektusainak, mint például az oktatás menete, nyelve, a diákélet. Ezenkívül a második rész külön tárgyalja a különböző karok történetét.

A könyv harmadik része („*D'une université à l'autre*”; Egyik egyetemből a másikba) az angers-i egyetem történetét tárja az olvasó elé a Forradalomtól egészen a mai formájában újraalapított egyetem megszületéséig, 1971-ig. A Forradalom kezdete körül, 1790-ben mintegy 60–70 jog- és orvostanhallgatót számlált az egyetem, és mintegy 140-et, ha hozzászámítjuk a bölcsész-képzésben résztvevőket. Ezt követően azonban 1791 és 1793 között a forradalmi rendelkezések nem kímélték az egyetemet sem, melynek utolsó kara, az Orvosi Kar 1793-ban volt kénytelen bezárni kapuit, csakúgy, mint az *Ancien Régime* idején alapított egyetemek. 1797 és 1804 között Angers szellemi életének legfőbb szervezői a Központi Iskola, a múzeumok és a könyvtár voltak. Ebben az időszakban Rennes és Poitiers kedvezőbb helyzetben volt, így ezen városokban működhetett jogi képzés. Sikertelen volt a kísérlet a jogi kar mellett mind a bölcsészkar, mind a természettudományi kar újraalapítására, ami a csalódások időszakaként vonult be az egyetem történetébe. Az intézmény a 19. század folyamán többször is nehéz helyzetbe került. 1854-ben elvesztette az akadémiai központ státuszát, majd a Harmadik Köztársaság időszakában az 1875-ben született felsőoktatási törvény a felsőoktatás szabadságáról konkurenciát teremtett az ekkor alapított katolikus egyetemek által. 1875 és 1879 között nyitotta meg kapuit Angers-ban a katolikus egyetem jogi, bölcsész, természettudományi s végül teológiai kara (ma *Université Catholique de l'Ouest*).

Az Orvosi és Gyógyszerészeti Iskola jelentette a folytonosságot a Forradalomtól a 20. század kezdetéig. Orvosi kar híján, 1807-ben – az elsők között – Angers Orvosi Iskolához jutott, mely három év alatt képzett – ekkortájt vidéki orvosoknak nevezett – tisztiorvosokat. Ezt követően azonban csak lassú lépésekben jutott el a középiskolai (1820), előkészítő (1840) státuszok elérésén keresztül, majd új kórház mellé költözésével az 1890 és 1910 körüli újrászervezéshez és virágzáshoz. A 19. század végére Angers igazi felsőoktatási központtá vált, köszönhetően az orvosi-gyógyszerészeti iskolának, a művészeti, valamint a katolikus fakultásoknak. Új bakteriológiai, kémiai és szövettani laboratóriumokkal gyarapodott az intézmény, s 1900 körül hallgatóinak száma mintegy 125 volt. Az iskola számos oktatója aktív szerepet vállalt a város életében, közülük ketten a város polgármesteri tisztségét is betöltötték. Az Orvostudományi Iskola az első világháború után folytatta a megkezdett modernizációt, s az 1940-es évek kezdetére hallgatóinak száma 300 körülire duzzadt.

Az angers-i felsőoktatás fejlődését tárgyaló 13. fejezet kezdő-, illetve végpontja 1957 és 1968. Az olvasót egészen biztosan érdekelné a második világháború alatti, valamint az azt követő lázas újjáépítés időszaka. Véleményünk szerint jót tett volna a fejezetnek, ha ezt az időszakot is elemezné a mű, így az az érzése támad az olvasónak, mintha egy kisebb időutazásban lett volna része. A többi fejezet erőssége – a levéltári források és dokumentumok, fényképek, tervrajzok –, a gazdag illusztráció itt éles kontrasztba kerül. Érdekes, de nem feloldhatatlan ellentmondásra hívja fel a figyelmet a szerző: a két háború közötti, valamint a második világháborút követő időszak viszonylag magas születésszáma Maine-et-Loire megyében¹ nem jelentkezett automatikusan az 1950-es években a hallgatói létszám emelkedésében, amint az várható lett

volna. Az angers-i fiatalok ugyanis kevesebb hajlamot mutattak a hosszú középfokú, valamint felsőfokú oktatásban való részvételre. Szemléletessé teszi ezt a következő statisztikai adat: a 16–21 év közötti francia fiatalok közül 1000 főből átlagosan 114 kezdett felsőfokú tanulmányokat, míg Angers régiójában mindössze 78. A növekedési potenciál azonban adott volt, hiszen sok angers-i fiatal inkább a távolabbi városok állami egyetemlein folytatott tanulmányokat, mintsem hogy a helyi katolikus karok egyikére iratkozott volna be. Az 1957-es év fejleménye, hogy a prefektus – az oktatási kínálat bővítése érdekében – elérte, hogy a természettudományos felsőoktatás első ciklusa létrejöjjön Angers-ban, azonban az intézmény a rennes-i egyetem függőségébe tartozott.

Az 1961 és 1980 közötti évek egyfajta „egyetemalapítási láznak” is nevezhető, hiszen húsz új egyetemet alapítottak ekkor országsszerte, amibe Angers viszonylag későn kapcsolódott be. Egy nem várt fordulat – a katolikus egyetem döntése a jogi kar bezárásáról az 1963–1964-es tanév végén – kedvező helyzetet teremtett az egyetem újraalapítása felé vezető úton. Ekkor merült fel alternatívaként egy Nantes-ban és Angers-ban létrehozandó jogi fakultás, s az végül Nantes-ban került megalapításra 1966-ban.

Az Európa-szerte terjedő 1968-as diákmozgalmak hulláma az angers-i egyetemistákat is megérintette. A tüntetésekkel és sztrájkokkal teli időszak legfőbb eredménye az volt, hogy a különböző intézményekben tanuló, de közösen gondolkodó és cselekvő hallgatók egyetértettek abban, hogy Angersnak szüksége van egy önálló egyetemre, melynek keretében az egymással addig sokszor vetélytársat látó intézmények együttműködhetnek. A fordulópontra az 1971. október 27-i rendelet jelentette, mely egy állami egyetem (*université publique*) alapításáról határozott Angers-ban.

A negyedik rész a „*L'affirmation d'une jeune université pluridisciplinaire*”, azaz „Egy fiatal multidiszciplináris egyetem kon-

¹ Megyeszékhelye Angers

szolidációja” címet viseli, amely kétségkívül találó. Szemléletesen tükrözik ezt a Belle Beille campusra épített ideiglenes épületek, melyek közel két évtizedig szolgálták a jogi és bölcsészettudományi kart, valamint a súlyos hely- és pénziánnal küszködő könyvtárat. Ebben a részben hangsúlyosan jelennek meg az elvetélt próbálkozások (Zöld Egyetem 1974–1975 között; Téglá és habarcs egyetem a belvárosban), ami kitűnően ábrázolja azt az útkeresést, melyet ezekben az években élt át az egyetem. Emellett a képzési kínálatban is a fejlődés vágya jellemezte ezt az időszakot, az egyre szélesebb horizontális kínálat mellett a vertikális lehetőségek bővítése (mester- és doktori szakos képzések) foglalkoztatta az egyetemi döntéshozókat.

A 4. rész 17. fejezete a „»Far West«-től a modernitásig” címet kapta, az egykori hallgatók visszaemlékezései alapján. Az *oral history* módszerének beépítése és a hallgatói nézőpont megjelenítése kifejezetten érdekessé és olvasmányossá teszi a fejezetet. S ez különbözteti meg e művet az eddig megszokott „klasszikus” egyetemtörténeti művektől. Hab a tortán, hogy ezt a munkát mesterképzésben résztvevő hallgatók végez(het)ték el. A 21. századi olvasó számára talán özönvíz előttinek tűnhet, de a nálunk „golyaavató” néven elhíresült hagyomány bizony jelen volt az angers-i egyetemi életben is az egyetem újjraalapításától kezdve.

Az egyetemi hallgatók létszámának állandó növekedésében fordulópontot a jogi és bölcsészettudományi karok új épületei jelentettek (1989–1992), melyek hatására az

1990-ben még 10 000 fős létszám négy évvél később 16 500-ra emelkedett. A kilencvenes évek végén a városközpontban megépített új, Saint Serge campus lezárja azt az ívet, ami az olvasót esetleg nem hagyta nyugodni, nevezetesen: Visszatér-e valaha az egyetem a város szívébe? Igen, több évszázadnyi távollét után az egyetem visszanyeri központi helyét és ezáltal szerepét, amit a 16. fejezet alaposan elemez.

Az integrációs törekvések hatására jön létre 2008–2009 folyamán a PRES L’UNAM – Pôle de Recherche et d’Enseignement Supérieur – L’Université Nantes Angers Le Mans, mely három Pays-de-la-Loire régióbeli egyetemet foglal magában, 76 000 fős hallgatói, 11 000 fős alkalmazotti – melyből 4 200 fő oktató-kutató – létszámmal. 2010-ben az egyetem hallgatói létszáma átlépte a 20 000 fős küszöböt. Ez az adat világosan összehasonlíthatóvá teszi a vidéki egyetemet nemzetközi kontextusban is.

A könyv erőssége, hogy a helyi szintet bemutató forrásokon túl (angers-i helyi levéltár Maine-et-Loire megyei levéltár; Loire-Atlantique megyei levéltár; Le Courier de l’Ouest; Ouest-France) szélesebb kontextusban is vizsgálja az egyetem történetét, és felhasználja a Jelenkortörténeti Országos Levéltár, valamint a Francia Nemzeti Levéltár anyagát, így elhelyezve az intézményt az országos egyetemi térképben.

BARACS RÓBERT – MALÉTH ÁGNES

Számunk szerzői

BARACS RÓBERT	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Modernkor Program, Szeged
BENYUS MÁTÉ	történelem szakos egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged
BOGNÁR SZABINA	jogász, szociológus, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
ERŐS VILMOS	történész, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Debrecen
GAUSZ ILDIKÓ	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Modernkor Program, Szeged
JO TOLLEBEEK	történész, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven
KEMÉNY KRISZTIÁN	levéltáros, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
KOVÁCS ANITA	történelem szakos egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged
KÖKÉNY ANDREA	történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, Szeged
KÖKÉNYESI ZSOLT	PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program, Budapest
KÖVÉR LAJOS	történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, Szeged
MALÉTH ÁGNES	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Medievisztika Program, Szeged – Université d'Angers ED SCE CERHIO
MARJANUCZ LÁSZLÓ	történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged
MOLNÁR ESZTER EDINA	PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program, Budapest
SZÁSZ GÉZA	történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Szeged
TAKÁTS JÓZSEF	irodalom- és politikai eszmetörténész, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Pécs

A fordításokat BARNA JÓZSEF, GAUSZ ILDIKÓ, KÖVÉR LAJOS és TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID készítette.

Contents

Essays

- LAJOS KÖVÉR
Jacobus Tollius's Hungarian Mosaics 5
- LÁSZLÓ MARJANUCZ
Franz Griselini's Image of the Banat 24
- GÉZA SZÁSZ
The Image of Hungary in 18-19th-Century Travelogues 44
- ZSOLT KÖKÉNYESI
The Privileged in the Service of the State and the Common Good. On Joseph von Sonnenfels' Concept of Nobility. 60
- KRISZTIÁN KEMÉNY
Unjustified Cruelty or "Bitter Need"? The Conflict between the "Professor" and the "Great Renegade" in November 1848 92

Workshop

- ANDREA KÖKÉNY
Robert Townson's travels in Hungary, 1793 119
- JÓZSEF TAKÁTS
Metaphors, narrative models and languages of politics in Hítel 141

Evoking the Past

- Six letters from Hungary from the end of the 18th century (Translated, edited, annotated and prefaced by *Lajos Kövér*) 154
- French views on a Hungarian coronation. Reporters and celebrities at the coronation ceremony of Matthias II (Translated, edited, annotated and prefaced by *Ildikó Gausz*) 179

Beyond Our Borders

- Towards an anthropological approach to historiography. Interview with Belgian historian Jo Tollebeek. (Interview by *Vilmos Erős*) 189
- A selected bibliography of Jo Tollebeek's works 193
- JO TOLLEBEEK
Exegi monumentum. The great syntheses of national history (Translated by *Dávid László Törő*) 197

Reviews

- Historicus politicus Lajos Thallóczy assessed
(*Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft. Hrsg. von Dževad Juzbašić und Imre Röss. In Zusammenarbeit mit Andreas Gottsmann. Akademie der Wissen-*

<i>schaften und Künste von Bosnien-Herzegowina – Ungarische Akademie der Wissenschaften, Inst. für Geschichte. Sarajevo-Budapest, 2010)</i>	
SZABINA BOGNÁR	221
A Hungarian historian on the greatest Slovak (<i>József Demmel: A szlovák nemzet születése; L'udovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011</i>)	
MÁTÉ BENYUS	225
The history of the 1848/49 Relic Museum of Arad (<i>Péter Zakar-Felicia Aneta Oarcea: „Muzeului Revolutiei 1848-1849” din Arad. „Az 1848-1849-es forradalom múzeumának, története Aradról. Editura/Kiadó Trinom, Arad, 2011</i> <i>Aradi Ereklýmúzeum – Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok. Ed.: Róbert Hermann. E-Press Nyomda Kft, Szeged, 2012</i> <i>Aradi Ereklýmúzeum – Gyűjteményi Katalógus I-II. Ed.: Gyula Kedves. E-Press Nyomda Kft, Szeged, 2012</i>)	
ANITA KOVÁCS	228
Non-binding forces, or the performance of an Australian gymnastics club in the 1920s (<i>Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Ed.: András Cieger, Atelier, Budapest, 2009</i>)	
ESZTER EDINA MOLNÁR	233
A center of knowledge through the centuries: the history of the University of Angers from the middle ages to the present day (<i>Histoire de l'Université d'Angers du Moyen Âge à nos jours. Eds.: Yves Denéchère, Jean-Michel Matz. Presses Universitaires de Rennes, 2012</i>)	
RÓBERT BARACS – ÁGNES MALÉTH	237
Authors	239

A tartalomból***Természeti kihívások – társadalmi válaszok***

Rácz Lajos

„Kerülöm az akadémiai zsargon használatát.” Interjú John Robert McNeill környezettörténésszel

Sonnlechner, Christoph

„Ökológiai lábnyomok” a késő középkori Bécsben

Kiss Andrea – Laszlovszky József

Árvíz hullámok a Dunán? A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és a kora újkorban

Vadas András

Katasztrófa(történet)? Az 1880. évi zágrábi földrengés példája

Magyar Erzsébet

Budapest parkjai, 1870–1918. A szisztematikus városi zöldfelület-politika megjelenése

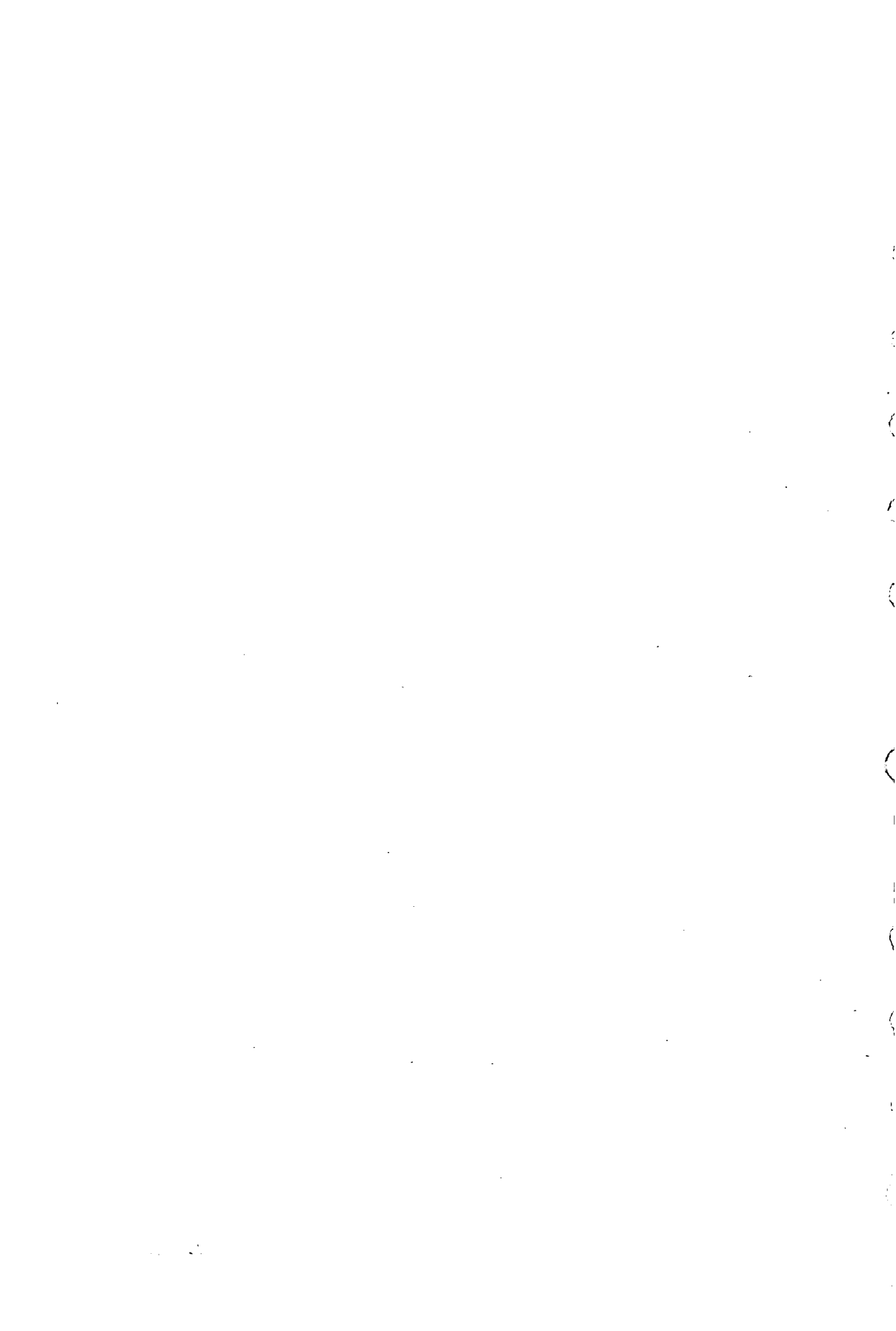
Rácz Lajos

Létezik-e a jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:*terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkői u. 9.**A 2013-as évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.***A KORALL Szerkesztősége 2013-ban a következő tematikus számokat jelenteti meg:**

- 51. Zene – zene – zene (megjelent)
- 52. Kötött pályán? Közlekedő társadalom (megjelent)
- 54. Válságtörténetek

***Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások
1%-os felajánlásainak fogadására.******Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!****Adószámunk: 18255030-1-43**Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI
EGYESÜLET*

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

Jacobus Tollius (1630–1696) holland utazó korának egyik ismert és nagyra tartott filológusa és alkimistája volt. Neve már szinte teljesen feledésbe merült, holott – Bél Mátyás szavaival élve – ennek a „tanult utazó”-nak leveleire nemcsak ő hivatkozik előszeretettel, hanem Kölcsey Ferenc is utal rá egyik Kazinczynak írott levelében. Mit keres egy filológus és egy alkimista Magyarországon? Erre az első olvasatra tán bizarrnak tűnő kérdésre roppant egyszerű a válasz. Jóllehet Tollius még latinul ír, magyarországi levelei több szempontból nézvést is fontosak. 1660-ban ott jár gróf Zrínyi Miklós könyvtárában, ami még az európai könyvnyomtatás egyik fellegvárának számító Hollandiából érkező könyvszerető és könyvértő késő humanista ember számára is lenyűgöző élmény, míg egy alkimista számára, aki kiváltképp fogékony a bányászat és az ásványtan iránt, a bányavárosoknál kevés izgalmasabb hely létezhet Európában.

Kövér Lajos tanulmányát számunk 5–23. oldalán olvashatják.
